

Godina XXX/2011

Broj 1-2

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

Izdavački savet

- Professor Derral Creatwood
- Professor Marc Cools
- Professor Olle Findahl
- Prof. dr Miodrag Simović
- Prof. dr Goran Ilić
- Prof. dr Ljiljana Radulović
- Prof. dr Aleksandar Jugović
- Prof. dr Vladan Joldžić
- Dr Marina Blagojević
- Dr Zlatko Nikolić

Uređivački odbor

- Dr Branislava Knežić
- Dr Maja Savić
- Dr Slađana Jovanović
- Doc. dr Goran Knežević
- Prof. dr Snežana Soković
- Mr Dušan Davidović

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska
obrada teksta*

- Slavica Miličić

Časopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editor-in-chief

- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editor

- Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Editorial
Consultants*

- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
- Professor Marc Cools, University of Bruxelles
- Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
- Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
- Professor Goran Ilić, University of Belgrade
- Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
- Professor Aleksandar Jugović, University of Belgrade
- Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Zlatko Nikolić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editorial Board

- Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Maja Savić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Slađana Jovanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Goran Knežević, University of Belgrade
- Professor Snežana Soković, University of Belgrade
- Dušan Davidović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Secretary of the
Editorial Board*

- Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Managing
Editor*

- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Computer
Design*

- Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXX/ broj 1-2 / 2011

S A D R Ţ A J

Janko Međedović	
DA LI JE AMORALNOST ŠESTI FAKTOR LIČNOSTI?	7
Aleksandar L. Jugović	
PREVENCIJA SUICIDA MLADIH	33
Leposava Kron, Zlatko Nikolić, Zoran Stevanović	
PRESTUP, KAZNA I ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG	49
Branislava Knežić	
OBRAZOVANJE OSUĐENIKA IZMEĐU PRAVA I MOGUĆNOSTI	77
Aleksandra Ilić	
MOGUĆI NAČINI REŠAVANJA PROBLEMA	
PRENASELJENOSTI ZATVORA U REPUBLICI SRBIJI	91
Ljeposava Ilijic	
DEPRIVACIJA SIGURNOSTI I HIV VIRUS KAO	
FAKTORI KOJI NARUŠAVAJU SIGURNOST OSUĐENIKA	109
Zlatko Nikolić, Leposava Kron	
"TOTALNE" USTANOVE I DEPRIVACIJE	119
Ana Batričević	
ULOGA KONVENCIJA SAVETA EVROPE	
U KRIVIČNOPRAVNOJ ZAŠTITI ŽIVOTINJA	137
Dragan Jovašević	
OSNOVNE KARAKTERISTIKE NOVOG	
MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA SRBIJE	159

Marina Kovačević-Lepojević, Vesna Žunić-Pavlović RIZICI SOCIJALNOG UMREŽAVANJA DECE NA INTERNETU	185
Vesna Gojković, Leposava Vukičević VRŠNJAČKO NASILJE – BULLYING KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA	199
Jelena Želeskov Đorić REZILIJENTNOST I KRIMINALNA VIKTIMIZACIJA	219
Olivera Pavićević DRUŠTVENI KAPITAL I KRIMINALITET	231
Dušan Nikoliš AMERIČKI MEJNSTRIM MASMEDIJI U SLUŽBI GLOBALNIH NACIONALNIH SPOLJNOPOLITIČKIH I BEZBEDNOSNIH INTERESA SAD – PRIPREMA SOPSTVENE I SVETSKE JAVNOSTI ZA PRIHVATANJE I OPRAVDANJE POLITIKE SILE I RATNE POLITIKE	251
Tamara Džamonja Ignjatović, Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac INSTRUMENTI ZA PROCENU MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM	261
Aleksandra Bulatović ITALIJANSKA ISKUSTVA U BORBI PROTIV ORGANIZOVANOG KRIMINALA	279
Branislava Knežić, Vojin Vidanović SOCIJALNA ZAŠTITA I BRIGA O STARIMA	291
Vera Batanjski UTICAJI EKOLOGIJE NA TEORIJE O KRIMINALITETU	307
Ana Jovašević KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA AUTORSKOG PRAVA	317

DA LI JE AMORALNOST ŠESTI FAKTOR LIČNOSTI?*

Janko Međedović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U ovom istraživanju izvršen je pokušaj da se preciznije odredi i opiše status koncepta Amoralnosti. Hipoteza koja je testirana u radu bazira se na shvatanju Amoralnosti kao crte ličnosti koja generiše stabilne oblike ponašanja rezultovanih u kršenju moralnog koda, socijalnih normi, manipulaciji i kriminalu.

U revidiranom leksičkom modelu ličnosti (HEXACO model), izolovana je široka bazična crta koja nije opisana u ranijim operacionalizacijama: Poštenje – Skromnost. Sadržaj ove dimenzije čine osobine poput čestitosti, iskrenosti, osećaja za fer-plej, lojalnosti i skromnosti; nasuprot prevrtljivosti, licemernosti, uobraženosti, lukavosti i pohlepe. Na osnovu ovako definisanog faktora Poštenja, postavljena je pretpostavka da je srž amoralnih dispozicija locirana na njegovom negativnom polu, odnosno da predstavlja aspekt nepoštenja, kao bazične crte ličnosti.

Kako bi se ova hipoteza proverila, izvršena je eksplorativna analiza glavnih komponenti u zajedničkom prostoru Amoralnosti i HEXACO modela bazične strukture ličnosti, a konstruisan je i strukturalni model koji opisuje kauzalne relacije između crta ličnosti i Amoralnosti. Uzorak je sačinjavalo 229 studenata prve i druge godine Beogradskog univerziteta i Univerziteta Singidunum (65% devojke). Obe analize potvrdile su inicijalnu hipotezu: faktori Amoralnosti generisane Frustracijom i Brutalnošću predstavljaju crte ličnosti asocirane sa negativnim polom Poštenja – Skromnosti, dok benignije forme Amoralnosti (Impulsivnošću generisana Amoralnost) predstavljaju izraz niske Savesnosti. Kako bi se utvrdila prediktivna korisnost Amoralnosti izvršena je

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: jankomed@yahoo.com

hijerarhijska linearna regresija sa bazičnim crtama ličnosti na prvom, Amoralnosti na drugom nivou prediktora i subkliničkom psihopatijom kao kriterijumom. Rezultati pokazuju da postoji značajan doprinos Amoralnosti nad crtama HEXACO modela pri predikciji sva četiri aspekta psihopatije.

KLJUČNE REČI: Amoralnost / Poštenje – Skromnost / HEXACO / subklinička psihopatija

KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Amoralnost. Postoji veliki broj studija koje su pokazale da se antisocijalna i kriminalna ponašanja zasnivaju na stabilnim ličnosnim dispozicijama kao što su psihopatija (Ragatz, Anderson, Fremouw and Schwartz, 2011; Vitacco, Caldwell, Van Rybroek and Gabel, 2007; Walsh and Kosson, 2008), makijavelizam, narcizam (Williams, McAndrew, Learn, Harms, & Paulhus, 2001) i sadizam (Chabrol, Van Leeuwen, Rodgers, & Sejourne, 2009) ili nisko izražena crta ličnosti pod imenom Saradljivost (Varley Thornton, Graham-Kevan, & Archer, 2010; Gleason, Jensen – Campbell, & Richardson, 2004; Le Courf & Toupin, 2009; Egan & Taylor, 2010). Ovi nalazi ne samo da obogaćaju saznanje o uzrocima antisocijalnosti i delinkvencije, već imaju i veliki praktični značaj. Pomoću njih je omogućeno konstruisanje instrumenata za procenu rizika upuštanja u nasilje i kriminalitet, kao i povratništva u kriminalnim delima (Skeem and Monahan, 2011). Konstrukt Amoralnosti nastaje u ovom konceptualnom okviru.

Tim istraživača sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, izvršio je pokušaj da konstruiše pouzdan i validni instrument koji bi merio prokriminalne vrednosti. Ovaj instrument zasnivao se na skalamama koje je konstruisao Borislav Radović (Momirović, Hošek, Radović i Knežević, 1994) i koje su ispitivale sledeće konstrukte: makijavelizam, nekontrolisanu agresivnost, hiperindividualizam, hedonizam i pseudomaskulinost. Pokazano je da ovaj instrument značajno diskriminiše kriminalce u odnosu na intenzitet kriminalne aktivnosti, čime je potvrđena njegova pragmatska validnost (Momirović, Popović, Hošek i Vučinić, 1995).

Revizija skala Amoralnosti tekla je u pravcu smanjivanja broja stavki prvobitnog instrumenta (ranija verzija je posedovala 128 ajtema) uz istovremeno demonstriranje njegovih metrijskih karakteristika. Pokazano je da instrument Amoral 2, poseduje visoku pouzdanost, reprezentativnost i homogenost stavki kao i da pozitivno korelira sa kriminalnim recidivom,

frekvencijom hapšenja, postojanjem delinkvencije u dobu maloletništva i profesionalnim bavljenjem kriminalom (Momić, Vučinić, Hošek i Popović, 1998). Iako su svi deskriptori amoralnosti primarno konstituisali jednu latentnu komponentu, njihova taksonomska analiza pokazala je četiri sadržinske oblasti koje je ispitivao ovaj instrument. U pitanju su prokriminalni sistem vrednosti, bezobzirni hedonizam, psihopatska agresivnost i ratimija (bezbržna, lakovislena impulsivnost). Sadržaj celokupne komponente označen je kao *Amoralnost*, odnosno negativni pol dispozicije odgovorne za produkciju moralno – relevantnog ponašanja (Popović i sar., 1998).

Dalja istraživanja Amoralnosti izdvojila su dva faktora iz singularnog konstrukta: prvi se dominantno bazirao na agresivnosti, dok je drugi opisivao teške i hipertrofirane oblike amoralnosti zasnovane na dezorganizaciji regulativnih funkcija (Knežević, 2003). Najzad, poslednje revizije skala Amoralnosti u još većoj meri su izdiferencirale tipove Amoralnosti u odnosu na njihovu dubinu. Pokazano je da je variranje deskriptora Amoralnosti optimalno objašnjeno uz pomoć tri latentne korelirajuće dimenzije (Knežević, Radović, & Peruničić, 2008). Prva predstavlja amoralne oblike ponašanja koji nastaju usled slabe kontrole impulsa, pa je nazvana *Impulsivnošću podstaknuta Amoralnost*. Teži oblici amoralnosti manifestuju se u manipulativnosti, makijavelističkim tendencijama, tvrdoglavosti i projekciji amoralnih impulsa. Ovi deskriptori grupišu se u faktor *Frustracijom podstaknute Amoralnosti*. Najzad, najteži i najzločudniji oblici amoralnosti se ogledaju u sadističkim, brutalnim i destruktivnim oblicima ponašanja te je njihov zajednički izvor nazvan *Brutalnošću podstaknuta Amoralnost*.

Istraživanja su pokazala da Amoralnost zasnovana na frustraciji i brutalnosti uspešno diskriminiše odrasle osuđenike od ispitanika koji nikad nisu izdržavali zatvorsku kaznu (Međedović i Stojiljković, 2008). Takođe, u istom istraživanju je pokazano da je Amoralnost primarno zasnovana na crti *Psihoticizma*, onako kako je opisana u Ajzenkovoj teoriji ličnosti (Eysenck & Eysenck, 1976). Ovi nalazi su u skladu sa već pominjanim podacima o dezorganizaciji regulativnih funkcija kao jednim od izvora Amoralnosti (Knežević, 2003). Kada su u pitanju crte iz modela Velikih Pet (John, Naumann & Sotto, 2008), najuspešniji prediktor Amoralnosti je nisko izražena crta *Saradljivosti* (Međedović, Kujačić, Đoković, Jerinić i Knežević, 2011). Ovaj nalaz podržava ideju da je Amoralnost produkt agresivnosti, jer se negativan pol dimenzije Saradljivost može pre svega razumeti kao agresivnost (Davis, Panksepp, & Normansell, 2003). Najzad, najnoviji podaci pokazuju da je *Impulsivnošću podstaknuta Amoralnost*

od presudne važnosti za razumevanje stabilnog kriminalnog ponašanja kod maloletnika, dok je Brutalnošću podstaknuta Amoralnost odgovorna za povratničko ponašanje kod odraslih kriminalaca (Međedović, Kujačić, & Knežević, u štampi).

Kao što je isticano od strane istraživača koji su pokrenuli ispitivanje Amoralnosti, ova dispozicija se može proglašiti realnim psihološkim konstruktom, sposobnim da objasni antisocijalne i kriminalne oblike ponašanja, ali njen konceptualni status nije jasan (Momirović i sar., 1994; Momirović i sar., 1995). Pre svega nije jasna priroda Amoralnosti: da li se ona može razumeti kao crta ličnosti, kao sistem stavova ili vrednosti? Sa druge strane, nepoznato je da li Amoralnost može da izdrži test irreducibilnosti: odnosno da li se može svesti na neki od bazičnih izvora individualnih razlika, čija je priroda već potvrđena i ispitana (Momirović, 1998). Preliminarna istraživanja pokazuju da faktori Amoralnosti grade posebnu latentnu komponentu kada se posmatraju u zajedničkom prostoru crta iz Petofaktorskog domena ličnosti, Dezintegracije i psihopatijske, što upućuje da se Amoralnost ne može redukovati na agresivnost, psihopatske i šizotipalne crte ličnosti (Kujačić, Knežević i Međedović, u pripremi). Međutim, nova "emska" leksička istraživanja nude saznanja koja su potencijalno veoma važna za razumevanje prirode Amoralnosti.

HEXACO model bazične strukture ličnosti. U poslednje dve decenije dvadesetog veka, model Velikih Pet se razvio u dominantnu teorijsku i istraživačku paradigmu kada je u pitanju struktura bazičnih crta ličnosti (Goldberg, 1990; John, Naumann, & Sotto, 2008; Costa & McCrae, 2008). Po ovom modelu ličnost je strukturana iz pet bazičnih, međusobno ortogonalnih crta: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost. Ovih pet crta su se pokazale kao uspešni prediktori širokog dijapazona različitih vrsta ponašanja (Paunonen & Ashton, 2001). Kada je jednom uspostavljen model Velikih Pet, istraživanja koja su imala za cilj proveru generalizabilnosti ovog modela, uglavnom su testirala petofaktorska rešenja u objašnjenju variranja deskriptora ličnosti. Međutim, studije izvršene krajem devedesetih godina dale su naznake da treba ispitati šestofaktorsku strukturu latentnih dimenzija koje stoje iza deskriptora ličnosti u različitim jezicima. Tako je u leksičkim studijama urađenim na mađarskom i italijanskom području, standardnom analizom petofaktorskog rešenja otkriven faktor koji nije reprezentovan u prostoru Velikih Pet (De Raad & Szirmak, 1994; Szirmak & De Raad, 1994; Di Blas & Forzi, 1999). U italijanskom jeziku ovaj faktor je dobio ime "Istinoljubivost" a u mađarskom "Integritet". Oba su bila opisana terminima poput pošten nasuprot

pohlepan, licemeran i prevrtljiv. Tek nakon uključivanja šestofaktorskog rešenja u analizu, replicirana je prepoznatljiva petofaktorska struktura, uz dodatak pomenutog šestog faktora.

Dalje ispitivanje šestofaktorskog rešenja pokazalo je da mađarska i italijanska studija nisu otkrile neki artefakt vezan za merenje crta ličnosti, već endogenu, široku i robusnu crtu koja nije bila pokrivena u ranijim modelima. Šestofaktorska struktura pronađena je u nemačkom (Ashton, Lee, Marcus, & De Vries, 2007), francuskom, holandskom, mađarskom, italijanskom, korejskom, poljskom (Ashton, Lee, Perugini, Szarota, de Vries, Di Blas, Boies, & De Raad, 2004) grčkom (Lee & ashton, 2009), hrvatskom (Lee, Ashton, & de Vries, 2005) i engleskom jeziku (Lee & Ashton, 2008). Šesti faktor ličnosti je u većini operacionalizacija ovog modela nazvan Poštenje/Skromnost i generalno predstavlja osobine kao što su čestitost, iskrenost, osećaj za fer-plej, lojalnost i skromnost, dok se na suprotnom polu dimenzije nalaze atributi poput prevrtljivosti, licemernosti, uobraženosti, lukavosti i pohlepe (Ashton, et al., 2004). Replikabilnost šestofaktorskog modela iznosi 75% kada su u pitanju različita govorna područja i empirijski nalazi podržavaju šestofaktorsku soluciju u najmanjoj meri isto onoliko koliko petofaktorsko rešenje (Saucier, 2009). S obzirom na teorijske i pragmatične prednosti koje šestofaktorski model nudi, a takođe i argumente koji govore o njegovoј validnosti, ovo jasno govori da šestofaktorski model zasluguje da mu se posveti pažnja u daljem empirijskom proučavanju.

Verovatno najpoznatiju operacionalizaciju ovako revidiranog leksičkog modela ličnosti predstavlja HEXACO struktura (Lee & Ashton, 2008), čiji je naziv akronim za dimenzije koje su u njemu reprezentovane: Poštenje (H - Honesty/Humility), Emocionalnost (E - Emotionality), Ekstraverzija (X - Extraversion), Saradljivost (A - Agreeableness), Savesnost (C - Conscientiousness) i Otvorenost (O - Openness). Izolovanje faktora poštenja iz deskriptivnih markera ličnosti predstavlja najvažniji, ali ne i jedini parametar reformulisanog leksičkog modela bazične strukture ličnosti. Naime, u šestofaktorskom modelu je sadržaj dimenzija Neuroticizma i Saradljivosti promenjen, što pre svega predstavlja posledicu činjenice da su se u petofaktorskom modelu deskriptori Poštenja nalazili u faktoru Saradljivosti (Ashton & Lee, 2005). Izolovanje Poštenja kao zasebnog faktora rezultiralo je rotiranjem Saradljivosti i Neuroticizma u odnosu na domene iz modela Velikih Pet: iritabilnost i hostilnost, crte koje su zasićivale Neuroticizam u strukturi Velikih Pet, u HEXACO modelu se nalaze na negativnom polu Saradljivosti; sa druge strane, markeri sentimentalnosti, empatije i vezanosti za druge osobe, koji su u Velikih Pet locirani na domenu Saradljivosti, u HEXACO strukturi zasićuju pozitivan pol dimenzije

Emocionalnost (de Vries, Lee, & Ashton, 2008). Iz ovog razloga je ime crte Neuroticizam i promenjeno u Emocionalnost, dok je Saradljivost zadržala stari naziv.

Iz sadržaja dimenzije Poštenje se može pretpostaviti da ovaj faktor zapravo predstavlja crtu ličnosti koja učestvuje u generisanju moralno – relevantnog ponašanja. Određeni empirijski nalazi daju podršku ovoj hipotezi. Poštenje negativno korelira sa psihopatijom (de Vries, Lee, & Ashton, 2008), Socijalnom snalažljivošću (konstrukt koji opisuje sposobnost da se utiče na druge manipulacijom ili laskanjem) i Makijavelizmom (Ashton, Lee, & Son, 2000). Osobe koje imaju niže skorove na merama faktora Poštenja poseduju povišene sklonosti ka rizikovanju (de Vries, de Vries, & Feij, 2009), i to posebno kada je reč o ponašanjima koja odstupaju od moralnih i pravnih konvencija koje su ustanovljene u društvu (Weller & Tikir, 2010). Pronađene su negativne korelacije između faktora Poštenja i samoprocenjenog delinkventnog ponašanja (Ashton & Lee, 2008). Najzad, Poštenje je značajan prediktor ponašanja koji se reflektuje u kršenju grupno postavljenih normi (de Vries & van Kampen, 2010). Barem delimično, ovakvi nalazi bi se mogli objasniti podacima koji sugerisu da su individue sa niskim izraženim Poštenjem u većoj meri egoistične (de Vries, de Vries, & Feij, 2009) i orijentisane na materijalne vrednosti (Ashton & Lee, 2008).

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Eksploracija prirode Amoralnosti. Konceptualizacija faktora Poštenja u revidiranom leksičkom modelu ličnosti, kao i njegove povezanosti sa osobinama i ponašanjima koja su povezana sa moralnim aspektima ljudskog funkcionisanja, sugerisu da bi Poštenje moglo da bude onaj faktor ličnosti koji predstavlja dispoziciju za moralno – relevantne oblike ponašanja. U skladu sa prethodno iznesenim empirijskim podacima, osnovni cilj ovog istraživanja je pokušaj lociranja Amoralnosti u bazičnoj strukturi ličnosti, operacionalizovanoj kroz HEXACO model. Ključna hipoteza u okviru koje bi se ovakva analiza sprovela jeste da sržne odlike Amoralnosti predstavljaju ekspresiju Nepoštenja, odnosno da su locirane na negativnom polu faktora Poštenje/Skromnost. Iako pretpostavljamo da je faktor Poštenja krucijalan kada je u pitanju razumevanje Amoralnosti, smatramo da je priroda Amoralnosti složena i da će se zbog toga i neke druge crte ličnosti pokazati važnim u njenom objašnjenju. Zbog toga se osnovnoj hipotezi rada mogu pridružiti još neke: 1. Benigniji oblici Amoralnosti, koji su zasnovani na lošoj kontroli impulsa, koreliraće negativno sa faktorom Savesnosti, koji upravo predstavlja sposobnost

planiranja ponašanja i ulaganja volje u ostvarenje ciljeva; 2. Teži oblici Amoralnosti (Frustracijom i Brutalnošću podstaknuta Amoralnost) biće u manjoj meri zasnovani i na nisko izraženoj Emocionalnosti, odnosno nedostatku empatije i afektivne bliskosti sa drugim ljudima; 3. Najzad, teži oblici Amoralnosti će delimično proizilaziti i iz niske Saradljivosti, odnosno naglog temperamenta, agresivnosti i niske fleksibilnosti. Opisane relacije između Amoralnosti i bazičnih crta ličnosti trebalo bi da u velikoj meri objasne variranje Amoralnih dispozicija.

Praktična i prediktivna vrednost Amoralnosti. Prethodno opisane pretpostavke impliciraju potpunu svodivost Amoralnosti na crte iz bazične strukture ličnosti. Međutim, i pored toga smatramo da Amoralnost ostaje koristan konstrukt u ispitivanju moralno – relevantnih aspekata ljudskog ponašanja. Razlog za ovaku pretpostavku jeste to što je koncept Amoralnosti nastao, između ostalog, i kroz konkretan rad sa osobama koje u ponašanju ispoljavaju amoralne karakteristike (npr. osuđenici), pa samim tim ona preciznije i dublje opisuje ovakva ponašanja u odnosu na leksičke crte ličnosti koje su široke i obuhvatne, ali zbog toga verovatno i manje sposobne da objasne specifični domen psiholoških fenomena konceptualno povezanih sa Amoralnošću. Ova hipoteza biće testirana kroz ispitivanje prediktivnih moći bazičnih crta ličnosti i Amoralnosti u objašnjenju subkliničke psihopatije (Williams, Paulhus & Hare, 2007), kao konstrukta teorijski povezanog sa Amoralnošću. Ukoliko je ona ispravna, Amoralnost će pokazati inkrementalne doprinose u objašnjenju psihopatije u odnosu na crte HEXACO modela.

METOD

Uzorak. U istraživanju je učestvovalo 229 ispitanika prosečne starosti 20.78 godina ($\sigma=4.25$). Ispitanici su bili studenti Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Fakulteta fizičke kulture i Učiteljskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. 65% ispitanika je bilo ženskog pola. Kao motivacija za popunjavanje upitnika omogućeni su im dodatni krediti na kursu iz psihologije koji su slušali.

Instrumenti. Za ispitivanje bazične strukture ličnosti korišćen je instrument HEXACO-PI-R (Lee & Ashton, 2004; Lee & Ashton, 2006). HEXACO-PI-R meri 6 domena ličnosti od kojih svaki ima po 4 subordinirajuća aspekta. Njegova struktura izgleda ovako:

Tabela 1. Domeni i aspekti HEXACO modela. U zagradama pored naziva domena dati su koeficijenti interne konzistentnosti (a koeficijenti) skala dobijeni u ovom istraživanju.

Nivo domena		Nivo aspekata		
POŠTENJE (.81)	Iskrenost	Pravičnost	Izbegavanje Pohlepe	Skromnost
EMOCIONALNOST (.80)	Strašljivost	Anksioznost	Zavisnost	Sentimentalnost
EKSTRAVERZIJA (.84)	Socijalno Samopouzdanje	Socijalna Smelost	Druželjubivost	Aktivitet
SARADLJIVOST (.80)	Praštanje	Krotkost	Fleksibilnost	Strpljivost
SAVESNOST (.85)	Organizovanost	Marljivost	Perfekcionizam	Obazrivost
OTVORENOST (.84)	Estetske Vrednosti	Radoznalost	Kreativnost	Nekonvencionalnost

HEXACO-PI-R se sastoji od 100 stavki: svaki aspekt je meren sa po 4 stavke, odnosno svaki domen se bazira na skoru dobijenom na 16 stavki. U instrument je uključena i skala Altruizma koja nije analizirana u ovom istraživanju.

Za ispitivanje Amoralnosti korišćena je poslednja verzija instrumenta AMORAL9 (Knežević, Radović, & Peruničić, 2008). Ona sadrži 54 ajtema i svaki faktor je meren sa po 18 stavki. Amoralnost je takođe hijerarhijski konstrukt i u nastavku teksta će tabelarno biti prikazana njegova struktura, kao i primeri stavki za ispitivanje Amoralnosti, kako bi se dobio uvid u sadržaj instrumenta i njegov predmet merenja:

Tabela 2. Faktori Amoralnosti, njihovi indikatori i primeri ajtema koji ih ispituju.

Nivo faktora	Nivo indikatora	Nivo stavki (primeri)
Amoralnost podstaknuta impulsivnošću	Hedonizam	Najvažnije je samo dobro se zezati.
	Impulsivnost	Kad treba da o nečemu odlučim, najčešće uradim ono što mi prvo padne na pamet.
	Lenjost	Ja zapravo uopšte ne volim mnogo da radim.
Amoralnost podstaknuta frustracijom	Makijavelizam	Cilj opravdava sredstva.
	Projekcija Amoralnosti	U današnje vreme svi lažu i varaju.
	Brutalni resentiman	Voleo(la) bih da nekim ljudima smrsim konce, pa taman i mene đavo odneo s njima.
Amoralnost podstaknuta brutalnošću	Brutalni hedonizam	Slada je osveta koja se dugo priprema.
	Pasivna Amoralnost	Baš me briga za probleme drugih ljudi, ko mene gleda.
	Sadizam	Potpuno mi je svejedno kako se osećaju ljudi oko mene, ako ja uživam.

Pouzdanost skale za ispitivanje Impulsivnošću podstaknute Amoralnosti iznosi $\alpha=.85$, za Frustracijom podstaknuta Amoralnost je $\alpha=.78$ i za Amoralnost podstaknuta Brutalnošću $\alpha=.83$.

Eksploracija psihopatije je izvršena pomoću treće revizije Skale za samoprocenu psihopatije – SRP3 (Williams, Nathanson and Paulhus, 2003). Ovaj upitnik se sastoji od 64 stavke i pomoću njih se mere četiri modaliteta psihopatije nazvani *Interpersonalna manipulacija* ($\alpha=.78$), *Emocionalna neosetljivost* ($\alpha=.72$), *Neobuzdani životni stil* ($\alpha=.82$) i *Kriminogene tendencije* ($\alpha=.77$).

Svi upotrebljeni instrumenti zasnivaju se na metodi samoprocene, što znači da je svakoj tvrdnji pridružena skala sa brojevima od 1 do 5 gde 1 znači "Uopšte se ne slažem" a 5 "Potpuno se slažem." Ispitanici odgovor daju zaokružujući jedan od brojeva pored ponuđene tvrdnje.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Lokacija amoralnosti u bazičnoj strukturi ličnosti. Kako bi se utvrdilo da li je amoralnost konstrukt koji po sadržaju pripada prostoru ličnosti izvršena je analiza glavnih komponenti u zajedničkom prostoru Amoralnosti i aspekata HEXACO modela. Ekstrahovane komponente rotirane su ortogonalno, pomoću Varimax algoritma, jer pretpostavljena latentna struktura bazičnih crta ličnosti ne dozvoljava njihovo koreliranje. Na ovaj način izolovano je 6 komponenti. Njihove svojstvene vrednosti i procenat objašnjene varijanse su: 4.56, 16.9%; 3.03, 11.23%; 2.78, 10.29%; 2.18, 8.06%; 1.91, 7.07%; 1.49, 5.51%. Ukupan postotak objašnjene varijanse originalnih mera je 59.06%. U tabeli koja sledi prikazana je matrica sklopa ekstrahovanih komponenti.

Tabela 3. Matrica sklopa ekstrahovanih komponenti. Zasićenja manja od 0,3 nisu prikazana radi veće preglednosti. Oznake: C – Savesnost; O – Otvorenost; H – Poštenje/Skromnost; X – Ekstraverzija; E – Emocionalnost; A – Saradljivost.

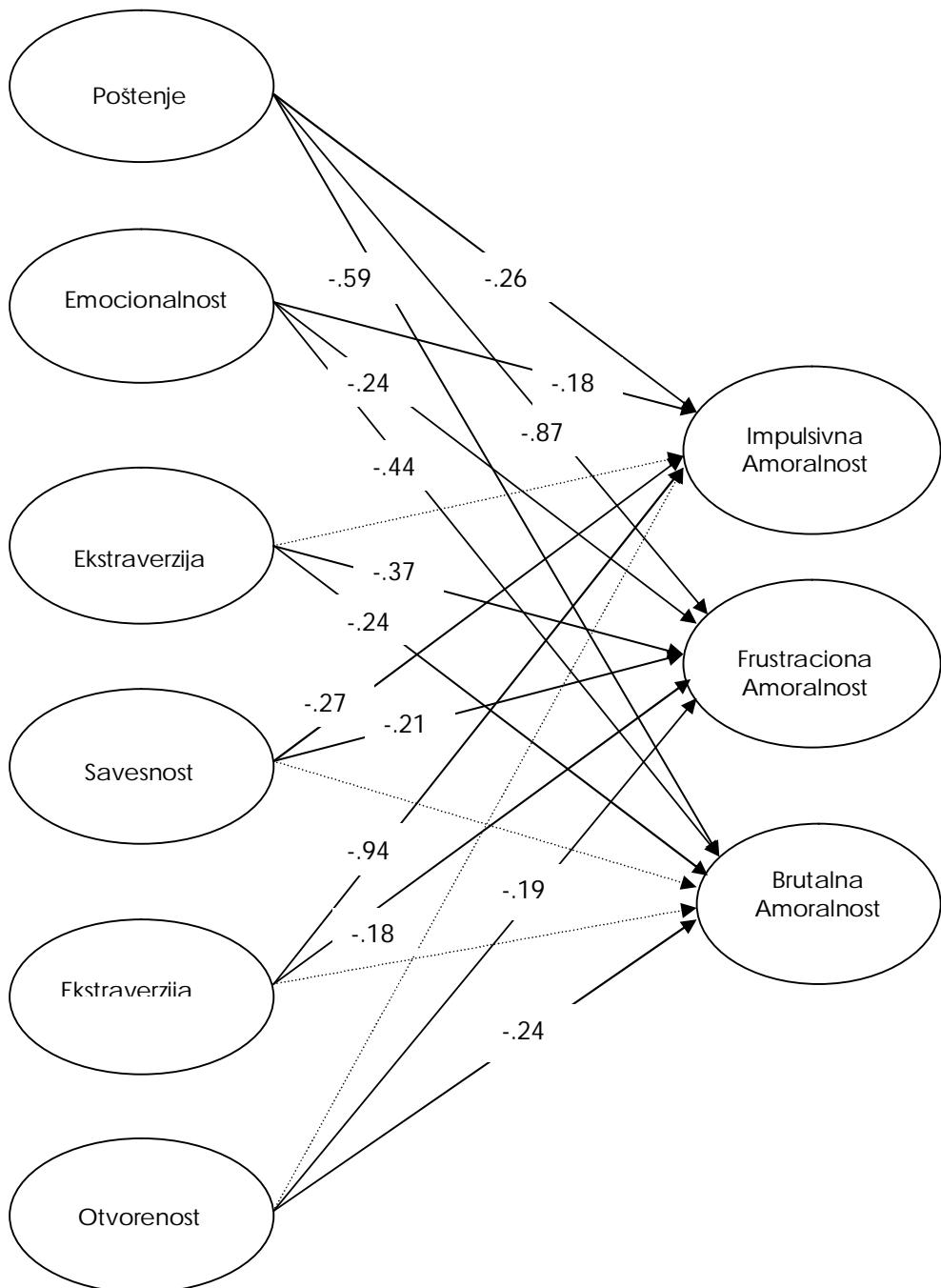
	C	O	H	X	E	A
Impulsivna Amoralnost	-0,80					
Obazrivost	0,76					
Marljivost	0,74			0,30		
Perfekcionizam	0,73					
Organizovanost	0,69					
Estetske Vrednosti		0,78				
Kreativnost		0,76				
Nekonvencionalnost		0,72				
Radoznalost		0,69				
Izbegavanje Pohlepe			0,67			
Iskrenost			0,66			
Frustraciona Amoralnost			-0,66			
Skromnost			0,60			
Pravičnost	0,33		0,60			
Brutalna Amoralnost			-0,58		-0,36	
Aktivitet				0,74		
Socijalno Samopouzdanje				0,72		
Druželjubivost				0,70	0,42	
Socijalna Smelost				0,68		
Zavisnost					0,74	
Anksioznost					0,68	
Sentimentalnost					0,68	
Strašljivost					0,60	
Strpljivost						0,73
Krotkost						0,71
Prastanje						0,70
Fleksibilnost						0,66

Kao što se iz matrice sklopa vidi, izolovano šestofaktorsko rešenje u potpunosti odgovara strukturi HEXACO crta ličnosti. Samo tri aspekta HEXACO domena imaju sekundarna zasićenja na drugim komponentama veća od 0,3 (Marljivost na Ekstraverziji, Pravičnost na Savesnosti i Druželjubivost na Emocionalnosti). Što se tiče faktora Amoralnosti, oni zasićuju HEXACO domene na sledeći način: 1. Amoralnost podstaknuta impulsivnošću učestvuje u konstituisanju faktora Savesnosti; 2. Amoralnost podstaknuta frustracijom po sadržaju pripada faktoru Poštenja, kao i 3. Amoralnost podstaknuta brutalnošću. Ovaj faktor Amoralnosti takođe u manjoj meri gradi i Domen Emocionalnosti. Svi faktori amoralnosti zasićuju HEXACO domene sa negativnim predznakom.

Strukturalni model relacija HEXACO crta i Amoralnosti. Kako bi ispitali celokupnu strukturu odnosa između crta ličnosti i Amoralnosti, uključujući i kauzalni uticaj crta na amoralne dispozicije, konstruisan je strukturalni

model koji bi ove odnose reprezentovao. Domeni HEXACO modela su postavljeni kao egzogene latentne varijable u modelu, a aspekti faktora predstavljaju observirane indikatore za svaki faktor posebno. Dakle, svaki od HEXACO domena ima po četiri indikatora. Faktori Amoralnosti su postavljeni kao latentne endogene varijable u modelu. Njihovi modaliteti predstavljaju empirijske indikatore, odnosno svaki faktor ima po tri observirana indikatora.

Prvobitni model uključivao je analizu svih staza koje polaze od HEXACO crta ka svakom od tri faktora Amoralnosti. Već ovaj model pokazuje dobre indekse podesnosti (više o indeksima podesnosti koji se koriste u strukturalnom modeliranju može se videti u: Lazarević, 2008): $\chi^2=1147.1$, $df=47$, $p<0.01$; CFI=.735; PCFI=.664; RMSEA=.078. Međutim, određene staze koje reprezentuju uticaje crta ličnosti na faktore Amoralnosti nisu se pokazale kao statistički značajne. U nameri da se poveća parsimoničnost modela ove staze su potom odstranjene iz analize i fitovanje modela je ponovo testirano. Uklanjanje neznačajnih staza nije povećalo indikatore podesnosti u značajnoj meri ($\chi^2=1144$, $df=48$, $p<0.01$; CFI=.739; PCFI=.675; RMSEA=.078) tako da će u nastavku teksta biti prikazana celokupna mreža odnosa između crta ličnosti i Amoralnosti. Kako merni model nije od interesa za ciljeve ovog istraživanja (a i karakteristike indikatora su potpuno zadovoljavajuće: samo 4 od 33 indikatora pokazuju nešto niža zasićenja na odgovarajućim faktorima i to u rasponu od 0.4 do 0.5), na dijagramu će biti prikazan samo strukturalni model.

Dijagram 1. Strukturalni model kauzalnih relacija između bazičnih crta ličnosti i Amoralnosti. Prikazani brojevi predstavljaju standardizovane regresione koeficijente. Staze koje nisu statistički značajne na nivou $p<.05$ ucrtane su isprekidanim strelicama i njihovi koeficijenti nisu prikazani na dijagramu.

Kao što se vidi sa dijagraoma, četiri staze nisu dostigle statističku značajnost na nivou od $p<.05$. One predstavljaju uticaj Ekstraverzije i Otvorenosti na Impulsivnu Amoralnost, i Saradljivosti i Savesnosti na Brutalnu Amoralnost. Ukupna objašnjena varijansa za faktor Impulsivnošću podstaknute Amoralnosti iznosi 84%, za Amoralnost podstaknutu Frustracijom 87% i za Brutalnošću podstaknuta Amoralnost 58%.

Prediktivna validnost Amoralnosti. Kako bi se utvrdila sposobnost Amoralnosti da predvidi relevantne kriterijume više i preko mera bazične strukture ličnosti, izvršene su četiri hijerarhijske regresione analize. Na prvi nivo postavljeni su domeni HEXACO modela a na drugi tri faktora Amoralnosti. Kriterijumi u analizama bili su četiri modaliteta subkliničke psihopatije. Konstituenti regresionih funkcija kao i doprinosi u objašnjenju kriterijuma na svakom nivou regresije dati su u Tabeli br. 4.

Tabela br. 4. Regresione funkcije dobijene pri predikciji modaliteta psihopatije. Oznake: β - standardizovani regresioni koeficijent; * $p<.05$, ** $p<.01$; St.E. - standardna greška.

Kriterijumi:	Interpersonalna manipulacija		Emocionalna neosetljivost		Neobuzdani životni stil		Kriminogene tendencije	
Prediktori:	β	St. E.	β	St. E.	β	St. E.	β	St. E.
POŠTENJE	-0.56**	0.05	-0.21**	0.04	-0.22**	0.06	-0.23**	0.05
EMOCIONALNOST	-0.24**	0.05	-0.56**	0.04	-0.23**	0.06	-0.16*	0.06
EKSTRAVERZIJA	-0.05	0.05	-0.20**	0.04	0.07	0.06	0.03	0.06
SARADLJIVOST	-0.13*	0.05	-0.32**	0.05	-0.20**	0.06	-0.03	0.06
SAVESNOST	-0.08	0.04	-0.08	0.04	-0.45**	0.06	-0.16*	0.05
OTVORENOST	-0.02	0.04	0.01	0.04	0.17**	0.05	0.04	0.05
Prvi korak $R^2=.45**$	$R^2=.51**$		$R^2=.46**$		$R^2=.13**$			
POŠTENJE	-0.36**	0.04	-0.04	0.04	-0.14*	0.06	-0.14	0.06
EMOCIONALNOST	-0.20**	0.04	-0.49**	0.04	-0.23**	0.06	-0.12	0.06
EKSTRAVERZIJA	0.03	0.04	-0.13**	0.04	0.07	0.06	0.06	0.06
SARADLJIVOST	-0.04	0.04	-0.24**	0.04	-0.11*	0.06	0.02	0.06
SAVESNOST	0.07	0.06	0.08	0.05	-0.15*	0.07	-0.04	0.08
OTVORENOST	0.04	0.03	0.07	0.03	0.19**	0.05	0.08	0.05
Impulsivna Amoralnost	0.13	0.06	0.17*	0.06	0.42**	0.08	0.15*	0.08
Frustraciona Amoralnost	0.44**	0.06	0.24**	0.06	0.16*	0.08	0.11	0.09
Brutalna Amoralnost	-0.03	0.06	0.12*	0.06	-0.17**	0.08	0.07	0.09
Drugi korak $\Delta R^2=.14**$	$\Delta R^2=.09**$		$\Delta R^2=.09**$		$\Delta R^2=.04*$			

Kako se iz Tabele br 3. vidi, sve četiri dobijene funkcije statistički značajno objašnjavaju postavljene kriterijume. HEXACO crte objašnjavaju 45%

variranja Interpersonalne manipulacije ($F=30.3$; $df=6$; $p<.01$). U tom modelu, najvažniji prediktori su Poštenje ($\beta=-.56$; $p<.01$), Emocionalnost ($\beta=-.24$; $p<.01$) i Saradljivost ($\beta=-.13$; $p<.05$). Kada se na drugom koraku dodaju faktori Amoralnosti, procenat objašnjene varijanse raste za 14% ($\Delta F=24.23$; $df=3$; $p<.01$). Poštenje ($\beta=-.36$; $p<.01$) i Emocionalnost ($\beta=-.20$; $p<.01$) zadržavaju sposobnost nezavisnog objašnjavanja kriterijuma i u ovom koraku ali je dominantan prediktor u skupu Amoralnost podstaknuta frustracijom ($\beta=.44$; $p<.01$).

51% varijanse Emocionalne neosetljivosti je objašnjeno crtama ličnosti iz HEXACO modela ($F=38.24$; $df=6$; $p<.01$). Četiri crte pokazuju sposobnost nezavisnog objašnjavanja kriterijuma: Emocionalnost ($\beta=-.56$; $p<.01$), Saradljivost ($\beta=-.32$; $p<.01$), Poštenje ($\beta=-.21$; $p<.01$) i Ekstraverzija ($\beta=-.20$; $p<.01$). Doprinos faktora amoralnosti objašnjenu variranja ovog kriterijuma iznosi 9% ($\Delta F=16.09$; $df=3$; $p<.01$). Emocionalnost ($\beta=-.49$; $p<.01$), Ekstraverzija ($\beta=-.13$; $p<.01$) i Saradljivost ($\beta=-.24$; $p<.01$) i dalje značajno predviđaju kriterijum; sva tri faktora Amoralnosti takođe ispoljavaju statistički značajne prediktorske sposobnosti: ($\beta=.17$; $p<.05$ za Impulsivnu Amoralnost; $\beta=.24$; $p<.01$ za Amoralnost generisaniu frustracijom i $\beta=.12$; $p<.05$ za Amoralnost podstaknutu brutalnošću).

Neobuzdani životni stil je objašnjen sa čak pet crta iz HEXACO modela: Poštenje ($\beta=-.22$; $p<.01$), Emocionalnost ($\beta=-.23$; $p<.01$), Saradljivost ($\beta=.20$; $p<.01$), Savesnost ($\beta=-.45$; $p<.01$) i Otvorenost ($\beta=-.17$; $p<.01$). Ovi prediktori objašnjavaju 46% variranja Životnog stila ($F=31.99$; $df=6$; $p<.01$). Dodavanje faktora Amoralnosti u prediktorski skup povećava procenat objašnjena varijanse kriterijuma za 9% ($\Delta F=15.46$; $df=3$; $p<.01$). Interesantno je da svi prediktori iz prvog koraka i dalje statistički značajno objašnjavaju kriterijum, što čine i mere pridružene na drugom koraku, tako da je izolovano čak osam mera koje značajno predviđaju ovaj kriterijum: Poštenje ($\beta=-.14$; $p<.01$), Emocionalnost ($\beta=-.23$; $p<.01$), Saradljivost ($\beta=.11$; $p<.01$), Savesnost ($\beta=-.15$; $p<.01$) i Otvorenost ($\beta=-.19$; $p<.01$), Impulsivna Amoralnost ($\beta=.42$; $p<.01$), Frustraciona Amoralnost ($\beta=.16$; $p<.01$) i Brutalna Amoralnost ($\beta=-.17$; $p<.01$).

Kriminogene tendencije predstavljaju modalitet psihopatije koji je u najmanjoj meri objašnjen pomoću crta ličnosti i Amoralnosti. 13% variranja je predviđeno na prvom koraku regresije ($F=5.37$; $df=6$; $p<.01$), dok je objašnjenje dodatnih 4% omogućeno dodavanjem faktora Amoralnosti ($\Delta F=2.62$; $df=3$; $p<.05$). Poštenje ($\beta=-.23$; $p<.01$) i Emocionalnost ($\beta=-.16$; $p<.01$) predviđaju Kriminogene tendencije na prvom koraku analize. U drugom one gube prediktorskiju sposobnost, koju preuzima Impulsivnošću podstaknuta Amoralnost ($\beta=.15$; $p<.05$).

DISKUSIJA

Analize izvršene u ovom radu imale su za cilj dobijanje informacija važnih za razumevanje prirode Amoralnosti. Osnovna hipoteza koja je postavljena bazirana je na pretpostavci da je Amoralnost crta ličnosti, i to ona koja je opisana u novom leksičkom modelu (Ashton, Lee, & Son, 2000; Saucier, 2009). U pitanju je crta Poštenja/Skromnosti, po čijem je sadržaju plauzibilno pretpostaviti da može biti generator moralno – relevantnog ponašanja. I pored ove fundamentalne zasnovanosti Amoralnosti na negativnom kraju crte Poštenja, postavljene hipoteze su uključivale i dodatne relacije između ličnosti i Amoralnosti. One se pre svega odnose na izvore Amoralnosti sa negativnog pola dimenzije Saradljivosti i Savesnosti. Prethodni empirijski nalazi govore da su negativni polovi ovih dimenzija operacionalizovani kroz petofaktorske i šestofaktorske modele ličnosti (koje se mogu shvatiti pre svega kroz osobine agresivnosti i impulsivnosti) povezani sa nekim vidovima amoralnog ponašanja kao što su antisocijalno i kriminalno ponašanje (Miller & Lynam, 2001; Egan & Taylor, 2010; Egan & Beadman, 2011).

Priroda Amoralnosti. Analiza glavnih komponenti (Tabela br. 3) pokazala je da se Amoralnost može svesti na bazične dimenzije ličnosti: faktori Amoralnosti ne grade zasebnu komponentu u odnosu na aspekte HEXACO modela, već se nalaze u prostoru ličnosti. Međutim, ne zasićuju sva tri faktora Amoralnosti komponentu Poštenja, kako je pretpostavljeno: Amoralnost podstaknuta frustracijom i brutalnošću zaista doprinosi konstituisanju crte Poštenja, međutim, Amoralnost podstaknuta impulsivnošću se jasno i nedvosmisleno nalazi na negativnom polu dimenzije Savesnosti (Tabela br. 3). Ovaj nalaz smatramo ključnim u objašnjenju prirode Amoralnosti. On govori da Frustracijom i Brutalnošću generisana Amoralnost zaista predstavljaju dispozicije amoralnog ponašanja po sebi. Impulsivnošću generisana Amoralnost predstavlja pre svega aspekt Savesnosti i verovatno nije suštinski marker amoralnosti ili predstavlja benigne oblike amoralnosti niskog intenziteta. Ovaj nalaz objašnjava prethodno dobijene podatke da su jedino faktori Frustracijom i Brutalnošću podstaknute Amoralnosti značajno više izraženi kod osuđenika u odnosu na uparenu kontrolnu grupu (Međedović i Stojiljković, 2008). Amoralnost podstaknuta frustracijom i brutalnošću se nalaze na negativnom polu dimenzije Poštenja, odnosno predstavljaju indikatore Nepoštenja, koje odlikuje pohlepa, nedostatak osećaja za fer – plej, prevrtljivost, neiskrenost (Ashton & Lee, 2004) i egoizam (de Vries, de Vries, & Feij, 2009). Međutim, smatramo da je izuzetno važno analizirati i negativno sekundarno zasićenje Brutalnošću podstaknute Amoralnosti na komponenti Emocionalnosti (Tabela br. 3). Ovaj faktor Amoralnosti predstavlja zločudne i teške oblike amoralnih dispozicija

zasnovanih na brutalnom hedonizmu, sadizmu i destrukciji (Knežević, Radović, & Peruničić, 2008). Empirijski nalazi pokazuju da je on značajan prediktor penalnog recidivizma (Međedović, Kujačić, & Knežević, prijavljeno za objavljivanje). Negativno zasićenje ovog faktora na dimenziji Emocionalnosti, iako niže od onog sa kojim učestvuje u konstituisanju crte Poštenja, može pružiti važne informacije o prirodi Amoralnosti zasnovane na brutalnosti. Naime, opozitni pol Emocionalnosti opisuje crte koje karakterišu nedostatak empatije, vezanosti i brige za druge osobe, ali i nepostojanje straha (Ashton & Lee, 2001). Dakle, emocionalna hladnoća, nebriga za druge i neustrašivost doprinose formiranju brutalnih, sadističkih i bezobzirnih dispozicija koje mogu generisati amoralna ponašanja poput stabilnog vršenja krivičnih dela.

Vredi ipak obratiti pažnju na celokupni spektar povezanosti između HEXACO crta i Amoralnosti, koji je vrlo bogat i složen. Konstruisani strukturalni model (dijagram 1) je u sebi sadržao samo jednu pretpostavku, onu da HEXACO crte, kao operacionalizacija bazičnih generatora individualnih razlika iz prostora ličnosti, kauzalno deluju na formiranje faktora Amoralnosti. Ovaj model se pokazao kao adekvatan, jer njegovi indeksi podesnosti govore da validno opisuje empirijski dobijene podatke o odnosima ličnosti i Amoralnosti (dijagram 1). Osnovna informacija koju pruža strukturalni model u potpunosti podržava nalaze dobijene kroz analizu glavnih komponenti: Poštenje je faktor koji u najvećoj meri deluje na Amoralnost, i to pre svega na one oblike koji se zasnivaju na frustraciji (-.87) i brutalnosti (-.59), dok faktor Savesnosti pre svega formira Amoralnost zasnovanu na lošoj kontroli impulsa (-.94). Pored ovih staza, koje predstavljaju najvažnije uticaje HEXACO crta na Amoralnost, treba primetiti i delovanje faktora Emocionalnosti. Uticaj ovog faktora na sva tri tipa Amoralnosti je statistički značajan, što govori o njegovoj važnosti u razumevanju moralno – relevantnog ponašanja. Strukturalni model potvrđuje raniji nalaz iz analize glavnih komponenti: Amoralnost izvire iz negativnog pola ovog faktora, i to pogotovo njegovi hipertrofirani oblici koji se zasnivaju na brutalnosti (-.44). Uticaj Introverzije (negativan pol faktora Ekstraverzije) se može objasniti na sličan način kao što je to učinjeno kod Emocionalnosti: jedan od aspekata Ekstraverzije je i Druželjubivost, odnosno potkrepljenje koje se dobija kroz socijalne interakcije (Lee & Ashton, 2008). Amoralne individue ne brinu za druge ljude, ne obraćaju pažnju na njihove potrebe (niska Emocionalnost), pa nije iznenadujuće da ni ne uživaju u socijalnim interakcijama sa drugima (niska Ekstraverzija). Uticaj niske Savesnosti na Amoralnost, i to pre svega na oblike koji se zasnivaju na lošoj kontroli impulsa, predstavlja potvrdu o shvatanju impulsivnosti kao negativnom polu dimenzije Savesnost (Egan &

Beadman, 2011). Producija Amoralnosti koja dolazi sa negativnog pola dimenzije Saradljivost se zasniva na uticajima agresivnosti na generisanje amoralnih oblika ponašanja (Miller & Lynam, 2001; Egan & Taylor, 2010). Najzad, niska Otvorenost verovatno predstavlja kognitivnu rigidnost, nedostatak radoznalosti i interesovanja kod amoralnih individua, koji se dobija i kada su u pitanju različite forme kriminalnog ponašanja (van Dam, Janssens, & De Bruyn, 2005) i recidiva u vršenju krivičnih dela (Clower & Bothwell, 2001). Ovim nalazom se otvara i pitanje o odnosu inteligencije i Amoralnosti: Otvorenost je faktor koji dosledno pozitivno korelira sa inteligencijom (Harris, 2004; Moutafi, Furnham, & Paltiel, 2005), a postoje i podaci koji govore da osobe koje emituju kriminalno ponašanje imaju niže intelektualne kapacitete (Templer & Rushton, 2011).

Da li je Amoralnost redundantan psihološki konstrukt? Prethodno opisani nalazi sugeriru da se Amoralnost nalazi u okviru bazične strukture ličnosti. Da li to znači da ispitivanje Amoralnosti kao zasebnog konstrukta postaje izlišno? Da li su sve informacije koje se mogu dobiti preko upitnika Amoralnosti već sadržane u merama bazične strukture ličnosti? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje testirali smo sposobnost Amoralnosti da predvidi modalitete subkliničke psihopatije (Williams, Paulhus, & Hare, 2007) preko crta iz HEXACO modela. Nalazi dobijeni u regresionim analizama jasno demonstriraju prediktivne moći Amoralnosti nad crtama ličnosti kada je u pitanju psihopatija: Amoralnost ostvaruje značajne doprinose objašnjenju variranja sva četiri kriterijuma nad crtama iz HEXACO modela (Tabela 4). Kada je u pitanju Interpersonalna manipulacija, važno je primetiti da upravo Frustracijom podstaknuta Amoralnost predstavlja konstrukt koji najviše doprinosi objašnjenju kriterijuma preko HEXACO crta. Objašnjenje ove povezanosti počiva na činjenici da je jedan od indikatora Frustracijom podstaknute Amoralnosti Makijevizam, čije su veze sa psihopatijom utvrđene u mnogim istraživanjima (Paulhus & Williams, 2002; Chabrol et al., 2009). Emocionalnu neosetljivost i Neobuzdani životni stil kao modalitete psihopatije predviđaju sva tri faktora Amoralnosti preko HEXACO crta, što ističe značaj Amoralnosti pri razumevanju ovih psihopatskih fenomena. Najzad, Kriminogene tendencije, koje su u najmanjoj meri objašnjene od svih modaliteta psihopatije predviđa jedino Impulsivnoću podstaknuta Amoralnost od svih mera postavljenih u prediktorski skup. Impulsivnost je crta ličnosti koja može učestvovati u genezi kriminalnog ponašanja (Zimmerman, 2010; Gordon & Egan, 2011) i nije iznenadujuće da se ovaj faktor, a ne neki od zločudnijih oblika Amoralnosti pojavljuje kao prediktor kriminogenih tendencija u uzorku čiji ispitanici potiču iz studentske populacije. Na koji način Amoralnost objašnjava onaj deo varijanse psihopatije koji bazične crte ličnosti ne mogu da objasne? HEXACO crte nastaju u okviru leksičke

paradigme koja počiva na induktivnom pristupu: analizira se veliki broj deskriptora ličnosti iz kojih se izoluju latentni faktori (Ashton & Lee, 2005). Ovakvi faktori su vrlo robusni i opšti, ali je pitanje u kojoj meri oni mogu da zahvate različite nivoe ispoljavanja nekog psihičkog fenomena. Dobar primer je agresivnost: ni u jednom od deskriptivnih leksičkih modela nije izolovana crta agresivnosti (John, Naumann, & Sotto, 2008; Ashton & Lee, 2004). Iz tog razloga je verovatno opravdano upotrebiti instrument koji je konstruisan specifično za merenje agresivnosti pri eksploraciji fenomena za koje istraživač ima razloga da pretpostavi da je agresivnost vrlo važna. Sličan slučaj je sa Amoralnosti: ona nastaje kao konstrukt sa specifičnom intencijom da ispita dispozicije ka kršenju moralnih normi, te je verovatno da može zahvatiti dublje nivoe amoralnih fenomena nego što je to u stanju negativni pol dimenzije Poštenja.

Kontinuum dispozicija moralno – relevantnog ponašanja. Jedan od teorijski najvažnijih problema kod izučavanja moralno – relevantnih fenomena jeste da li iste psihološke dispozicije doprinose ispoljavanju moralnih i amoralnih oblika ponašanja, ili su za njih odgovorni različiti psihološki mehanizmi (Momirović i sar., 1998). Najzad, i pristup izučavanju moralnosti sa njenog negativnog pola, koji je rezultirao nastankom konstrukta Amoralnosti, zasniva se na mogućnosti da su izvori amoralnih fenomena kvalitativno različiti od onih koji generišu moralno ponašanje (Knežević, 2003). Crte ličnosti su samo jedan od okvira u kojima je moguće istraživati moralno relevantne fenomene, i opravdano je pretpostaviti da je za generisanje tako kompleksne pojave kao što je ljudska moralnost, odgovoran veći broj crta. Ipak, autori HEXACO modela strukture ličnosti sužavaju potencijalne generatore moralnog ponašanja na tri crte za koje tvrde da razdvajaju individue na jednoj globalnoj dimenziji koja bi se mogla opisati kao Prosocijalno nasuprot Antisocijalnom ponašanju (Ashton & Lee, 2001). To su: Poštenje, Emocionalnost i Saradljivost. Štaviše, altruističke forme ponašanja smeštene su po njima na ove tri crte tako što se Recipročni altruizam nalazi na domenima Poštenja i Saradljivosti, dok se Srodnički altruizam nalazi na domenu Emocionalnosti (Ashton & Lee, 2007). Interesantno je u okviru ove teorije interpretirati nalaze dobijene u ovom istraživanju koji govore da su izvori sržnih oblika Amoralnosti (*Frustracijom i Brutalnošću podstaknute Amoralnosti*) nisko Poštenje i niska Emocionalnost, dakle upravo one crte koje učestvuju u produkciji altruističkog ponašanja. Ovi nalazi govore u prilog gledištu o kontinuumu dispozicija moralno – relevantnog ponašanja: iste crte čija visoka izraženost generiše moralno ponašanje, vrše produkciju amoralnog ponašanja ako je njihova prisutnost u strukturi ličnosti individue nisko izražena. Ovo bi mogao biti važan nalaz o prirodi moralno – relevantnih fenomena, ukoliko se pokaže kao stabilan. Sigurno je da on zahteva

dodatna ispitivanja i analize jer postoje i empirijski nalazi koji govore protiv ovakvog stanovišta, odnosno u prilog tezi o kvalitativnoj različitosti izvora moralnog i amoralnog ponašanja (Krueger, Hicks, & McGue, 2001).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Nalazi dobijeni u ovom istraživanju govore da su dispozicije koje generišu amoralna ponašanja merena upitnikom AMORAL9 po svojoj prirodi crte ličnosti. Iako su uticaji ličnosti na Amoralnost kompleksni i brojni, rezultati sugerišu da ključni, sržni oblici amoralnosti predstavljaju ekspresiju Nepoštenja, negativnog pola šestog faktora ličnosti, izolovanog u skorašnjim "emskim" leksičkim studijama ličnosti. Blaži oblici Amoralnosti, za koje se opravdano može sumnjati da predstavljaju amoralne dispozicije per se, baziraju se na impulsivnosti i lokalizovani su na negativnom polu faktora Savesnost. I pored precizne lokalizacije Amoralnosti u prostoru ličnosti, pokazano je da Amoralnost nije redundantan konstrukt u odnosu na crte ličnosti, jer je njegov sadržaj takav da omogućava razumevanje moralno relevantnih psiholoških fenomena, poput psihopatije, u većoj meri nego što to čine bazične crte ličnosti. Na taj način Amoralnost ostaje vitalan konstrukt koji sa sobom donosi saznajne i prediktivne benefite. Buduća istraživanja trebalo bi da preciznije opišu povezanosti Amoralnosti sa drugim determinantama moralno – relevantnog ponašanja, kao što su moralno mišljenje (Colby & Kohlberg, 1987; Stams, Brugman, Dekovic, van Rosmalen, van der Laan, & Gibbs, 2006) ili karakteristike situacija na produkciju ponašanja u moralnoj sferi (Milgram, 1974; Asch, 1956; Bandura, 1999; po Batson & Thompson, 2001); da testiraju doprinose ovih konstrukata pri predikciji objektivno merenog ponašanja i analiziraju njihove moguće interakcije, kao i da dodatno ispituju mogućnost postojanja kontinuma kada su u pitanju dispozicije ka moralno – relevantnom ponašanju.

Zahvalnice. Autor bi želeo da zahvali Bojani Bodroži i Bobanu Petroviću na korisnim komentarima koji su se ticali ranijih verzija ovog rada.

REFERENCE

- (1) Ashton, M. C., & Lee, K. (2001) A theoretical basis for the major dimensions of personality. *European Journal of Personality*, 15, 327–353.
- (2) Ashton, M. C., & Lee, K. (2005) Honesty-Humility, the Big Five, and the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 73, 1321-1354.

- (3) Ashton, M. C., & Lee, K. (2007) Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11, 150–166.
- (4) Ashton, M. C., & Lee, K. (2008) The prediction of honesty-humility-related criteria by the HEXACO and five-factor models of personality. *Journal of Research in Personality*, 42, 1216–1228.
- (5) Ashton, M. C., Lee, K., & Son, C. (2000) Honesty as the sixth factor of personality: Correlations with Machiavellianism, primary psychopathy, and social adroitness. *European Journal of Personality*, 14, 359–368.
- (6) Ashton, M. C., Lee, K., Marcus, B., & De Vries, R. E. (2007) German lexical personality factors: Relations with the HEXACO model. *European Journal of Personality*, 21, 23–43.
- (7) Ashton, M. C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., de Vries, R.E., Di Blas, L., Boies, K., & De Raad, B. (2004) A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 356–366.
- (8) Ashton, M.C., & Lee, K. (2005a) A defence of the lexical approach to the study of personality structure. *European journal of personality*, 19, 5-24.
- (9) Batson, C. D., & Thompson, E. R. (2001) Why don't moral people act morally? Motivational considerations. *Current Directions in Psychological Science*, 10, 54-57.
- (10) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Sejourne, N. (2009) Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and individual differences*, 47, 734–739.
- (11) Clower C. E. and Bothwell R. K. (2001) An exploratory study of the relationship between the Big Five and inmate recidivism. *Journal of Research in Personality*, 35, 231–237.
- (12) Colby, A., & Kohlberg, L. (1987) *The measurement of moral judgment* (vol. 1). Cambridge University press: New York, USA.
- (13) Costa, P. T., & McCrae, R. R. (2008) The revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). In G. J. Boyle, G. Matthews, D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment: Personality measurement and testing*, Vol. 2 (pp. 179-198). London: SAGE Publications Ltd.
- (14) Davis, K. L., Panksepp, J., & Normansell, L. (2003) The Affective Neuroscience Personality Scales: normative data and implications. *Neuropsychoanalysis: An Interdisciplinary Journal for Psychoanalysis and the Neurosciences*, 5, 57-69.

- (15) De Raad, B., & Szirmak, Z. (1994) The search for the "Big Five" in a non-Indo-European language: The Hungarian trait structure and its relationship to the EPQ and the PTS. *European Review of Applied Psychology*, 44, 17–24.
- (16) de Vries, R. E., de Vries, A., & Feij, J. A. (2009) Sensation seeking, risk-taking, and the HEXACO model of personality. *Personality and Individual Differences*, 47, 536-540.
- (17) De Vries, R. E., Lee, K., & Ashton, M. C. (2008) The Dutch HEXACO personality inventory: Psychometric properties, self-other agreement, and relations with psychopathy among low and high acquaintance-ship dyads. *Journal of Personality Assessment*, 90, 142–151.
- (18) De Vries, R.E., & Van Kampen, D. (2010) The HEXACO and 5DPT models of personality: A comparison and their relationships with psychopathy, egoism, pretentiousness, immorality, and machiavellianism. *Journal of Personality Disorders*, 24, 244-257.
- (19) Di Blas, L., & Forzi, M. (1998) An alternative taxonomic study of personality-descriptive adjectives in the Italian language. *European Journal of Personality*, 12, 75–101.
- (20) Egan, V., & Beadman, M. (2011) Personality and gang embeddedness. *Personality and Individual Differences*, 51, 748, 753.
- (21) Egan, V., & Taylor, D. (2010) Shoplifting, unethical consumer behaviour, and personality. *Personality and individual differences*, 48, 878-883.
- (22) Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1976) *Psychoticism as a dimension of personality*. London: Hodder & Stoughton.
- (23) Gleason, K. A., Jensen-Campbell, L. A., & Richardson, D. S. (2004) Agreeableness as a predictor of aggression in adolescence. *Aggressive behavior*, 30, 43-61.
- (24) Goldberg, L. (1990) An alternative "description of personality": The Big-Five factor structure. *Journal of personality and social psychology*, 59, 1216-1229.
- (25) Gordon, V., & Egan, V. (2011) What self-report impulsivity measure best postdicts criminal convictions and prison breaches of discipline? *Psychology, Crime and Law*, 17, 305-318.
- (26) Harris, J. A. (2004) Measured intelligence, achievement, openness to experience, and creativity. *Personality & Individual Differences*, 36, 913–929.
- (27) John, O. P., Naumann, L. P. and Soto, C. J. (2008) Paradigm shift to the integrative Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins and L. A. Pervin (Eds.),

- Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed.). New York, NY: Guilford Press.
- (28) Knežević G., Radović, B., & Peruničić, I. (2008) Can Amorality be measured? 14th European Conference on Personality, Tartu, Estonia, July 16-20, 2008, Book of Abstracts, p. 137.
 - (29) Knežević, G. (2003) Koreni amoralnosti. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju, Beograd.
 - (30) Krueger, R. F., Hicks, B. M., & McGue, M. (2001) Altruism and antisocial behavior: Independent tendencies, unique personality correlates, distinct etiologies. *Psychological Science*, 12, 397–402.
 - (31) Kujačić, D., Knežević, G., i Međedović, J. Psihopatija i ličnost: replikabilnost strukture odnosa na različitim uzorcima i mernim instrumentima, u pripremi.
 - (32) Lazarević, Lj. (2008) Primena indeksa podesnosti u testiranju teorijskih modela u psihologiji: mogućnosti i ograničenja. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 1, 101-121.
 - (33) Le Corff, Y., & Toupin, J. (2009) Comparing persistent juvenile delinquents and normative peers with the Five-Factor Model of Personality. *Journal of research in personality*, 43, 1105-1108.
 - (34) Lee, K., & Ashton, M. C. (2004) Psychometric properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39, 329-358.
 - (35) Lee, K., & Ashton, M. C. (2006) Further assessment of the HEXACO Personality Inventory: Two new facet scales and an observer report form. *Psychological Assessment*, 18, 182-191.
 - (36) Lee, K., & Ashton, M. C. (2008) The HEXACO personality factors in the indigenous personality lexicons of English and 11 other languages. *Journal of Personality*, 76, 1002-1054.
 - (37) Lee, K., & Ashton, M. C. (2009) Reanalysis of the structure of the Greek Personality Lexicon. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40, 693-700.
 - (38) Lee, K., Ashton, M. C., & de Vries, R. E. (2005) Six factors in the Croatian personality lexicon. Unpublished manuscript.
 - (39) Međedović, J. i Stojiljković, S. (2008) Bazične dimenzije ličnosti, Amoralnost i empatija kod osuđenika. *Ličnost, profesija i obrazovanje, zbornik radova (sa III konferencije Dani primenjene psihologije, septembar, 2007)*, 17-37.
 - (40) Međedović, J., Kujačić, D., Đoković, N., Jerinić, M., i Knežević, G. (2011) Predikcija Amoralnosti kod osuđenika sa izrečenom merom obaveznog lečenja narkomana u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu. XVII naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd, februar 2011, Knjiga rezimea, str. 196-197.

- (41) Međedović, J., Kujačić, D., & Knežević, G. (prijavljeno za objavljanje). Personality-related determinants of criminal recidivism.
- (42) Miller J. D., & Lynam, D. (2001) Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: a meta-analytic review. *Criminology*, 39, 765-798.
- (43) Momirović, K. (1998) O realnoj egzistenciji psiholoških konstrukata. U Momirović, K. (pr.): "Realnost psiholoških konstrukata", str. 1-8, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (44) Momirović, K., Hošek, A., Radović, B., i Knežević, G. (1994) *Konstrukcija jednog novog testa amoralnosti*. Tehnički izveštaj, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (45) Momirović, K., Popović, B. V., Hošek., A, i Vučinić, B. (1995) Amoralnost i kriminal: argumenti za jednu odbačenu hipotezu. U: "Moralnost i društvena kriza", str. 240-253, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (46) Momirović, K., Vučinić, B., Hošek, A., i Popović B. V. (1998) Amoral 2: prvi dokaz da je amoralnost moguće meriti na pozdan i valjan način. U Momirović, K. (pr.): "Realnost psiholoških konstrukata," str. 9-35, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (47) Moutafi, J., Furnham, A., & Paltiel, L. (2005) Can personality factors predict intelligence? *Personality and Individual Differences*, 38, 1021-1033.
- (48) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002) The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-563.
- (49) Paunonen, S. V., & Ashton, M. C. (2001) Big Five factors and facets and the prediction of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 524-539.
- (50) Popović, B. V., Momirović, K., Hošek., A, i Vučinić, B. (1998) Treba razmisliti: neke primedbe i poneka reč opreza povodom jednog testa moralnosti čije karakteristike zadovoljavaju sve psihometrijske, ali ne nužno i sve psihološke standarde. U Momirović, K. (pr.): "Realnost psiholoških konstrukata," str. 36-48, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (51) Ragatz, L. L., Anderson, R. J., Fremouw, W., & Schwartz, R. (2011) Criminal thinking patterns, aggression styles, and the psychopathic traits of late high school bullies and bully-victims. *Aggressive behavior*, 37, 145-160.

- (52) Saucier, G. (2009) What are the most important dimensions of personality? Evidence from studies of descriptors in diverse languages. *Social and Personality Psychology Compass* 3/4, 620–637.
- (53) Skeem, J., & Monahan, J. (2011) Current directions in violence risk assessment. *Current directions in psychological science*, 20, 38-42.
- (54) Stams, G. J., Brugman, D., Dekovic, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006) The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 697–713.
- (55) Szirmak, Z., & De Raad, B. (1994) Taxonomy and structure of Hungarian personality traits. *European Journal of Personality*, 8, 95–117.
- (56) Templer, D. I., & Rushton, J. P. (2011) IQ, skin color, crime, HIV/AIDS, and income in 50 U.S. states. *Intelligence*: in press.
- (57) Van Dam, C., Janssens, J.M.A.M., & De Bruyn, E.E.J. (2005) PEN, Big Five, juvenile delinquency and criminal recidivism. *Personality and Individual Differences*, 39, 7–19.
- (58) Varley Thornton, A. J., Graham-Kevan, N., & Archer, J. (2010) Adaptive and maladaptive personality traits as predictors of violent and nonviolent offending behavior in men and women. *Aggressive behavior*, 36, 177-186.
- (59) Vitacco, M. J., Caldwell, M. F., Van Rybroek, G. J., & Gabel, J. (2007) Psychopathy and behavioral correlates of victim injury in serious juvenile offenders. *Aggressive behavior*, 33, 537–544.
- (60) Walsh, Z., & Kosson, D. S. (2008) Psychopathy and violence: the importance of factor level interactions. *Psychological Assessment*, 20, 114–120.
- (61) Weller, J. A., & Tikir, A. (2010) Predicting domain-specific risk taking with the HEXACO personality structure. *Journal of Behavioral Decision Making*, 24, 180-201.
- (62) Williams, K. M., McAndrew, A., Learn, T., Harms, P., & Paulhus, D. L. (2001, August) The dark triad returns: Entertainment preferences and anti-social behavior among narcissists, Machiavellians, and psychopaths. Poster presented at the annual meeting of the American Psychological Association, San Francisco, CA.
- (63) Williams, K. M., Paulhus, D. L., & Hare, R. D. (2007) Capturing the four-factor structure of psychopathy in college students via self-report. *Journal of Personality Assessment*, 88, 205–219.
- (64) Zimmerman, G. M. (2010). Impulsivity, offending, and the neighborhood: Investigating the person–context nexus. *Journal of Quantitative Criminology*, 26, 301-332.

IS AMORALITY THE SIXTH FACTOR OF PERSONALITY?

The aim of this study was to determine the status of the psychological concept of Amorality. The hypothesis which was tested in the research is based on the assumption of Amorality as a personality trait that generates stable behaviors which can result in violation of moral codes, social norms, manipulation and criminality.

In the revised lexical model of personality (HEXACO model), a broad personality trait that was not described in the previous operationalizations was isolated: Honesty - Humility. This dimension is described by traits such as integrity, honesty, sense of fair play, loyalty and humility, as opposed to fickleness, hypocrisy, arrogance, greed and cunning. Based on this definition of Honesty factor, we set a hypothesis that the core of amoral dispositions is located at its negative pole, which means that Amorality is the aspect of dishonesty, as a basic personality trait.

To test this hypothesis, an exploratory principal components analysis in the shared space of Amorality and HEXACO personality traits was performed, and structural model that describes the causal relationships between personality traits and Amorality was constructed. Data was collected in sample consisted of 229 students of first and second year of the University of Belgrade and Singidunum University (65% girls). Both analysis confirmed the initial hypothesis: Amorality generated by Frustration and Amorality generated by Brutality are the personality traits associated with the negative pole of Honesty - humility, while benign forms of Amorality (Amorality generated by Impulsivity) are an expression of low Conscientiousness. In order to determine the predictive utility of Amorality, a hierarchical linear regression with subclinical psychopathy as a criterion was conducted. Basic personality traits were set as predictors on the first, and Amorality factors were set as predictors at the second level of the analysis. The results show that there is a significant contribution of the Amorality in the prediction, above and beyond HEXACO traits, when it comes to all four aspects of psychopathy as a criteria.

KEY WORDS: *amorality / Honesty – Humility / HEXACO / subclinical psychopathy*

PREVENCIJA SUICIDA MLADIH*

Aleksandar L. Jugović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

U svetu se stopa suicida mladih u poslednje tri decenije povećava. Suicid čini oko 6% svih smrти mladih muškaraca i devojaka i on postaje istaknuti uzrok smrtnosti u kasnoj adolescenciji, a posebno u ranom odrasлом dobu. Rizični faktori koji mogu doprinositi suicidalnom ponašanju uključuju individualne i personalne vulnerabilnosti, porodične nedaće, izloženost stresnim životnim događajima i socijalnim, kulturnim i kontekstualnim faktorima. Najčešće, suicidalno ponašanje mladih pojavljuje se kao posledica višestrukih faktora rizika. Ovaj rad objedinjuje aktuelna saznanja o glavnim pristupima u prevenciji suicida mladih. Većinu suicida mladih je moguće prevenirati: manji deo samoubistva mladih je učinjen kao posledica mentalnih bolesti i ova vrsta suicida je nepreventabilna. Ali, većina samoubistava mladih je impulsivna – to je reakcija na stresne događaje, kao što su loše okončana ljubavna veza ili finansijski problemi. Za mlađe koji se nalaze na marginama zajednice u kojima žive, posebno za one koji imaju probleme u školi, porodici, socijalnom okruženju i koji su izloženi socijalnim stresovima, znamo da ove okolnosti postaju glavni faktori rizika za suicid koji se povećava kroz adolescentne godine. Postoji više načina za smanjivanje suicida. Jedan je obučavanje stručnjaka za rad sa mentalnim zdravljem i nastavnika u ranom prepoznavanju depresije i pre-suicidalnih ponašanja. Sledeće je redukovanje upotrebe alkohola u populaciji mladih. Takođe, od vitalne važnosti

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" - broj 47011 i "Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije" - broj 47008 čije realizacije finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS.

* Email: alex7@eunet.rs

je edukacija medija o deglamurizaciji suicida. Savremeni multi – sektorski pristup u prevenciji suicida mladih treba da bude zasnovan na učešću koje uključuje kako zdravstveni, tako i nezdravstveni sektor: obrazovni, policijski, pravosudni, religijski, pravni, politički i medijski.

KLJUČNE REČI: *suicid / mladi / prevencija / rizični faktori / društvo*

UVOD

Zvanična globalna statistika Svetske zdravstvene organizacije (SZO) ukazuje na stalni porast stope samoubistava među mladima u poslednjih nekoliko decenija. Samoubistvo spada u tri vodeća uzroka smrti mladih i srednje mladih (15-35 godine) u mnogim zemljama u svetu. Suicid čini oko 6% svih smrти mladih muškaraca i devojaka i on postaje istaknuti uzrok smrtnosti u kasnoj adolescenciji a posebno u ranom odrasлом dobu. Procenat samoubistava među tinejdžerima – u svetskim razmerama – porastao je od 1986. do danas za čak 72 odsto (WHO, 2011). Samoubistvo je među prvih pet, a u nekim zemljama na prvom ili drugom mestu uzroka smrtnosti stanovništva uzrasta od 15 do 19 godina. Među decom mlađom od petnaest godina samoubistvo je neuobičajeno, dok je kod dece mlađe od dvanaest godina retkost.

Od druge polovine sedamdesetih godina 20. veka, sa promenama u kapitalističkoj ekonomiji u najrazvijenijim zapadnim društvima, mlađi postaju ranjiviji deo populacije, što se vidi i po promenama u starosnoj strukturi samoubistava: stopa suicida mladih snažno raste a starijih opada. U odnosu na prvu polovicu 20. veka, u SAD stopa samoubistava mlađih od 15 do 24 godine se utrostručila, u drugoj polovini prošlog veka. U Francuskoj, pedesetih godina, u starosnoj dobi od 65 do 74 godine bilo je pet puta više samoubistava nego u dobi od 15 do 34 godine: 1995. godine taj odnos je tri puta manji. Sa povećanjem stope samoubistava mlađih u razvijenim evropskim zemljama korelira i masovno odlaganje bitnih događaja "ulaska u život" kao što su: zapošljavanje, odlazak iz roditeljske kuće, osamostaljivanje, starost pri sklapanju prvog braka, rođenje prvog deteta, itd. (Filipović, 2010).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije, specifična stopa samoubistava među mlađima od 15 do 29 godina starosti u 2007. godini je iznosila 9,0. Najveća stopa registrovana je u starosnoj grupi od

25 do 29 godina (11,7), a najmanja u grupi od 15 do 19 godina (4,3). Najveća specifična stopa samoubistava među mladima od 15 do 29 godina starosti postoji u Beogradu (14,8), zatim u Vojvodini (8,4) dok je najmanja (6,8) u Centralnoj Srbiji (Institut za javno zdravlje Srbije, 2009).

Pod pojmom "mladi" se u različitim dokumentima, zakonima, institucijama ili istraživanjima određuju različite uzrasne granice. Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji adolescentni period obuhvata uzrast od 10 do 19 godina, a mlađi se grupišu u uzrastu od 15 do 24 godine. Prema Zakonu o zdravstvenoj zaštiti Srbije i Strategiji razvoja zdravlja mlađih u Republici Srbiji (Vlada Republike Srbije, 2006) mlađi predstavljaju grupaciju uzrasta od 10 do 26 godina. U relevantnim sociološkim istraživanjima populacije mlađih, uzimajući u obzir i socio – ekonomski činove osamostaljivanja mlađih u uslovima društvene tranzicije i vrednosne i ekonomski destrukcije srpskog društva od 90 – tih godina 20. veka, pod mlađima se podrazumeva i uzrast u ranim 30 – tim godinama života (Mihailović, 2004). Uzimajući u obzir predmet istraživanja u ovom radu i činjenicu da su samoubistva mlađih do 15 godina (rana adolescencija) retka, pod mlađima se podrazumeva uzrast od 15 do 30 godine.

Cilj ovog rada je analiza ključnih strategija i pristupa u prevenciji suicida mlađih koji se oslanjaju na razumevanje multi – faktoralnih uzroka ove društvene devijacije.

UZROČNI FAKTORI SUICIDA MLADIH KAO OSNOV RAZUMEVANJA PREVENTIVNIH STRATEGIJA

U mладаљском периоду живота, који се у условима социјално – економске кризе протеже и до раних 30 – тих година живота, испољавају се разлиčiti облици автодеструктивног понашања. Автодеструкција код млађих се најчешће испољава "у виду самоповредљавања, покушаја самoubistva и извршеног самoubistva, али и других понашања која представљају неку врсту пасивног, повременог или хроничног излагања самounиштењу. Оваква понашања се називају autosaboterskim (одустајање од спорта, напуšтање школе, повлачење од вршњака) или ризичним (zloupotreba alkohola и других психоактивних супстанци, брза воњња, небезбедан секс, анерексија и булимија, насиљно понашање)" (NSHC, 2011).

У Стратегији развоја здравља млађих у Republici Srbiji указује се да клиничко искуство и резултати истраживања у Србији покazuju значајно психолошко трпљење популације млађих. Млађи манифестишу за овај узраст специфичне проблеме: различите тешкоће adolescentnog процеса сконцентрисане око формирања стабилног и definitivnog идентитета, депресивна стана (покушаји самoubistva и

samoubistva) i poremećaje ponašanja (zloupotreba psihoaktivnih supstanci, nasilno i delinkventno ponašanje i poremećaje ishrane). Trećina srednjoškolske i studentske populacije ima znake psihološkog trpljenja i mentalnih problema i iskazuje potrebu za organizovanom psihološko – psihijatrijskom zaštitom. Mladi u urbanim sredinama su ugroženiji od onih u ruralnim, u pogledu mentalnog zdravlja. Naročitih problema u zadovoljavanju specifičnih potreba imaju mladi iz ugroženih grupa kao što su: mladi sa invaliditetom, mladi bez roditeljskog staranja, mladi koji nisu obuhvaćeni školskim sistemom, mladi iz nacionalnih manjina, verskih zajednica, mladi sa potrebom za posebnom podrškom i izbegla i raseljena lica. Značajan problem je što se suicidalne misli i znaci depresije ne prepoznaju od strane roditelja, nastavnika pa i lekara u rutinskim pregledima zdravlja (Vlada Republike Srbije, 2006).

Razmišljanja o samoubistvu, u sklopu razmišljanja o smislu života, o životu i smrti, sasvim su uobičajena za adolescente. Kada, međutim, adolescent razmišlja o samoubistvu kao jedinom izlazu iz trenutnih problema, to je već razlog za zabrinutost (NSHC, 2011). Iz tog razloga adekvatno i podstičuće porodično okruženje je ključni zaštitni faktor koji može sprečiti nastanak mnogih devijacija mladih, pa i samoubistva. "Haotičnost" adolescencije naročito se pojačava u "haotičnom" ili dezorganizovanom i anomičnom širem društvenom kontekstu, za šta je potvrda povećanje i izmenjena struktura većine društvenih devijacija i rizičnih ponašanja mladih a posebno zloupotrebe droga i alkohola, nasilništva i kockanja (Jugović, 2004), ali i samoubistava u drugoj polovini 90 – tih godina 20. veka u Srbiji.

Uzroci suicida mladih su kompleksi faktora koji se u najopštijem smislu mogu podeliti na biološke, demografske, psihološke, porodične, socijalne, religijske i kulturno-ističke činioce, koji imaju udruženo dejstvo u formi tzv. faktora rizika. Što je prisutno više faktora rizika, raste verovatnoća da će osoba pokušati ili izvršiti samoubistvo. Zato uzroke samoubistva ne treba mešati sa neposrednim povodima ili motivima kao što su npr. kod adolescenata neostvarena ljubav, loša ocena u školi ili učinjeno krivično delo.

Prema Beautrais (2000) najsnažniji faktori rizika za samoubistva mladih jesu mentalni poremećaji, a posebno afektivni poremećaji, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, antisocijalno ponašanje, kao i lična i porodična istorija psihopatologije. Istraživači SZO ukazuju na činioce poput slabe emocionalne kontrole, marginalnog položaja mладог чoveka u zajednici koji je uslovijen školskim i porodičnim nedaćama i visokim nivoom socijalnog stresa. Većinu suicida mladih je moguće prevenirati: manji deo samoubistava mladih je učinjen kao posledica mentalnih bolesti i ova vrsta suicida je nepreventabilna. Ali, većina samoubistva mladih je

impulsivna – to je reakcija na stresne događaje kao što su loše okončana ljubavna veza ili finansijski problemi (WHO, 2009; Ćurčić, 2010).

U istraživanju mladih koji su pokušali samoubistvo i bili zbog toga hospitalizovani, na pitanje koliko vremena ste razmišljali da pokušate samoubistvo pre samog čina, odgovori su bili sledeći: oko 44% je izjavilo da je to učinilo bez većeg razmišljanja i u trenutku lične akutne emotivne krize, oko 27% je reklo da je razmišljalo do 3 časa, oko 23% je razmišljalo u periodu od tri dana, a samo oko 7% je razmišljalo da počini samoubistvo više od tri dana (Jugović, 2011). Impulsivnost suicidalnog čina obično je povezana i sa izmenjenim psiho – socijalnim stanjem koje umanjuje racionalne odluke: npr. snažan sukob u mikro – socijalnom okruženju (porodica, vršnjaci, polni partneri), stres, gubitak emocionalne kontrole, dejstvo psihoaktivnih supstanci, itd. Zajedničko dejstvo više ovakvih činilaca koji menjaju psihičko stanje stvara povećan rizik od suicida mladih. Zbog impulsivnosti suicida mladih jako je bitan i jedan specifičan spoljni faktor: to je dostupnost sredstava za izvršenje samoubistva, poput oružja, lekova, nezaštićenih ograda na mostovima, itd. Laka dostupnost sredstava suicida je dodatni faktor rizika koji se uvek mora uzeti u obzir.

U istraživanju u Danskoj na uzorku od 496 mladih na uzrastu od 10 do 21 godine, koji su izvršili samoubistvo u periodu od 1981. do 1997. godine, dobijeno je nekoliko važnih zaključaka (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002). Porodični faktori povezani sa povećanjem rizika za samoubistva mladih jesu samoubistvo ili rana smrt roditelja, porodična istorija (i bolničko lečenje) od mentalnih bolesti, nezaposlenost, niski prihodi, loše obrazovanje roditelja, razvod braka, mentalne bolesti kod braće ili sestara. Rizični faktori povezani sa očevim socioekonomskim statusom bili su snažniji od ovog faktora kod majki, dok su rizični faktori povezani sa vitalnim statusom i mentalnim bolestima majke bili značajniji nego što su ovi faktori kod očeva. U odnosu roditelj – dete pokazuje se da su oštećeni odnosi, slaba privrženost i siromašne veze između majke i deteta značajniji rizični faktor nego ove veze na relaciji otac – dete (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002). Oko 15% mladih koji su izvršili samoubistvo ima zvaničnu dijagnozu mentalnih bolesti, pri čemu kod mladih muškog pola dominira šizofrenija, a kod ženskog pola afektivni poremećaji i poremećaji ishrane. Globalni rezultat ove studije jeste da su porodična istorija suicida i mentalnih bolesti najvažniji faktori rizika. Ipak, samo 30% samoubistava mladih bilo je povezano sa ova dva faktora, što govori da prevencija treba da bude usmerena ka opštoj populaciji (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002).

Prema istraživanju o rizičnim faktorima pokušaja suicida adolescenata i mladih u Danskoj, prvi pokušaj suicida bio je povezan sa faktorima rizika

kao što su: psihijatrijske bolesti roditelja, suicidalno ponašanje roditelja, zlostavljanje i zanemarivanje dece, psihijatrijske bolesti, fizički hendikep, boravak u zatvoru, zavisnost od droga, neobrazovanost i nezaposlenost. Zaključak je da stigmatizacija, socijalna isključenost i mentalne bolesti mladih i roditelja povećavaju rizik od pokušaja suicida (Christoffersen, Poulsen, Nielsen, 2003). Takođe, pokazuje se da je samopovređivanje, uključujući i pokušaje suicida, jedan od bitnih faktora rizika za samoubistvo mladih i osnov preventivnog prepoznavanja suicidalnih namera (Carter, Reith, Whyte 2005; Gibb, Beatrualis, Ferguson, 2005).

Vrlo čest motiv suicida mladih jeste neuzvraćena ljubav. Suicid zbog neuzvraćene ljubavi je posledica neadekvatnog suočavanja i emocionalnog reagovanja mlađe osobe na životne gubitke. Način na koji će se reagovati na gubitak obično se prenosi na mlađu osobu preko porodičnog iskustva. Situacija kada se mlađa osoba, kojoj bazično nedostaje ljubav i koja je zato stalno traži, emotivno uloži u osobu suprotnog pola, pa joj se to vrati u nekom momentu odbijanjem od dotadašnjeg partnera, može da izazove pravi "psihički potres" koji se nekada završava i u samoubistvu. Na neki način, verovatno da oni koji počine samoubistvo zbog neuzvraćene ljubavi žele da "uništavajući sebe", kod partnera koji ih je napustio stvore snažan osećaj krivice koji će ga pratiti ceo život zbog toga što je nečiju ljubav "uništio".

Ovu specifičnost samoubistava primetio je i Frojd u studiji o melanholiji i depresiji. Frojd samoubistvo objašnjava preko mehanizma introjekcije (Freud, 1949). Na primer, osoba koja je u bliskoj ljubavnoj vezi sa drugom osobom, prihvata ili inkorporira delove druge osobe u svoju ličnost. Time druga osoba postaje deo Selfa. Kada se dogodi gubitak ljubavi od voljene osobe, frustracija i bes u odnosu prema njoj se okreću ka sebi, što za posledicu pored samopovređivanja može nekada imati i samoubistvo. Zbog svega toga prevenirajući faktor ovakvih samoubistva jeste da mlađa osoba ima bazični osećaj sigurnosti i voljenosti koji se stiče u porodici. Takve osobe mnogo lakše u životu savladavaju neminovne teškoće i okolnosti mogućih različitih životnih gubitaka.

STRATEGIJE U PREVENCICIJU SUICIDA MLADIH

Savremeni multi – sektorski pristup u prevenciji suicida mladih treba da bude zasnovan na učešću koje uključuje kako zdravstveni, tako i nezdravstveni sektor: obrazovni, policijski, pravosudni, religijski, pravni, politički i medijski. Osnovni prioriteti u prevenciji suicida mladih jesu: 1) smanjivanje društvenih tabua i zabluda o suicidu mladih; 2) unapređivanje ranog prepoznavanja

ponašanja koja čine "zname za uzbunu"; 3) razumevanje rizičnosti događaja samopovređivanja; 4) smanjivanje zloupotrebe psihoaktivnih supstanci; 5) fokus prevencije na saznanjima o rizičnim i protektivnim faktorima; 6) medijska deglamurizacija i desimplifikacija u izveštavanju o slučajevima suicida; 7) izrada osnovnih preventivnih strategija; i 8) na opštem društvenom nivou, povećavanje socijalne uključenosti mladih.

Smanjivanje zabluda ("mitova") o suicidu mladih

Svako samoubistvo i svaka smrt se ne mogu sprečiti. Ipak, zablude i negativni "mitovi" o samoubistvima mladih utiču na to da sredina ne prepoznaje one kojima treba pomoći. Zato među nastavnicima, pa čak i roditeljima onih koji su pokušali ili izvršili samoubistvo, vidimo često nevericu i čuđenje. Najčešće zablude i mitovi koji su prisutni u odnosu socijalne sredine prema samoubistvima mladih, a koje mogu uticati i na "rezultat" individualne odluke o suicidalnom činu, jesu (Balkanexpress, 2009):

- mladi koji pričaju o samoubistvu, nikada to ne pokušavaju ili ne ostvare;
- pokušaji samoubistva i izvršenje samoubistva se dešavaju bez upozorenja;
- ako je osoba pokušala i preživela samoubistvo, više to neće pokušati;
- kad neko namerava da izvrši samoubistvo, u tome se ne može se sprečiti;
- razgovor o samoubistvu ili pitanje o tome da li se neko oseća "sklon samoubistvu" samo će ohrabriti tu osobu da to i pokuša;
- samoubistvo je genetski nasledno;
- samoubistvo je bezbolno;
- depresija i samouništavajuće ponašanje se retko javlja kod mladih;
- primetno i naglo poboljšanje u duševnom stanju osobe koja je pokušala samoubistvo u krizi ili depresivnom periodu, znači da je prošao rizik od samoubistva;
- kad osoba jednom postane "sklona samoubistvu", uvek će ostati "sklona";
- većina mladih u suicidalnom riziku nikada ne zatraži pomoć za svoje probleme;
- rasturanje veza je toliko česta pojava, da to ne dovodi do samoubistva;
- mladi skloni samoubistvu su "ludi" ili isključivo duševno bolesni;

- samoubistvo se mnogo češće događa kod mladih iz visokih ili niskih socio – ekonomskih slojeva društva itd.

Rano uočavanje "znakova za uzbunu"

Samoubistvo mora da se razume i kao proces tokom koga čovek menja svoje ponašanje i emocionalno stanje. Za mlade je karakteristično da je taj proces brži u odnosu na odrasle, što zahteva bolje prepoznavanje promena u ponašanju od socijalne sredine u kojoj se kreću mladi sa rizikom za samoubistvo. Samoubistvu, najčešće, prethodi proces koji počinje prolaznim suicidalnim mislima, zatim se ideja o samouništenju razvija kroz konkretnije planove, u kasnijim stadijumima prisutan je visok nivo depresije i beznadežnosti, potom dolaze suicidalni pokušaji i konačno, učinjeno samoubistvo (Stanković, Penev, 2009).

Osnovna strategija prevencije jeste rano prepoznavanje ponašanja koja predstavljaju "zname za uzbunu" kao što su (Balkanexpress, 2009; RAJE, 2011):

- skorašnje samoubistvo/ili smrt druge prirode/prijatelja ili nekog od rodbine;
- raniji pokušaju samoubistva;
- preopterećenost temom smrti i pominjanje samoubistva;
- depresija, poremećeno ponašanje i problemi sa prilagođavanjem, zloupotreba droga;
- poklanjanje vrednih stvari ili pravljenje testamenta i nekih drugih konačnih aranžmana;
- velike promene u spavanju – previše ili premalo;
- stres posle saobraćajne nesreće;
- nagle i ekstremne promene u navikama u vezi sa hranom: mršavljenje ili debljanje;
- povlačenje od prijatelja/porodice ili druge veće promene u ponašanju;
- napuštanje dotadašnjih životnih aktivnosti;
- promene u ličnosti: npr. izlivi besa, impulsivno i nehajno ponašanje/nemar za svoj izgled ili zdravlje;
- česta razdražljivost i neobjašnjeno plakanje;
- česte izjave o svojoj bezvrednosti i neuspešnosti;
- nezainteresovanost za budućnost.

Razumevanje samopovređivanja kao faktora rizika

Samopovređivanje predstavlja način "razrešavanja" (promene, kontrole) teškog unutrašnjeg emocionalnog stanja putem namernog nanošenja povreda vlastitom telu koje dovode do oštećenja tkiva. Ono se deli u devet kategorija (Walsh, Rosen, 1988): *cutting/rezanje, biting/griženje, abrading/guljenje kože, severing/odrezivanje/prorezivanje, inserting/umetanje, burning/paljenje, ingestion or inhalation/ingestija ili inhalacija, hitting/udaranje, constricting/stezanje/stiskanje npr. delova tela.* U opštoj populaciji rasprostranjenost samopovređivanja je oko 1%, a kod adolescenata čak 10-15% (Mitić, Milosavljević, Krasić, 2010).

Postoje tri osnovna uzroka samopovređivanja mladih (Sičić, Mužinić, 2008):

- 1) *regulacija emocija* – pokušaj da se telo dovede u ravnotežu nakon turbulentnih i uznemirujućih emocija;
- 2) *komunikacija* – samopovređivanje kao način da se izrazi ono što nije moguće izraziti rečima;
- 3) *kontrola ili kazna* – ponavljanje obrasca zlostavljanja pretrpljenog u detinjstvu (fizičkog ili seksualnog) i tzv. magično razmišljanje ("ako povredim sebe, ono loše čega se bojam neće se dogoditi").

Procenjuje se da je suicid 10 puta češći među onima koji su imali činove samopovređivanja. Nekada nije jasna granica između samopovređivanja i pokušaja suicida jer se radi o kontinuumu jednog ponašanja. Ta granica se donekle može prepoznati po stepenu suicidalne namere (da li je ona bila jača ili slabija), tačnije po stepenu ugroženosti vitalnih funkcija organizma, kao i sredstvima koja su korišćena kod samopovređivanja. Zato američki kliničari samopovređivanje dele u dve kategorije: u suicidalno i nesuicidalno (Simić, 2010).

No, činjenica je da su prethodne epizode samopovređivanja jedan od glavnih predskazatelja suicida, ali čak i kada ne postoji suicidalna tendencija, rizik od fatalnog ishoda samopovređivanja uvek je realan. Takođe, adolescenti koji imaju višestruke ponovljene činove samopovređivanja mogu razviti osećaj bespomoćnosti i gubitka kontrole nad svojim životom, što može ojačati suicidalne ideje. Dodatni rizik od samoubistva povećava se i saznanjem da čak 80% adolescenata koji se samopovređuju zloupotrebljava psihoaktivne supstance (Mitić, Milosavljević, Krasić, 2010).

Smanjivanje zloupotrebe psihoaktivnih supstanci

Zloupotreba alkohola i droga je na uzročno – posledični način povezana sa samoubistvima mladih. Psihoaktivne supstance mogu uticati na javljanje suicidalnih misli i ponašanja, ali i obrnuto, suicidalne misli mogu uticati na njihovo korišćenje i biti sredstvo lakšeg sprovođenja u delo ideje o samoubistvu (tzv. dezinhibitor). Procenjuje se da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci prisutna između jedne četvrtine i jedne polovine izvršenih samoubistava, kao i da alkoholna intoksikacija povećava rizik od samoubistva i do 90 puta (Stanković, Penev, 2009). Zloupotreba psihoaktivnih supstanci kod mladih ima veći značaj kao faktor rizika samoubistva kada je udružena sa porodičnim nedaćama i gubicima, krizama porodice i društva, depresivnim stanjima i emocionalnim problemima. Impulsivnost kod samoubistava mladih je, takođe, pojačana dejstvom psihoaktivnih supstanci. Zloupotreba psihoaktivnih supstanci kao faktor rizika je bitno izraženija kod mladića nego kod devojaka. Zato smanjivanje zloupotrebe psihoaktivnih supstanci ima važan preventivni značaj.

Prevencija fokusirana na faktore rizika i zaštite

Koncept rizičnih i protektivnih faktora omogućava jasniju identifikaciju populacija ili specifičnih grupa koje mogu biti u suicidalnom riziku. Ovaj probabilistički koncept suicidalna ponašanja (bilo sa letalnim ili nefatalnim ishodom) tumači kao rezultat međudejstva između različitih faktora rizika i nedostatka (ili slabosti) protektivnih faktora koji postoje u životu jednog pojedinca. Podsticanje protektivnih i redukovanje faktora rizika jeste jedan od najvažnijih pristupa u prevenciji samoubistava mladih. Dva bitna zaštitna faktora koji smanjuju rizik od samoubistva i ostalih vidova autodestruktivnih ponašanja kod mladih su (NSHC, 2011):

- stvaranje uslova koji će dovesti do razvoja samopouzdanja kod mladih, kao i razvoja veština suočavanja sa emotivnim problemima;
- razvijanje i dostupnost sistema društvene podrške, naročito u momentima psihičke krize (bilo da podrška dolazi od porodice, škole, zdravstvene ustanove ili neke druge specijalizovane službe).

Edukacija medija

Mediji svojim senzacionalističkim izveštajima o samoubistvima često više deluju podstičuće nego sprečavajuće na samoubilačke akte kod onih

osoba koje su u riziku. Medijski izveštaji o samoubistvima, po više relevantnih istraživanja, ne predstavljaju dominantni faktor rizika za samoubistva mladih, niti ima dokaza da oni smanjuju stope suicida (Milavić, 2010). Ali, senzacionalističko izveštavanje o samoubistvima može biti važan kontekst samoubistava mladih, posebno kroz efekat opomašanja ili imitacije. Adolescenti su posebno osjetljiva grupa u odnosu na medijske uticaje. Obično se opomašaju način ili sredstva samoubistva. Takođe, kao model reagovanja na određene životne krize i sukobe koji iskažu npr. popularne javne ličnosti može biti dobra unutrašnja legitimacija samoubistva za mlade osobe koje su u visokom riziku. Poznate su i "male epidemije samoubistva" u nekim zajednicama posle suicidalnih činova poznatih ličnosti.

Negativan uticaj je veći kada postoji sličnost između osobe koja izvršila samoubistvo i posmatrača, u pogledu uzrasta, pola, nacionalnosti i slično (Stanković, Penev, 2009). Mediji nekada samoubistva prikazuju vrlo uprošćeno i uzroke pripisuju pojedinačnim faktorima iako znamo da samoubistva nastaju kao kompleks spoljnih faktora i individualnih osobenosti. Suzdržano i odgovorno izveštavanje medija može spasiti živote jer smanjuje rizike od tzv. opomašajućih samoubistava (Milavić, 2010). Edukacija medija u deglamurizaciji samoubistava je od vitalne važnosti za prevenciju suicida mladih. Mediji treba da predstavljaju životne probleme tako što će ohrabriti ljude da traže pomoć u ličnim i porodičnim kriznim situacijama (Stanković, Penev, 2009).

Definisanje nivoa prevencije suicida mladih

Svakom razvijenom i humanistički orijentisanim društvu je neophodna sistemski urađena nacionalna strategija prevencije poremećaja ponašanja mladih, pa i suicidalnog ponašanja. Prevencijom i tretmanom ne treba da se bave samo malobrojne nevladine organizacije već je to zadatak organizovanog sistema države. Zato se prevencija samoubistva mora fokusirati na preventivnu strategiju koja treba da ima tri nivoa: univerzalni, selektivni i indikovani.

Univerzalna prevencija je usmerena na opštu javnost i ona ima generalni značaj. Ovaj nivo prevencije uključuje sledeće aktivnosti: promociju pozitivnog mentalnog zdravlja; unapređenje faktora rezilijencije u zajednici; smanjivanje upotrebe psihoaktivnih supstanci među mladima; informisanje i edukovanje javnosti o temama koje su povezane sa mentalno – zdravstvenim problemima i poremećajima ponašanja mladih; prevencija među – vršnjačkog nasilja; izvođenje programa prevencije u školama (sa

ciljem npr. jačanja faktora otpornosti na mentalne i psihičke probleme, poput načina rešavanja kriznih ličnih situacija ili veština traženja podrške); podrška roditeljstvu, razvoju i mentalnom zdravlju porodice; promocija mentalnog zdravlja u zajednici; trening programi za profesionalce koji treba da se bave prevencijom i tretmanom suicidalnih ponašanja; izrada internet sajtova koji se bave prevencijom suicida; državna podrška naučnim istraživanjima fenomena i prevencije suicida, itd.

Selektivna prevencija je ciljana na pojedince kod kojih postoji veći rizik od suicidalnog ponašanja nego kod prosečne osobe. Ovaj nivo prevencije zahteva specifične strategije procene osoba sa većim suicidalnim rizikom. To mogu biti npr. osobe koje imaju porodičnu istoriju mentalnih bolesti ili suicidalnog ponašanja. Kod mladih su to osobe koje imaju izražene rane znake ličnih teškoća poput depresivnosti ili anksioznosti. Selektivne intervencije treba da kod ovakvih osoba uvećaju veštine rešavanja i savladavanja ličnih mentalnih problema (ojačavanje protektivnih faktora) i izgradnje rezilijentnosti.

Indikovana prevencija se usmerava ka ljudima koji imaju najveći rizik od suicidalnog ponašanja. Intervencije indikovane prevencije treba da obuhvate pojedince čije ponašanje ukazuje na aktuelni rizik od suicidalnog ponašanja. To mogu biti osobe u dubokoj depresiji ili one koje su pokušale suicid u poslednjih nekoliko meseci. Procenu i tretman osoba koje spadaju u ovu grupu sa najvećim rizikom od suicida rade specijalizovane službe i posebno edukovane psihosocijalne ekipe stručnjaka (psihijatara, psihologa, specijalnih edukatora, socijalnih radnika). Deo ove prevencije mogu biti i tzv. tele – apel službe, koje osobama u suicidalnom riziku mogu pružiti "prvu" savetodavnu pomoć kroz urgentno jačanje ličnih psihičkih i socijalnih kapaciteta za suočavanje sa suicidalnim mislima i odlukama.

Socijalna uključenost mladih: društveni kontekst prevencije suicida

Podaci o drastičnom povećanju stope samoubistava mladih u Evropi i SAD u poslednje četiri decenije korespondiraju sa povećavanjem više dimenzija socijalne isključenosti ove starosne grupe, kao što su: stope nezaposlenosti i siromaštva, potrošnja, stanovanje, relativno opadanje prihoda zaposlenih, smanjena socijalna mobilnost, opadanje upotrebe vrednosti diploma na tržištu rada, usamljenost i dosada, itd. Kako ističe Filipović, nezaposlenost je veoma traumatizirajuće iskustvo za mlađe. "Ono im uskraćuje pristup ognjištu vrednosti, velikoj logorskoj vatri sveta rada, koji osim redovne plate,

pruža i društveni status, priznanje od drugih, osećanje da je čovek koristan, priznat, priliku da se steknu prijatelji i neprijatelji, regulisanu upotrebu vremena i prostora, mogućnost pravljenja planova za budućnost etc. Naravno, uticaj nezaposlenosti na samoubistvo nije automatski i direktn. On zavisi od društvenog, afektivnog i psihološkog konteksta u kome žive različite individue, od šrine polja njihove moguće akcije, od "mreža solidarnosti" koje poseduju i podrški koje mogu da dobiju, od mesta i statusa koji "posao" zauzima u njihovom životu" (Filipović, 2010: 432).

Društveni kontekst prevencije suicida mladih zato jeste povezan sa pitanjima socijalne uključenosti i integrisanosti mladih u raznolike društvene tokove i mreže putem kojih se zadovoljavaju potrebe za radom, školovanjem, zapošljavanjem, identitetskim pripadanjem, kulturnim sadržajima, socijalnim aktivizmom itd.

ZAKLJUČAK

Suicid mladih jeste izraz višestrukih ličnih osjećenja (separacije, gubici, socijalni neuspesi) i nepodnošljivog psihičkog trpljenja koji su posredovani socijalnim, porodičnim i vrednosnim kontekstom. U individualnom suicidalnom činu mladih spojeni su depresivnost, impulsivnost i (auto)agresivnost. Tome pogoduju i određene osobine ličnosti (narcizam; perfekcionizam i frustracija u slučaju njegovog nedostizanja; nemogućnost tolerisanja neuspeha i nesavršenosti; nemogućnost prihvatanja separacija i gubitaka), porodica ali i širi društveni kontekst (religijska uverenja, vrednosni sistemi, socijalna isključenost).

Na individualnom nivou, kada psihičko (depresivno) trpljenje dostigne stepen nepodnošljivog, zbog intezivne depresivnosti ili nedostatka kapaciteta psihičkog aparata da savlada trpljenje, raste rizik od autodestruktivnih činova. Suicid mladih tako postaje jedna vrsta "odbrambenog manevra" ili "akt protiv jakog psihičkog trpljenja a ne protiv života" (Ćurčić, 2010). Prevencija suicida mladih mora da pode od ovih specifičnih karakteristika suicidalnog ponašanja mladih. Svaka vrsta zabluda o suicidalnosti mladih, neprepoznavanje znakova za "uzbunu", neuzimanje u obzir visoke impulsivnosti i depresivnosti kod populacije mladih u suicidalnim ponašanjima, vodi nas na preventivne stranputice. Isto tako, odlaganje bitnih događaja "ulaska u život" i socijalna isključenost mladih jesu društveni činioci koji imaju ključan opšte preventivni značaj.

REFERENCE

- (1) Agerbo E., Nordentoft M. and Mortensen, B. P. (2002) Familial, psychiatric, and socioeconomic risk factors for suicide in young people: nested case-control study, *British Medical Journal*, 2002 July 13; 325(7355): 74.
- (2) Balkanexpress (2009) *Mitovi o samoubistvima*. http://www.balkanexpress.org/_p/p7_zdravlje/p75_skaklj/p75a_samoub.htm#top. Posećeno 5.6. 2009.
- (3) Beautrais, L. A. (2000) Risk factors for suicide and attempted suicide among young people, *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, Volume 34, Issue 3, pp. 420-436.
- (4) Christoffersen, M. N., Poulsen, H. D., Nielsen, A (2003) Attempted suicide among young people: risk factors in a prospective register based study of Danish children born in 1966. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Volume: 108, Issue 5, pp. 350-358.
- (5) Carter, G., Reith, D., Whyte, I. (2005) Repeated self-poisoning increasing severity of self harm as a predictor of subsequent suicide. *The British Journal of Psychiatry*, 186, pp. 253-257.
- (6) Ćurčić, V. (2010) Nepodnošljiva lakoća (samo)uništavanja u adolescenciji. U V. Ćurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*. Beograd: Žarko Albulj, str. 29-37.
- (7) Filipović, M. (2010) Istraživanje samoubistva: otkrivanje društva. U J. Kovačević, V. Vučinić (ur.), *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman deo II*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 425-440.
- (8) Freud, S. (1949) *Mourning and melancholia* (Collected Papers). London: Hogarth Press.
- (9) Gibb, S. J., Beatrualis, A., Ferguson, D. (2005) Mortality and further suicidal behavior after an index suicide attempt: a 10-year study. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 39(1), pp. 95-100.
- (10) Institut za javno zdravlje Srbije (2009) *Zdravlje mladih u Republici Srbiji-finalni izveštaj*. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut".
- (11) Jugović, A. (2004) Rizična ponašanja omladine. U S. Mihailović (Eds.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* str. 177- 203. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- (12) Jugović, A. (2011) *Samoubistva mladih*. Dnevni list Politika od 29.03.2011. godine, dostupno i na internet stranici

- <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Samoubistva-mladih.sr.html>.
- (13) Mihailović, S. (Eds.) (2004) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- (14) Milavić, G. (2010) Mediji i suicid: povećanje rizika. U V. Čurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*. Beograd: Žarko Albulj, str. 97-106.
- (15) Mitić, M., Milosavljević, Lj., Krasić, D. (2010) Samopovređivanje i/ili suicid. U V. Čurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*. Beograd: Žarko Albulj, str. 89-96.
- (16) Novosadski humanitarni centar-psihološko savetovalište za mlade (NSHC),
<http://savetovaliste.nshc.org.rs/autodestruktivnost.htm>,<http://savetovaliste.nshc.org.rs/samoubistvo.htm>. Posećeno 5.9.2011.
- (17) Response Ability for Journalism Education - RAJE (2011) *Risk and protective factors*.
<http://www.responseability.org/site/index.cfm?display=134912>, posećeno 8.9.2011.
- (18) Sičić, M., Mužinić, L. (2008) Faktori rizika kod pojave samoozljedivanja djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1), str. 49-68.
- (19) Simić, M. (2010) Sampovređivanje kao emocionalna regulacija. U V. Čurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*. Beograd: Žarko Albulj, str. 81-88.
- (20) Stanković B., Penev G. (2009) Sociokulturni kontekst suidalnog ponašanja i neke relevantne činjenice o samoubistvima u Srbiji. *Sociološki pregled*, vol. XLIII, no. 2, str. 155-184.
- (21) Vlada Republike Srbije (2006) *Strategija razvoja zdravlja mladih u Republici Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik RS, br. 55/05 I 71/05.
- (22) Walsh, B. W. & Rosen, P. M. (1988) *Self-mutilation: Theory, Research and Treatment*. New York/London: The Guilford Press.
- (23) WHO (2009) Suicide risk high for young people.
http://www.who.int/mediacentre/multimedia/podcasts/2009/suicide_prevention_20090915/en/index.html. Posećeno 8.9.2011.
- (24) WHO (2011) Suicide prevention.
http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/suicideprevent/en/. Posećeno 8.9.2011.

PREVENTION OF SUICIDE AMONG YOUNG PEOPLE

Suicide rates in young people have increased during the past three decades in the world. Suicide accounts for around 6% of all deaths in young males and young females and it becomes prominent as a cause of death in later adolescence and particularly so in young adulthood. Risk factor domains which may contribute to suicidal behaviour include individual and personal vulnerabilities, family adversity, exposure to stressful life events and social, cultural and contextual factors. Frequently, suicidal behaviours in young people appear to be a consequence of multiple risk factors. This paper summarises current knowledge about main approaches in the prevention suicide in young people. The majority of suicides in young people are preventable and treatable. A small fraction of suicides are committed by mentally ill persons and these kind of suicides are often not preventable. But the majority of suicides are impulsive - a reaction to a very stressful event for example a love affair turning badly or financial debt. For young people who find themselves at margins of their communities, perhaps disengaged from school, perhaps disengaged from their families, those kinds of social circumstances and social stresses we know also to be major risk factors for suicide and they increase across the adolescent years. There is a number of means to decrease suicide. One is training mental health workers and teachers in early detection of depression and pre-suicidal behavior. Another is to reduce alcohol consumption which is rising, particularly among young people. Educating the media in deglamourising suicide is also vital. Comprehensive multi-sectoral approach in prevention of suicide in young people, including both health and non-health sectors, e.g. education, police, justice, religion, law, politics, the media.

KEY WORDS: *suicide / young people / prevention / risk factors / society.*

PRESTUP, KAZNA I ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG*

Leposava Kron*

Zlatko Nikolić*

Zoran Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Never to suffer would never to have been blessed¹

Edgar Allan Poe

Autori ovog članka tvrde da način na koji društvo tretira svoje zatvorenike mnogo kazuje o prirodi te kulture. Zatvorski sistem je na mnogo načina dobra prizma kroz koju se može istražiti konkretna kultura. Reference na rane zatvore mogu se naći u mnogim starim kulturama. Pre više hiljada godina vavilonci osobe koje su izvršile neki manji zločin, kao i robove i strance, zatvarali u zatvor Bit Kili. U klasičnoj Grčkoj i Rimu povremeno su se, osobe koje čekaju na suđenje ili egzekuciju, zatvarale u privatne zatvore – carcer privatus. U drevnoj Atini postojali su zatvori zvani desmoterion što u bukvalnom prevodu znači "u lancima". U Starom Zavetu se spominje zatvaranje Misiraca, Filistinaca, Asiraca i Izraelita. U Jerusalimu su postojala bar tri zatvora u vreme Nabukodonosora: Beth ha-keli ili "kuća za zatvaranje", Beth ha-asourim ili "kuća lanaca" i Bor koji je podsećao na podzemnu cisternu. Kada je 1764. Čezare Bekaria objavio kratku ali veoma poznatu zbirku eseja Dei delitti e delle pene (O zločinima i

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: bebakron@gmail.com

* Email: zlatkon@ptt.rs

* Email: zoranstev_iksi@yahoo.com

¹ Edgar Alan Po: Onaj ko nije patio ne može biti blagosloven.

kaznama) počinje njegova beskompromisna borba protiv torture u cilju iznuđivanja priznanja, tajnih optužnica, arbitarnosti diskrecionog prava sudija, nekonzistentnosti, uoptrebe ličnih veza da bi se izdejstvovala blaža kazna kao i smrtne kazne kako za ozbiljne tako i minorne delikte.

KLJUČNE REČI: zatvori starog sveta / zatvorska subkultura / zatvorenički Weltanschauung

Svaki zatvor ima sopstvenu individualnost. Uticaj subkulture zatvora zavisi od idiosinkratičnosti te individualnosti. Zatvorska subkultura kreira relevantne komponente zatvorskog sveta i zatvoreničkog Weltanschauung – a.

Prestupi pojedinaca u odnosu na ono što je socijalno poželjno, očekivano, običajima uspostavljeno kao pravilo ili zakonom proskribovano u bilo kojoj zajednici, prate čovečanstvo od njegovog nastanka. Isto tako, potreba za kažnjavanjem prestupnika ili onih koji krše dobre običaje neke strukturisane sredine duboko je ukorenjena u osećajnom životu ljudi. Starozavetni zakon taliona (*lex talionis*) koji kaže "oko za oko, Zub za Zub, život za život" poznat je i pod nazivom zakon vendete ili krvne osvete. Krvna osveta je običaj karakterističan za primitivna društva; konflikt između dve familije započet ubistvom člana jedne familije se nastavlja međusobnim ubijanjem, jednog po jednog muškarca. Sintagma "krvna osveta" označava da jedna familija drugoj "duguje krv" taj dug se vraća samo ubistvom muškarca iz druge familije. Krvna osveta je jedan od tradicionalnih običaja kojeg možda najbolje definiše Kanon Leke Dukađinija². Ovaj kanon nedvosmisleno kaže da "ukoliko jedan čovek ubije drugoga, muški član porodice mora uvratiti istom merom" (Trnavci, 1971). Ovaj Zakonik iz XV veka je i danas vrlo uticajan. "Zakonik je vrlo značajan. I danas je itekako na snazi. Svako o njemu razmišlja. U njemu su opisani i njime regulisani odnosi unutar porodice, porodične veze i veze unutar društva kao celine. Iz njega se vidi kako su bili regulisani odnosi između plemena, šta je osveta, kada se sveti a kada ne. Opisani su čak i detalji koji se odnose na pojedine zanate" (op.cit).

Upravnjavanje krvne osvete na Balkanu počinje u XV veku, pod turskom vlašću, a počinje da opada u XIX veku, kada balkanske zemlje počinju da stiću nezavisnost od Otomanske imperije. Ovaj običaj postoji i danas u nekim delovima Evrope kao što su područja Kosova, Albanije, Crne Gore,

² Napisan u XV. veku (publikovan posthumno), sakupio i kodifikovao Stefan Konstantin Đečovi (prevod, predgovor i objašnjenja: Hajdi Trnavci), Stvarnost, Zagreb, 1986.

Sardinije, Kampanje, Apulije, Krita, Korzike i Sicilije. Običaj naplaćivanja krvi postoji i van Evrope među Paštunima u Avganistanu, Kurdimama u Iraku i Turskoj, u Somaliji, među Berberima u Alžiru, u Asamu - Indija, između Šita i Sunita, u južnoj Etiopiji, u nekim delovima Dagestana, Azerbejdžana, na severnom Kavkazu i Čečenima, među protivničkim klanovima na Filipinima i Kini (Grutzpalk, 2002).

Duh *lex talionis*-a je, u nekom od mogućih oblika, opstao u krivičnim zakonodavstvima antičkog i srednjevekovnog sveta, budući da države nije bilo u interesu da rizikuje nezadovoljstvo podanika. Da bi države izbegle preuzimanje pravde od strane građana "u svoje ruke" i suzbile potencijalno nezadovoljstvo podanika, kazne i kažnjavanja su bila drakonska i u skladu sa navikama i običajima partikularne društvene zajednice toga doba. Nataloženo ljudsko iskustvo, međutim, pokazuje da takav vid kažnjavanja prestupnika predstavlja uglavnom samo zadovoljenje emotivnih potreba socijalne sredine. Istorija je pokazala da surovo kažnjavanje prestupnika nema posebnih efekata, a kriminal se sa razvojem društva samo uvećavao. Kao što je dobro poznato, zastrašivanje potencijalnih prestupnika oštrim kaznama nije imao nikakvog smisla ni dobrih posledica. Istorija pamti bizarse detalje kao što je fakt da su i za vreme javnih egzekucija džeparoši, na primer, obavljali svoj posao među publikom koja je sa manjim ili većim zadovoljstvom konkretnu egzekuciju posmatrala. To je navelo mnoge mislioce da se pozabave pitanjem smisla i svrhe kažnjavanja.

Kazne zatvora, odnosno običaji izolovanja i zatvaranja prestupnika pojavili su se relativno kasno u istoriji ljudskog društva. Sve do Buržoaske revolucije u Francuskoj zatvori su služili isključivo za zadržavanje prestupnika do njihove egzekucije ili deportacije. Same kazne zatvora postale su svršishodne tek kada je sloboda i slobodno kretanje građanina postalo vrednost po sebi nakon Francuske revolucije. Razumljivo je da se u definisanju svrhe kažnjavanja uvek polazilo od kulturnih, religioznih i običajnih normi jedne društvene zajednice, naravno pretočenih u pravne ili zakonske norme. Opšta svrha kazni i kažnjavanja u svim zakonodavstvima ranijih i modernih vremena ima identičan cilj - zaštitu socijalne sredine od prestupa i njihovih izvršilaca. Implicitni smisao kažnjavanja se sastoji zapravo u tome da se obesmisli i učini luksuznim svako zadovoljenje ličnih potreba pojedinca na društveno nedopušten način (propisan zakonima) i stvaranje socijalne klime da se zločin zapravo ne isplati budući da se kazna ne može izbeći. Pod uticajem ideja francuskog prosvetiteljstva, italijanski misilac Čezare Bekarija (Cesare Beccaria) je između 1763. i 1764. godine napisao svoju čuvenu zbirku eseja *O prestupima i kaznama* (Beccaria, 1995) u kojoj napada

primenjivanje surovih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenjem slobode sa prinudnim radom. Bekarija se borio protiv smrtne kazne smatrajući je neopravdanom jer država primenjuje ubistvo radi ubistva. Takođe insistira na strogom respektovanju načela zakonitosti u krivičnom pravu. Bekarija emfazira i ideju prevencije, prema kojoj se kazna ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi izvršavalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program, u kome predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Tako se na osnovu Bekarijinog programa, umesto ustanova za skitnice, besprizornu decu ili lakše prestupnike, javljaju popravni domovi i zatvori, ali sa drugom svrhom i karakterom, koji će kasnije prerasti u osnovne institucije korekcionog sistema. Volter je takođe osuđivao vendetu i sugerisao da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, a to se može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne. Ergo, Bekarija je naglašavao da suština kažnjavanja nije mučenje izvršioca već sprečavanje i odvraćanje izvršioca od daljeg nanošenja štete društvu i eventualno sprečavanje drugih u činjenju zločina. Bekarijine ideje prevencije uticale su na čitave generacije mislilaca i istraživača ovih tema. Kažnjavanje za prestup, prema Bekariji, treba da bude brzo i neizbežno i prema svima jednako za ekvivalentan zločin, jer ni surovost ni svirepost ne daju kažnjavanju moć sprečavanja, već izvesnost. Ljudi se, naime, više plaše nečeg neizbežnog, navodi Bekarija, makar to bilo i blaže prirode. Ako bi se ljudi kažnjivali svirepo i surovo, misli ljudi bi postajale sve grublje i neosetljivije. Da bi se obezbedilo da kazna izazove željeni efekat, dovoljno je da se pobrinemo da "zlo" koje za prestupnika sadrži kazna prevaziđa "dobro" očekivano od zločina.

Kazne i kažnjavanje prestupnika su, razumljivo, evoluirale sa evolucijom međuljudskih odnosa, pa je pod uticajem abolicionista i, kasnije, različitih humanitarnih organizacija, ukinuta i smrtna kazna u skoro svim evropskim zemljama i od nedavno i kod nas. Zatvor je, nakon toga, postao jedina kazna iz spektra "drakonskih" kazni, ali se i u toj oblasti traže alternative, budući da je došlo i do prenaseljenosti zatvora i do smanjenja propisima predviđenih normi za izvršenje kazni. Otuda i pojava kućnog pritvora, elektronskog monitoringa i drugih zamena za zatvor, iako za pojedinca - prestupnika one ponekad nisu manje bolne od samog klasičnog zatvora.

Kako onda postići svrhu kažnjavanja, ako kazna sama po sebi nije dovoljna već samo bolna i ako izaziva otpor i odbacivanje od strane prestupnika? Pitanje koje se može postaviti je koji su to uslovi, sredstva i metode rada formalne socijalne kontrole države i njenih organa da bi se

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)*

bar delimično postigao cilj? Da li su zatvori i zatvaranje dovoljno dobro rešenje je pitanje koje se postavlja od ustanovljavanja prvih zatvora i ostalo je i do danas "open problem".

ZATVORI PRE ZATVORA: STARI I MEDIJEVALNI SVET

*Evo zakona, onako kako ga je uspostavio Zevs:
za ljudе a ne za ribe, divlje zveri i ptice nebeske
koje se jedni drugima hrane, a bez ideje
pravde među njima: ljudima je darovao pravdu
i ona je, kako je dokazano na kraju,
najbolja stvar koju imaju³*

Hesiod

*I usniše san obojica u jednu noć,
svaki po značenju svojega sna za sebe,
i peharnik i hljebar cara Misirskoga,
koji bijahu sužnji u tamnici⁴*

Prva knjiga Mojsijeva 40:5

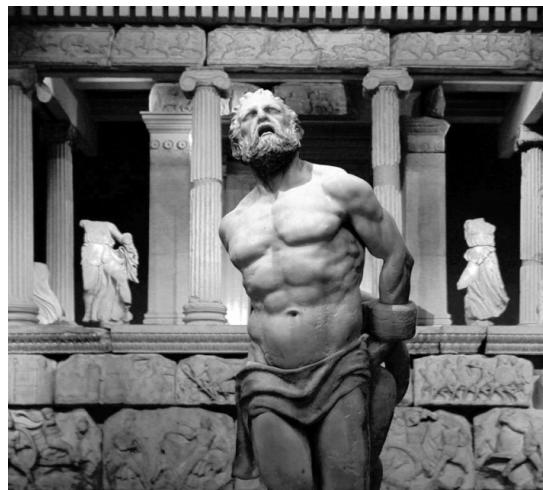
Zatvori starog i medijevalnog doba su nestali. Oni su danas ruševine ili građevine sa drugom namenom, a neki od njih su sačuvani i kao muzeji. Rana istorija zatvora takođe je nestala kao što je nestala Vavilonska biblioteka, ili je izgubljena, ili fragmentarna; u svakom slučaju nedostupna je u strukturiranoj formi i komplikovana za interpretaciju. Ni viševekovni zajednički napori arheologa, filóloga i istoričara nisu uspeli da nam osvetle karakter famoznog Vavilonskog zatvora za strane zatvorenike Bit Asiri⁵ niti

³ Prev. L. Kron (sa engleskog prevoda Hesiodove Teogonije)

⁴ Prev. Đure Daničića

⁵ Bit Asiri (vavilonski): Zatvor za strane zatvorenike

zatvora *Bit Kili*⁶ (Roth, 2006) ni Velikog zatvora Egipatskog srednjeg kraljevstva. O zatvorima stare Atine može se naći ponešto, ali veoma malo, u starogrčkim oratorskim tekstovima kao i Platonovim spisima. Zatvori su se u staroj Atini zvali *desmoterion*, što u bukvalnom prevodu znači "mesto za lance", od grčke reči *desmotes* (grč. δεσμώτης) koja znači lanac i, metaforično, "biti u lancima", ergo okovan i zatvoren. *Desmotes* se spominje i u čuvenoj Eshilovoj⁷ tragediji *Okovani Prometej* (*Prometheus Desmotes*) o čovekoljubivom titanu Prometeju, koji je *Ijudima u nevolji* poklonio vatrnu sa Olimpa i time izazvao gnev vrhovnog boga Zevsa koji ga je osudio da bude okovan na stenama Kavkaza, na kraju sveta, sve dok se ne nađe duša koja bi svoju slobodu podarila njemu. Prometej ne želi da se pokori Zevsu i da vrati vatrnu već čuteći pristaje na kaznu. Upravo na ovom mestu započinje radnja *Prometheusa Desmotesa*, scenom u kojoj Vlast (*Kratos*) i Sila (*Bia*) vode Prometeja, prateći Hefesta koji nosi alat i okove, gorko žaleći i zarobljenika i svoj tužni posao kovača. Kao što znamo, tragedija se završava tako što Prometej konačno odbija da se pokori Zevsu koji ga baca u bezdan Hada⁸ i osuđuje da mu orao, bespomoćno prikovanom, svakoga dana klijuca jetru.

Prometheus Desmotes: Prometej u lancima

⁶ Bit Kili (vavilonski): Zatvor za domaće zatvorenike

⁷ VI vek pre nove ere

⁸ Zagrdi, zemlja se zatrese... I bezdan proguta sve... (Eshil: Okovani Prometej)

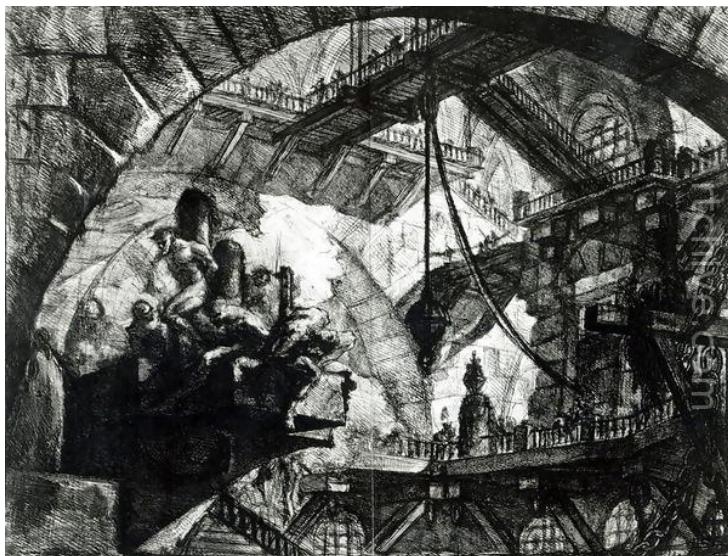
O starohebrejskim zatvorima takođe ima sasvim malo naznaka u Starom zavetu; tek toliko da su postojali kao oblik kazne za nepodobno ponašanje. Pa ipak, istorijski najvažnije svedočanstvo o postojanju zatvora u starom Egiptu nalazi se upravo u Bibliji u delu *Knjige Postanja* u kojem se opisuje utamničenje jevrejskog roba Josifa od strane faraonovog⁹ dvorskog sluge Petefrija: "I gospodar Josifov uhvati ga, i baci u tamnicu, gdje ležahu sužnji carski; i on bi ondje u tamnici... I usniše san obojica u jednu noć, svaki po značenju svojega sna za sebe, i peharnik i hlijebar cara Misirskoga, koji bijahu sužnji u tamnici" (Prva knjiga Mojsijeva: Postanje; 39:20 – 40:5).

Međutim, ako zaista želimo da razumemo, sa tako malo egzaktnog znanja, tamnice starog i medijevalnog doba, moramo poznavati širi kulturološki koncept. O zatvaranju i prisilnoj izolaciji prestupnika rane pisane tragove u zapadnoj intelektualnoj tradiciji nalazimo u prvim velikim pisanim tekovinama naše civilizacije kao što su grčki mitovi i *Biblija*, konkretnije, kako smo videli, u *Knjizi Postanja*, ali uvek kao deo šire slike fizičkog kažnjavanja za počinjeno nedelo i to mučenjem, batinama, sakáćenjem ili smrću.

Uloga zatvora u kontekstu ideja zločina i kazne u staroj Grčkoj, Egiptu, Persiji, Izraelu, Rimu i medijevalnoj Evropi, uključujući i prakse zapadnog hrišćanstva, nije moguće razumeti bez poznavanja socijalne i pravne istorije partikularnih država, što, naravno, daleko prevazilazi intencije teksta koji je pred vama, dragi čitaocče. O izgledu i arhitekturi tih zatvora praktično nema pisanih izvora; razume se, moguće je na osnovu usputnih napomena i zapisa u literaturi, zamišljati kako su ta mesta eventualno izgledala.

⁹ Faraon je u Bibliji "Car Misirski" (Prevod Đure Daničića),

Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)

Giovanni Battista Piranesi (1760): Carceri d'Invenzione
(Imaginarni zatvor), British Museum, London, England

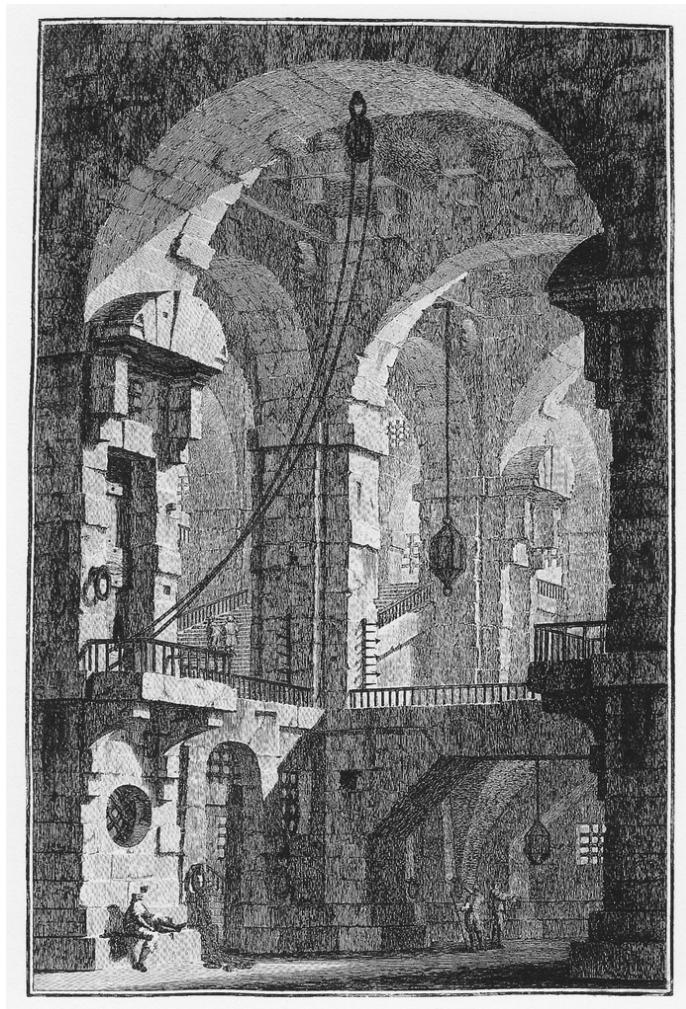
Dovani Batista Piranezi (1720 - 1778) je autor serije od 16 gravira "Zatvor" (Carceri) koje datiraju iz 1860-tih godina i predstavljaju dramatične i košmarne vizije tamnica kao masivnih arhitektonskih formi sa mračnim senkama i stepenicama koje nikuda ne vode, dok su ljudske figure jedva vidljive, dehumanizovane i sasvim beznačajne. Između uzmemiravajuće psihološke atmosfere ovih arhitektonskih fantazija i Gofmanovih tekstova o totalnim ustanovama iz XX veka postoji istorijsko i metafizičko srodstvo koje još uvek osećaju istaživači koji se bave ovim temama.

Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)

Giovanni Battista Piranesi (1760): Carceri d'Invenzione 2
(Imaginarni zatvor)

Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)

Giovanni Battista Piranesi (1760)
(Carcere Oscura)

Mračni zatvor

Zatvor je u svakom slučaju mnogo stariji nego što tvrde oni koji smatraju da je nastao zajedno sa modernim krivičnim zakonima (Fuko, 1997:223). Znatno pre nego što je počelo da se sistematično upotrebljava za kažnjavanje prestupnika, zatvor je postojao u svom institucionalnom obliku. Zatvor je nastao izvan sudskog aparata (op.cit.), u vreme kada su u

čitavom društvenom tkivu izgrađivani postupci kojima je bio cilj odeljivanje, prostorno raspoređivanje i vezivanje pojedinaca za utvrđeno mesto, njihovo klasifikovanje, kodifikovanje i programiranje celokupnog ponašanja, obezbeđivanje stalne i absolutne vidljivosti individue, kao i stvaranje ustrojstva za njihovo posmatranje, nadziranje, beleženje i ocenjivanje svih znanja o njima. Ta opšta forma mehanizama usmerena na pojedinca, stvorila je model zatvorske institucije pre nego što je zakon definisao zatvor kao glavnu i najadekvatniju kaznu (Fuko, op.cit.).

Zatvor u funkciji izolacije i ograničavanje slobode kretanja ljudi i kao način socijalne osude i kazne poznaju i najstariji narodi. Istoriski izvori kazuju da su neki oblici zatvora postojali već u drevnoj Mesopotamiji, Kini, Indiji, Persiji, Egiptu, u antičkoj Grčkoj i Rimu, a potom i u srednjem veku kada su kao tamnice upotrebljavane razne tvrđave, podrumi, lagumi i bunari i sa nepodnošljivim uslovima života (Stevanović, 2008:15). U takve tamnice zatvarani su ljudi na osnovu tajnih kraljevskih zapovesti, takozvanih *Lettre de cachet*¹⁰ (Moriss & Rothman, 1998).

Kanonsko pravo je predviđalo disciplinsku kaznu upućivanja u manastirski zatvor. U periodu od XIII-XV veka pojavljuje se kazna zatvora, po gradskim pravima, koja se izdržavala u podrumima gradskih većnica, gradskim tvrđavama i sličnim mračnim mestima usled kojih su i dobili naziv tamnice. U Dušanovom zakoniku se pominju tamnice za pojedince u koje se dospevalo naredbom cara. Sve nam ovo govori da zatvor kao kazna i kao institucija za izdržavanje ili čekanje na kaznu postoji odavno, o čemu svedoči i pojava posebnih termina u pravima pojedinih država za označavanje zatvora, kao mesta lišenja slobode (Stevanović, 2008:16). Ti najstariji oblici zatvaranja nisu imali karakter izdržavanja kazne u savremenom smislu. Oni su imali specifičan karakter, drugačiji od današnjeg i služili su, pre svega, za pritvaranje zločinaca do konačne presude ili do izvršenja telesnih kazni ili pogubljenja. Cilj tog pritvaranja je bio da se spriči bekstvo ljudi koji su počinili neki zakonom ili običajima kažnjeni delikt. U tim zatvorima prestupnici su čekali ili na izricanje kazne od strane sudije ili na njeno izvršenje. O karakteru takvih zatvora govorio je i poznati rimski pravnik Ulpijan koji je isticao princip po kome "Zatvori treba da služe samo za pritvaranje, a ne za kažnjavanje".

Prema tome, kao što upozorava Fuko u svom čuvenom delu *Nadzirati i kažnjavati* (Fuko, 1997) ne može se izričito tvrditi da u ovom periodu nije bilo kažnjavanja zatvaranjem. Ova kazna je postojala, ali samo u

¹⁰ Pismo koje predstavlja direktno kraljevo naređenje, koje potpisuje kralj i zatvara svojim kraljevskim pečatom - *cachet*.

izuzetnim slučajevima, kao usputna mera koja nije činila krucijalni deo sistema kažnjavanja. Glavne kazne bile su smrtna kazna, različiti oblici telesnog kažnjavanja i imovinske kazne, dok kazna lišenja slobode nije postojala *per definitionem*. Dešavalo se, premda veoma retko, da se osuđeni na smrt, iz političkih razloga, ostavi u životu i osudi na doživotnu robiju. Tek za vreme Karla V, 1532. godine, pojavljuje se kazna lišenja slobode u zatvoru nazvanom "Karolina" u kojem je prvi put ustanovljena kazna doživotnog zatvora (Moriss & Rothman, 1998). Stanje u zatvorima toga doba je bilo izuzetno teško i smatralo se da je smrtna kazna daleko blaža od doživotnog zatvora, jer je prekraćivala muke i patnje koje su osuđeni na doživotnu robiju trpeli. Prema dostupnim podacima (Roth, 2006; Stevanović, 2010), smatra se da je prvi zatvor osnovan 1553. godine u Engleskoj, u Londonu, preciznije u dvorcu Brajdvel (Bridwell) koji je prepravljen za zatvor za skitnice, neradnike, beskućnike i prosjake koji su ugrožavali red i mir. Kasnije, ovaj zatvor je služio i za utamničenje ljudi koja su počinili neki od prestupa za koje je zatvor bila zakonom predviđena sankcija. Godine 1659. osniva se zatvor u Amsterdamu, potom 1697. godine u Lipeku, Bremenu i Dansingu, a polovinom XVIII veka i zatvor za dečake u Hamburgu. U ovim ustanovama bio je predviđen obavezan rad osuđenih kao i nadoknada za taj rad. Po čelijama je bilo smešteno od četiri do dvanaest osoba, pri čemu je u jednom krevetu spavalо po dva ili tri zatvorenika a uprave su imale ovlašćenja, u slučaju dobrog vladanja osuđenika, da ih mogu otpustiti iz ustanove ranije. Režim boravka je bio u funkciji zabrana i obaveza sa neprekidnim i strogim nadzorom (Roth, 2006; Stevanović, 2010).

Papa Klement XI (*Papa Clementi XI*) 1703. godine osniva dečiji zavod Sv. Mihajila (*San Michele*), u kojem su bila smeštena deca koja su inklinirala prestupničkom ponašanju, pa se smatralo da bi prema njima trebalo preduzeti mere specijalnog vaspitanja da ne bi postali delinkventi. Na vratima zavoda pisalo je: "Nije dovoljno zle ljude kažnjavati kaznama, treba ih pre-vaspitavati", što bi ukazivalo na to da je takav zavod mogao imati vaspitni karakter (Živanović, 1937). Godine 1759. Marija Terezija osniva u Miljanu popravni dom sa 140 čelija, a u Holandiji 1775. godine Vikont Viler osniva veliki popravni dom koji je često bio hvaljen od evropskih pravnika toga doba. Zatvaranje kao kazna je primenjivana u vreme povećanja broja zločina i zločinaca, a u periodu između XVI i XVIII veka, zbog pomanjkanja radne snage, za potrebe lokalne privrede izricana je i za lakša krivična dela. U Engleskoj se, počevši od XVIII veka, primenjivala kazna zatvora za silovanje, a u Danskoj se mogla izreći kazna doživotnog zatvora za ubistvo. Ove kazne su bile retke i izuzetne i više su imale administrativni karakter nego što su predstavljale običaj u sistemu kažnjavanja.

U periodu od XV–XVII veka ubrzano se u većini evropskih zemalja formiraju razne ustanove za smeštaj skitnica, prosjaka i prestupnika koji se javljaju u masovnim razmerama, kao posledica migracija iz sela u gradove. Kao rezultat velikih migracija i nedostatka posla u gradovima, ti ljudi su u cilju obezbeđenja egzistencije, izvršavali različita krivičnih dela. Neki od njih su počeli čak i profesionalno da se bave kriminalom što je stvorilo nove socijalne probleme. Državna vlast se našla pred zadatkom da zaštitи društvo od ove pojave. Iz tih razloga širom evropskih zemalja počele su da niču ustanove za zatvaranje, a posebno u Engleskoj, Nemačkoj, Holandiji i Francuskoj. Objekti su mahom bili napušteni srednjevekovni zamkovi i manastiri koji su pretvarani u ustanove za rad, sa ciljem da navedene kategorije ljudi privuku na neku radnu aktivnost (Moriss & Rothman, 1998).

U početku, u ove novoformirane ustanove su se primale samo skitnice i prosjaci. Kasnije, u prvoj polovini XVII veka, započinje diferenciranje tih ustanova. Neka "popravilista" počinju da primaju samo prestupnike, dobijajući tako funkciju pravih kaznionica ili zatvora za osuđenike. Na toj osnovi se u Engleskoj formiraju dve vrste takvih ustanova – kazneni zavodi i popravni domovi. U kaznene zavode upućivane su skitnice i prosjaci, koji su bili sposobni za rad i pokazivali želju da rade, a u popravne domove ljudi sposobni za rad koji nisu ispoljavali interes da bilo šta rade. Tako se u XVI i XVII veku zatvaranje pojavljuje kao prelazni oblik u odnosu na kaznu zatvora XVIII veka (Stevanović, 2008; Stevanović, 2010). Za ove ustanove može se reći da su težile da osposobe navedene kategorije ljudi za obavljanje određenih poslova i da ih tako odvrate od kriminalnog ponašanja. U tome je sadržana i ideja popravljanja i tretmana kao humanistička reakcija u odnosu na ranije postupanje i mere prema zatvorenicima.

U XVI i XVII veku, uporedno sa razvojem prirodnih nauka, razvija se i filozofija koja se oslobođa skolastičkih stega. Ta tendencija se odrazila i na razumevanje prava i države. Filozofi toga vremena poput Bekona, Hobsa, Dekarta, Loka, Rusoa etc. su postojećim idejama i sistemima krivičnog prava pružili nove filozofske temelje i principe. Bekon je kritikovao tadašnje svirepo zakonodavstvo i zahtevao je da se reformom uspostavi pravo koje bi bilo od društvene koristi. Lok, kao predstavnik nove buržoasko-demokratske vladavine, postavlja u krivično-pravnoj oblasti princip zakonitosti prema kojem samo zakon može da bude osnov kažnjavanja, a zakonom se mora garantovati jednakost građana. Lok sugeriše da treba da postoji srazmera između težine dela i težine kazne. Veliki doprinos razvoju krivičnog prava u XVIII veku dali su francuski filozofi Monteskije, Ruso, Volter, Didro, Helvecius, Holbah, Lametri i drugi koji su u svojim delima ustali protiv sudske samovolje, feudalnog apsolutističkog

krivičnog pravosuđa kao i svireposti i verske netolerantnosti. Francuski prosvjetitelji su se, između ostalog, zalagali za humanizaciju krivičnog pravosuđa. Pod uticajem ovih ideja, Bekarija je napisao već pominjanu knjigu *O prestupima i kaznama*, koja je donela nove humanističke ideje. Kao što je poznato, Bekarija napada primenjivanje svirepih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenja slobode sa prinudnim radom pri čemu insistira na striktnom poštovanju načela zakonitosti u krivičnom pravosuđu. Takođe, kao što je već spomenuto, Bekarija prvi ističe važnost ideje prevencije, prema kojoj se kazna primarno ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi izvršavalo i ponavljalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program u kojem predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Volter je takođe osuđivao kaznu kao vendetu i zahtevao je da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, pri čemu se korist može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne.

Kao što smo videli, zatvori postoje još od vremena začetka prvih država ali o tim zatvorima postoji veoma malo pisanih svedočanstava¹¹. Kao standardne termine za zatvore Rimljani su upotrebjavali termin "capito" ili "in vinculis"¹². Nemci "Gefangnis", Francuzi "captivité"¹³, a kasnije "prison"¹⁴. U literaturi ne postoje opisi zatvora iz srednjevekovnog perioda, osim što se zna da su se tamnice uglavnom nalazile u podrumima i lagumima tadašnjih zamkova i utvrđenja feudalnih vladara. Na žalost, mnogi srednjevekovni zamkovi, a posebno vojna utvrđenja su dugo ostala u upotrebi kao zatvori, jer su vlastodršcima omogućavali izbegavanje troškova za zidanje novih zatvora, sa jedne strane, i bezbedno čuvanje zatočenika od bekstava, sa druge strane.¹⁵

Sa promenom krivičnih zakonodavstava, pod uticajem ideja Francuske revolucije u Evropi, a kasnije i u drugim delovima sveta menjao se broj inkriminacija kao i načini kažnjavanja prestupnika, sa tendencijom smanjenja drastičnih kazni i predominantnog kažnjavanja prestupnika

¹¹ Poznato je, na primer, da je Sokrat bio zatvoren do momenta kad je popio otrov od kukute, ali nam ni Platon ni bilo koji pisac toga doba nije opisao izgled toga zatvora.

¹² Latinska sintagma koja znači *U lancima*.

¹³ Francuska imenica koja znači *Ropstvo*.

¹⁴ Francuska imenica koja znači *Zatvor*.

¹⁵ Niška tvrdjava je, na primer, služila kao zatvor sve do početka dvadesetog veka, tačnije do 1903. godine, kao i mnoge druge slične građevine kod nas i u svetu. Neke od njih su u mnogim evropskim zemljama i danas u upotrebi, ali osavremenjene i primerene današnjim potrebama (Nikolić, 2005)

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)*

kaznama zatvora. To je, međutim, dovelo do uvećanja broja osuđenika i problema njihovog smeštaja, te su morali da se adaptiraju postojeći i zidaju novi zatvori ili da se prestupnici deportuju u novootkrivene i osvojene prostore i kolonije.

Tako se u celom svetu izdiferenciralo nekoliko arhitektonskih modela u zidanju zatvora, koji su uvek zavisili od načina izvršenja kazne zatvora, odnosno od tretmana osuđenih lica.

"WHY PRISONS" ILI O ZATVARANJU KAO METODU IZOLACIJE PRESTUPNIKA

Mračno je u čeliji isto kao što je u srcu mračno¹⁶

Oskar Vajld

Pojam zatvora se standardno definiše kao izolovani zatvoreni prostor sa namenom da se nekom pojedincu ili grupi ograniči kretanje bez odobrenja onih koji imaju kontrolu i vrše vlast na određenoj teritoriji. Suština zatvaranja sastoji se u lišenju prava na slobodno kretanje pojedinca ili grupe iz ma kojih razloga koji su na takav korak naveli onoga ko nekoga zatvara: da ga zadrži do suđenja, do izvršenja smrтne kazne, do izvršenja vremenski ograničene kazne, do isplate duga ili slično. Zatvor, ma kakvog izgleda bio, ima višestruku namenu koja zavisi od cilja samog zatvaranja pri čemu je taj cilj određivao i arhitekturu zatvora, tj. vrstu građevinskog materijala, stepen i vrstu zaštite, broj, izgled i obuku onih koji taj posao obavljaju, rukovođenje tim zatvorom i kontrolu od strane osnivača: cara, kralja ili predsednika i parlamenta, vlade, ministarstva ili drugih na koje je delegirano ovlašćenje za taj posao. Poznato je, takođe, da su postojali i da još uvek postoje i ilegalni privatni zatvori u kojima različiti moćnici drže ili zadržavaju svoje neprijatelje ili političke protivnike. Pri tome, razume se, ne mislimo na privatizovane zatvore u nekim zemljama, kao što su SAD, Engleska, Australija i druge, jer je proces privatizacije obavljen *lege artis*, sa zadržanom relativnom kontrolom države nad njihovim radom.

¹⁶ Pisao je Oskar Vajld iz zatvora (Reading Gaol, zatvor u Redingu, Berkšajr)

Prvi zatvori modernog doba u kojima su se izdržavale kazne zatvora, a nisu služili samo kao pritvor do smaknuća ili progonstva, poznati su u penologiji kao sistem zajedničkog zatvora. Ti zatvori su bili namenjeni svim kategorijama prestupnika, bez obzira na pol, uzrast, zdravstveno stanje i druge faktore. Arhitektura za takve zatvore nije bila posebno bitna, osim da su dobro ograđeni u cilju sprečavanja bekstava. U takvim uslovima je tortura nad zatvorenicima bila osnovni vid tretmana i to kako od čuvara, tako i od samih osuđenika. Kockanje, tuče, prostitucija i seksualno aberantno ponašanje bili su sastavni deo življena zatvorenika, a uz očajne higijenske uslove i oskudnu ishranu, masovna poboljevanja i smrti osuđenih bili su strašna svakodnevница. Takvo stanje stvari je, međutim, izazvalo regovanje sredine, a posebno humanista i zatvorskih reformista, kao što su Hauard i Bentam u Engleskoj, Mirabo u Francuskoj i drugi (Nikolić, 1996).

Kako to obično biva u ljudskom postupanju kada je doživljaj krivice u pitanju, iz jedne krajnosti se išlo u drugu, pa su reformisani zajednički zatvori za osnovu imali potpuno i striktno odvajanje osuđenika od drugih osuđenika. Tako je, zapravo, započela era pravnog regulisanja sistema izvršenja kazni zatvora, a pod jakim uticajem reformista i, a posebno Americi, kvekerskog religioznog učenja i shvatanja čoveka. Započela je, dakle, era ćelijskih sistema, od kojih su Pensilvanijski ili Filadelfijski i Oburnski sistem najpoznatiji.

Pensilvanijski ćelijski sistem je nastao u SAD-u u gradu Filadelfija, Pensilvanijska, pa je zbog toga još poznat i kao Filadelfijski sistem. Naime, u ovom gradu je izgrađen prvi takav zatvor davne 1790. godine. Ovo je prvi pravno regulisani sistem, što podrazumeva unapred i striktno određena prava i obaveze kako zatvorske službe tako i zatvorenika. Budući da je osnovna ideja tako regulisanog sistema zasnovana na kvekerskom religijskom shvatanju, po kome je čovek po prirodi dobar i da i najokorelij kriminalac može moralno da se preporodi kroz rad i razmišljanje u samoći o onome što je počinio, ovde je zapravo reč o prvom organizovanom pristupu ideji resocijalizacije prestupnika.

Suština ovog ćelijskog sistema je potpuno odvajanje osuđenika u zasebne ćelije, danju i noću, kao i u svim okolnostima za vreme izdržavanja zatvorske kazne. Time se nastojalo da se izbegnu negativni aspekti dotadašnjeg zajedničkog zatvaranja i negativnog međusobnog uticaja osuđenih. Za svakog osuđenika je, zbog toga, izgrađena zasebna ćelija u kojoj je on zatvaran i u kojoj je, uz Bibliju i razmišljanje o svom prestupu i sebi, trebalo da se moralno preporodi i pokaje. Zatvorska arhitektura je zbog toga pretrpela radikalnu promenu, jer je trebalo razrešiti pitanje smeštaja velikog broja osuđenika u striktno definisanim uslovima.

Ogradni zidovi su kao prepreka za bekstvo time izgubili dominantni značaj, a akcenat se pomerio ka unutrašnjoj bezbednosti i sprečavanju kontakata među osuđenicima. Problem je razrešen tzv. koridorskim ili kasarskim sistemom gradnje zatvora, sa nizom celija po spratovima i blokovima. Da bi se svaki kontakt među osuđenicima onemogućio, zatvorske vlasti nisu dozvoljavale nikakav rad osuđenika, iako su Kvekeri to zahtevali, jer je njihov vrednosni sistem zasnovan upravo na radu čoveka kao njegovoj immanentnoj potrebi. Rigidnost zatvorskih vlasti se manifestovala čak i pri izvođenju osuđenih na misu i šetnju; tom prilikom su im stavljeni maske na lice. Odvojenost osuđenika od drugih osuđenika je na taj način dovedena do maksimuma.

Dobre namere, kao što znamo, nemaju nužno i dobre posledice, pa se zalaženjem u drugu krajnost u odnosu na zajednički zatvor, otišlo u nešto što tadašnja saznanja o čoveku nisu mogla da predvide. Čovek, naime, ima prirodnu potrebu da bude okružen drugim ljudima i da strukturira vreme u radu ili komunikaciji sa drugim ljudima i, naravno, da nekome pripada. Usamljenost predstavlja veliku frustraciju, a kod nekih individua strah od samoće može dobiti i karakter psihoze. U tom kontekstu su posledice čelijskog izdržavanja kazne bile katastrofalne po mentalno zdravlje osuđenika, te su mnogi od njih izvršili samoubistvo ili su poludeli, umesto da su se moralno preporodili ili pokajali. Ubrzo su zatvorske uprave usled toga prešle na manje rigidan tretman, pa su osuđeni mogli da rade preko dana, premda su i dalje ostali bez ikakve komunikacije sa drugim osuđenicima, osim sa službenicima, lekarem i sveštenikom.

Poboljšanja ovog sistema nisu dala dovoljno dobre efekte, pa se od njega postepeno odustajalo već negde od 1850. godine,¹⁷ iako je po tom modelu u Americi i Evropi već bilo izgrađeno preko 100 zatvora. Međutim, posledice koje je ovaj sistem ostavio na kasniji razvoj penoloških sistema su vidljive sve do današnjih dana, jer su svi kasniji sistemi zadržali celije u ovom ili onom vidu i nameni. Neke zemlje su pod vidom shvatanja slobode i autonomije pojedinca i njegovog prava da bude sam, a time i zaštićen od drugih, zadržale ovaj sistem u nešto modifikovanijem vidu sve do danas, posebno kada se radi o pritvoru i kaznama zatvora za teške prestupnike kao i za organizovani kriminal.

Oburnski čelijski sistem je dobio naziv po gradu Oburnu u državi Nju Jork u Americi. Prvi takav zatvor je izgrađen 1819. godine, na temelju kritika prethodnog čelijskog sistema. On je predstavlja modifikaciju Pensilvanijskog sistema, jer je, za razliku od prethodnog, osuđenima bilo dopušteno da

¹⁷ Ovaj sistem je, na žalost, ostao na snazi u državi Pensilvanija sve do 1913. godine (Nikolić, 2005)

rade i da se osposobljavaju za određena zanimanja, kako bi se po izlasku iz zatvora lakše uključili u socijalni život zajednice. Međutim, od prethodnog sistema je zadržan način smeštaja osuđenih lica, dakle, i arhitektura zatvora, pa su osuđeni i dalje bili distribuirani po čelijama nakon obavljenog rada. Takođe je osuđenima, kao u prethodnom sistemu, bilo zabranjena bilo kakva komunikacija sa drugim osuđenicima, uključujući i neverbalnu komunikaciju gestovima ili mimikom. Zbog toga je ovaj sistem poznat i kao *sistem čutanja*.

Način funkcionisanja ovog sistema je bio određen tako da je osuđenima kada su izvođeni na rad ili misu bilo zabranjeno i da se gledaju, a da bi se to sprečilo na glavu im je stavljana kapa sa velikim obodom, nalik na kapuljaču, pa je ovaj sistem poznat i kao *sistem kapuljača*. Svaki prekršaj ovih zabrana bio je strogo kažnjan, jer je zadatak bio isti: da se onemogući negativan uticaj osuđenog na osuđenog, kao i poznanstvo sa drugim osuđenicima, kako se po izdržanoj kazni ne bi udruživali radi činjenja novih prestupa.

Rezultati u "moralnom preporodu" ili prevaspitanju osuđenika nisu bitno izmenjeni ni ovim poboljšanim ili mekšim čelijskim sistemom, jer je osnovna potreba ljudi za pripadanjem i interpersonalnim komunikacijama bila prekinuta i zabranjena. Rad osuđenih je ipak uneo neki smisao u strukturiranje vremena, kao u poslednjoj varijanti Pensilvanijskog sistema, ali se nije suštinski razumelo šta komunikacija među ljudima znači za sve ljude, čak i kada su oni teški kriminalci. Dozvoljena komunikacija sa službenim licima, lekarom i sveštenikom nije mogla da zadovolji te imanentne ljudske potrebe, niti da pokaže realnu sliku onoga što je, navodno, u tim razgovorima i "usmeravanjima" postignuto. Zbog toga se, na osnovu stečenih iskustava iz primene ovih sistema i psiholoških znanja o prirodi čoveka pristupilo daljim reformama zatvorskih sistema, a time i njihovom arhitektonskom prilagođavanju novim potrebama.

Razvoj društvenih nauka krajem devetnaestog veka, ali i negativne posledice čelijskih sistema izvršenja kazne zatvora, uticali su da se razumevanje čoveka sve više distancira od dogmatskog religijskog učenja da je čovek grešan po rođenju i da se jedino ispaštanjem zadobija oproštaj i pokajanje. U to doba su tzv. *progresivni sistemi*, od kojih su najpoznatiji Engleski i Irski progresivni sistem, te Makonokijev bodovni sistem i Klasifikacioni sistem. Ova dva poslednja sistema, zapravo, i nisu u bukvalnom smislu sistemi, jer nisu opstali u praksi zemalja gde su nastali i još manje u drugim zemljama, ali su u istorijskom pamćenju zabeleženi kao interesantan pokušaj.

Engleski progresivni sistem je nastao u Velikoj Britaniji 1853. godine, ergo, tridesetak godina od nastanka Oburnskog sistema. Suština ovog sistema je bila u progresiji osuđenika od lošijeg ka boljem tretmanu u zatvoru uz mogućnost uslovnog otpuštanja na slobodu. Sam sistem je podrazumevao tri faze u izdržavanju kazne, čija dužina trajanja nije bila unapred određena i direktno je zavisila od procene ponašanja osuđenika tokom izdržavanja kazne i procene da li se tokom izdržavanja kazne u dovoljnoj meri "popravio", da bi se sa izvesnim stepenom izvesnosti moglo očekivati da po svom otpuštanju više neće vršiti slične prestupe. Zbog jakog uticaja prethodnih čelijskih sistema ali i zbog otpora socijalne sredine za drugaćiji tretman, ovaj, kao i naredni progresivni sistem nije mogao da se osloboodi čelijske faze. Otuda je prva faza bila čelijska, s tim što je osuđenik, za razliku od prethodnih sistema, mogao na osnovu svog ponašanja da dobije pogodnosti u vidu otvorenih vrata na čeliji, bolju hrani, knjige za čitanje i čak da izučava neki zanat. Druga faza je bila faza zajedničkog izdržavanja kazne, što je podrazumevalo da su osuđenici smeštani u zajedničke prostorije, u kojima su kreveti bili odvojeni samo pregradama. U ovoj fazi osuđenici su zajednički radili u proizvodnim pogonima ili svojim sobama, a od zalaganja i vladanja koje se bodovalo zavisilo je napredovanje iz razreda u razred, odnosno iz kategorije u kategoriju. U praksi je to značilo da su svi osuđeni po izlasku iz čelijske faze razvrstavani u određene kategorije i podkategorije, koje nisu mogle međusobno da se mešaju i kontaktiraju, a od zalaganja i vladanja je zavisilo njihovo dalje napredovanje. Pri tome, napredovanje iz kategorije u kategoriju nije zavisilo samo od volje upravnika ili službenika već od propisom uređenih normativa u kojima se taksativno citira šta sve osuđenik mora da ispuni. Treća faza je predstavljala apsolutnu novinu u istoriji izvršenja krivičnih sankcija, jer je predviđala mogućnost uslovnog otpuštanja osuđenog lica u zavisnosti od njegovog vladanja i zalaganja. Uslovno otpuštanje je, faktički, bilo dalje izdržavanje kazne na slobodi, sa striktnim obavezama osuđenika za taj period koji je mogao i da se opozove u slučaju kršenja obaveza. Suština je zapravo bila da se priprema osuđenog za otpuštanje na slobodu nije sastojala samo u prinudnom primernom vladanju i zalaganju osuđenog, već u identičnom ponašanju u vanzatvorskoj socijalnoj sredini. Time se ciljalo na dva efekta: dobro ponašanje osuđenika za vreme izdržavanja kazne i isto takvo ponašanje na slobodi, ali, za prvo vreme, pod kontrolisanim uslovima. Implicitno je osuđenik od samog početka izdržavanja kazne bio izložen uticajima onih koji su sa njim radili: propovednika, stručnog instruktora i drugih, bez da se strahovalo od negativnih uticaja drugih osuđenika, budući da je sasvim izvesno on takve kontakte i uticaje ne može da izbegne ni van zatvora.

Irski progresivni sistem je nastao gotovo u isto vreme kao i Engleski progresivni sistem, jer ga je engleski kapetan Valter Grofton uveo u Irskoj već naredne 1854. godine. Glavni razlog je bila ideja da je prebrzi susret osuđenika sa slobodom bez odgovarajuće pripreme verovatan uzrok recidivizma i onih osuđenika koji su već puštani na uslovni otpust. Zbog toga je uvedena samo još jedna faza u odnosu na Engleski progresivni sistem: treća faza ili faza slobodnjaka, a uslovno otpuštanje je postalo četvrta faza ovog sistema. Svi drugi elementi i faze Engleskog sistema su zadržani, od čelijskog ustrojstva do uslovnog otpuštanja. U penologiji se ovaj sistem naziva i sistemom gelendera, zbog specifične arhitekture zatvora koja je namenjena upravo toj prvoj čelijskoj fazi u oba sistema.

Razlika između Irskog progresivnog sistema i Engleskog sistema ili "kvalitet više", kako smo već naveli, jeste u toj trećoj fazi prilagođavanja osuđenog u uslovima poluslobode za slobodu, odnosno uslovni otpust. Ova polusloboda u zatvorima je bila sprovedena na zatvorskim ekonomijama ili radilištima, gde su osuđeni bez stražara obavljali poljoprivredne ili stočarske poslove, pripremajući da se samodisciplinom naviknu na ono što ih očekuje po izlasku iz zatvora. Nakon toga je, u ovom sistemu, dolazila četvrta faza, odnosno faza uslovnog otpuštanja.

Irski progresivni sistem je imao veliki odjek u celom svetu, jer je obećavao neke nove moguće efekte, koje dotadašnje drakonske sankcije i nehuman tretman prestupnika u istoriji nisu imali. Taj sistem je prihvaćen u svim zemljama Evrope i Amerike a kasnije i širom sveta, sa nijansama koje specifičnosti partikularne zemlje zahtevaju. To je, sledstveno, dovelo i do promene arhitektonskih rešenja u građenju novih zatvora ili adaptaciji starih. Naime, dok je za čelijske sisteme koridorski sistem imao smisla i prednosti, za drugu i sledeće faze progresivnih sistema koridorski sistem nije više bio u funkciji, budući da je kategorije i podkategorije osuđenih trebalo razdvajati. Tako je nastao paviljonski sistem u zatvorskoj arhitekturi. Za prvu čelijsku fazu izvršenja kazne zatvora sagrađeni su posebni paviljoni po sistemu gelendera, a za drugu i treću fazu posebni paviljoni u zatvorenom i poluotvorenom delu zatvora. U Kraljevini SHS od 1918. godine, a potom u Jugoslaviji su nasleđena dva sistema: u ex-austrougarskom delu (Slovenija, Hrvatska, BiH i Vojvodina) Irski progresivni sistem, a u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji turski. Objedinjavanje sistema je završeno 1934. godine, kada je u KPD-u u Nišu završen II paviljon i u Zabeli VII paviljon za prvu čelijsku fazu i po sistemu gelendera, kako je to bilo propisano u Irskom progresivnom sistemu (Nikolić, 2005). Turski sistem koji postoji još iz vremena Osmanlijskog

carstva¹⁸ je praktično sistem zajedničkog zatvora što znači da su sobe za zatvorenike bile velike i prenatrpane, poput pitoresknih opisa u Andricevoj *Prokletoj avlji* ili *Zapisima iz mrtvog doma* Dostojevskog. Atmosfera u zatvorima se nije bitnije razlikovala od bilo kog drugog zatvora osim po lošim zdravstveno-higijenskim uslovima. Zatvorenički milje i socio-kulturne osobenosti zatvorske zajednice, kako je opisao Dostojevski, nije promenjen ni do danas, jer ljudi u totalnim ustanovama uvek pate na sličan način zbog uvek istih deprivirajućih ili frustrirajućih faktora. Neki teoretičari drže da je zajedničko zatvaranje ipak bilo humanije nego bilo koji čelijski sistem (Pensilvanijski, Oburnski ili slični). Kasnije modifikacije ili spajanje čelijskih i zajedničkih zatvorskih uslova, kakav je bio *Irski progresivni sistem* davao je više perspektive zatvorskim upravama za efikasnije upravljanje i modelovanje zatvorske zajednice, a zatvorenicima bolje bezbednosne i zdravstveno-higijenske uslove.

Makonokijev i *Klasifikacioni sistem* se ne mogu u bukvalnom smislu smatrati sistemima, jer osim zatvora u kojima su jedno vreme primenjivani (Makonokijev na ostrvu Norflok kod Australije 1840. godine, a *Klasifikacioni* u Ženevi 1834. godine) nisu opstali izvan samih tih zatvora i trajali su samo za vreme do smenjivanja njihovih upravnika koji su takav sistem uveli (Nikolić, 1996). Međutim, oba ta "sistema" su veoma značajna sa aspekta humanizacije u izvršenju kazne zatvora a i u smislu kao preteča prevaspitne koncepcije. Arhitektonski uslovi za njihovu primenu su takođe bili pavljonski, budući da se Makonokijev sistem zasnivao na tri faze kao i ostala dva progresivna sistema, a *Klasifikacioni* sistem na razvrstavanje osuđenih prema osobinama ličnosti, kalendarskim i kriminogenim karakteristikama.

Savremeni zatvori i njihova arhitektura su takođe rezultat koncepcije po kojoj se kazne zatvora izvršavaju, a budući da je, uprkos osporavanja i vraćanja na staro, prevaspitna koncepcija još uvek zvanična koncepcija svih članica UN-a od 1955. godine, kada je doneta *Povelja o minimalnim pravilima u postupanju sa osuđenim licima*, savremeno izvršenje kazne zatvora se odvija po toj koncepciji, pa je i arhitektura tome prilagođena. Reč je o modifikovanom *Irskom progresivnom sistemu*, budući da je izbegнутa i zabranjena prva čelijska faza i uvedeno je, pod uticajem psihologije, pre svega kliničke, ispitivanje ličnosti zatvorenika i klasifikacija osuđenika s obzirom na crte ličnosti. To je razlog usled kojeg više nisu bili potrebni pavljoni za čelijsku fazu tipa gelendera, već odeljenja za ispitivanje ličnosti koja su dizajnirana na osnovu empirijskih znanja iz psihologije, a osuđenici su se razvrstavali prema kriterijumima testovnih

¹⁸ Sličan sistem je postojao i u Rusiji.

rezultata kliničko psihološkog ispitivanja. Ispitivanje ličnosti i klasifikacija osuđenih na osnovu toga, zahteva i paviljonsko arhitektonsko rešenje zatvora, ali, budući da je paviljonski sistem daleko skuplj i za gradnju i održavanje, moderna arhitektura u ovoj oblasti je nekako spojila zahteve konцепцијe izvršenja kazne zatvora sa mogućnostima gradnje, pa je u skoro svim zemljama gde je bilo pameti i mogućnosti, kao jeftiniji za gradnju i funkcionalniji za nadzor i održavanje, uveden tzv. zvezda sistem.

Suština ovog sistema je u tome da se iz jednog centra kontroliše nekoliko segmentovanih blokova sa različitim kategorijama osuđenih lica. To pojeftinjuje nadzor i kontrolu, jer smanjuje broj stražarskih mesta¹⁹ i omogućuje izolovanje bloka ako dođe do pobune, požara ili bilo čega drugog neželjenog. Kada se tome dodaju savremena sredstva video i barijernog nadzora i kontrole, onda je sasvim jednostavno izračunati smanjenje troškova nadzora i održavanja. Sistem je, doduše, povoljniji za smeštaj i obezbeđenje pritvora, a manje za prevaspitnu konцепцијu kojoj više odgovara paviljonski sistem, ali, kao što znamo, novac u mnogim stvarima diktira uslove, pa i u izvršenju kazni. Zbog toga se kod nas i u svetu, tamo gde je moguće, pristupa adaptaciji zatvora za potrebe primene vladajuće konцепцијe i tretmana osuđenih koje su na snazi u dатој земљи.

Tako je, na primer, u niškom Kazneno-popravnom Zavodu koridorskog tipa od jedne zgrade namenjene grupnom izdržavanju kazne, posle prve faze Irskog progresivnog sistema, koja se sastojala od tri krila sa po tri sobe na tri sprata, nakon prve velike pobune osuđenika 1974. godine, adaptacijom napravljena tri odvojena paviljona sa po četiri sobe za spavanje, mokrim čvorom i sobom za dnevni boravak na svakom spratu i u svakom paviljonu.

Svaki paviljon je, tako, dobio svoje fizički odvojeno dvorište, sa prostorom za šetnju i sportske aktivnosti osuđenih. Nedavno je taj stambeni deo ponovo renoviran pregrađivanjem soba za po četiri do osam osuđenika i kupatilima u svakoj sobi.²⁰

¹⁹ Jedno stražarsko mesto, tj. punkt sa koga se kontroliše određeni blok ili prostor, povlači 5 stražara za 24-časovno pokrivanje prostora. Kada se u jednom zatvoru arhitektonskim rešenjem, na taj način, smanji broj stražarskih mesta, to znači smanjenje broja zaposlenih (Nikolić, 2005).

²⁰ Opširnije videti u Nikolić, 2005.

ZAKLJUČNI DISKURS: ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG

Ibi deficit orbis²¹

Ovde je kraj sveta

La crainte suit le crime, et c'est son châtiment

Strah prati zločin i to je njegova kazna

Volter²²

Nezavisno od stabilnosti sistema personalne organizacije pojedinca i njegovog osećanja sigurnosti na slobodi, ulazak u totalnu instituciju bitno utiče na percepciju sveta, pogled na svet, sistem vrednosti i kognitivne, emocionalne, voljne i moralne reakcije u najširem smislu. Autopercepcija, doživljaj sebe u novim okolnostima, takođe se situaciono menja, ponekad i drastično, što najčešće aktivira i složene odbrambene mehanizme čija je funkcija u suštini protektivna – oni štite ego od poplave anksioznosti i omogućavaju da se u uslovima "mortifikacije" (Goffman, 1961) nekako preživi.

Na brojne i složene napade na sopstveni identitet i ego, različite ličnosti različito reaguju. Načini suočavanja sa stresorima kojih u totalnim ustanovama praktično ima bezbroj, kao i načini na koje osoba pokušava da ih prevaziđe ili se sa njima izbori, različiti su, kao što se razlikuje i način na koji osoba reaguje na konfliktne situacije, bilo da ih izbegava, provocira ili biva mimo svoje volje uvučena u njih. Ulaskom u totalnu instituciju svet pojedinca i njegov *Weltanschauung*²³ nužno se menja bar za neko vreme,

²¹ Prema predanju, natpis na stenama "Heraklovi stubova", kako se u antici nazivao Gibraltar, gde je najomiljeniji heroj klasične mitologije, Herakle, došao da savlada diva Geriona koji je imao tri glave i tri tela. U Danteovom Paklu se javlja kao čuvar Osmog kruga.

²² François-Marie Arouet Voltaire

²³ Nemačka reč *Weltanschauung*, kovanica od *Welt* ("svet") i *Anschauung* ("pogled") odnosi se na globalnu percepciju sveta oko nas *grosso modo* i specifičan pogled na svet koji ima kognitivnu, emocionalnu, voljnu i moralnu komponentu uključujući i sistem vrednosti, za individuu važne životne i egzistencijalne teme, stavove prema njima kao i emocionalne reakcije na njih.

dok traje zatočeništvo, a najčešće i posle toga, pri čemu je to vreme relativno i varira i razlikuje se od pojedinca do pojedinca. Svaka institucionalizacija stvara izvestan oblik konflikta i tenzije između sveta koji je ostavljen kod kuće, izvan bedema institucije i sveta i novih uslova života koje striktno nameće institucija i njen formalni sistem. Kod svakog osuđenika se javlja svest o strašnoj diskrepanciji između sveta "u" i sveta "izvan" kao i egzistencijalni problem koji donosi promena iz statusa "biti izvan sveta institucije" u "biti unutrašnji deo institucije"²⁴. Svako zatvaranje u instituciju nužno povlači i izgradnju novog psihološkog potpornog sistema, budući da je prethodni potporni sistem koji je pojedinac imao na slobodi, drastično ugrožen: menja se njegovo telesno "ja" koje više nije slobodno u svojim aktivnostima i kretanjima, menja se svrha svakog poduhvata i ciljevi koji su bili važni pre zatočenja nužno zahtevaju redefinisanje; menja se doživljaj pripadanja koji je univerzalna čovekova potreba, menja se referentni okvir za životne planove i, konačno, menja se kompletan unutrašnji psihološki prostor osobe i način na koji razmišlja – Weltanschauung.

Većina osoba u zatočeništvu prelazi na neki novi režim psihološkog funkcionisanja i stvaranja novog psihološkog potpornog sistema koji mu omogućuje da u novonastalim okolnostima snažnih stresova prezivi. Na žalost, neki u tome ne uspevaju i dolazi do psihološke havarije, raspada sistema, dezintegracije ličnosti, gubljenja svake veze sa prethodnim identitetom, a ponekad je preplavljenost osećanjima bespomoćnosti, očajanja i bezperspektivnosti toliko intenzivna da može dovesti do suicida. Neki zatvori pokazuju zavidan nivo "kreativnosti" u stvaranju okolnosti koje su za njihove stanovnike apsolutno nepodnošljive, tako da im se čini lepšim i lakšim svaki izlaz, pa čak i umiranje u mukama od hemijskih otrova koje je pitanje njihovog egzistencijalnog izbora, nego život koji mu na tako tragičan način strukturiraju nosioci vlasti u formalnom sistemu totalne institucije, kao što je to npr. slučaj u pariskom zatvoru *La Santé*, čuvenom po strašnim i brojnim samoubistvima koja su se desila u sred prosvećene Evrope, u gradu svetlosti, na kraju dvadesetog veka a koje je sjajno opisala lekarka koja godinama radila u njemu (Vasseur, 2000).

Degradacija, profanacija i svakodnevna i brojna poniženja u jednom momentu postaju neizdržljiva i osoba biva preplavljena osećanjem i snažnom potrebom da nepodnošljiva patnja nekako prestane i pribegava najdestruktivnijem mogućem rešenju – oduzimanju sopstvenog života. Lični identitet i "self" su ponekad tako duboko mortifikovani a status stigmatizovanog i etiketiranog tako težak za podnošenje da osoba za

²⁴ Naravno, mislimo na totalnu instituciju, prim. aut.

sebe ne vidi način da u tim okolnostma preživi ili veruje da tako nizak kvalitet života predstavlja negaciju života kao takvog i život prestaje da bude vrednost po sebi.

Oblasti autonomije ličnosti bivaju eliminisane procesima kolektivnog strukturiranja vremena "24/7"²⁵ svih dnevnih aktivnosti. Mnogi kanali komunikacije sa spoljašnjim svetom i životom kod kuće bivaju krajnje redukovani ili čak presečeni naglo i drastično, a u nekim slučajevima i apsolutno. Život sa hroničnom anksioznošću koja nastaje usled hiperinflacije propisa kojima osoba mora da se pokorava, svakodnevno poštujući formalne autoritete sistema, može dovesti do stanja hronične zabrinutosti u vezi sa posledicama eventualnog prekršaja nekog od pravila. Želja da se klone neprilika može rezultovati u svesnim naporima da se socijalizuju i solidarišu sa ostalim zatvorenicima da bi izbegli incidente koji se često pojavljuju u tim situacijama.

Zatvorska organizacija se najčešće definiše kao sistem koji je determinisan odnosom između predstavnika "čuvara" i "zatočenih", koja sadrži kao immanentnu latentnu komponentu sukoba koja uvek može da preraste otvorenu konfrontaciju. Dinamika ovog odnosa promoviše princip "mi versus oni" (Johnson, 1987) i taj princip usvajaju i ukućani i stražari. Potencijal za nasilnu konfrontaciju je uvek prisutan i stvara hronično stanje tenzije između predstavnika formalnog sistema i stanovnika zatvora; ona se delimično može prevazići upotrebom različitih tehnika od strane manedžmenta i zatvorske administracije (Silberman 1978).

Osuđeničko nasilje je samo po sebi multidimenzionalno i multifaktorsko i uključuje napade na relaciji osuđenik – osuđenik (uključujući i silovanje) sve do grupnih ili masovnih sukoba. Grupni konflikti se manifestuju kao individualni napad od strane jednog člana grupe osuđenika na člana druge grupe, kao konflikti unutar klanova ili kao međuetnički i međurasni sukobi koji ponekad dovode do erupcije kolektivnog nasilja.

Kolektivno nasilje se može javiti i kao rezultat akutnih osećanja deprivacija ili kao specifičan akt odbrane u odnosu na neki incident koji izazovu predstavnici penitencijarne administracije, a koji osuđenici doživljavaju kao eklatantno nasilje nad njima ili kršenje njihovih osnovnih ljudskih prava. Karakteristike institucije su uvek povezane sa individualnim i kolektivnim nivoom nasilja u zatvoru. Neke zatvorske zajednice su violentnije od drugih (Dilulio 1987, Jacobs 1976, Toch 1977, etc.) što zavisi od zatvorske zajednice osuđenika i stepena njihove organizovanosti kao i

²⁵ Dvadeset četiri sata, sedam dana u nedelji

grupne kohezivnosti, dostupnosti tretmana i obrazovnih programa, tipova socijalne kontrole koju sprovode predstavnici formalnog sistema, autopercepcije osuđenika, od nivoa frustracija i deprivacija kojima su izloženi kao i stepena u kojem se poštuju njihova ljudska prava.

REFERENCE

- (1) Beccaria, C. (1995) *On crimes and punishments and other writings*, Cambridge: Cambridge University Press (Originally published in Italian in 1764: Cesare Bonesana, Marchese Beccaria: Dei delitti e delle pene)
- (2) *Biblja ili Sveti pismo staroga i novoga zaveta*. Beograd: Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva
- (3) Dilulio, J. (1987) *Governing Prisons*. NY: Free Press
- (4) Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
- (5) Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor
- (6) Grutzpalk, J. (2002) Blood Feud and Modernity. *Journal of Classical Sociology* 2 p. 115-134
- (7) Jacobs, A., James, B. (1976) *Stateville: The Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press
- (8) Johnson, R. (1987) *Hard Time: Understanding and reforming the Prison*. 2nd ed. Boston: Wadsworth
- (9) Kron, L. (2000) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*. (Drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (10) Kron, L. (2008) Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXVII, broj 1-2: 171 /183
- (11) Kron, L. (2010) O jednom ozbiljnem životnom pitanju: prolegomena. U: Knežić, B. i Savić, M., *Oproštaj od života: poslednje poruke*. pp 17-23. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (12) Kron, L., Radovanović, D., Vučinić, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXII:93-103
- (13) Morris, N. & Rothman, D. J., Eds (1998) *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. New York: Oxford University Press
- (14) Nikolić, Z. (1996) *Osnovi penologije sa sistemom izvršenja krivičnih sankcija*, Beograd: J.R. Braća

- (15) Nikolić, Z. (2005) Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (16) Nikolić, Z. i Kron, L. (2011) Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (17) Roth, M. (2006) *Prisons and prison systems: a global encyclopedia.* New York: Barnes and Noble
- (18) Silberman, M. (1978) "Dispute Mediation in the America Prison: A New Approach to the Reduction of Violence." *Policy Studies Journal:* 16-522-32
- (19) Stevanović, Z. (2008) Otvoreni zatvori. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (20) Stevanović, Z. (2010) *Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji.* Doktorska disertacija (neobjavljena). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- (21) Toch, H. (1977) *Living in Prisons.* New York: Free Press
- (22) Trnavci, H. (1971) *Kanon Leke Dukađina,* Zagreb: Stvarnost
- (23) Vasseur, V. (2000) *Medecin Chef a La Prison De La Santé.* Paris: Le Cherche midi
- (24) Živanović, T. (1937) *Osnovi krivičnog prava.* Opšti deo, II knjiga. Beograd: Geca Kon

CRIMES, PUNISHMENT AND PRISON'S WELTANSCHAUUNG

*Authors of this article argue that the way a society treats its prisoners can tell you much about its culture. The prison system is in a many respects an excellent prism through which to examine a particular culture. References to early prisons can be found in a number of ancient cultures. Several thousand years ago The Babylonians utilized places of imprisonment or Bit Kili for minor criminals as well as for slaves or foreigners. Classical Greece and Rome sporadically used a private prison or carcer privatus for individuals awaiting trial and executions. Ancient Athens had a prison called desmoterion or "the place of chains". The Old Testament reports the use of imprisonment by Egyptians, Philistines, Assyrians and Israelites. Jerusalem at least had a three prisons at the time of Nebuchadnezzar including Beth ha-keli or "house of detention"; Beth haasourim or "house of chains" and Bor which was little more than an underground cistern. In 1764 Cesare Beccaria published a brief but celebrated treatise *Dei delitti e delle pene* ("On Crimes and Punishments"); his work relentlessly protests against torture to obtain confessions, secret accusations, the arbitrary discretionary power of judges,*

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)*

the inconsistency and inequality of sentencing, using personal connections to get a lighter sentence, and the use of capital punishment for serious and even minor offenses.

Every prison has its own individuality. The strength of its subcultures depends on the idiosyncrasy of its individuality. Prison subcultures make up the relevant components of the prison world and prison's Weltanschauung.

KEY WORDS: ancient prisons / prison subculture / prison's Weltanschauung

OBRAZOVANJE OSUĐENIKA IZMEĐU PRAVA I MOGUĆNOSTI*

Branislava Knežić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Uslovi u zatvoru (prenaseljenost, sivilo prostorija i uniformi, razne deprivacije, bezsadržajno trošenje vremena...) daleko su od onih u kojima se može vršiti uspešna priprema za život po izlasku iz zatvora. Verovatnije je, da se uspeh postiže u integraciji na zatvorsku sredinu.

Obrazovanje i stručno osposobljavanje su sastavni deo tretmana koji je propisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS RS). Predmet analize ovog teksta je ukazivanje na raskorak između prava i mogućnosti osuđenika na obrazovanje. Problem nije toliko u normativnim rešenjima koliko u praksi tj. načinu primene propisanog i u pogrešnoj percepciji uloge: obrazovanja, obuke i slobodnih aktivnosti u postizanju svrhe zatvorske kazne. Umesto da se obrazovanjem i obukom osposobe, kvalifikuju, prekvalifikuju ili dokvalifikuju za neki posao i time osnaže za samostalan život, zatvor, bojimo se, produbljuje uslove da osuđenici po izlasku nastave sa onim zbog čega su i dospeli u zatvor. Uspešnost "vraćanja" osuđenika u normalan život na slobodi, kao cilj izvršenja kazne, može se sagledati i u kontekstu – kontra obrazovanja i opadanja obrazovanosti. Bespravno marginalizovanje obrazovanja, obuke i osposobljavanja osuđenika za integraciju u socijalnu sredinu otvara, podjednako toliko naučnu koliko i društveno aktuelnu temu istraživanja.

KLJUČNE REČI: obrazovanje osuđenika / tretman / Zakon o izvršenju krivičnih sankcija / zatvor

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: knezic@ptt.rs

PRAVO NA OBRAZOVANJE OSUĐENIKA

Visok broj povratnika, prenaratpanost zatvora i loši uslovi u njima ne uliva nadu da se društvo na najbolji način suočava sa problemima kriminaliteta. Izostanak tretmana organizovanog na profesionalan način neizbežno jača represivnu ulogu zatvorske kazne. Lišenje slobode podrazumeva da je život u zatvoru regulisan zakonom i pravilima do najsitnijih pojedinosti (ustajanje, hranjenje, oblačenje, higijena, spavanje, šetnja, rad, obrazovanje, slobodno vreme...). Osuđenik je u zatvor doveden protiv svoje volje i izložen tretmanu i aktivnostima pomoću kojih bi trebalo da se ostvari svrha zatvaranja tj. ospozobljavanje za život na slobodi, po isteku kazne, kako ubuduće ne bi činio krivično delo.

Od sedamdesetih godina prošlog veka na udaru kritike, u većini zapadnih zemalja i kod nas, našao se koncept resocijalizacije jer se smatra da nije doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma. Međutim, ni najstrožije kazne kroz istoriju nisu imale uspeha u smanjenju kriminala. Izostanak dobro-organizovanih programa resocijalizacije neizbežno jača represivnu ulogu zatvorske kazne. Umesto osporavanja i odustajanja od koncepta "popravljanja" osuđenika umesnije je zapitati se: kako se može negirati i poricati uticaj i značaj nečeg što se ne provodi, ili se provodi na neadekvatan i nenaučno osmišljen način. Ili je potpuno zapostavljeno. Ono čega nema, u ovom slučaju obrazovanja organizovanog na potrebama osuđenika i društva, ne može ni dati rezultate.

Pitanje je da li zatvori i tretman onakvi kakvi su mogu ispuniti svrhu kažnjavanja "Svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo" (čl. 31. Izmene ZIKS RS). Ne samo normativna akta nego i stručna literatura nije jednoglasna i nije lišena pojmovne zbrke u brojnim pokušajima definisanja svrhe izvršenja zatvorske kazne(u ranijim zakonskim rešenjima svrha je bila definisana, najčešće, kao resocijalizacija) Insistiranje na preciznosti određenja tih toliko (zlo)upotrebljavanih termina: resocijalizacija, prevaspitavanje, reintegracija, popravljanje, ospozobljavanje...možda je, ovom prilikom, i manji problem od načina kako se taj proces organizuje, ko ga provodi i kojim metodama i sadržajima. Prema našem saznanju pravo pitanje bi bilo da li je ono upriličeno potrebama i mogućnostima cilja kažnjavanja, kako god ga nazvali?

Poznato je da zatvorski tretman u većini zemalja počiva na radnim obavezama i obrazovnim programima¹ a Evropska zatvorska pravila² posvećena obrazovanju zatvorenika sadrže 7 članova i izdvajamo 28.1 "Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenicima omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama", 28.2 "Prioritet imaju zatvorenici koji su nepismeni ili oni koji nemaju osnovno ili vokaciono obrazovanje" i 28.3 "Posebna pažnja poklanja se obrazovanju mlađih zatvorenika i zatvorenika s posebnim potrebama".

I kod nas postoje zakonski propisi u prethodnim, kao i važećem ZIKS-u čl. 86. piše "Rad osuđenog je sastavni deo programa postupanja. Svrha rada je da osuđeni stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručna znanja", a čl. 87 kaže: "Rad osuđenih mora biti svršishodan i ne sme biti ponižavajući". U čl. 110 istog zakona stoji: "Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno opštim propisima organizuje u zavodu. Zavod organizuje i druge vidove obrazovanja".

Zakonskim rešenjima gotovo da se nema šta dodati. Zbog potreba usklađivanja sa evropskim pravnim standardima i preporukama Saveta Evrope unete su promene i donet je zakon o izmenama i dopunama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija ("Sl. glasnik RS" br.72/09). Međutim, neophodan je suštinski a ne deklarativni stav društva prema tretmanu u zatvorima. Prostorni, kadrovski i materijalni uslovi u zatvorima su nezadovoljavajući: nedostatak materijalnih sredstava za modernizaciju i pokretanje proizvodnje, nedostaju pojedini profili stručnjaka za obuku, ugašeno je obrazovanje koje je postojalo do pre dvadesetak godina, jak je uticaj neformalnih grupa u zatvoru, nedovoljna je motivisanost osuđenika ali i osoblja za adekvatniju obuku, obrazovanje i organizovanje raznovrsnih tečajeva, predavanja, razgovora, tribina i sl. Obrazovanje, obuka, kvalifikacija, prekvalifikacija i rad imaju, bar zakonsku, bitnu ulogu u tretmanu izvršenja krivičnih sankcija.

Zakonske odredbe pružaju dovoljan okvir za ospozobljavanje osuđenih u cilju uspešne integracije u društvo i život na slobodi. Sve te aktivnosti mogu biti i u funkciji lakšeg preživljavanja raznih deprivacija koje postoje u zatvoru. Nema sumnje da čovek uči i nesvesno, bez definisanog cilja. Osim toga, čoveka i "uče" da bi postigli svoje ciljeve neki "učitelji". U svemu tome,

¹ U okviru Obrazovnog programa Sokrat Evropske unije pokrenuta je šira evropska mreža za obrazovanje u zatvoru kako bi proširila aktivnosti. Pored obrazovanja osuđenika obuka osoblja u zatvoru zahteva posebnu pažnju.

² Preporuka Rec (2006) 2 Komiteta ministara država članica u vezi sa evropskim zatvorskim pravilima koju je usvojio Komitet ministara 11.januara 2006 na 952 sednici zamenika ministara.

veliku ulogu imaju "ciljne grupe" kojima se teži i "društveni konformizam". Imajući to u vidu, ova dva osnovna oblika višestrukih, međusobno suprotstavljenih a istovremenih obrazovnih procesa u zatvoru ne mogu se znamenariti. Dodamo li im i rezultate istraživanja, koja pokazuju da u kazneno-popravnim zavodima postoji jak neformalni osuđenički sistem koji je negativistički orijentisan prema formalnom sistemu, onda se neprilike u zatvoru umnožavaju. Kroz neformalni sistem osuđenici prihvataju norme ponašanja, vrednosti i stavove koji su direktno suprotni konvencionalnim vrednostima, zatvorskoj organizaciji i očekivanjima nekriminalnog dela društva i nastoje da ublaže deprivacije koje stvara boravak u zatvoru. (Špadijer-Džinić, 1973, Radovanović, 1992).

Ali u okviru tog sistema se događaju i psihički (pretnje, ucene, iznude...) i fizički (tuče, fizičke povrede...) oblici zlostavljanja i nasilja. U prilog tome su reči osuđenika koje je svaki istraživač zatvora mogao čuti: nije težak zatvor nego zatvorenici. Za mnoge osuđenike zatvor tako postaje "škola života" gde se obučavaju i usavršavaju "zanati" i gde se "mentorii" nameću po jačini kriminalnog iskustva. Onda "uspešnijima" ni ne preostaje drugo nego da nastave ono zbog čega su se i "sklonili" tu gde jesu.

Od svih službi koje postoje u zatvorima (služba za: tretman (prevaspitanje), obezbeđenje, obuku i upošljavanje, zdravstvenu zaštitu i opšte poslove) a posebno, od rada službi za tretman i obuku i upošljavanje, zavisi ili bi trebalo da zavisi, ishod i uspešnost zatvorske kazne. Značaj i uloga službe za tretman istaknuta je u čl.19. ZIKS-a, jer je zadatak te službe da usklađuje rad ostalih učesnika u prevaspitanju, pored primene metoda i postupaka kojima se na osuđene utiče da ubuduće čine krivična dela.

MOGUĆNOSTI OBRAZOVANJA OSUĐENIKA

Prema podacima³ načelnika Odeljenja za tretman i alternativne sankcije u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija u srpskim zatvorima 2010. godine bilo je oko 11200 osuđenika a realni kapaciteti za smeštaj je od 6500 do 7000 osoba, broj osuđenika je od 2005. godine povećan za 60%. Po standardima EU, što podrazumeva 4 kvadrata i 8 kubnih metara po zatvoreniku, bilo bi mesta samo za 5000 zatvorenika. Povratnici čine od 60% do 70%.

³ Damir Joka, načelnik Odeljenja za tretman i alternativne sankcije u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, "Danas", Beograd, 27.08.2010.

Prema podacima⁴ za 2009. ukupan broj lica lišenih slobode bio je 10795 od toga 7463 osuđenih: 7223 muškaraca i 240 žena. Visoka stopa povratništva i gotovo polovina registrovanih narkomana među licima lišenih slobode je zabrinjavajući podatak kada je u pitanju ishod zatvorske kazne. Među osuđenim licima 2,8% je potpuno nepismenih i 15,2 s nedovršenom OŠ (veliko pitanje koliko je i među njima nepismenih) a 26,5 ih ima osnovnu školu koje bi u savremenom svetu svrstali u funkcionalno nepismene. Po uzrastu osuđenih lica primljenih u 2009. godini najviše ih je u kategoriji od 27 do 40 godina (43,7%) zatim od 21 do 27 (24,8%). Neophodno je, imajući u vidu ovakvu strukturu osuđenika, primenjivati drugačije i nauci koje se bave obrazovanjem poznate novije metode rada. Oni koji su učinili krivično delo protiv imovine su na prvom mestu i to teška krađa, krađa, prikrivanje 27,4%, razbojništvo 8,9%, zatim zloupotreba droga 15,7%. Ono što je uočljivo, a što sa aspekta ospozobljavanja i popravljanja, zabrinjava je visok procenat 62,9% osuđenih lica na kaznu do godinu dana (a među osuđenima je najviši procenat od 20,6 onih koji su osuđeni od 3-6 meseci) i taj procenat raste od 2005 godine kada je iznosio 43%. Od 1 do 5 godina je 31,6%, od 2 do 10 godina ima ih 3,8% a preko 10 godina 1,7% osuđenih lica. Kada se zna da su zatvori prenaseljeni, da se uposlenost osuđenika kreće oko jedne trećine a da obrazovanje odraslih gotovo ne postoji onda se postavlja pitanje svrshodnosti ovakvih kazni. Izuzetak je "Padinska Skela" gde je proizvodnja osavremenjena i time uposlenost povećana i funkcionalna. Tečajevi za stručno ospozobljavanje, koji se u saradnji sa narodnim Univerzitetom "Braća Stamenković", mogu organizovati su za: metalsku, elektro i građevinsku struku kao i drvnoprerađivačku, prehrambenu i ugostiteljsku struku i daktilografski kurs. (Za očekivati je da daktilografski kurs podrazumeva kompjutersku obuku).

Kazne od 3-6 meseci bi, kad god je to moguće, trebalo zameniti alternativnim sankcijama od čega bi koristi imali oni, osuđenici na duže kazne (jer bi uslovi u zatvoru bili bolji) a i društvo u celini bi, ako ništa drugo, manje koštalo njihovo izdržavanje kazne.

Pokušaj oživljavanja obrazovanja je pilot projekat Misije OEBS-a u KPZ u Sremskoj Mitrovici od decembra 2006 do decembra 2007 gde je ukupno 104 osobe bilo obuhvaćeno osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem. Međutim, na oživljavanje obrazovanja u KPZ na savremenim metodama, sadržajima i oblicima se još, uvek, čeka.

Broj zaposlenih u penalnim ustanovama u 2009. godini bio je 3408 i od toga 6,2% u službi za tretman i 16% u službi za obuku i upošljavanje, za

⁴ Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu, izveštaj za 2010 još nije dostupan.

očekivati je da je najveći procenat 57% zaposleno u službi za obezbeđenje. Postavlja se pitanje da li 213 osoba u službi za tretman i 545 u obuci i upošljavanje može na efikasan način ospozobljavati osuđena lica za život po izlasku iz zatvora jer to je, ne zaboravimo, svrha izvršenja zatvorske kazne. Ne bez razloga može se posumnjati u ospozobljenost onih koji su zaduženi za ospozobljavanje osuđenika, čak i njihov broj u odnosu na ukupan broj zaposlenih u zatvorima govori o tome.

U praksi rad službe za obuku svodi se na svakodnevnu procenu i ocenu zatvorenikovog ponašanja i zalaganja na radu a podaci ukazuju da je jedva trećina osuđenika zaposlena iako je daleko veći broj onih koji ispunjavaju uslove za rad. Tehnologija rada je zastarela i mašine su uglavnom amortizovane koje prati i nedostatak materijalnih sredstava za nabavku sirovina i repromaterijala bez čega nema ni proizvodnje. Rad vaspitača, kada ima i do 90 zatvorenika na jednog vaspitača, ne može ispunoti funkciju kojom je imenovan. Nema obrazovanog i ospozobljenog osoblja za bilo koju drugu vrstu tretmana, i samo osoblje izražava potrebu za tretmanom posebnih kategorija zatvorenika (narkomani, seksualni prestupnici...) koji su u porastu. Male su mogućnosti za obuku a osuđenici koji nemaju nikakvo zanimanje nemaju ni mogućnosti obuke za konkretna zanimanja kao ni za dokvalifikacije i prekvalifikacije. Iako postoji potreba za obrazovanjem nema spremnosti da se pokrene obrazovanje i ospozobljavanje. Manjak finansijskih sredstava odražava se i na rekreativne i slobodno-vremenske aktivnosti. (Jelić, i dr. 2003)

U uslovima tranzicije, osiromašenja, nezaposlenosti i sl. razumljivo je da društvo ima mnoštvo prioriteta i da interes za penalne ustanove nije na zavidnom nivou.

Krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, kada se u obrazovanje ipak nešto ulagalo iz današnjeg pogleda na tu problematiku izgleda sjajno. Tada je opštim i stručnim obrazovanjem bilo obuhvaćeno oko trećina osuđenika u muškim zatvorima a gotovo polovina ispitanih je izjavljivala da bi rado učestvovala u različitim kursevima, tečajevima i predavanjima. Žene ni u tom periodu, zbog malog broja, nisu bile obuhvaćene obrazovanjem iako ih je skoro 40% bilo nepismeno (Knežić, B., 2001). Poslednju deceniju-dve formalno obrazovanje gotovo da i ne postoji jer je tek oko 1% osuđenika obuhvaćeno istim, a krajem 2007. u srpskim zatvorima je bilo 3,64% nepismenih i 12,34% s nezavršenom osnovnom školom, 25,16% ih je imalo samo osnovnu školu. (Stevanović, 2010).

Podaci sami po sebi govore o potrebi opismenjavanja, obuke i obrazovanja. Probleme organizovanja i korišćenja slobodnog vremena ili ono što se zove kulturno-rekreativne delatnosti nije potrebno ni isticati

iako je njih lakše organizovati od bilo koje vrste obrazovanja. Izdržavanje kazne lišenja slobode, na taj način, dovodi do ispravnog trošenja vremena (dokolica i dosada dovodi i do konflikata, agresije i nesigurnosti pojedinaca), opadanja nivoa obrazovanja i informisanosti što može dovesti do desocijalizacije a ne resocijalizacije (posebno su pogodjeni obrazovaniiji osuđenici).

Bilo bi zanimljivo znati da li je neko istraživao resocijalizovane i pronašao razloge, odnosno meru koja je delovala, zbog kojih se nisu ponovo vratili u zatvore. Takođe, koliko su drugi degradirali ili napredovali u svom obrazovanju, znanju i sposobnostima. Moguće je meriti i opadanje obrazovanosti osuđenika usled boravka u zatvoru, pogotovo onih s višim nivoom obrazovanja osuđenih na dugogodišnje kazne. Merenje bi trebalo početi od dolaska u zatvor jer svaki osuđenik ima početnu definisaniu situaciju – ta situacija je zatvor koja zahteva određenu obrazovanost za socijalno ponašanje u dатoj sredini, koju odlikuju različite formalne i neformalne grupe (različiti položaji i uloge u njima) – socijalizacija na zatvorske uslove. Pitanje je i ko se "bezbolnije" adaptira na zatvorske uslove: obrazovaniji ili (ne)obrazovaniji? O urušavanju mentalnog i fizičkog zdravlja smo obavešteni jer se o tome piše uvek kada se ističu negativne strane zatvora.

Da li je obrazovanje, samo zbog nedostatka finansijskih sredstava, nestalo iz zatvora iako je zakonom prilično dobro određeno? Ili je to odsustvo volje osoblja zatvora i Države da se obrazovanje prilagodi savremenim zahtevima rada i obrazovanja?

Odgovor na pitanja je jasniji ako se ima u vidu da su od 90-tih godina prošlog veka kod nas, gotovo prepolovljene institucije tipa radničkih, narodnih i otvorenih univerziteta, kao i škole za osnovno obrazovanje odraslih. One koje rade funkcionišu u veoma otežanim uslovima.

Ne smatramo da je obrazovanje svemoguće i da ono može da ispravi sve propuste u socijalizaciji pa i resocijalizaciji osuđenika ali od istog treba poći. Ne zaboravljamo ni one osuđenike za koje ne "prijanja" nikakav tretman ali oni su daleko malobrojniji⁵ od onih koji su ipak na različite načine i nivoe otvoreni za resocijalizaciju, ma šta ona značila.

Nepostojanje organizovanog obrazovanja uskraćuje se jedan od bitnih faktora ospozobljavanja osuđenika za život po isteku kazne. Umesto da se obrazovanjem i obukom ospособe, kvalifikuju, prekvalifikuju ili dokvalifikuju za neki posao i time osnaže za samostalan život, zatvor, bojimo se, produbljuje uslove da po izlasku na slobodu nastave sa onim zbog čega su

⁵ Prema istraživanjima na psihopate otpada do 24,5% osuđenika (Stevanović, 2010)

i dospeli u zatvor. Obrazovanje bi trebalo da se zasniva na objektivnim potrebama i mogućnostima osuđenih lica kako bi imao efekta jer prisilno obrazovanje, kao ni bilo koja druga prinuda ne može biti uspešno. Znano je da svaka vrsta obrazovanja, obuke i sposobljavanja za profesiju počinje od ispitivanja potreba i mogućnosti (finansijske, organizacione, kadrovske) da se te potrebe zadovolje. Zbog čega onda ne pružiti priliku i osuđenicima da izraze svoje potrebe i interesovanja i saglase se sa tretmanom koji bi im, sigurni smo, na taj način efikasnije pomogao da promene neke svoje, bar radne, navike i stavove. Tretman bi trebalo bazirati na ispitanim potrebama, obrazovanju pre zatvora, psihofizičkim sposobnostima kao i na poznavanju potreba za zanimanjima u zatvoru i mogućnostima zaposlenja na slobodi.

Ponašanje ljudi u bilo kojoj društvenoj sredini, pa i zatvorskoj, određeno je mnoštvom uticaja i sigurno je da, pored ostalih, faktor obrazovanja ima značajnu ulogu i to iz više razloga. Dolaskom u zatvor čovek svoju "obrazovanost" (znanje, veštine, sposobnosti, iskustvo...) ne ostavlja kao prtljag van zidova zatvora, već ona imaju itekako značaj na rad i ponašanje u zatvoru, a posebno kada je u pitanju obrazovanje. Odnos prema obrazovanju uslovljen je onim što osuđenici nose iz sredine u kojoj su formirani i u kojoj su vaspitani, socijalizovani i obrazovani a i prilikama i neprilikama zatvora kao sredine u kojoj se trenutno nalaze. Da budemo konkretniji, osuđenici dolaze iz različitih sredina, različite kulture, s različitim znanjima i iskustvima i kriminalnim dosjeima što utiče na ponašanje u zatvoru. Osim toga, različitog intenziteta su i kontakti s porodicom i ljudima na slobodi i različite šanse i mogućnosti uklapanja u sredinu posle izdržane kazne. Ove činjenice ne mogu biti izostavljene kada su na dnevnom redu izučavanja bilo kog problema izdržavanja kazne, pa tako i problema obrazovanja u datom zatvorskem sistemu. Iako se zatvorenici nalaze unutar zidova zatvora ne može se zanemariti uticaj onog što se dešava u društvu, lokalnoj zajednici, porodici.

Mogu se postaviti pitanja: koliko će "obrazovaniji" osuđenici sa svojim formiranim stavovima i vrednostima biti u stanju da lakše prihvate bilo kakav vid obrazovanja. Naime, da li je obrazovanje način rešavanja problema, deprivacija, pritisaka, koji proizlaze i nastaju učinjenim delom, i dolaskom u zatvor. Zatim, šta osuđenog podstiče da uči, šta želi postići obrazovanjem?

Posebno pitanje sticanja znanja i veština u zatvoru odnosi se na primenjivost stečenog znanja i sposobnosti kako u zatvoru tako i po izlasku iz zatvora.

Osećanja poniženja, beskorisnosti, sumnja u sopstvene sposobnosti i mogućnosti, nedostatak motivacije i interesovanja, umor, opšta bezvoljnost,

ograničenost na osoblje zatvora i ljudi na slobodi često mogu osuđenika pokolebiti u pogledu značaja obrazovanja. Zadatak vaspitača i osoblja zatvora je da motivišu i ohrabre osuđenike za ospozobljavanje i obrazovanje.

Sigurno je da potrebe i želje za obrazovanjem uopšte, a i u zatvoru, kao i svaka druga ljudska potreba, nije u podjednakoj meri raspoređena kod svih ljudi. Nesumljivo je da bi obrazovna delatnost omogućila osuđenicima da uspešnije sagledaju sebe na nov način i da pokušaju promeniti svoj sistem vrednosti.

Različit je odnos i individualne mogućnosti pojedinca i prema obrazovanju i prema brojnim situacionim faktorima od kojih zavisi resocijalizacija. Sastavni su različite mogućnosti, potrebe i rezultati osuđenika - aktera resocijalizacije npr. lekara, radnika, trgovaca, zemljoradnika, zanatlija, profesora. Razlike su i u zavisnosti od opštih i posebnih sposobnosti pojedinca, radnih navika i interesovanja.

Socio-ekonomski karakteristike osuđenika: socijalno poreklo, dob, pol, prethodno obrazovanje, radni status, prebivalište, materijalne prilike, zdravstveno stanje, patologija osuđenog, patologija porodice osuđenog, itd. takođe mogu uticati na obrazovanje.

Odnos obrazovanja i kriminološko-penoloških karakteristika aktera resocijalizacije moguće je sagledati u zavisnosti od: vrste krivičnog dela, načina izvršenja krivičnog dela, odnosa prema krivičnom delu, visine kazne, recidivizma, disciplinske mere prema osuđenom za vreme izdržavanja kazne, nagrada i pohvala za vreme izdržavanja kazne.

Osoblje zatvora nije moguće zaobići u proučavanju problema obrazovanja osuđenika jer i od njihovih znanja, sposobnosti, međuljudskih odnosa i motivacije zavisi ishod ospozobljavanja i obrazovanja osuđenika. Promene koje se zahtevaju od osuđenika u procesu zatvorskog tretmana zavise od sticanja novih znanja, sposobnosti, navika i veština, razvoja novih, društveno-poželjnih vrednosti i normi ponašanja, stavova prema sebi i prema društvu. Dakle, obrazovanje je proces u kome se formiraju i menjaju svojstva ličnosti "regulatori ponašanja" (vrednosti, stavovi, norme), znanja, navike i veštine a rezultat obrazovanja uslovjen je između ostalog "postojećim" karakteristikama ličnosti.

Obrazovanje bi trebalo da je dostupno svim osuđenicima jer bi od toga imali korist osuđenici i društvo, to bi doprinelo poboljšanju njihovog zaposlenja dok je u zatvoru ali i po izlasku iz zatvora, omogućujući im lakšu integraciju u društvo i, pretpostavljamo, manji procenat recidivizma.

Nauke koje se bave obrazovanjem odraslih poznaju različite vidove, oblike, sadržaje i metode obrazovanja koji bi bili efikasniji od prevaziđenih oblika i sadržaja na kojima se zasniva, iako se u zanemarljivom broju realizuje, tretman obrazovanja u penalnim ustanovama. Iz nedovoljne informisanosti osuđenika o pravima i mogućnostima obrazovanja proizlazi i nemotivisanost osuđenih za obrazovanje. Motivacija i raznolikost mogućnosti obrazovanja, više nego na drugim mestima i drugim okolnostima, značajan su preduslov za uspešno obrazovanje u zatvoru.

Kakvo je obrazovanje potrebno tj. koji oblici, na kojim sadržajima i s kojim ciljem i efektima? I podaci kojima raspolažemo o obrazovnoj strukturi osuđenika dovoljno govore da se suočavamo sa problemom: nepismenosti, elementarnim osnovnim obrazovanjem odraslih i visokim procentom nekvalifikovanih. Prema tome obrazovanje u zatvorima bi trebalo usmeriti na elementarno opšte obrazovanje i sticanje osnovnih životnih veština i početnog stepena stručne sposobljenosti neophodne za uspešno uključivanje u rad. Taj nivo obrazovanja, tzv. funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih ne bi trebalo da se obavlja po nastavnim planovima i programima redovne osnovne škole kao do sada, razlika je bila samo u trajanju jer odrasli u toku jedne školske godine završavaju dva razreda. Novi oblici rada zahtevali bi nove udžbenike, andragoško-didaktički sposobljene nastavnike i instruktore.

Pošto još nije usvojen novi zakon o osnovnom obrazovanju odraslih iluzorno je očekivati ove promene u zatvoru. One koji imaju neku kvalifikaciju trebalo bi dokvalifikovati ili u zavisnosti od potreba i mogućnosti prekvalifikovati. Za tu vrstu obuke potrebno je obučiti one koji rade u službi za obuku i upošljavanje kako bi osavremenili način proizvodnje i tehnologije u zatvorima i uskladili ih sa ustanovama van zatvora. Obuka i upošljavanje osuđenika organizuje se na poljoprivrednim imanjima i u radionicama (metalske, drvnoprerađivačke, krojačke...) u zatvorima ili privredi van zatvora. Neadekvatno stručno sposobljavanje i uposlenje je poseban problem te se većina osuđenih angažuje na održavanju higijene, za fizički rad u poljoprivredi koji, uglavnom, ne odgovara savremenom načinu proizvodnje i od kojeg osuđeni ne mogu ništa naučiti što bi mogli primeniti van zatvora. Obrazovna struktura osuđenika⁶ gde je potpuno nepismenih 2,8%, bez potpune osnovne škole 15,2%, s osnovnom školom 26,5% i nedovršenom srednjom školom 6,6% ukazuje na potrebu za funkcionalnim osnovnim obrazovanjem odraslih i dokvalifikacijama i prekvalifikacijama. I ne samo obrazovna nego i starosna

⁶ Podaci su iz Godišnjeg izveštaja o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu.

struktura osuđenika, gde 68,5% osuđenika je starosti između 21 i 40 godina, upućuje na neophodnost za takvim oblicima obrazovanja.

U svakoj životnoj situaciji, pa i kada je čovek lišen slobode na kraće ili duže vreme, odvija se proces učenja odnosno sticanja nekih znanja, iskustava, veština koje utiču na ponašanje i život pojedinca. Kad i ne želi, ne planira čovek nešto nauči. A to nešto od velikog je značaja u zatvoru jer razmena znanja i iskustava između osuđenika poznato je, često, dovodi do tzv. negativnog obrazovanja. Kada nedostaje obrazovanje koje je organizovano, bilo kao formalno ili neformalno, od strane državnih institucija i profesionalaca onda taj prostor ostaje slobodan za one "šefove katedri" iz osuđeničkih kolektiva. Potvrda da su "učitelji" bili efikasni su i povratnici koji po odsluženju jedne kazne izvrše drugo krivično delo.

Osoblje zatvora uz najbolju zainteresovanost i angažovanje, bez pomoći države (pogotovo ministarstva zaduženih za finansije, pravosuđe, obrazovanje, socijalnu zaštitu i rad) ne može rešiti problem obrazovanja i rada u zatvoru i sposobljavanje za "normalan" život po izdržanoj kazni. Svako ko misli o kvalitetu obrazovanja i rada osuđenika mora biti zabrinut za sprovođenje zakonske odluke o pravima osuđenih na rad i obrazovanje. Put od obrazovanja i obuke do kvalifikacije nije jednostavan ali je očigledno da bez uključivanja u svet obrazovanja i rada izostaje jedan od najvažnijih faktora resocijalizacije. Ostaje nada onima koji su posvećeni problemima obrazovanja da će se napraviti neki pomak u realizaciji zamišljenog. Čemu uopšte zakonske odredbe o pravu na obrazovanje i učenje ako se sumnja da mogu doprineti, bar kod jednog dela osuđenika, razvoju ličnosti i promeni navika, stavova, uverenja i vrednosti?

Ili se misli da je dovoljno doneti zakone i propise u njih uneti standarde Minimalnih pravila UN o postupanju sa osuđenicima i Evropskih zatvorskih pravila? Time se dobija pravna forma ali šta je sa sadržajem? Ne može se zanemariti ni činjenica da radikalnije promene u izvršenju krivičnih sankcija zahtevaju i povoljnije opšte uslove od onih kroz koje Srbija prolazi u proteklih dvadesetak godina.

ZAKLJUČAK

Za ostvarivanje svrhe zatvorske kazne neophodno je sagledati stvarne uslove u zatvorima: prenaseљенost, visok procenat povratnika, vrste krivičnih dela i bolesti zavisnosti osuđenika, nedostatak i nedovoljno sposobljen kada, zastarelost tehnologije i odvijanje radnih aktivnosti i s tim povezano neprimereno obučavanje i sposobljavanje osuđenika. Dobra je zamisao da se ljudi u okviru obuke praktično sposobe za savremeniji način

proizvodnje i za ono što će ih sačekati po izdržanoj kazni. Bez obrazovnog i svršishodnog radnog angažovanja ne može se govoriti o ispunjavanju svrhe zatvorske kazne a ti oblici tretmana su u praksi nesrazmerni sa ulogom koju imaju, ili bi trebalo da imaju, u ostvarivanju cilja kažnjavanja, koji se ne zasniva samo na očuvanju reda i kontrole. Za to bi trebalo:

- uspostaviti bolju saradnju između pojedinih ministarstava (finansija, pravosuđa, prosvete, kulture, rada i socijalne zaštite) kao i zatvora i lokalne zajednice;
- utvrditi obrazovni nivo i radnu sposobnost osuđenika;
- ispitati obrazovne potrebe osuđenika kao i potrebe za određenim zanimanjima u zatvoru i na tržištu rada te u zavisnosti od sposobnosti i interesovanja osuđenika i trajanja njihove kazne odrediti vrstu osposobljavanja;
- profesionalno planirati obrazovne aktivnosti, obuku i radne zadatke osuđenika, planove i programe osposobljavanja treba osavremeniti i prilagoditi promenama kako bi bili u skladu s aktuelnim stanjem u praksi;
- neophodno je motivisati osuđenike za uključivanje u obrazovanje i stručno osposobljavanje organizovanjem različitih kampanja i stimulacija;
- stvoriti uslove da se osuđenik u vaspitno-obrazovnoj grupi ne oseti poniženim zbog neznanja;
- razvijati veštine komunikacije i mirnog rešavanja sukoba kao i osećaj za društvene vrednosti koje su kod nas u poslednjih nekoliko dekada poremećene i
- ono što je na kraju i početku, kadrovsku strukturu treba poboljšati i uvećati, treba ih naučiti i obučiti za rad u specifičnoj sredini kao što je zatvor i sa još specifičnijom populacijom kao što su osuđenici.

Očigledno je da problem u zatvorima nije toliko u normativnim rešenjima koliko u realizaciji tj. načinu primene propisanog kao i u pogrešnoj percepciji značaja i uloge: rada, obrazovanja, obuke i sportsko-rekreativnih aktivnosti. Znano je da isprazno trošenje vremena, dokolica i dosada, i u boljim uslovima od zatvorskog sivila, dovodi do konfliktata, sukoba pa i težih oblika nasilja.

Ako se zatvorska kazna svodi jedino na lišenje slobode, koje je čin represije i samo po sebi je dovoljna kazna, i bezsadržajno trošenje vremena (dani svedeni na jednoobraznost bez efektivnog rada i obrazovanja, bez raznovrsnih aktivnosti u slobodnom vremenu, uz jak neformalni sistem osuđenika...) onda se može očekivati trenutna korist od onemogućavanja osuđenih da ponovo čine krivično delo. Ispuniti mu vreme provedeno u

zatvoru korisnim aktivnostima, okupirati mu pažnju sadržajima iz kojih se vidi svrha obrazovanja, učenja, obučavanja i rada, naučiti ga legalnim poslovima od kojih će moći zarađivati za život po izlasku iz zatvora, poučiti ga nenasilnim komunikacijama i sl. je nešto sasvim drugo. Nije na odmet podsetiti se A. S. Makarenkove⁷ "Pedagoške poeme" i njegovog prevaspitačkog vjeruju u poverenje i poštovanje ličnosti maloletnih besprizornika, pretpostavku da svaki prestupnik nosi u sebi klicu doboga i da ih treba (pre)vaspitavati životom i radom s što više zadataka u kolektivu. Svoj vaspitački credo proverio je u kolonijama "Maksim Gorki" i "Đeržinski" u kojima je maloletnim prestupnicima vratio veru u život vaspitavši ih u visoko moralne osobe. Ne možemo, a da ne verujemo, da se ovo njegovo prevaspitačko iskustvo može, bar donekle, preneti i na odrasle.

To podrazumeva i sposobljenost onih koji realizuju zatvorski tretman. Praksa pokazuje da je Zakonom prilično dobro određena uloga i značaj obrazovanja, obuke i sposobljavanja ali nažalost, tih oblika aktivnosti je, u koje polažemo sve nadе, u penalnim ustanovama istovremeno malo. A obrazovne delatnosti su osnova na kojima se može upriličiti život u zatvoru da, približno, odgovara onome što je van zidova zatvora.

REFERENCE

- (1) Fuko, M. (1977) *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- (2) Jelić, M., i dr. (2003) Kako do evropskih standarda, zatvori u Srbiji, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, *Helsinške sveske* br.17. Beograd.
- (3) Kisker, G. W. (1972) *The disorganized personality*, New York: Mc Graw Hill.,
- (4) Knežić, B. (2001) *Obrazovanje i resocijalizacija – metode merenja*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (5) Medić, S. i dr. (2009) *Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih*, Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofski fakultet u Beogradu.
- (6) Mrvić-Petrović N. (2007) *Kriza zatvora*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- (7) Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, ("Službeni glasnik RS" br.72/2010)

⁷ Anton Semjonovič Makarenko (1888-1939) je sovjetski pedagog koji je razradio niz pedagoških ideja iz svog iskustva u vaspitnom radu s maloletnim prestupnicima.

- (8) Prevencija kriminaliteta u Europskoj uniji,
<http://209.85.129.132:policija.hr/mup.hr>.
- (9) Radovanović, D. (1992) Čovek i zatvor, Beograd: Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Stevanović, Z. (2010) Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji, doktorska disertacija, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
- (11) Šarić, J. (2006) Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora, Zagreb: Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 13, br.2.
- (12) Špadijer-Džinić, J. (1973) Zatvoreničko društvo, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Izmene zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS, br.85/2005 i br.72/2009.

EDUCATION OF PRISONERS – BETWEEN RIGHTS AND POSSIBILITIES

Conditions in prison (overpopulation, grayness of the space and uniforms, various deprivations, spending time with no contents) are far from those needed for successful preparation for life after prison. It is more likely that success is achieved in integration to the prison environment.

Education and professional habilitation are integral part of the treatment as prescribed by Law on execution of Penal Sanctions. Subject of this paper is indicating the gap between rights and possibilities of prisoners to educate. Problem is not as much in normative solutions, as it is in practice – application of the prescribed as well as in wrong perception of the role of: education, training and leisure time activities in achieving the goal of prison punishment. Instead of rehabilitating, qualifying and requalifying prisoners by education and training for a certain profession and thus empower for independent living, prison strengthens the conditions for prisoners to continue with what has brought them to prison at the first place. Success of "return rates" of prisoners to normal life in freedom, as a goal of serving the sentence, can be viewed in context of contra education and decrease of education. Unlawful marginalization of education, training and skills obtaining of prisons to integrate in real social environment, creates a actual scientific and social issue of research and interest.

KEY WORDS: *education of prisoners / treatment / Law on execution of Penal Sanctions / Prison*

MOGUĆI NAČINI REŠAVANJA PROBLEMA PRENASELJENOSTI ZATVORA U REPUBLICI SRBIJI

Aleksandra Ilić*

Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu

U radu autor analizira na koje je načine moguće rešiti problem prenaseljenih zatvora u Republici Srbiji. Na problem prenaseljenosti se može s jedne strane uticati smanjenjem broja zatvorenika, kako onih kojima je izrečena mera pritvora tako i onih koji su osuđeni na bezuslovnu kaznu zatvora. Broj pritvorenika je moguće smanjiti korišćenjem u većoj meri drugih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku. Broj izrečenih kazni zatvora bi se mogao smanjiti izricanjem, tamo gde je moguće, alternativnih kazni. Sa druge strane, na problem prenaseljenosti se može uticati i povećanjem smeštajnih kapaciteta kao i poboljšanjem uslova života u zatvorima. U tom smislu autor razmatra značaj izgradnje privatnih zatvora. Na kraju su spomenuti i ostali mogući načini rešavanja problema prenaseljenosti zatvora poput poboljšanja stručnih kapaciteta u zatvorima. Posebno je istaknut i značaj obuke sudija i tužilaca u vezi sa novim rešenjima u ovoj oblasti što će svakako uticati i na rešavanje problema prenaseljenosti zatvora.

KLJUČNE REČI: prenaseljenost zatvora / pritvorenici / kratkotrajne kazne zatvora / alternativne kazne / privatni zatvori

* Email: alex.mag.ilic@gmail.com

1. UVOD

Iako je prenaseljenost zatvora globalni fenomen i poprima sve veće razmere protekom vremena, moraju se pronaći adekvatni načini njegovog rešavanja. Postoje dva očigledna metoda pomoću kojih je moguće smanjiti problem prenaseljenosti: izgradnjom novih zatvora ili smanjenjem broja zatvorenika¹. Međutim, s obzirom na razlike koje postoje u statusu zatvorenika, pre svega u skladu sa osnovnom podelom na one koji su pravnosnažno osuđeni za neko krivično delo i one protiv kojih se tek vodi krivični postupak, prilikom razmišljanja o mogućim načinima rešavanja problema prenaseljenosti mora se i to imati u vidu.

S jedne strane, veliki broj pritvorenika se može smanjiti korišćenjem u većoj meri ostalih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku, odnosno trebalo bi da pritvor postane stvarno mera izuzetnog karaktera. U tom smislu, određivanje tzv. kućnog pritvora, kao jedne od novih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku, moglo bi doprineti ostvarenju tog cilja. Kad su u pitanju osuđenici potrebno je takođe dati više prostora primeni alternativnih mera i sankcija kao i uslovnog i prevremenog otpusta. Naročito je u poslednje vreme u našoj zemlji aktuelno pitanje izricanja kazne zatvora koja se izvršava u prostorijama u kojima osuđeni stanuje i koja donekle može pomoći u rešavanju ovog problema. Pored toga, jedan od mogućih načina rešavanja problema prenaseljenosti zatvorskih ustanova je povećanje smeštajnih kapaciteta u zatvorima i poboljšanje stručnih kapaciteta kao i izgradnja novih zatvorskih ustanova.

2. REŠAVANJE PROBLEMA PRENASELJENOSTI PRITVORSKIH JEDINICA U ZATVORIMA

Pritvor predstavlja najviše korišćenu mjeru za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka, što je u suprotnosti sa njegovim izuzetnim karakterom odnosno činjenicom da pritvor treba određivati samo ako se drugim manje represivnim merama ne može ostvariti svrha.

Zatvori su prepuni pritvorenih lica pri čemu su i uslovi života tih lica često gori nego kad su u pitanju osuđena lica. To predstavlja svojevrsni paradoks koji se jedino može rešiti pronalaženjem načina da se njihov broj u zatvorima smanji.

*Email: alex.mag.ilic@gmail.com

¹ Jewkes Y., and Bennett J. (eds.) /2008/: *Dictionary of Prisons and Punishment*, Devon, str. 195.

Pritvor svakako nije jedina mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku koju poznaje naše krivičnoprocesno zakonodavstvo. U tom smislu neophodno je povećati ideo ostalih raspoloživih mera, onda kada je to moguće, kako bi se problem velikog broja pritvorenih lica donekle rešio. Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji (u daljem tekstu: Strategija) takođe razrađuje ovu ideju navođenjem koraka koje bi trebalo preduzeti u tom cilju.² U cilju suočenja pritvora na meru za obezbeđenje prisustva okrivljenog koja se izuzetno određuje, kao što je to i predviđeno odredbama ZKP-a³, Strategija predviđa da je na normativnom planu potrebno preduzeti sledeće kratkoročne aktivnosti:

- a. proširenje osnova za određivanje jemstva;
- b. preciziranje zakonskih uslova za određivanje tzv. kućnog pritvora;
- c. uređenje sistema elektronskog nadzora okrivljenog kome je određen tzv. kućni pritvor ili druga obaveza (sa tim u vezi, neophodno je izraditi Studiju izvodljivosti o uvodenju elektronskog nadzora).

Na organizacionom planu je neophodno preduzeti sledeće aktivnosti:

- a. sprovođenje elektronskog nadzora okrivljenog od strane povereničke službe;
- b. probaciona služba srednjoročno preuzima sprovođenje elektronskog nadzora okrivljenog;
- c. stručno usavršavanje sudija, javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca.

Pojedini normativni ciljevi postavljeni u Strategiji su već počeli da se realizuju. Na prvom mestu, tvorci Strategije navode neophodnost proširenja osnova za određivanje jemstva. Postojeći ZKP predviđa da sud, u zamenu za pritvor, može odrediti jemstvo samo u situacijama kada okrivljeni treba da bude stavljen u pritvor ili se već nalazi u pritvoru zbog opasnosti od bekstva ili u svojstvu optuženog koji je jednom uredno pozvan, očigledno izbegava da dođe na glavni pretres (čl. 137 st. 1 ZKP-a). Novi Zakonik o krivičnom postupku, (u daljem tekstu: novi ZKP) koji je

² Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji (2010-2015) usvojena od strane Vlade Republike Srbije, dostupno na: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?pf=1&id=45678&url=%2Fvesti%2Fdokumenti_sekcija.php%3Fpf%3D1%26id%3D45678 (10. 03. 2011.)

³ Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije ("Službeni list SRJ", br. 70/01 i 68/02 i "Službeni glasnik RS", br. 58/04, 85/05, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09-dr. zakon, 72/09 i 76/10).

nedavno usvojen od strane Narodne skupštine Republike Srbije⁴, proširuje postojeće osnove za određivanje jemstva tako što se predviđa mogućnost njegovog određivanja uvek kada postoji bilo koji od razloga za određivanje pritvora (čl. 202 st. 1 novog ZKP-a). U tom smislu jemstvo stvarno može postati zamena za pritvor ukoliko i tužioc i sudije počnu da koriste tu mogućnost koja je ovim novim rešenjem predviđena.

Poslednjim izmenama još uvek važećeg ZKP-a⁵, uvedena je mogućnost određivanja zabrane napuštanja stana (tzv. kućni pritvor) kao mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku pod istim uslovima propisanim za određivanje već postojeće zabrane napuštanja mesta boravišta, što znači ako postoje okolnosti koje ukazuju da bi okrivljeni mogao pobeći, sakriti se, otići u nepoznato mesto ili u inostranstvo (čl. 136 st. 1 ZKP-a). Uz kućni pritvor moguće je primeniti i elektronski nadzor radi kontrolisanja poštovanja ograničenja koja su okrivljenom određena, pod uslovom da to neće škoditi zdravlju okrivljenog (čl. 136 st. 10 ZKP-a). U pitanju je mera popularno nazvana kućni pritvor, pri čemu se često u javnosti ovaj institut meša sa jednim drugim koji ima slični naziv ali potpunu drugu svrhu. Taj drugi institut je kazna zatvora koja se izvršava u prostorijama u kojima osuđeni stanuje i koji takođe ima svoj popularni naziv, kućni zatvor. Ova dva instituta su slična samo iz razloga što je način njihovog sprovođenja u osnovi identičan ali tu se sva sličnost završava. "Kućni pritvor" je krivičnoprocesni institut a "kućni zatvor" institut pre svega prava izvršenja krivičnih sankcija i samim tim su razlozi zbog kojih se određuju takođe različiti.

Novi ZKP takođe reguliše meru zabrane napuštanja stana pa bi trebalo razmotriti na koji način su tvorci novog Zakonika ovo pitanje uredili. Prema novom rešenju uslovi za određivanje ove mere su drugačiji. Pre svega proširen je osnov za njeno određivanje (čl. 208 st. 1 novog ZKP-a). U pitanju su sledeće situacije: ako postoje okolnosti koje ukazuju da bi okrivljeni mogao pobeći ili se radi o postojanju okolnosti koje su pre svega neki od razloga za određivanje pritvora. Te okolnosti koje su istovremeno neki od razloga za određivanje pritvora ali i osnov po kom se može odrediti mera zabrane napuštanja stana su:

- ako se okrivljeni krije ili se ne može utvrditi njegova istovetnost ili u svojstvu optuženog očigledno izbegava da dođe na glavni pretres ili ako postoje druge okolnosti koje ukazuju na opasnost od bekstva;

⁴ Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/2011).

⁵ Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/2009).

- ako osobite okolnosti ukazuju da će u kratkom vremenskom periodu ponoviti krivično delo, ili dovršiti pokušano krivično delo, ili učiniti krivično delo kojim preti;
- ako je za krivično delo koje mu se stavlja na teret propisana kazna zatvora preko deset godina odnosno kazna zatvora preko pet godina za krivično delo sa elementima nasilja, ili mu je presudom prvostepenog suda izrečena kazna zatvora od pet godina ili teža kazna, i ako je to opravdano zbog posebno teških okolnosti krivičnog dela.

U istom stavu je predviđeno i da sud kada se odluči da primeni ovu meru istovremeno određuje i uslove pod kojima će okrivljeni boraviti u stanu, kao što su zabrana okrvljenom da koristi telefon i internet ili da prima druga lica u stan.

Postoje situacije kada okrivljeni i bez odobrenja može napustiti stan u kojem boravi. To je moguće ako je to neophodno radi hitne medicinske intervencije u odnosu na njega ili lice sa kojim živi u stanu, odnosno radi izbegavanja ili sprečavanja ozbiljne opasnosti po život ili zdravlje ljudi, odnosno imovinu većeg obima, pri čemu je onda dužan da o napuštanju stana, razlogu i mestu na kojem se trenutno nalazi, bez odlaganja obavesti poverenika Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (čl. 208 st. 2 novog ZKP-a). Takođe je predviđena i mogućnost primene elektronskog nadzora radi kontrolisanja poštovanja ograničenja koja su određena primenom mere kućnog pritvora, pod uslovom da se okrivljeni tome izričito ne protivi (čl. 190 st. 1 novog ZKP-a).

Kada se uporedi aktuelno rešenje sa ovim novim, može se uočiti pre svega da je došlo do značajnog proširenja osnova za određivanje kućnog pritvora. To upućuje na zaključak da je namera zakonodavca da se mera pritvora svede na najmanju moguću meru, odnosno da praktično postane stvarno mera izuzetnog karaktera. Ostaje da se vidi da li će ova namera zakonodavca zaživeti u praksi nakon usvajanja novog zakonskog teksta. U svakom slučaju na normativnom planu je barem učinjen značajan pomak u pravcu rešavanja problema prenaseljenosti zatvora u Srbiji kada se radi o pritvoru.

Međutim, i najbolji zakon ne može rešiti problem ukoliko se ne bude primenjivao na adekvatan način. Svi akteri krivičnog progona, i tužioци i sudske komisije, treba da budu svesni značaja problema prenaseljenosti zatvora kod nas i da u tom smislu maksimalno koriste alternative pritvoru koje zakon omogućuje. Zbog toga je i u Strategiji ukazano na značaj edukacije sudske komisije i tužilaca u pogledu mogućnosti korišćenja alternativa, pre svega kućnog

pritvora, sa ili bez elektronskog nadzora. Ovde bi trebalo dodati i to da i šira javnost mora da bude upoznata sa problem pritvora i značajem alternativa.

Neretko se putem medija vrši pritisak pre svega na sudije da, u određenim slučajevima koji su iz nekog razloga medijski interesantni, odrede akterima pritvor ili da već određen ni po koju cenu ne ukidaju iako su razlozi za njegovo određivanje prestali. Ponekad se može prepoznati i određena matrična po kojoj se rešavanje nekog slučaja odvija i koja je adekvatno medijski propraćena a to neizbežno obuhvata i određivanje pritvora. Npr. ako se radi o delima koja je policija otkrila onda se javnost informiše o tome kako je izvedena spektakularna akcija, koliko se dugo i temeljno pripremalo njen izvođenje i kao zaključak pitanje nevinosti osumnjičenih se i ne postavlja, oni su krivi. Sve što nakon toga bude usledilo predstavljaće samo logičan sled stvari, počev od određivanja pritvora za sve učesnike krivičnog događaja koji se često tretiraju kao pripadnici različitih organizovanih kriminalnih grupa, pa čak dobijaju i status mafije. Dok je slučaj u fazi istrage i ako se u javnosti stvori utisak da je jedini mogući ishod te faze podizanje optužnice onda će sve oči biti uprte u tužilaštvo i čekaće se taj jedini mogući korak. Pod pritiskom javnosti ili raspoloživih dokaza tužilaštvo će podići optužnicu. Nakon toga će prosečan čitalac ili gledalac jednostavno očekivati da i sud zauzme isti stav i doneše osuđujuću presudu i izrekne, po mogućству, kaznu zatvora.⁶ Takođe, često se u takvim situacijama, do konačnog okončanja postupka, jednom određen pritvor ne ukida.

Tako ulazimo u jedan začaran krug koji počinje pritvorom a završava se kaznom zatvora. Pritvor nije čarobna vodica koja momentalno rešava problem. Njime se samo naizgled olakšava vođenje krivičnog postupka. Negativne posledice njegovog prekomernog korišćenja su ipak mnogo veće i to je dovoljan razlog da se sa takvom praksom prekine.

3. REŠAVANJE PROBLEMA PRENASELJENOSTI SMANJENJEM BROJA LICA OSUĐENIH NA BEZUSLOVNU KAZNU ZATVORA

Pored pritvora i izricanje u velikoj meri, od strane sudova, bezuslovnih kazni zatvora predstavlja jedan od segmenata problema prenaseljenih zatvorskih ustanova u Srbiji. U tom smislu, neophodno je preuzeti odgovarajuće mere kako bi se uticalo na smanjenje broja lica osuđenih na bezuslovnu kaznu zatvora, naročito kada se radi o kratkotrajnim kaznama zatvora.

⁶ Ilić A. /2011/: Prepostavka nevinosti u svetu medijizacije krivičnog postupka - U: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti i perspektive* (Kron L. ed.), Beograd., str. 299-310.

Prilikom razmatranja načina na koje je sve moguće uticati na smanjenje ovog problema, potrebno je poći od onoga što sadrži Strategija.⁷ Prevashodno se na normativnom planu ističe značaj propisivanja kućnog zatvora kao samostalne krivične sankcije, odnosno preciziranje postojećih zakonskih odredaba o zameni izvršenja kazne zatvora do jedne godine (koja se izvršava u zavodima) na način kada se ova kazna izvršava bez napuštanja prostorije u kojoj osuđeni stanuje, uz mogućnost elektronskog nadzora. Takođe, navodi se značaj povećanja broja časova rada u javnom interesu, tako da broj časova maksimalno iznosi 450 časova, s tim da poverenik određuje rok u kojem će rad u javnom interesu biti obavljen. Potom se ukazuje na neophodnost preciznijeg definisanja obaveza u okviru uslovne osude sa zaštitnim nadzorom. Strategija se bavi i nekim institutima krivičnoprocesnog prava čijom adekvatnjom primenom se može uticati i na smanjenje broja izrečenih bezuslovnih kazni zatvora. U tom smislu se ističe značaj proširenja zakonskih mogućnosti za primenu načela oportuniteta u radu javnog tužioca ali i propisivanja pojednostavljenih formi krivičnog postupka u kojima se izriču alternativne sankcije.

Na ovom mestu će biti reči samo o nekim mogućim načinima rešavanja problema prenaseljenosti koji su spomenuti u Strategiji.⁸ Polazeći od onog što je sadržano u Strategiji ali i postojećih zakonskih rešenja u ovoj oblasti, kao jedan od mogućih načina je korišćenje u većoj meri, od strane sudova, alternativa kazni zatvora. Krivični zakonik Republike Srbije (u daljem tekstu: KZ)⁹ propisuje četiri vrste kazni koje se, pod određenim uslovima, mogu izreći učiniocima krivičnih dela. U pitanju su: kazna zatvora, novčana kazna, rad u javnom interesu i oduzimanje vozačke dozvole (čl. 43 KZ-a). Iako KZ ne predviđa kućni zatvor kao posebnu vrstu kazne, takav oblik kažnjavanja ipak postoji u našem sistemu krivičnih sankcija. Naime, zakonodavac se odlučio da predviđi mogućnost izvršenja izrečene kazne zatvora u trajanju do godinu dana u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, sa ili bez elektronskog nadzora (čl. 45 st. 6 KZ-a). Drugim rečima, kućni zatvor bi bio samo modalitet izvršenja kazne zatvora a ne posebna kazna tako da je detaljnije regulisanje ovog instituta prepušteno propisima iz oblasti izvršenja krivičnih sankcija, u prvom redu Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija (u daljem tekstu: ZIKS)¹⁰.

⁷ Strategija, op. cit.

⁸ O različitim strategijama rešavanja problema prenaseljenosti zatvora u SAD i njihovim efektima, pogledati u: Clear T. R. and Schrantz D. /2011/: Strategies for Reducing Prison Population, *The Prison Journal*, London.

⁹ Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009 i 111/2009).

¹⁰ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009).

Postoji mišljenje da je krivični zakonodavac trebalo da kućno zatvaranje reguliše u posebnom članu, kada ga već nije izdvojio kao posebnu kaznu. U tom smislu, razlozi za to nisu samo u posebnim pravilima za njeno izvršenje, nego i u činjenici da se takvim rešenjem i simbolično jasno ukazuje na potrebu korišćenja zatvaranja u penitencijarnim ustanovama kao rešenja *ultima ratio* a naročito ako se ima u vidu da je prenaseljenost zatvora u Srbiji dobila dramatične razmere.¹¹ U svakom slučaju, suština predviđanja tzv. kućnog zatvora je da se smanji broj zatvorenika kojima su izrečene kratkotrajne kazne zatvora, tako što se ta lica lišavaju mogućnosti da slobodno odlučuju gde će se u određenom trenutku naći¹². Da li će do toga doći ostaje da se vidi u narednom periodu. Međutim, dosadašnja iskustva, kada su u pitanju neke druge alternative kazni zatvora, ne ostavljaju prostora za optimizam u tom pogledu.

Rad u javnom interesu i oduzimanje vozačke dozvole su relativno nove kazne u našem krivičnopravnom sistemu i njihovim uvođenjem se očekivalo da donekle dođe do smanjenja broja izrečenih bezuslovnih kratkotrajnih kazni zatvora. Međutim, praksa ne prati tu ideju zakonodavca pa je udeo ovih kazni u ukupnoj strukturi izrečenih kazni odnosno krivičnih sankcija uopšte, veoma mali, kako pokazuju statistički podaci¹³.

Dugo vremena je nakon uvođenja rada u javnom interesu, postojao problem organizacije i sprovodenja izvršenja ove alternative kazni zatvora. Međutim, čak i nakon što je došlo do poboljšanja u tom smislu, sudovi se nerado odlučuju da izreknu ovu vrstu kazne. Sudovi su počeli da izriču rad u javnom interesu 2007. godine. Te godine je izrečeno ukupno 48 kazne, 2008 bilo je 35, sledeće godine 51 i 2010 ukupno 71 izrečena kazna. Uočava se povećanje broja izrečenih kazni rada u javnom interesu, međutim to povećanje je neznatno u ukupnoj strukturi izrečenih krivičnih sankcija i ne utiče značajno na smanjenje zatvorske populacije. Tako da se čini da samo povećanje broja časova rada, kako je predloženo u Strategiji, ne može suštinski doneti promene u pogledu smanjenja broja izrečenih kazni zatvora, već je potrebno da postoji mnogo veća spremnost da se u praksi koristi ova kazna. Slična situacija je i sa kaznom oduzimanje vozačke dozvole koju sudovi retko koriste jer se dovodi u vezu sa merom bezbednosti sličnog naziva pa se samim tim i retko koristi. Statistički podaci

¹¹ Ignjatović Đ. /2010/: Kritička analiza stanja i tendencija u krivično izvršnom pravu Srbije: CRIMEN:časopis za krivične nauke, Beograd, br. 2, str. 171.

¹² Ibidem.

¹³ Pogledati podatke na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/38/85/SK122010.pdf> (26. 07. 2011.), Republički zavod za statistiku, Republika Srbija.

potvrđuju ovu konstataciju. Od kada je ova kazna počela da se izriče 2007. godine, kada su izrečene samo dve kazne, situacija se nije mnogo promenila. Prošle godine sudovi su izrekli tri ove kazne a tako je bilo i 2009. godine. Međutim, svrha kazne oduzimanja vozačke dozvole je potpuno drugačija u odnosu na svrhu mere bezbednosti zabrana upravljanja motornim vozilom, jer su s jedne strane u pitanju različite vrste krivičnih sankcija. Sa druge strane, dok se mera bezbednosti zabrana upravljanja motornim vozilom vezuje isključivo za krivična dela ugrožavanja javnog saobraćaja, kazna oduzimanje vozačke dozvole ima potpuno drugu svrhu odnosno razlozi za njeno izricanje nemaju veze sa pitanjima funkcionisanja saobraćaja.¹⁴ Takođe se i novčana kazna može posmatrati u kontekstu mogućih alternativa kazni zatvora, međutim i udeo ove kazne u ukupnoj strukturi izrečenih krivičnih sankcija opada. Tako je 2006. godine udeo novčane kazne u ukupnoj strukturi izrečenih krivičnih sankcija iznosio 19,4%, tokom narednih godina je opadao da bi prošle godine novčana kazna činila samo 11,1% ukupno izrečenih krivičnih sankcija. Sa druge strane, trend opadanja izrečenih kazni zatvora u proteklih nekoliko godina je prekinut, pa je tokom prethodne godine vraćen na nivo iz 2006. godine, odnosno oko 27% u ukupnom broju svih izrečenih krivičnih sankcija.

Prethodno izneti podaci ukazuju da nije dovoljno izmeniti zakone i predvideti nove alternative odnosno modifikovati postojeće već da je potrebno uraditi više kako bi se problem prenaseljenosti u zatvorima rešio. Tako kada su u pitanju lica osuđena na bezuslovnu kaznu zatvora, u odnosu na njih se pod određenim uslovima mogu primeniti instituti uslovnog i prevremenog otpusta. Radi se o mehanizmima krivičnog prava, materijalnog i izvršnog koji se moraju koristiti u većoj meri nego do sad. Saznanja o suštini i mogućem uticaju uslovnog otpusta na resocijalizaciju osuđenih lica, humanizaciju kazne lišenja slobode, smanjenju negativnih posledica zatvora, doprinela su stalnom razvoju i usavršavanju metoda njegove primene.¹⁵ Aktuelno zakonsko rešenje u vezi sa uslovnim otpustom predviđa da osuđenog koji je izdržao dve trećine kazne sud može uslovno otpustiti sa izdržavanja kazne ako se u toku izdržavanja kazne tako popravio da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna ne učini

¹⁴ Pogledati u Krivičnom zakoniku čl. 53 i čl. 86.

¹⁵ Stevanović Z. i Igrački J. /2011/: Uslovni otpust i efekti njegove primene u Srbiji - in: Zbornik radova: Nova rešenja u krivičnom procesnom zakonodavstvu – teoretski i praktični aspekt, Beograd, str. 401.

novo krivično delo (čl. 46 st. 1 KZ-a). Spomenuta Strategija¹⁶ se dotiče i ove problematike pa se u cilju smanjenja preoptrećenosti zatvora kod nas predlaže predviđanje mogućnosti da osuđeni kome je izrečena kazna zatvora do tri godine ima pravo da podnese molbu za uslovni otpust nakon izdržane jedne polovine izrečene kazne. Takođe se ističe značaj preciziranja obaveza u sklopu zaštitnog nadzora izrečenog uz uslovni otpust kao i predviđanja mogućnosti da se uslovni otpust izvršava uz elektronski nadzor.

Što se tiče prevremenog otpusta, novine bi se odnosile na proširenje mogućnosti njegovog određivanja. Prevremeni otpust bi mogao da dobije osuđeni koji je izdržao dve trećine kazne zatvora izrečene u trajanju do tri godine, pri čemu bi trebalo propisati poseban krivični postupak u kojem bi sud odlučivao o prevremenom otpustu¹⁷. Strategija uvodi i pojam sudije za izvršenje krivičnih sankcija. Taj posao bi obavljali sudije koji su doneli presudu u prvom stepenu u krivičnom postupku a nadležnost bi se ticala odluka i nadzora nad izvršenjem izrečenih krivičnih sankcija. To svakako podrazumeva i obuku sudija.

Međutim, bez obzira na ciljeve konkretnе strategije smanjenja prenaseljenosti zatvora, treba imati u vidu da će na konačne efekte uticati i kakva je struktura krivičnih dela koja su lica osuđena na kratke kazne zatvora učinili.

O ostalim mogućim načinima rešavanja problema prenaseljenosti zatvora u Srbiji, bez obzira da li su u pitanju pritvorenici ili lica koja izdržavaju neku krivičnu sankciju zavodskog karaktera, biće reči u tekstu koji sledi.

4. POVEĆANJE SMEŠTAJNIH KAPACITETA I POBOLJŠANJE USLOVA U ZATVORIMA

Bez obzira na neophodnost izricanja u većoj meri alternativa kazni zatvora ili korišćenje, umesto pritvora, drugih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka, potrebno je preduzeti i druge aktivnosti da bi se položaj svih zatvorenih lica popravio. Jedna od tih aktivnosti je i povećanje smeštajnih kapaciteta i poboljšanje uslova u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija.

I u ovoj oblasti je potrebno poći od zadataka koji su postavljeni u Strategiji jer su oni zasnovani na rezultatima istraživanja sprovedenim u zavodima za

¹⁶ Strategija, op. cit.

¹⁷ Ibidem.

izvršenje krivičnih sankcija kod nas. Dosadašnji napor i da se u okviru postojećih kapaciteta poboljša situacija svakako nisu dovoljni, tako da se u tom smislu predlaže preduzimanje određenih koraka. Pre svega se ističe značaj završetka zavoda u Beogradu, odnosno Padinskoj Skeli, kao zavoda zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem, kapaciteta 450 osuđenih lica. Takođe kao srednjoročna aktivnost se predviđa rekonstrukcija, odnosno adaptacija postojećih smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija. Dugoročno se planira izgradnja novih zavoda za izvršenje krivičnih sankcija¹⁸.

Deo planiranih aktivnosti je već realizovan. Počela je sa radom renovirana pritvorska jedinica Okružnog zatvora u Beogradu koja se nalazi u Padinskoj skeli i koja može da primi oko 200 pritvorenika¹⁹. U pitanju je objekat koji se nalazi pored postojećeg zatvora u Padinskoj skeli, poznatijeg kao "Padinjak", i u kojem će se pored pritvorenika nalaziti i osuđena lica na kaznu zatvora do pet godina.

4.1. Privatni zatvori

Kada se govori o izgradnji novih zatvora nekako se nameće pitanje da li u ovom segmentu treba dopustiti privatnoj inicijativi da se uključi u njegovu realizaciju. Privatni zatvori su odavno stvarnost u većini zemalja engleskog govornog područja, poput SAD-a, Engleske ili Australije, međutim tokom prve decenije dvadesetprvog veka oni se pojavljuju i na evropskom kontinentu, uključujući kako države zapadne demokratije kao što su Nemačka i Francuska tako i nove članice Evropske unije kao što su Poljska, Češka i Bugarska²⁰. Mogli bi se svakako istaći argumenti i za i protiv ulaska privatnog sektora u ovaj tradicionalno isključivo državni resor. Izgradnja novih zatvora i zapošljavanje potrebnog zatvorskog osoblja kao i podmirivanje potreba zatvorenika predstavlja velike troškove koje padaju na teret državnog budžeta. Prepuštanje privatnom sektoru u tom smislu ima prednosti jer se s jedne strane rešava problem prenaseljenosti postojećih zatvora. Ako je trebalo da privatni zatvori reše taj problem, onda se očekivalo da će njihov broj biti usklađen sa rastom zatvorske populacije u konkretnoj državi, međutim broj privatnih zatvora u svetu raste mnogo brže od zatvorske populacije.²¹

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/277496/Pritvorenici-dobili-kablovski-program> (18. 09. 2011.).

²⁰ Mrvić-Petrović N. /2007/: Kriza zatvora, Beograd, str. 199.

²¹ Ibid., str. 208.

Sve se čini da je uočeno da izgradnja i upravljanje privatnim zatvorima može biti dobar način da se ostvari profit na račun eksploatacije njihovih stanovnika. Ideja svakako nije nova, još su u vreme prvih zatvora zatvoreni bili korišćeni kao jeftina radna snaga. Tada su države, u cilju smanjenja troškova, odlučile da ohrabre privatne preduzetnike da pomognu njihovo izdržavanje što je dovelo do iznamljivanja osuđenika, pa su preduzetnici dobili mogućnost da ih najsurovije eksploatišu uz minimalno ulaganje²². U današnje vreme profitabilna eksploatacija osuđenika olakšana je zato što kompanije koje koriste osuđenike štede na velikim troškovima zdravstvenog i socijalnog osiguranja i zaštite na radu, na šta ukazuju nesrazmerni zaradi koji će osuđeno lice ostvari svojim radom u zatvoru i koju bi ostvarilo da je zaposleno na istom poslu na slobodi²³. Samim tim je to za državu samo odložen problem jer je ušteda države neznatna a opasnost od iskorišćavanja osuđeničke radne snage mnogo realnija.²⁴ Takođe, kada jednom dođe do ulaska privatnog sektora teško je vratiti se na staro s obzirom da to za svaku državu predstavlja dodatne troškove i probleme tako da se one često suzdržavaju od prekidanja ugovora i kad su nesaglasnosti u pravima i obavezama očigledne.²⁵ Ipak treba spomenuti i neke pozitivne strane privatnih zatvora. Zbog pojačane kontrole u odnosu na državne zatvore, više se vodi računa o poštovanju prava lica smeštenih u njima. Zatim, usluge koje se pružaju zatvorenicima u pogledu ishrane, zdravstvene zaštite ili pravne pomoći su takođe kvalitetnije.²⁶

U našoj zemlji se o privatizaciji u ovoj oblasti retko govori tako da se samo na teoretskom planu može govoriti o eventualnom njegovom značaju u pogledu rešavanja problema prenaseljenosti zatvora. Ipak bez obzira na prednosti koje privatni zatvori mogu imati u odnosu na državne, u pitanju je veoma osetljiva oblast i gde su kršenja osnovnih ljudskih prava moguća i pored najbolje kontrole tako da je možda najbolje da ako ne potpuno onda pretežno ostane u državnom domenu.

²² Ignjatović Đ. /2011/: *Kriminologija*, Beograd, str. 162.

²³ Mrvić-Petrović N., *op. cit.*, str. 212 i 213.

²⁴ Stevanović Z. /2009/: *Upravljanje zatvorima, Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, br. 2, str. 156.

²⁵ Kokolj M. /2005/: *Upravljanje zatvorima od strane privatnih korporacija "privatni zatvori", Strani pravni život*, Beograd, br. 3, str. 154.

²⁶ Mrvić-Petrović N., *op. cit.* str. 217.

5. OSTALI NAČINI REŠAVANJA PROBLEMA PRENASELJENOSTI U ZATVORIMA

Iako možda najznačajniji, prethodno spomenuti načini rešavanja problema prenaseljenosti zatvora nisu i jedini. I na druge, uglavnom posredne, načine se može donekle doprineti smanjenju ovog problema. Na ovom mestu će biti razmotreni neki od tih modaliteta.

Sa pitanjem proširenja smeštajnih kapaciteta i poboljšanja uslova u zavodima povezana je i problematika unapređenja stručnih kapaciteta u zatvorima. Proširenje smeštajnih kapaciteta podrazumeva i zapošljavanje novih ljudi pre svega u službama za obezbeđenje. I u postojećim uslovima u zatvorskim ustanovama postoji manjak zaposlenih na poslovima obezbeđenja. U tom smislu, da bi se unapredilo funkcionisanje zatvorskih ustanova kod nas, ističe se, pored značaja prijema novih zaposlenih u službi za obezbeđenja i izmena strukture zaposlenih u Upravi za izvršenje krivičnih sankcija kao i uspostavljanje kadrovske sposobljenosti Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za optimalno izvršenje krivičnih sankcija²⁷. Treba istaći da je tokom 2008. Kanadska agencija za međunarodni razvoj počela da finansira trogodišnje aktivnosti koje imaju za cilj poboljšanje nivoa znanja o relevantnim evropskim standardima, unapređivanje sistema izvršenja, unapređenje sistema pritužbe zatvorenika, nadzor nad zatvorenicima, kao i pomoći Upravi u uvođenju sistema alternativnih sankcija²⁸.

Već su preduzeti određeni koraci na normativnom planu koji bi trebalo da pomognu u nameri da se popune službe za obezbeđenje u okviru zatvorskih ustanova. Pre nekoliko meseci je donet Zakon o izmenama i dopunama zakona o izvršenju krivičnih sankcija²⁹ (u daljem tekstu: ZID ZIKS) i koji između ostalog sadrži i novine koje se odnose na pitanje uslova i načina zasnivanja radnog odnosa (član 21 ZID ZIKS-a kojim se menja član 254 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija³⁰ (u daljem tekstu: ZIKS)). Jedna od novina koju treba spomenuti je mogućnost zasnivanja radnog odnosa preuzimanjem u službi za obezbeđenje lica koje je steklo radno iskustvo na

²⁷ Strategija, op. cit.

²⁸ Stevanović Z. /2010/: Evropski standardi i njihova implementacija u sistem izvršenja krivičnih sankcija u Srbiji - in: Zbornik radova Krivično zakonodavstvo Srbije i standardi Evropske unije, Beograd, str. 339.

²⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", broj 31/2011).

³⁰ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005 i 72/2009).

istim ili sličnim poslovima u ministarstvu nadležnom za unutrašnje poslove, ministarstvu nadležnom za poslove odbrane, Vojsci Srbije ili Bezbednosno-informativnoj agenciji. Zakon precizira šta se podrazumeva pod istim ili sličnim poslovima. U pitanju su poslovi obezbeđenja lica i imovine, sprovođenja lica lišenih slobode i održavanja javnog reda i mira, koje obavljaju naoružana i uniformisana lica. Nakon obavljenog probnog rada, ta lica su obavezna da polože stručni ispit za obavljanje poslova u službi za obezbeđenje (član 254 st. 5, 6 i 7 ZIKS-a³¹). Takođe, novina je i da su pomerene starosne granice za prijem pripravnika u službi za obezbeđenje. Za pripravnika u službi za obezbeđenje, ukoliko je u pitanju lice koje ima srednju stručnu spremu i ispunjava sve ostale uslove, može da bude primljeno lice koje je mlađe od trideset godina (umesto dosadašnjih dvadeset i pet). Ukoliko je reč o licu koje ima više odnosno visoko obrazovanje, ta starosna granica je sada trideset pet godina (član 23 st. 1 i 2 ZID ZIKS-a³²). Podrazumeva se da ta lica kao i ranije moraju da ispune uslov koji se tiče psihofizičke i zdravstvene sposobnosti kao i da ne postoje bezbednosne smetnje. U cilju unapređenja položaja zaposlenih u zatvorima predviđeno je da se održavanje i unapređenje stručnosti zaposlenih u Upravi obezbeđuje stručnim usavršavanjem, pri čemu zaposleni u Upravi ima pravo i obavezu da se stručno usavršava. Stručno usavršavanje se obavlja o trošku zavoda (čl. 25 ZID ZIKS-a).

Neki od instituta krivičnog prava se mogu iskoristiti u cilju smanjenja zatvorske populacije. Jedan od takvih instituta je i amnestija kojom se licima koja su obuhvaćena aktom amnestije daje oslobođenje od krivičnog gonjenja ili potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, zamenuje se izrečena kazna blažom kaznom, daje se rehabilitacija ili se ukidaju pojedine ili sve pravne posledice osude (čl. 109 KZ-a). Imajući u vidu tu mogućnost tvorci Strategije su izneli predlog na koji način se može iskoristiti ovaj institut. Aktom amnestije bi bili obuhvaćeni osuđeni na kaznu zatvora u maksimalnom trajanju do šest meseci, zatim osuđeni kojima bi neplaćena novčana kazna, umesto kaznom zatvora, bila zamjenjena kaznom rada u javnom interesu kao i osuđeni stariji od 70 godina pod uslovom da su izdržali dve trećine kazne zatvora³³. Međutim i tu bi trebalo predvideti neka ograničenja pa tako aktom amnestije ne bi bili obuhvaćeni osuđeni za krivična dela sa elementima nasilja, krivična dela

³¹ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011).

³² Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", broj 31/2011).

³³ Strategija, op. cit.

protiv dostojanstva ličnosti i morala, krivična dela organizovanog kriminala, ratnih zločina, korupcije i drugih teških krivičnih dela, kao i osuđeni koji su u bekstvu ili se nisu javili na sudski poziv za izdržavanje kazne zatvora.

U cilju podsticanja organa krivičnog pravosuđa da u većoj meri koriste alternative pritvora odnosno kazni zatvora potrebno je organizovati i posebnu službu koja bi se bavila pitanjem sprovođenja tih alternativa. Te poslove bi mogla da obavlja probaciona služba³⁴ pri čemu je prethodno potrebno preduzeti određene aktivnosti u cilju realizacije te ideje. Na prvom mestu, pretpostavka za to je donošenje Zakona o probaciji koji uređuje izvršenje različitih alternativnih sankcija i mera za koje je nadležna probaciona služba. Trebalo bi regulisati i odnos probacione službe sa organima krivičnog pravosuđa jer bez aktivnog učešća svih aktera nije moguće ostvariti postavljene ciljeve. To bi podrazumevalo da probaciona služba nadzire i dostavlja javnom tužiocu izveštaj o ispunjenju obaveza koje je osumnjičeni prihvatio kao uslov za odlaganje, odnosno odustanak od krivičnog gonjenja. Zatim na zahtev javnog tužioca ili suda probaciona služba bi trebalo da dostavlja izveštaj o riziku sposobnostima i potrebama okrivljenog. Takođe, u postupku odlučivanja o uslovnom ili prevremenom otpustu, probaciona služba u saradnji sa službom za tretman bi dostavljala sudiji za izvršenje krivičnih sankcija izveštaj o riziku, sposobnostima i potrebama osuđenog. Probaciona služba bi vršila nadzor nad uslovno ili prevremeno otpušteni licem i dostavljala izveštaj sudiji za izvršenje krivičnih sankcija a u saradnji sa službom za tretman bi izrađivala plan postepenalnog prihvata i starala bi se o postpenalnom prihvatu lica nakon izdržane krivične sankcije.³⁵

Treba istaći da bi svaka promena o kojoj je bilo reči podrazumevala i da svi oni koji su uključeni u njenu realizaciju moraju proći odgovarajuću obuku. To se naročito odnosi na sudije i javne tužioce. Prethodnih godina organizovane su različite aktivnosti koje su imale za cilj upoznavanje sudija i tužilaca sa novinama u ovoj oblasti. Tako je 2008. Ministarstvo pravde donelo Program stručnog usavršavanja za sudije i tužioce o alternativnim sankcijama, u saradnji sa kancelarijom Saveta Evrope.³⁶ Takođe, tužioce i sudije treba uključiti u proces kreiranja kaznenih politika u pogledu

³⁴ O različitim sistemima probacione službe u Evropi, pogledati u: Pradel J. /2009/: *Komparativno krivično pravo*, (prevod dela: *Droit Penal Compare*, Paris, 2008, prevodilac Prof. dr Obrad Perić), Beograd, str. 98 i 99.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Stevanović Z., Evropski standardi i njihova implementacija u sistem izvršenja krivičnih sankcija u Srbiji, op. cit., str. 338.

prenaseljenosti zatvora i porasta broja zatvorenika kako bi se pridobila njihova podrška i izbegli kontraproduktivni postupci u kažnjavanju.³⁷

6. ZAKLJUČAK

Iako je prenaseljenost zatvora realnost koja se ne sme zanemarivati sigurno je da će kazna zatvora i dalje biti jedan od najznačajnijih instrumenata u borbi sa različitim oblicima kriminaliteta. Ipak, veliki broj izrečenih kazni zatvora, naročito kratkotrajnih, doprinosi održavanju teškog stanja u zatvorima u Republici Srbiji.

Sa druge strane, prenaseljenost zatvora ne podrazumeva samo veliki broj lica osuđenih na bezuslovnu kaznu zatvora već i veliki broj pritvorenika. Pritvor se veoma lako određuje a teško ukida. Postoji mišljenje u javnosti da je pritvor najefikasniji način da se lica, za koja postoji osnovana sumnja da su izvršila neko krivično delo, drže pod kontrolom ali pitanje je da li je to i najbolji način.

Ono što je sigurno je da je trenutno stanje u zatvorima takvo da mora da se menja u pravcu smanjivanja broja zatvorenika. Posledice prenaseljenosti zatvora su mnogobrojne i ozbiljne i zato je potrebno razmisiliti na koje je sve način moguće postići taj cilj. Da bi se taj važan društveni zadatak ostvario neophodno je preduzeti aktivnosti koje imaju za cilj veće korišćenje alternativa bilo kazni zatvora bilo pritvoru. Nijedan zakon ma koliko bio dobar ništa ne znači ako se u praksi postupanja organa koji zahtevaju i donose odluke u krivičnoj stvari ne promeni nešto što bi značilo da su alternative stvarno prihvaćene i da se primenjuju.

Podrazumeva se da svi oni koji učestvuju u kontroli kriminaliteta i koji utiču na donošenje odluka po pitanju borbe sa kriminalitetom treba da budu svesni ozbiljnosti problema prenaseljenosti zatvora. Takvo stanje će postojati sve dok se dominantna ideja "prepunjavanja zatvora" ne zameni idejom njihovog pražnjenja.³⁸ Taj problem se ne tiče samo zatvora i života u njemu, on ima mnogo šire društvene posledice kojih svi moramo da budemo svesni.

³⁷ Preporuka br. R (99) 22 Komiteta ministara Saveta Evrope državama članicama o prenatrpanosti zatvora i porastu broja zatvorenika, Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendation No. R (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation.

³⁸ Ignjatović Đ. /2011/: Novine u pravu izvršenja krivičnih sankcija-in: Kaznena reakcija u Srbiji (Ignjatović Đ. ed.), Beograd, str. 48.

REFERENCE

- (1) Clear T. R. and Schrantz D. (2011) Strategies for Reducing Prison Population, *The Prison Journal*, London
- (2) Ignjatović Đ. (2010) Kritička analiza stanja i tendencija u krivično izvršnom pravu Srbije: *CRIMEN: časopis za krivične nauke*, Beograd, br. 2
- (3) Ignjatović Đ. (2011) *Kriminologija*, Beograd
- (4) Ignjatović Đ. (2011) Novine u pravu izvršenja krivičnih sankcija - n: *Kaznena reakcija u Srbiji* (Ignjatović Đ. ed.), Beograd
- (5) Ilić A. (2011) Pretpostavka nevinosti u svetlu medijizacije krivičnog postupka - in: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti i perspektive* (Kron L. ed.), Beograd
- (6) Jewkes Y., and Bennett J. (eds.) (2008) *Dictionary of Prisons and Punishment*, Devon
- (7) Kokolj M. (2005) Upravljanje zatvorima od strane privatnih korporacija "privatni zatvori", *Strani pravni život*, Beograd, br. 3
- (8) Mrvić-Petrović N. (2007) *Kriza zatvora*, Beograd
- (9) Pradel J. (2009) *Komparativno krivično pravo*, (prevod dela: *Droit Penal Compare*, Paris, 2008, prevodilac Prof. dr Obrad Perić), Beograd
- (10) Stevanović Z. (2009) Upravljanje zatvorima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, br. 2
- (11) Stevanović Z. (2010) Evropski standardi i njihova implementacija u sistem izvršenja krivičnih sankcija u Srbiji - in: *Zbornik radova Krivično zakonodavstvo Srbije i standardi Evropske unije*, Beograd
- (12) Stevanović Z. i Igrački J. (2011) Uslovni otpust i efekti njegove primene u Srbiji - in: *Zbornik radova Nova rešenja u krivičnom procesnom zakonodavstvu – teoretski i praktični aspekt*, Beograd
- (13) Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji (2010-2015) usvojena od strane Vlade Republike Srbije, dostupno na:
http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?pf=1&id=45678&url=%2Fvesti%2Fdokumenti_sekcija.php%3Fpf%3D1%26id%3D45678 (10. 03. 2011.);
- (14) Preporuka br. R (99) 22 Komiteta ministara Saveta Evrope državama članicama o prenatrpanosti zatvora i porastu broja zatvorenika, *Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendation No. R (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation.*
- (15) Krivični zakonik ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009 i 111/2009);

- (16) Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije ("Službeni list SRJ", br. 70/01 i 68/02 i "Službeni glasnik RS", br. 58/04, 85/05, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09-dr. zakon, 72/09 i 76/10);
- (17) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011);
- (18) Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/2011);
- (19) <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/277496/Pritvorenici-dobili-kablovski-program> (18. 09.2011.)
- (20) <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/38/85/SK122010.pdf> (26. 07. 2011.), Republički zavod za statistiku, Republika Srbija.

POSSIBLE WAYS OF SOLVING THE PROBLEM OF PRISON OVERCROWDING IN THE REPUBLIC OF SERBIA

The author analyzes the ways in which it is possible to solve the problem of overpopulated prisons in Serbia. The problem of overpopulation can be influenced on the one hand by reducing the number of prisoners, both those whom the measure of detention is pronounced and those who were sentenced to unconditional imprisonment. Number of detainees can be reduced by using in a greater extent other measures to ensure the presence of the defendant. Number of prison sentences could be reduced by pronouncing, where possible, alternative sentencing. On the other hand, the problem of overpopulation can be affected by the increase in accommodation facilities as well as improving living conditions in prisons. In this sense, the author discusses the importance of building private prisons. Finally, it is mentioned the other possible ways of solving the problem of overcrowded prisons such as improving the professional capacity in prisons. Particularly, it is stressed the importance of training judges and prosecutors on the new solutions in this area which will certainly affect the resolution of the problem of overcrowded prisons.

KEY WORDS: prison overcrowding / inmates / short-term prison / alternative penalties / private prisons

DEPRIVACIJA SIGURNOSTI I HIV VIRUS KAO FAKTORI KOJI NARUŠAVAJU SIGURNOST OSUĐENIKA*

Ljeposava Ilijic*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Ovaj rad predstavlja pokušaj osvjetljavanja problema koji narušavaju sigurnost osuđenika u kazneno popravnim zavodima, a koji stoje ne putu postizanja ciljeva kažnjavanja i sproveđenja uspješnog tretmana. Koncentracija velikog broja osuđenih lica koji su počinili najrazličitija krivična djela u prenatrpanim zatvorskim ustanovama dovoljan su razlog za osjećanje nesigurnosti svakog zatvorenika. Ako se tome doda i prisutvo virusa HIV-a, čini se da je situacija u pogledu bezbjednosti još ozbiljnija. Okolnosti koje otežavaju cijeli problem svakako su nepostojanje testiranja osuđenika na HIV virus, nepostojanje i nesprovođenje preventivnih programa, neobaveštenost o načinima prenošenja i rizičnim ponašanjima osuđenika. A jedan od načina razrješenja tenzija nastalih uslijed brojnih zatvorskih lišavanja, a koja ujedno predstavljaju i rizična ponašanja za prenošenje HIV virusa su nedozvoljeno tetoviranje, djeljenje pribora za intravenozno uzimanje droge, kao i rizični homo/heteroseksualni odnosi osuđenika.

KLJUČNE RIJEĆI: zatvorska populacija / deprivacija sigurnosti / HIV virus

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: lelalela_bgd@yahoo.com

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – Lj. Ilijć
„Deprivacija sigurnosti i HIV virus kao faktori koji narušavaju
sigurnost osuđenika”, (str. 109-118)*

UVOD

Opšte poboljšanje uslova izvršenja zatvorske kazne, u odnosu na uslove koji su vladali u proteklim vijekovima u cijelom svijetu, skrenulo je pažnju naučnih i stručnih radnika, još sredinom prošlog vijeka, na utvrđivanje i otklanjanje negativnih psiholoških efekata zatvorskog života.

Lišavanje slobode, izolacija u posebnu ustanovu i boravak u njoj, dovode do niza, prije svega psiholoških posledica za osuđenike.

U toku izdržavanja kazne lišenja slobode, osuđenicima je uskraćena sloboda kretanja, podvrgnuti su režimu ustanove koji ne mogu da menjaju, etiketirani zatvorskom uniformom, odvojeni od najbližih članova porodice i nemoći su da biraju društvo (Konstantinović-Vilić, 2006).

Sva ova ograničavanja, odnosno deprivacije, predstavljaju nužnu poslijedicu života u zatvorskoj ustanovi. Činjenica da namjera zakonodavca prilikom propisivanja i izricanja kazne lišenja slobode nije bila da deprivacije budu posledica zatvaranja, ne znači da one ne postoje i da ne ostavljaju duboke psihološke posledice na zatvorenike.

Prisustvo deprivacija i njihove negativne poslijedice brojni autori vrlo često označavaju kao najveće prepreke koje stoje na putu sprovođenja uspješnog tretmana i kasnije socijalne reintegracije.

S druge strane, opšte zdravstveno stanje osuđenika, koje iako je drastično poboljšano, u odnosu na period kada su se brojne zarazne bolesti nezaustavljivo širile, zdravstveno ugroženi osuđenici i danas predstavljaju jednu od najvećih prepreka u ostvarivanju svrhe izvršenja zatvorske kazne. Onako kako je zamišljen, idealan zatvorski tretman, nužno podrazumjeva aktivnog osuđenika, čije psihičko i fizičko zdravlje neće predstavljati kočnicu uspješnog procesa tretmana (Pavlović, 2008).

Bolesti osuđenika koje danas predstavljaju najveći izazov za zatvorsku ustanovu su HIV i hepatitis B i C. Čini se da nije isvuše slobodno zaključiti da je upravo postojanje HIV pozitivnih osuđenika u našim zatvorima, ujedno i jedan od faktora koji povećava deprivaciju sigurnosti zatvorske populacije.

NEKOLIKO RIJEČI O DEPRIVACIJI SIGURNOSTI

Izvršenje zatvorske kazne podrazumjeva boravak osuđenog lica u uslovima koje karakteriše mnoštvo pravila i propisa, zajedno sa velikim brojem drugih osuđenih lica.

Činjenica da je osuđenik prinuđen da na malom prostoru živi u neprekidnom prisustvu ostalih osuđenika, od kojih mnogi imaju dugu karijeru fizičkih nasrata, da se ne može izbjegći društvo ubica, lopova, prevaranata, seksualnih napasnika i slično, te da je stalno izložen podvalama i lukavstvima, probama svoje muške uloge, dostojanstva i hrabrosti, dovoljan je razlog za postojanje opštег straha i nesigurnosti, straha od siledžija, straha da ne bude izazvan, ne ispadne slabic ili kukavica (Radovanović, 1992).

Takav zajednički život osuđenih lica ima za posljedicu doživljavanje osjećanja lišenja sigurnosti, jer osuđeni strahuju od konstantne mogućnosti napada na svoj život, tjelesni integritet, ugled ili dostojanstvo.

Takvo stanje napetosti, praćeno je očekivanjem i strepnjom da će prije ili kasnije svaki osuđenik biti doveden u situaciju da brani sebe, svoju ličnost ili svoj simbolični imetak (Jovanić, 2007).

Veliki broj istraživača (Jovanić, 2007; Špadijer Džinić, 1973; Sykes, 1958; Morris, 1963) smatra da je ovo osjećanje svojstveno većini zatvorenika. Čak iako zatvorenik ne smatra sebe za osobu koja će napasti ili eksplorativati drugog zatvorenika, oni ipak vjeruju da su drugi osuđenici to u stanju. Čak i oni najjači i najagresivniji zatvorenici izgleda da strahuju da mogu biti izazvani i ugroženi, ako ne samo snagom i fizičkim obračunom, onda bar lukavstvom, kako pojedinaca tako i drugih grupa zatvorenika.

Smatra se da svaki zatvorenik teško doživjava to osjećanje nesigurnosti, jer je svjestan mogućnosti da će ga neko drugi staviti na "probu" odnosno, iskušati njegovu spremnost da brani kako svoju ličnost, tako i svoja prava ili imetak, a neuspjeh u toj borbi, doveo bi do njegovog etiketiranja kao slabice i kukavice, koja bi kasnije i drugi zatvorenici na druge načine eksplorativali i koristili.

Tako gubitak sigurnosti dovodi do anksioznosti, ali ne samo zbog mogućeg napada od strane drugog osuđenika, već više zbog toga kakav će biti ishod tog napada i zbog toga što se njime dovode u pitanje sposobnosti osuđenika za odbranu. Sposobnosti osuđenika postaju predmet rasprave i drugih osuđenika, a ona značajno utiče na formiranje predstave koju je on imao o sebi u tom zatvoreničkom društvu.

Santos (Santos, 1995) je u svom istraživanju obavljenom u jednom od zatvora u Sjedinjenim Američkim Državama, došao do značajnih rezultata vezanih za deprivaciju sigurnosti i prisutnu anksioznost.

Čini se da se ovi problemi najbolje ilustruju kroz razmišljanje zatvorenika koji je izdržava kaznu od 45 godina (Santos, 1995:38):

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – Lj. Ilijć
„Deprivacija sigurnosti i HIV virus kao faktori koji narušavaju
sigurnost osuđenika”, (str. 109-118)*

... Ovde će biti nasilja. Kako to mogu izbjegići? Ja sam mlad i ja ću živjeti u ovom maksimalno obezbjeđenom zatvoru. ... Konstantna druženja lopova, silovatelja, ubica, agresivnih homoseksualaca koji mogu reći ili učiniti bilo šta. Ovde morate da sačuvate svoje ja, a atmosfera je daleko od opuštajuće. Sve ovo samo podiže tenzije sada kada sam na početku duge zatvorske kazne. Ovo me neće pripremiti za puštanje na slobodu...

Formalna organizacija ustanove odnosno, formalni sistem, nije u mogućnosti da osuđenom licu pruži sigurnost u takvim situacijama, jer je apsolutni nadzor i potpuna kontrola nad svim osuđenicima skoro nemoguća. S druge strane, ni osuđena lica takvu vrstu sigurnosti ili zaštite ne traže od formalnog sistema, upravo zato što bi njegovo takvo ponašanje bilo okarakterisano kao čin cinkarenja ili izdaje od strane drugih osuđenika.

Prisutnost osjećanja nesigurnosti kod osuđenih lica, na neki način, ruši mit o tome da je osuđenički svijet, svijet u kome vlada potpuna solidarnost i u kome zatvorenici jedni drugima čuvaju leđa. Čini se da je istina daleko od toga da bude u skladu sa ovim mitom, jer, zatvorska zajednica je sve ono što stvara osjećanje nesigurnosti kod zatvorenika, ali u njoj, isto tako postoji i uzajamna pomoć, podrška i prijateljstvo.

Ako se na opšteprisutnu lišenost sigurnosti koja vlada u zatvorskim uslovima, upravo zbog koncentracije najrazličitijih kategorija počinilaca krivičnih djela na jednom mjestu, još doda i realno prisutna opasnost da se osuđenik, posebno onaj koji je zavisnik nekih od psihoaktivnih supstanci, zarazi i nekom od teških, prenosivih bolesti, čini se da je bezbjednost zatvorenika u velikoj mjeri narušena, ako ne čak i nepostojeća.

Odlazak lica zaraženog HIV virusom u zatvor ili njegovo oboljevanje nakon dolaska u ustanovu, za osuđenog predstavlja veliki problem. Nije nepoznato da je liječenje ove kategorije bolesnika skupo, a kvalitet ljekarske njege koja je dostupna u zatvoru, nije na nivou kvaliteta njege ove kategorije bolesnika na slobodi, već daleko ispod nega.

HIV KAO FAKTOR KOJI UGROŽAVA SIGURNOST

Još jedna prijetnja ličnoj bezbjednosti zatvorenika je i mogućnost da se zaraze virusom HIV-a i hepatitisa B i C od drugog zatvorenika.

Zatvorski uslovi su često idealna mjesta za dalji prenos HIV infekcije. Zatvorske ustanove su danas, najčešće prenatrpane ustanove u kojima vlada atmosfera nasilja i straha. Tenzije se gomilaju, uključujući i seksualne

tenzije. Oslobađanje od ove tenzije, ali i dosade zatvorskog života, lišenosti odnosno deprivacija, vrlo često se nalaze u potrošnji lekova, ubrizgavanju droge, upuštanju u seksualno ponašanje visokog rizika, kao i tetoviranje su česti u zatvorima, a svaka od ovih aktivnosti predstavlja rizik od prenošenja HIV-a.¹

Osuđenici u velikom broju slučajeva ne znaju da aktivnosti u koje se upuštaju, nose sa sobom rizik od zaraze, ili imaju pogrešnu predstavu o tome. Uzimajući u obzir strukturu osuđenika i činjenicu da je veliki broj njih godinama izolovan, da nemaju mogućnosti da se obavijeste i informišu o svemu što ih interesuje, a da su HIV i AIDS teme o kojima se tek u poslednjoj deceniji raspravlja slobodno i otvoreno, sasvim je jasno zašto ogroman dio osuđeničke populacije ne zna osnovne činjenice o bolesti (Pavlović, 2008:840).

Uprkos velikom riziku od još većeg širenja HIV virusa u zatvorima, programima prevencije HIV-a često nisu obuhvaćeni zatvorenici. Neki strahuju da ovi programi predstavljaju podsticanje nezakonitih ili neželjenih ponašanja.² Međutim, zatvorenici imaju pravo na isti standard i poštovanje ljudskih prava kao ljudi koji nisu u zatvoru, a to uključuje i zaštitu od bilo koje zarazne bolesti.

Prisustvo navedenih bolesti u zatvorima uslovjava prilagođavanje ustanove pružanju intenzivne i stručne medicinske pomoći i zaštite, jer se radi o ozbiljnim bolestima koje zahtjevaju takav tretman, a neke od ovih bolesti ili neki od njihovih stadijuma, podrazumjevaju izolaciju osuđenih lica, što svakako može otežati ili potpuno onemogućiti obavljanje svakodnevnih aktivnosti.

Nameće se zaključak da zatvor kao ustanova nije adekvatno opremljena i prije svega, podobna ustanova da se brine o ozbiljno bolesnim ljudima, a specifični problemi, sa kojima se susreću naše zatvorske ustanove, kao što su

¹ Detaljnije u: *Prison, Prisoners and HIV/AIDS*, www.avert.org/prison-hiv-aids.htm

² Postoji više načina na koje se može pomoći osuđenim licima da smanje rizik od prenošenja virusa HIV-a. Jedan od načina bio bi i činjenje dostupnim prezervativa svim osuđenicima. Istraživanja pokazuju da je stupanje u homoseksualne odnose u najvećem broju slučajeva zaista poslijedica deprivacije heteroseksualnih odnosa. Drugi način za spriječavanje širenja virusa sastoji se u činjenju dostupnim pribora za intravenozno unošenje opojnih sredstava. U zatvorima se dešava da 15 do 40 osuđenika dijeli jedan pribor za ubrizgavanje droge, te da je ponekad do samog pribora teže doći nego do same droge. I dostupnost sredstava za tetoviranje je jedan od načina koji mogu da doprinesu širenju HIV virusa među zatvorskom populacijom. Detaljnije u: Pavlović, M. (2008) *Specifični problemi zatvorske populacije zaražene HIV virusom*, Pravni život 9/2008.

loši higijenski uslovi, neprilagođena ishrana, nasilje, zavisnost od opojnih sredstava, ali i prekobrojnost zatvorske populacije i nedostatak stručnih kadrova, nesumnjivo utiču na to da se ovaj problem još više multiplikuje.

Tačan broj zatvorenika koji su zaraženi HIV virusom, izuzetno je teško utvrditi.

Iako ne postoje apsolutno tačni podaci o broju zaraženih osuđenika HIV virusom, smatra se da je procenat zaraženih među zatvorskom populacijom, daleko veći od procenta zaraženih lica među ostalom, nezatvorskom populacijom.

Procjenjuje se da se u centralnoj Aziji, trećina zaraženih lica nalazi u zatvoru, dok je u južnoj Africi zaražena gotovo polovina zatvorske populacije³.

U SAD se procjenjuje da je bolest pet do šest puta prisutnija u zatvoru nego van njega. Svakako, ovi podaci upućuju na zaključak da je zatvorska populacija daleko više obilježena HIV virusom od nezatvorske populacije, te se osnovano može tvrditi da upravo zatvori doprinose širenju ove bolesti.

Ono što doprinosi širenju HIV virusa među zatvorskom populacijom, jeste svakako korišćenje nesterilisanog pribora za ubrizgavanje droge, sumnjivi seksualni kontakti, nehigijensko tetoviranje i djeljenje pribora kako za ubrizgavanje droge tako i za tetoviranje.

Ni i našoj zemlji ne postoje pouzdani podaci o broju osuđenika zaraženih HIV virusom, između ostalog i zbog toga što se takva istraživanja rijetko sprovode, ali i zbog toga što testiranje zatvorenika nije obavezno.

Testiranje na HIV nije samo važno za dijagnostikovanje onih osuđenika sa HIV-om već može biti dobra osnova za usmjeravanje pomoći ka ovoj kategoriji kroz podršku, liječenje i njegu, a sa druge strane time se pruža mogućnost i da se identifikuju oni koje učestvuju u rizičnom ponašanju i pruža šansa da im se ponude informacije i savjeti.⁴

Jedini rezultati koji ukazuju na približan broj zaraženih osuđenika u našim zatvorima, mogu se naći u Izještaju Uprave za izvršenje zatvorskih sankcija. Međutim, činjenica je da postoji velika tamna brojka zaraženih lica kao i veliki broj onih koji su još uvijek neregistrovani ili čiji se simptomi

³ Detaljnije u: *Health in prisons:Realizing the Right to health*, www.penalreform.org

⁴ Iako testiranje na HIV virus varira među zatvorima, obično se testiranje svrstava u jednu od sledećih kategorija:

1. Obavezno testiranje, pri čemu svi zatvorenici moraju da se podvrgnu HIV testu; 2. Opciono testiranje, zatvorenici mogu sami da odluče da li će se podvrgnuti testiranju; 3. Nema testiranja, osim posebno, na lični zahtjev zatvorenika. Detaljnije u: *Prison, Prisoners and HIV/AIDS*, www.avert.org/prison-hiv-aids.htm

još uvijek nisu ispoljili, a zaraženi su ovim virusom, ukazuju da ove i druge zvanične podatke treba uzeti sa rezervom.

Nažalost, nesumnjivo je i da broj osuđenih lica zaraženih HIV virusom u našim zatvorima, raste iz godine u godinu. Radi bolje preglednosti i ilustarcije dramatičnog porasta broja zaraženih, podaci do kojih se došlo, biće prikazani tabelarno.

Tabela br.1. Godišnji prikaz broja osuđenika zaraženih virusom HIV-a i hepatitisa B i C

Godina	Broj osuđenika zaraženih HIV virusom	Broj osuđenika zaraženih virusom hepatitisa C i B
2005	22	528
2007	27	1784
2008	47	1548
2009	70	2189

Iz rezultata prikazanih u tabeli, uočavamo da je broj osuđenih lica, zaraženih HIV virusom od 2005. god. do 2009. god. porastao više od tri puta, dok je broj zaraženih osuđenika hepatitisom B i C, u istom vremenskom razdoblju, uvećan za više od četiri puta.

Ovi podaci ukazuju da je problem postojanja HIV virusa među zatvorskom populacijom na našim prostorima itekako prisutan, i da mu se treba posvetiti veća pažnja, kako u smislu edukacije osuđenih lica o načinima prenošenja ove bolesti, načinima zaštite, tako i pomaganja u smislu bolje i veće dostupnosti stručnih ljekarskih službi.

Jedan od najvećih problema osoba koje žive sa HIV virusom u zatvorskim uslovima, jeste i njihova izolovanost od drugih institucija, organizacija i programa koji su vezani za HIV, te su oni vrlo često, van svakih programa prevencije, liječenja i pomoći. Svakako da je i neophodno povećati znanja osuđenih lica o liječenju, ali i omogućiti im pristup informacijama o organizacijama koje su aktivne u ovoj oblasti, udruženjima osoba koje žive sa HIV-om, ali i ostalim ustanovama i pojedincima koje pružaju usluge i pomoći licima zaraženim ovim virusom.

Jedna od otežavajućih okolnosti koje zasjecaju problem prisustva HIV virusa među zatvorskom populacijom, nažalost, jeste i nepostojanje specifičnih programa prevencije HIV infekcije. Koliko je neophodno kreirati ovakve programe, ukazuju i podaci istraživanja čiji je cilj bio utvrđivanje rasprostranjenosti rizičnih i protektivnih faktora, odnosno nivoa

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – Lj. Ilijč
„Deprivacija sigurnosti i HIV virus kao faktori koji narušavaju
sigurnost osuđenika”, (str. 109-118)*

osjetljivosti na HIV i druge polno prenosive infekcije, u populaciji koja se nalazi na izdržavanju kazne zatvora u Srbiji.

Rezultati pokazuju da svaki sedmi zatvorenik ima iskustvo sa intravenskim uzimanjem droge. Od ukupnog broja intravenskih korisnika droge, 5 % je prvi put uzelo drogu u zatvoru, a 39,5 % je bar jednom djelilo pribor za ubrizgavanje. Takođe, svaki peti zatvorenik se tetovirao u zatvoru, a kod 14,7 % nije korišćen sterilan pribor. Seksualne kontakte sa neregularnim partnerom u toku izdržavanja zatvorske kazne je imalo 16,3 % zatvorenika. Kondom, niti bilo koju drugu vrstu zaštite ne koristi 43 % zatvorenika. Nešto više od 20 % zatvorenika ima dovoljno stečenog znanja o HIV/AIDS-u, a čak 83,9 % ima diskriminatorni stav prema osobama zaraženim HIV-om (Krštić, Terzić, Knežević i sar. 2008).

Istraživači i lječari koji su se bavili problemom zdravlja osuđenika zaraženih HIV virusom, naglašavaju da saznanje o HIV pozitivnom statusu i životu sa HIV-om u zatvoru, treba da bude sagledan u kontekstu svih problema koji su karakteristični za ovu populaciju, uključujući socijalnu, psihološku i zdravstvenu sferu (Stojanovski, Stojanović, Petrović, 2007).

Problem HIV-a u zatvorima ne treba ignorisati ni kada se prepostavlja da je broj zaraženih relativno mali, kao što je to slučaj u našoj zemlji, u poređenju sa ostalim državama. Ipak, nespremnost da se na ovu pojavu reaguje dok je još relativno slabo rasprostranjena, može dovesti do ozbiljnih poslijedica, jer se broj oboljelih rapidno povećava.

Specifični problemi i rješenja vezani za prisustvo HIV-a u zatvorskim ustanovama se mogu razmatrati u tri konteksta. Najprije treba ukazati na postupak prijema u ustanovu i testiranja na prisustvo virusa. Zatim, nužno je preispitati adekvatnosti pojedinih rasporednih rješenja koja se primjenjuju na zaražene. Naponosletku, treba razmotriti pitanja obavljanja svakodnevnih aktivnosti sa posebnim osvrtom na programe prevencije prenošenja bolesti (Pavlović, 2008).

Zdravlje u zatvoru je javno zdravlje, a takav stav ilustruje činjenica da u svijetu svake godine u zatvor uđe ili iz njih bude pušteno oko 30 miliona ljudi.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Iako su opšti uslovi izvršenja zatvorske kazne kod nas i u svijetu poboljšani u odnosu na uslove koji su vladali u proteklim vijekovima, situacija ipak nije na zavidnom nivou. Problem prekobrojnosti zatvorske populacije, loši materijalni uslovi, nedostatak stručnih kadrova, neophodnih za sproveđenje i uspješnu

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – Lj. Ilijć
„Deprivacija sigurnosti i HIV virus kao faktori koji narušavaju
sigurnost osuđenika”, (str. 109-118)*

realizaciju tretmana, čine realnu sliku kazneno popravnih zavoda. Opšta kriza društva ostavila je trag i kroz siromaštvo u sferi izvršenja krivičnih sankcija. Brojne deprivacije poistekle iz prirode izvršenja zatvorske kazne, čine svakodnevnicu najvećeg broja osuđenih lica. Osjećanje nesigurnosti izraženo kroz stalno prisutan strah od napada drugih osuđenika, ugrožavanje lične bezbjednosti, samo su dio svakodnevne strepnje i života velikog broja različitih počinilaca krivičnih djela na jednom mjestu. Razrješenje tenzija prouzrokovanih deprivacijama, često vode u rizična ponašanja kao što su stupanje u sumnjive seksualne odnose, tetoviranje ili drogiranje, sa druge strane, povećavaju rizik od ugrožavanja zdravlja, upravo kroz mogućnost zaraze virusom HIV-a.

REFERENCE

- (1) *Health in prisons: Realizing the Right to health*, www.penalreform.org
- (2) Jovanić, G. (2007) Negativne posledice izvršenja kazne zatvora, Magistarska teza odbranljena na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu
- (3) Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006) *Penologija*. Niš: Sven
- (4) Krstić, M., Terzić, Z., Knežević, T., Ivanović, I., Bjelić, I. (2008) *Rizični oblici ponašanja i faktori rizika na HIV među zatvorenicima u Republici Srbiji*, Glasnik Zavoda za zaštitu zdravlja Srbije, Vol. 80. br. 3.(19-22)
- (5) Pavlović, M. (2008) Specifični problemi zatvorske populacije zaražene HIV virusom, Časopis udruženja pravnika Srbije za pravnu teoriju i praksu *Pravni život*, Beograd, knjiga 519, (833-843) br.9/2008.
- (6) *Prison, Prisoners and HIV/AIDS*, www.avert.org/prison-hiv-aids.htm
- (7) Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor-studija integrisanosti u zatvornički društveni sistem*, Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
- (8) Santos, M. (1995) Facing long-term imprisonment. In Flanagan, T. J.(Ed.), *Long-term imprisonment: Policy, science and correctional practice* (36-40) London: Sage Publications
- (9) Stojanovski, J., Stojanović, M., Petrović, B. (2007) Mentalno zdravlje i HIV/AIDS u Srbiji, Kvalitativna studija o problemima mentalnog zdravlja osoba koje žive sa HIV-om, GIP Ekspertska centar za mentalno zdravlje i HIV/AIDS u Srbiji.
www.ian.org.rs/sida/publikacije/mentalno%20zdravlje%20HIV/AIDS.pdf

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – Lj. Ilijć
„Deprivacija sigurnosti i HIV virus kao faktori koji narušavaju
sigurnost osuđenika”, (str. 109-118)*

DEPRIVATION SECURITY AND HIV AS FACTORS CONVICT UNDERMINES SECURITY

This paper presents an attempt to look at problems that impair the safety of inmates in correctional institutions, and standing in the way of achieving the objectives of punishment and implementation of successful treatment. The concentration of a large number of prisoners who committed crimes in a wide variety overcrowded prisons are a strong feeling of uncertainty for each prisoner. If we add the presence of HIV, it appears that the situation in terms of security even more serious. The circumstances that make it difficult to be sure the whole problem as lack of testing inmates for HIV virus, and the lack of non-implementation of prevention programs, neobavještenost about ways of transmission and risk behaviors of inmates. A one way resolution of tensions arising due to a number of prison deprivations, which also represent and risk behaviors for transmitting HIV virus are illegal tattooing, sharing equipment for intravenous drug use and risk of homo / heterosexual relationships convicts.

KEY WORDS: prison population / deprivation security / HIV

"TOTALNE" USTANOVE I DEPRIVACIJE*

Zlatko Nikolić*

Leposava Kron*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

*Mi koji živimo u zatvoru
i u čijim životima nema ničega osim tuge,
vreme merimo damarima bola i sećanjima na gorke dane¹*

Oskar Vajld

U definisanju poznatog pojma totalnih ustanova, Gofman opisuje ključne karakteristike totalitarnih sistema u ustanovama tipa zatvora. Ukoliko osoba živi u takvim okolnostima, to utiče na kompletну ličnost i vrši snažan atak na identitet stanovnika takve ustanove. U ovom članku autori formulišu teorijski okvir za objašnjenje deprivacija i adaptacija na zatvorsku subkulturu. Model deprivacija sugerije da se kao odgovor na prizonizaciju kod zatvorenika razvijaju deprivacija slobode, dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, autonomije i sigurnosti. Ovaj tekst pokazuje kako varijansa kauzalnih faktora utiče na klimu u instituciji koja može dovesti krajnje radikalnih adaptacija i reakcija kao što je to suicid.

KLJUČNE REČI: totalne ustanove / model deprivacija / adaptacije na zatvorsku subkulturu

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: zlatkon@ptt.rs

* Email: bebakron@gmail.com

¹ Oscar Wilde: De profundis

U poznatoj knjizi Azili, Gofman (Goffman, 1961) izlaže rezultate svojih istraživanja psihološke atmosfere koja vlada u duševnim bolnicama i drugim ustanovama zatvorenog tipa kao što su to zatvori, kasarne, koncentracioni logori ili manastiri. U cilju sistematske kontrolisane opservacije klime i stila života u duševnim bolnicama, Goffman u jednoj od njih živi godinu dana, okružen mentalnim bolesnicima i onima koji se o njima staraju, *incongnito*, radeći kao poslužitelj. Kao rezultat tog iskustva nastali su tekstovi koji će izvršiti, neposredno po objavljivanju, značajan uticaj na radikalne kritike psihijatrije, a u kasnijoj recepciji uticaj na čitav niz disciplina u socijalnim i antropološkim naukama. Neke pojmove i objašnjenja u nauci dugujemo upravo njemu; pre svega mislimo na koncept *totalnih institucija* i Gofmanova istraživanja mehanizama funkcionisanja u njima sa svim socijalnim, egzistencijalnim i psihološkim implikacijama – ti rezultati su inspirisali sada već čitave generacije istraživača u ovoj oblasti. U nekoj ideji i u nekim aspektima ova knjiga je i oma² Gofmanu.

Gofman duševne bolnice svrstava u širu kategoriju totalnih institucija čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod totalnom kontrolom. Primeri takvih institucija su zatvori, duševne bolnice, koncentracioni logori, kasarne, manastiri, internati, domovi za stare i siročad etc. Ove institucije se nazivaju *totalnima* zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presecajući praktično sve njihove veze sa spoljašnjim svetom. One su orijentisane na potpunu kontrolu i vode deprivaciji svake autonomije. Ljudi koji u njima žive, hrane se, spavaju, rade i "provode vreme" na istom mestu, pod istim permanentnim nadzorom i sve svoje svakodnevne aktivnosti sprovode u velikim grupama ljudi koji rade to isto.

U totalnim institucijama uvek postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom nametnutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Gofmanu (*ibid.*) imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiče u svemu jedan ponižavajući status na

² Hommage

osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad ireverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

Unutar svakog disciplinskog sistema funkcioniše mali kazneni mehanizam (Fuko, 1997:174). On ima povlašćeni pravni status: vlastite zakone, specifične zločine, posebne vrste kazni, svoje sudske instance. Discipline, znači, uvode "infra-kazneni sistem"; one popunjavaju i kontrolišu onaj prostor koji su zakoni ostavili nepokrivenim; one kvalifikuju i kažnjavaju niz radnji koje su zbog svoje relativne beznačajnosti promakle velikim kaznenim sistemima.

DEPRIVACIJE: ADAPTACIJE I REAKCIJE

Pakao su drugi ljudi

Žan Pol Sartr³

Jedna od najstarijih oblasti istraživanja u penologiji su studije o tome kako se osuđenici adaptiraju, akomodiraju ili prilagođavaju zatvorskom životu. Klasična literatura iz ove oblasti uključuje Clemmera (Clemmer, 1958), Sajksa (Sykes, 1958), Klovarda (Cloward, 1960), Kresija (Cressey, 1961) etc. Citirane studije su se manje koncentrisale na procese adaptacije na zatvorski život, tako različit u odnosu na život na slobodi i više su se fokusirale na efekte prizonizacije (Clemmer, 1958), koji se odnose na usvajanje vrednosti stavova, uloga i žargona zatvoreničkog društva. Navedeni autori su dizajnirali svoje studije u namjeri da prouče da li se osnovni sociološki i principi grupnog organizovanja mogu primeniti i na zatvorske mikrosredine.

Stres koji osuđeni doživljava u zatvoru zbog lišenja slobode, utiče na njegovo intravertno ponašanje (povlačenje u sebe), jer ga uslovi života u, za njega abnormalnoj zajednici navode da se jedino kad je sam sa sobom oseća kao da je u dobrom društvu. U takvim uslovima osuđeni započinje sa

³ Jean-Paul Sartre

stvaranjem opširne apologije (sistema odbrambenih reakcija) kako bi opravdao pred sobom i drugima sopstvenu degradaciju, neuspeh i svoj ponižavajući status. Usled toga on svoje eventualno prethodno priznavanje krivice u postupku, na suđenju i na početku izdržavanja kazne, postepeno počinje da ignoriše, negira ili relativizuje, pribegavajući odbrambenim mehanizmima negacije i potiskivanja, koji štite njegov ego od poplave anksioznosti.

Kao reakcija na takvo stanje, kod osuđenih se javlja prirodna težnja ka prilagođavanju novim uslovima pod kojima moraju da žive određeno vreme. Vreme je za osuđenika nešto što treba da se prebrodi, premosti i podnese, pošto se proteže od "sada" pa do momenta izlaska iz zatvora, usled čega sve mogućnosti korisnog provođenja vremena izgledaju dobrodošle, naročito primarnim osuđenicima. Oni zatvorenici koji već imaju zatvorsko iskustvo obično "osmotre" situaciju i izražavaju želju za određenom vrstom posla, da bi se, kasnije, eventualno menjale i želje i mogućnosti, u zavisnosti od procesa asimilacije i odnosno zatvorske socijalizacije.

Način na koji će se osuđenik prilagođavati zatvorskoj sredini zavisi, u prvom redu, od crta ličnosti osuđenog, ali u velikoj meri i od uslova koje pruža penitencijarna ustanova i njen formalni sistem, ergo od režima ustanove i tretmana osuđenih. Tipovi prilagođavanja osobenostima zatvorskog života mogu biti različiti i sa aspekta njihovih individualnih osobenosti koje determinišu osobine ličnosti zatvorenika kao i sa aspekta njegove socijalne interakcije sa sredinom.

ZATVORSKA SUBKULTURA I DEPRIVACIJE

Prison culture is a creation of deprivation⁴

Gresham Sykes

Deprivacije u totalnim ustanovama (zatvorima, kasarnama, manastirima, duševnim bolnicama, internatima, koncentracionim logorima) se ispoljavaju, pored deprivacije slobode i u formi deprivacija materijalnih dobara i usluga, deprivacija sigurnosti, deprivacija autonomije, deprivacija

⁴ Zatvorska kultura je delo deprivacije: Grešam Sajks (Sykes, 1978).

intimnosti, deprivacija seksualnih kontakata etc. Razume se da je stepen depriviranosti različit u različitim ustanovama, ali je različit i zbog subjektivnog doživljavanja depriviranosti različitih tipova ličnosti. Ovi faktori, dakle, utiču na stepen depriviranosti zbog toga što mogu da pojačaju ili redukuju efekte deprivacije.

Komformizam je kao mehanizam odbrane, po svojoj suštini predstavlja saobražavanje pojedinca sa zatećenim kulturnim obrascima društva, kada on teži da postane onakav kakvi su svi drugi ili kakav bi eventualno da bude prema njihovom očekivanju. On time potiskuje prirodnu potrebu da bude sasvim osobena individua što u svakom slučaju stvara određen stepen unutrašnje napetosti. Međutim, na taj način se jednovremeno oslobađa osećanja usamljenosti i nespokojsvta izazvanog otuđenjem u socijalnoj sredini. Ergo, komformirajući se, pojedinac prevazilazi strah od usamljenosti i koliko – toliko zadovoljava svoju potrebu za pripadnošću, iako je taj mehanizam, kao i svi drugi, insuficijentan u odnosu na njegove stvarne potrebe i potencijale. Iracionalnost ovog mehanizma je i razlog što se i među ovim članovima društvene zajednice ispoljavaju povremena destruktivna ponašanja. Kada do toga dođe oni iznenade svoje okruženje i najčešće se tretiraju kao "slučajni krivci" ili prestupnici zbog "reagovanja na mah", zbog "smanjene uračunljivosti" i slično.

Komformizam je i u zatvorskim sredinama jedan od načina prilagođavanja osuđenih na okruženje i mnogobrojene deprivacije i to je najčešće tip reakcije onih zatvorenika koji prihvataju norme zatvorskog osoblja, jer imaju neko osećanje krivice zbog počinjenog dela i osećaju da zbog toga treba da budu kažnjeni, čak i kada se ne slažu sa načinom kažnjavanja ili procjenjenom težinom kazne. Usled toga mere osoblja prema njima prihvataju kao legitimne i u njihovom, ali i u društvenom interesu. Međutim, ovaj tip prilagođavanja u zatvorskim ustanovama ne znači i identifikovanje sa vrednostima zatvorskog osoblja i njihovo internalizovanje.

Iako je osnovna karakteristika ovog načina prilagođavanja u suštini ista kao i u društvenoj strukturi, jer i nju čine ispoljavanja prosocijalnih stavova u socijalnoj sredini u kojoj se individua nalazi, koju u ovom slučaju čini zatvorska zajednica, razlike ipak postoje. Socijalno okruženje osuđenika u zatvoru, naime, ima dve oštire naglašene dimenzije: formalnu i neformalnu, a u odnosu na njegovo ranije okruženje i on se prilagođava tim novim okolnostima. Osuđenik prihvata norme zatvorskog osoblja kao legitimne za sve osuđenike, ali ne i kao svoje, zato što je tu samo privremeno i zato što tamo ne može da pripada, kao i norme stvarnog socijalnog okruženja (osuđeničkog) kome takođe ne želi da pripada i čije norme ne internalizuje kao svoje. Pod komformizmom osuđenika najčešće

podrazumevamo prilagođavanje osuđenog na okolnosti i norme sredine u kojoj se nalazi, dakle, u veštačkoj i frustrirajućoj socijalnoj sredini, gde je potreba za pripadnošću ostala ista ili gotovo ista, iako su uslovi promjenjeni. Takav broj prosocijalnih komformističkih tipova osuđenih je u normalnim zatvorskim okolnostima daleko veći u odnosu na druge tipove: pseudosocijalne, antisocijalne i asocijalne.

Kritizerstvo. Ovaj mehanizam je takođe jedan od načina prilagođavanja na zatvorske tegobe, kome pribegava određeni broj komformistički nastrojenih osuđenika. Njihova reakcija je individualna, zbog odsustva osuđeničke solidarnosti, upravo zbog navedenih karakteristika komformiranja u zatvorima, pa se smatra da je to istovremeno i reakcija na odsustvo te solidarnosti.

Sadržaj ove reakcije je u tome što se sam osuđeni skrupulozno pridržava propisanih normi za ponašanje u zatvoru i podseća zatvorsko osoblje na te propisane norme, od kojih ovi odstupaju ređe ili češće: dopuste nekom osuđeniku nešto što mu ne pripada, ranije ugase svetlo za povečerje od propisanog, zakasne sa odvođenjem na ručak, sportski teren, ambulantu, pozorišnu predstavu ili slično. Na taj način osuđenik (kritizer) umanjuje svoje patnje zbog deprivacija, jer pothranjuje svoju potrebu kao komformiste da on nije najgori, jer ga eto "gori od njega čuvaju". Time on u "hranjenju" svog ega implicira shvatanje da je osoblje zapravo stvarni devijant, što je i inače funkcija zatvoreničke solidarnosti. (Moris, prema Špadijer-Džinić, 1997:104) Budući da se kritizeri, kako smo naveli, pridržavaju propisanih normi i prihvataju ih, da bi uopšte mogli da na taj način reaguju, "kritikovani": vaspitači, straža, poslovođe, upravnik ili bilo ko drugi nikada ne reaguju represivno, jer za tako nešto nemaju ni osnova ni hrabrosti. Kritizerima se, međutim, zbog svojih sebičnih interesa mogu pridružiti u kritizerstvu i oni osuđeni koji se ne pridržavaju tih normi i ne prihvataju ih, ali to čine pod vidom osuđeničke solidarnosti i na distanci.

Mada ovaj mehanizam odbrane nije drastičan po svom ispoljavanju, kao ni po procentu ispoljavanja i samim tim ne ugrožava funkcionisanje ustanove, praktičari ne bi smeli da ga prenebregavaju kao indikator dešavanja u ustanovi. Porast kritizerstva, naime, ne ukazuje samo na deprivacione efekte kod zatvorenika, već, pre svega, na njihovo nepotrebno uvećavanje od strane zaposlenih, a posledice su nagomilavanje onih "izdaleka", kojima su ovi legitimni zahtevi kritizera pokriće za rešavanje njihovih problema. Uostalom, istorijat svih pobuna u zatvorima, kod nas i svetu, upravo ukazuje na to da se od takvih zahteva počinjalo, a nastavljalo sa onim odakle su stvarno vetrovi duvali.

Inovacija. Za razliku od komformistički nastrojenih osuđenika (komformista i kritizera) inovacija je kao način prilagođavanja karakteristična za osuđene pseudosocijalnog i antisocijalnog ponašanja, koji pribegavaju destruktivnom reagovanju na ometenost u zadovoljenju svojih potreba, kao načinu prilagođavanja. Destruktivnost, naime, kao osnovu ima, umesto uklapanja u okruženje kao kod komformista - rušenje ili razaranje objekta ometanja. Ovom mehanizmu odbrane, takođe iracionalnom, pribegavaju oni osuđeni koje u toku svoje socijalizacije nisu sposobljene da sa spoljnim svetom uspostave normalne kognitivne, voljne i emocionalne kontakte. Oni mrze, jer ne mogu da vole i ruše, jer ne mogu da grade. Međutim, stepen ispoljavanja destruktivnosti je takođe zavisан i od same ličnosti i od stepena "oštećenja" u njihovoј socijalizaciji, pa se različito i ispoljavaju, od najblažeg, kao što je inovacija, preko manipulacije, bekstava, pobuna i samopovređivanja do samoubistava.

Samopovređivanje. Za spoljni svet izvan zatvorskih zidina, ovaj mehanizam odbrane je verovatno bizaran, budući da se, osim u nekim subkulturnim grupama retko susreće. Međutim, u okviru destruktivnog odgovora na ometenost, osim rušenja i razaranja objekta ometanja, stvarnog ili pretpostavljenog, jedan broj frustriranih osoba u svom ispoljavanju pribegava autoagresivnosti, odnosno samopovređivanju. Razlog tome je što ove osobe u nemogućnosti da dosegnu stvarni objekat frustracije nailaze na prepreku u sopstvenom egu ili superegu, pa imaju osećaj i potrebu da to nepodnošljivo stanje i duševnu bol razreše na bilo koji način. Jedna od prepostavki je da to nanošenje fizičkog bola sebi samom, sečenjem, pečenjem, probadanjem, gutanjem opasnih predmeta, sakaćenjem ili odsecanjem delova tela etc., omogućava ovim osobama da nanošenjem dominantnijeg fizičkog bola prevaziđu duševne patnje koje su im nepodnošljive. Psihoanalitički usmereni istraživači drže da je samopovređivanje regresivno, histerimorfno ili klasično histerično ponašanje i da u stvari oni time, kao mala deca plaćom i defekacijama, privlače pažnju onih osoba ili autoriteta od kojih očekuju ili žele pomoć.

U svakom slučaju, autoagresivno i autodestruktivno ponašanje u zatvorma takođe je mehanizam odbrane i način prilagođavanja osuđenih na zatvorske tegobe. Prema nekim klasifikacijama ličnosti ovi osuđeni spadaju u osobe čiji je stepen ometenosti u zadovoljenju svojih potreba veoma visok, što uslovjava i visok stepen destruktivnog ispoljavanja.

Prema načinu ponašanja oni su antisocijalni tipovi, koje karakteriše često sukobljavanje sa socijalnim normama, sa samim sobom i svojim unutrašnjim konfliktima, kao i sa drugim ljudima. Usled toga za njih u uslovima deprivacija koje nameće zatvorska sredina, samopovređivanje

ili autoagresivnost ima funkciju odbrane od neuspeha u ostvarivanju socijalne uloge i preusmeravanje agresije prema sebi, zbog nepovoljnih uslova da se ona eventualno usmeri prema nekom drugom objektu prepreke. U zatvorskim praksama povodi za samopovređivanje mogu biti različiti, ali je takvo reagovanje najčešći odgovor na represiju formalnog sistema (stvarnu ili prepostavljenu), tako da samopovređivanje ima funkciju regresije kao odbrambenog mehanizma, odnosno, prizivanje zaštite, u ovom slučaju vaspitača, upravnika ili nekog drugog ko je u poziciji moći da im pomogne.

Kako će se manifestovati problemi adaptacije osuđenog, kojim intenzitetom i koliko dugo, zavisi od okvira koji čine faktori ličnosti osuđenog, uslovi u ustanovi i zatvorenički društveni sistem. Međutim, koji će se način prilagođavanja ispoljiti kod osuđenika zavisi od niza drugih determinanti i faktora, ali su dva faktora krucijalna: tip ličnosti osuđenog i reagovanje, odnosno, ponašanje formalnog sistema prema osuđenima. Stoga, mora da se zna da se uz predominantni komformistički tip prilagođavanja na zatvorske tegobe najčešće pojavljuje i neki drugi način prilagođavanja koji se manje primećuje.

Neki načini adaptacije mogu biti radikalni i drastični kao što je to suicid, što su pokazala mnoga inostrana istraživanja, a na posebno upečatljiv način u knjizi Veronik Vaser (Vasseur, 2000) koja je godinama radila kao lekar i po samoubistvima nadaleko ozloglašenom pariskom zatvoru La Santé.

Samoubistva. Mada najdrastičniji način prilagođavanja na zatvorske tegobe i srećom relativno redak, u odnosu na prosek u vanzatvorskoj sredini, samoubistva i pokušaji samoubistva su takođe prisutna u svim zatvorima sveta, pa i kod nas. Razlozi za ovaj ekstremno autoagresivni odgovor na ometenost su složeni i, kao i u slučaju suicida na slobodi, teško je dokučiti sve faktore koje dovode do tako radikalnog i irreverzibilnog poteza. U velikom broju slučajeva samoubistvo u zatvorima je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive (Knežić & Savić, 2010).

Samoubistvo je, kao što je veoma dobro poznato, problem star koliko i istorija ljudi. Ono postoji u svim epohama, društvenim uređenjima, svim kulturama i religijama. Percepcija samoubistva i stavovi prema njemu variraju u različitim kulturama, religijskim, društvenim i pravnim sistemima, kao i istorijskim razdobljima. Rani hrišćani su bili indiferentni u odnosu na samoubistvo, ali ga je hrišćanska crkva vremenom sve oštريјe osuđivala tretirajući ga kao smrtni greh, pobunu protiv volje Gospodnje. Greh samoubistva se u hrišćanstvu smatra najvećim jer je on i jedini greh u odnosu na kojeg nije moguće pokajanje. Sveti Avgustin je utemeljenje zabrane samoubistva izveo iz pete

Božje zapovesti ("ne ubij"), dok kasnije Sveti Toma Akvinski, najuticajniji filozof katoličke crkve, u svom delu *Summa Theologiae* nedopustivost samoubistva brani trima argumentima: samoubistvo je u suprotnosti sa prirodnom ljubavlju čoveka prema sebi samom, šteti zajednici čiji je pojedinac deo i predstavlja kršenje čovekove dužnosti prema Bogu jer, budući da je čovek od Boga dobio život na dar, samoubistvom se huli na Božje pravo da odredi trajanje našeg zemaljskog života (Kron, 2010:18). Pod jakim uticajem kanonskog prava srednjevekovno krivično pravo je zauzimalo izrazito negativan stav prema samoubistvu koje je tretirano kao zločin ne samo protiv Boga, već i protiv države i vladara. Veliki mislioci iz doba prosvetiteljstva poput Monteskijea, Voltera i Rusoa, kritikovali su zvanične stavove o samoubistvu braneći čovekovo pravo da prekine sopstveni život. Interesantno je da je *Esej o samoubistvu* škotskog filozofa Dejvida Hjuma u kojem se tvrdi da čovek mora imati pravo da odluči o sopstvenoj smrti ukoliko patnja, bolest, sramota ili siromaštvo učine njegov život nepodnošljivim, smatran toliko radikalno oponiroajućim vladajućim shvatanjima da se izdavač nije usudio da ga odmah publikuje, pa je knjiga objavljena tek 1783. godine, sedam godina nakon Hjumove smrti.

Istaknuti filozofi XIX veka, Niče i Šopenhauer, zagovarali su moralno pravo čoveka na oduzimanje sopstvenog života. U drugoj polovini XX veka u svetu simultano jačaju dve inicijative u vezi sa tretiranjem problematike samoubistva. Na jednoj strani, ona počinje sve više da se raspravlja u okvirima ljudskih prava, uz afirmisanje prava na autonomiju i samoopredeljenje koji se, u krajnjoj instanci, iskazuju i kroz pravo na smrt. U svom čuvenom traktatu *Apsurd i samoubistvo* Alber Kami ističe da "*Postoji samo jedan istinski ozbiljan filozofski problem: samoubistvo. Odgovor na suštinsko pitanje filozofije jeste zapravo razmišljanje o tome da li život vredi ili ne vredi proživeti. Sva ostala pitanja - da li svet ima tri dimenzije, da li duh ima devet ili dvanaest kategorija - dolaze posle toga*". Na drugoj strani jačaju incijative da se problem samoubistva smesti u kontekst mentalnog zdravlja, i da se u tom smislu samoubistvo tretira kao problem koji je moguće prevenirati. U mnogim zemljama Zapadnog sveta poslednjih decenija niču brojni centri za intervencije u krizama kao i centri za prevenciju samoubistva (Kron, op. cit:19). Svetske statistike ukazuju na alarmantnost ovog problema, posebno ako se uzmu u obzir dramatični podaci Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization) prema kojima na svaka dva sata jedan adolescent počini suicid. Samoubistvo odnosi više mlađih života nego bilo koja bolest ili prirodni uzrok. Suicid je predmet proučavanja psihologije, psihijatrije i više konvergentnih naučnih disciplina. U velikom broju slučajeva samoubistvo je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive, katkad je

rezultat bilansne krize, ili, nešto ređe, čin koji je korelisan sa psihotičnim poremećajem ili nemogućnošću prevazilaženja patološke fiziološke zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. U nekim slučajevima, samoubistvo je rezultat težnje za boljim i lepšim životom u kojem nema patnji, bolesti, bola ni zla - zbog verovanja kako je duhovni svet u koji se odlazi posle smrti daleko bolji i pravedniji od ovog u kojem se nalazimo.

Frojd je suicid smatrao aktivnom manifestacijom thanatosa, instinkta smrti. Prema Adleru, suicidu sklona ličnost je ambiciozna, ali je njen životni scenario pun bezuspešnih pokušaja da stekne socijalnu afirmaciju kao i odgovarajući nivo samopoštovanja, pa joj i sama ideja samoubistva daje osjećaj superiornosti nad pitanjima života i smrti. Savremena istraživanja suicida se kreću u pravcu multifaktorskog pristupa pojavi samoubistva pri čemu se ova pojava tretira kao sinergički efekat društvenih, psiholoških, psihijatrijskih i porodičnih faktora, uz moguću dominaciju jednog ili jedne partikularne grupe faktora nad drugim u etiologiji ove pojave. Istraživanje B. Knežić i M. Savić pripada tom duhu i toj tradiciji razmišljanja (Knežić & Savić, 2010).

Emil Dirkem u svojoj čuvenoj studiji *Samoubistvo* (Dirkem, 1997) opisuje tri osnovna tipa suicida: egoistični, altruistični i anomični, dodajući i četvrti, autentično specifičan tip koji je nazvao fatalističkim. Za osnovna tri tipa Dirkem navodi da su karakteristična za celu populaciju, ali da je fatalistički tip ekskluzivno karakterističan za zatvore i logore. Prema Dirkemu samoubistva u logorima i zatvorima su posledica preterane kontrole i suzbijanja normalnih potreba i strasti pojedinca. U uslovima osujećenja njihovih potreba ili subjektivnog doživljavanja kazne kao nepravedne i iracionalne, osuđenik može da se odluči da mu je lakše da umre nego da podnosi takav život.

Značajne dimenzije suicida u zatvorima su vreme samoubistva u odnosu na dužinu kazne kao i uslovi u zatvoru u kojima se ona dešavaju. Naime, najveći procenat samoubistva je vezan za period istrage, odnosno pritvorskog režima, jer je to i vreme najjačeg šoka zbog gubitka slobode i deprivacije od kompletног dotadašnjeg načina života (Nikolić, 2005). Budući da se to stanje socijalnog poniženja dodatno uvećava neizvesnošću pritvorenog u pogledu daljih odnosa sa porodicom, poslovima, svedocima, mogućom kaznom i straha od zatvora i drugih zatvorenika, upravo taj period je najopasniji za liшенog slobode.

Pošto je samoubistvo pre svega individualni čin koji zahteva osamu, uslovi za njegovo izvršenje u zatvorima su najčešće boravak u samici ili neka posebna prilika (noć, šetnja drugih pritvorenika i tome slično), dok u pritvoru te specifične okolnosti najčešće omogućuje boravak u samici, kada su zbog prestupa disciplinski kažnjeni tom merom. Međutim,

poznavacaocima prilika u zatvorima je to odavno dobro poznato, pa su standardne mere za prevenciju samoubistava naložene i konkretnim propisima: oduzimanjem predmeta koji mogu biti od pomoći prilikom čina samoubistva u pritvoru (perrtle, kaiš, sečiva i slične stvari), izbegavanjem samica osim ako to sudija nije eksplicitno naredio, čestim obilascima usamljenog, nadzorom od strane sobnih drugova kada se veruje ili sumnja da ima indicija za to, etc.

Zatvor **La Sante** (La Santé) u Parizu smatra se jednim od najstrašnijih na svetu, naročito po skoro neverovatno visokoj stopi suicida. U tom zatvoru je samo tokom 1999. godine počinjeno 124 samoubistva. Neki istraživači izveštavaju da su neki osuđenici zapravo jeli otrov za pacove u nemogućnosti da izdrže rigorozan sistem deprivacija u zatvoru skoro ironičnog imena "Zdravlje". U pariskom zatvoru "Zdravlje" osuđenici se tuširaju dva puta nedeljno hladnom vodom i spavaju na vašljivim dušecima. Sam zatvor se nalazi blizu Monparnasa, izgrađen je 1867. godine, a u njemu su boravili i pesnik Gijom Apoliner i ozloglašeni terorista Karlos Šakal dok je čekao suđenje. Kroz pretesne ćelije šetaju pacovi, učestala su silovanja i prebijanja, a poniženja trpe i porodice zatvorenika. Jedan od bizarnih detalja je da posetioci moraju da skidaju cipele prilikom ulaska, tako da su i oni izloženi ponižavajućem ceremonijalu. O katastrofalnim uslovima koji tamo vladaju nije se znalo ni u stručnoj ni u široj javnosti dok 2000. godine bivša zatvorska lekarka Veronik Vaser (Veronique Vasseur) nije objavila knjigu koja je, izazvavši šok među čitalačkom publikom, za krako vreme postala bestseler. Vaser (Vasseur, 2000) procenjuje da je, između svega ostalog, 5-10% zatvorenika HIV pozitivno. Komitet UN za ljudska prava⁵ osudio je 2010. godine uslove u francuskim zatvorima.

"Znate da ste na stravičnom mestu kada postanete toliko depresivni ili poludite, pa počnete gutati hemijska sredstva za čišćenje, sonu kiselinu ili otrov za pacove, jer samo želite da pobegnete" (Vasseur, 2000). Osuđenici provode tek četiri sata dnevno izvan ćelija. Ćelije u zatvoru *La Santé* su površine 2,8 kvadratnih metara, sa sitnim otvorima na čvrstim metalnim vratima. Prema izveštaju zatvorske lekarke dr Vaser (op.cit), postoji de facto bezbroj slučajeva teškog zlostavljanja. Desetine zatvorenika je zaraženo kožnim bolestima, budući da im je tuširanje dozvoljeno samo dva puta nedeljno. Zatvorske vlasti drže čak i osuđenike s bolestima pluća u ćelijama sa slabom ventilacijom i koje su smeštene u blizini praonica punih vlage.

⁵ Info via link <http://www.un.org/en/rights/>

Sa 124 samoubistava u 1999. godini, u poređenju sa, npr. 24 samoubistva među 160.000 kalifornijskih zatvorenika, La Santé je i dalje sinonim za nasilje, rigidnost, nehumano postupanje, izopačenost i brutalnost, gde slabiji i povučeniji zatvorenici često postaju robovi.

Zatvor La Santé u Parizu

Deprivacija slobode relativno zakonomerno zavisi od svih osobina ličnosti, izuzev donekle od superego kontrole i agresivnosti, pri čemu je deprivacija seksa najviše izražena kod ljudi sa upravo tim osobinama - sa agresivnim tendencijama i slabom kontrolom superega. Jednom rečju svi vidovi deprivacije snažno su povezani sa osobinama ličnosti i od tih osobina zavisi između ostalog, koliko će i šta čovek osećati kao frustraciju. Deprivacije su, međutim, povezane i sa nekim drugim dimenzijama koje ne pripadaju prostoru ličnosti, pa tako možemo konstatovati da su one veće kod recidivista, posebno deprivacija seksa i nezavisnosti, da su veće kod ljudi koji su ranije više bili involvirani u sociopatološke oblike ponašanja i ljudi koji su imali dužu kriminalnu karijeru tj. koji su hapšeni na mlađim uzrastima (Radovanović, 1992:269).

Manipulacija. Manipulaciji pribegavaju osuđena lica koja o sebi i na slobodi i u zatvoru imaju visoko mišljenje, koji "mudruju" o svim događanjima i događajima i najčešće su nadrisavetodavci, nadriadvokati, nadrisudije ili nadilekari. Njihova potreba za samoisticanjem i samouznošenjem je naglašena, a da bi to potkrepili, više sebi nego drugima, pribegavaju i manipulaciji u odnosu na formalni sistem. Manipulacija je u suštini pokušaj

osuđenog da u prilagođavanju na zatvorske tegobe nadmudri upravu ustanove, a da pri tome ne dođe u sukob sa normama ponašanja u zatvoru. To su najčešće osuđeni koji steknu neke pozicije u zatvoru i koji odlično poznaju njegov režim, koristeći pri tome različita sredstva. Ovaj tip osuđenih je po svom ponašanju takođe pseudosocijalan; oni nastoje da ne dođu u sukob ni sa neformalnim sistemom, čije usluge u manipulaciji takođe koriste. Nadmudrujući se sa formalnim i neformalnim sistemom, sa jedne strane, i sa samim sobom, sa druge, manipulanti olakšavaju sebi zatvorske tegobe i "ubijaju vreme" na način koji je pogodan za njihove "scenske sposobnosti" i aspiracije.

Manipulanti su, po pravilu, posrednici između dva sistema - formalnog i neformalnog, iako ih ni jedan ni drugi ne cene, ali ih upotrebljavaju ili zloupotrebljavaju u manipulativne svrhe. Prvima su potrebni jer odlično poznaju zatvorski sistem i zatvorenike, pa ih rado upošljavaju na tzv. režijskim mestima zbog posedovanja "korisnih informacija": paviljonski kurir, kantiner ili nešto slično u stambenom delu, a u proizvodnom delu su to najčešće predradnici, poenteri i slično.

Bekstvo. Bekstvo je način prilagođavanja kojem pribegava manji broj osuđenih lica, a koji razrešenje svojih zatvorskih tegoba zbog deprivacija i frustracija nastoje da prevaziđu stvaranjem planova o bekstvu i eventualno samim bekstvom. Planovi i maštanja o bekstvu pri tome ne moraju uvek da se realizuju, jer je većina osuđenih svesna rizika i teškoča njihovog realizovanja. Međutim, stalna zaokupljenost tim planovima olakšava osuđenima tegobne zatvorske dane tako što im odvraća pažnju od zatvorske svakodnevnice, kao svojevrsni mehanizam odbrane i, pri svemu tome, u nekoj ideji daje smisao patnji. Stoga, subjektivno doživljavanje težine deprivacija može da se shvati tek kada se ima u vidu da su osuđeni koji su skloni bekstvu svesni svih rizika i posledica, čak i moguće pogibije, ali da im je i to ipak "lakše" od težine zatvorskih patnji.

U svim zatvorima, međutim, jedan statistički zanemarljiv broj spada u kategoriju tzv. profesionalnih begunaca, ali i kao tako zanemarljiva statistička stavka oni predstavljaju pravu moru svih zatvorskih uprava i posebno stražara. To je i razumljivo kada se ima u vidu da javnost posebno reaguje na takve događaje, čak i kada se radi o kriminalcima sitnjeg kalibra. Zatvori su, naime, u stereotipnoj percepciji socijalne sredine mesto izolovanja opasnih tipova, a kada već pobegnu i ispolje spremnost na to, onda se "ne zna šta su oni sve u stanju da urade". Pritisak građana, poreskih obveznika ili birača, otuda, ne ostavlja ravnodušnim nikoga na vlasti, pa cenu tada plaćaju, po pravilu, najniži u hijerarhiji formalnog sistema, dakle stražari. To, sa druge strane, ne znači da treba

zanemariti oprez i obavezu zbog koje zatvori postoje, a jedini "lek" za izbegavanje nepotrebnog uznemirenja javnosti zbog nekog bekstva je pravovremena i istinita informacija: o osuđenom i njegovim kriminalnim sklonostima i sposobnostima, o načinu izvršenog bekstva, mogućim razlozima i uzrocima za to etc.

Zatvorske uprave i stražare, inače, skoro uvek zbujuće činjenica da kada jedan ili više osuđenika ili pritvorenika uspe da pobegne iz neke prostorije ili objekta, ne pobegnu svi koji su tu bili i koji su to mogli. Razlog je, razumljivo, u tipovima ličnosti i načinu njihovog prilagođavanja na zatvorske tegobe o kojima je ovde reč.

Jedan od tih načina je i psihičko povlačenje kao drugi tip ili druga vrsta bekstva iz zatvora, koje je u stvari takođe samo adaptacija ili način prilagođavanja na zatvorske tegobe. Ovi osuđenici, međutim, nisu "problem" uprava i stražara, jer svoje do u detalje napravljene planove nikada sami ne realizuju, niti ih prepuštaju drugima. Najčešće je ovo samo bekstvo u fantaziji, koja se hrani prošlim ili imaginarnim situacijama budućnosti. Međutim, mehanizam odbrane ličnosti funkcioniše, jer osuđenik time imaginarno premošćuje bolnu stvarnost koju čini zatvor i zatvaranje. Srećom po same osuđene, ovaj način prilagođavanja je redak i uglavnom se manifestuje kod onih osuđenika koje su i van zatvora imali slične tegobe sa spoljnom sredinom.

Pobune. Pobune u zatvorima nisu ništa novo kao način reagovanja osuđenih, jer one postoje u svetu izvršenja krivičnih sankcija još od 1774. godine i predstavljaju "noćnu moru" (Boin & Van Duin, 2000) svih zatvorskih sistema premda su relativno retka pojava. Zatvorski sistemi, jednostavno, tretiraju moguće pobune osuđenika kao sastavni deo profesije ili "sudbine". Pod pobunama se u zatvorima podrazumevaju situacije kada osuđeni ili grupa osuđenih preuzmu kontrolu nad zatvorom u celini ili nad nekim njegovim delom, pa uprava zatvora (država i državni organi) moraju da sa njima pregovaraju o njihovim uslovima ili da je uguše silom.

Naučnici koji se bave proučavanjem socijalnih problema pokušali su da objasne ovaj fenomen sa različitim aspekata i u različitim teorijskim okvirima, mada u literaturi dominiraju sociološke i socijalnopsihološke studije (Sykes, 1958; Sykes & Messinger, 1960; Dilulio, 1987; Turner, & Pidgeon 1997; Useem & Kimball, 1989). U svim ovim radovima, kako navode Boin i Van Duin (Boin & Van Duin, 2000) generalno postoje tri pristupa objašnjenju zatvorskih pobuna koji se međusobno razlikuju: deprivacioni pristup, pristup sloma ili anomije i upravljački ili "menadžment" pristup. Svi ovi pristupi, razumljivo, pokušavaju da proniknu u uzroke i uslove za izbjeganje osuđeničkih pobuna, kako bi se one blagovremeno predvidele i sanirale. Zatvor **La Sabaneta**

(Venezuela, South America) je ozloglašen po užasnim uslovima u kojima se zatvorenici nalaze kao i po enormnoj korupciji: sistem dopušta osuđenicima sa više para i moći da izdejstvuju za sebe celije sa više prostora. U ovom zatvoru na 150 zatvorenika dolazi samo po jedan stražar. Violentni incidenti u La Sabaneti su faktički bezbrojni od kojih je najstrašniji nasilna smrt 108 zatvorenika kao rezultat oružane pobune u januaru 1994. godine. Samo tokom 1996. godine, ubijeno je 196 zatvorenika a nekoliko stotina ranjeno u nasilnim sukobima unutar zatvora.

*Prizor iz zatvora Sabaneta gde osuđenici žive u uslovima
"gorim od najgorih"
(Amnesty International, 2008)*

Deprivacioni pristup pokušava osuđeničke pobune da objasni kao reakciju osuđeničkog mikrosistema ili društva u malom na silu prinude koja je dominantan način kontrole u zatvorima. U negativnim uslovima za bilo koje autonomno ponašanje akumuliraju se osećanja nezadovoljstva koja su ponekad uzrokovana i tiranjem, oskudicom ili ugnjetavanjem, osuđenici se osećaju depriviranim, pa ih to podstiče da se bune. Prema Guru (Gurr, 1970), koji je razradio koncept relativne deprivacije, ljudi su revoltirani kada osete neprihvatljivo široki procep između nivoa aspiracije, s jedne strane, i nivoa zadovoljenja tih aspiracija, s druge strane. Na temelju ove teorije postulirana je tzv. "teorija o buretu baruta" prema kojoj nehumanii uslovi pretvaraju zatvor u vremenski tempiranu bombu koja čeka da eksplodira. Loši uslovi u zatvoru, prema ovoj teoriji, utiču na narastanje frustracija i tenzija, što stvara skriveni bes osuđenika, a za taj skriveni bes ili "bure baruta" inicijalna kapsula ili okidač može biti bilo šta: neka tuča, loša hrana ili naizgled bezazleni incident. Osuđenici se bune, prema zastupnicima ovog mišljenja, sa namerom da privuku pažnju

spoljnog sveta na svoj položaj, pa se njihovi protesti i odvijaju tako što se oni penju na krovove zatvorskih zgrada, kako je to bilo u Engleskoj 1990. godine, Francuskoj 1992. Sremskoj Mitrovici i Požarevcu 2000 godine, i na nekim drugim mestima. Međutim, neki autori su utvrdili da postoji niska korelacija između loših zatvorskih uslova i pobuna osuđenika, kao i to da osuđeni ne pokazuju uvek zainteresovanost da za njihove nevolje sazna javnost.

Količina i stepen deprivacije sigurnosti osuđenih, međutim, može bitno da se smanji i svede na razumno meru isključivo dobrim funkcionisanjem formalnog sistema, što podrazumeva poštovanje zakonitosti u radu i, samim tim, veću sigurnost osuđenika koji su tom sistemu povereni. Na to, inače, ne utiče bitno činjenica kakvog je tipa ustanova (zatvorena, poluotvorena ili otvorena), već stvarna dominacija formalnog nad neformalnim sistemom, odnosno, kada je jedina vlast i moć u rukama onih koji su za to zaduženi.

ZAKLJUČAK

U totalnim institucijama tipa zatvora uvek postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom nametnutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Gofmanu imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiče u svemu jedan ponižavajući status na osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad irreverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

Model deprivacija sugerira da se kao odgovor na prizonizaciju kod zatvorenika razvijaju deprivacija slobode, dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, autonomije i sigurnosti. Ovaj tekst pokazuje da kako varijansa

kauzalnih faktora utiče na klimu u instituciji koja može dovesti i krajnje radikalnih adaptacija i reakcija kao što je to suicid.

Količina i stepen deprivacije sigurnosti osuđenih, međutim, može bitno da se smanji i svede na razumnu meru isključivo dobrim funkcionisanjem formalnog sistema, što podrazumeva poštovanje zakonitosti u radu i, samim tim, veću sigurnost osuđenika koji su tom sistemu povereni. Na to, inače, ne utiče bitno činjenica kakvog je tipa ustanova (zatvorena, poluotvorena ili otvorena), već faktička dominacija formalnog nad neformalnim sistemom.

REFERENCE

- (1) Amnesty International /February (2008) *Prison System Report:* 02/26/08
- (2) Boin R.A.; & Van Duin M.J. (2000) *Prison Riots and Second-Order Causalities: Arguing for a Processual Approach*, Leicester University: World Conference "Prisons 2000"
- (3) Clemmer, D. (1958) *The Prison Community*, New York: Harper & Row
- (4) Cloward, R. et. al. (1960) *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*. NY: Social Science Research Council
- (5) Dilulio, J. (1987) *Governing Prisons*. NY: Free Press
- (6) Dirkem, E. (1997) *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ
- (7) Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press
- (8) Knežić, B. i Savić, M. (2010) *Oproštaj od života: poslednje poruke*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (9) Kron, L. (2008) Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXVII, broj 1-2: 171 /183
- (10) Kron, L. (2010) O jednom ozbilnjom životnom pitanju: prolegomena. U: Knežić, B. i Savić, M., *Oproštaj od života: poslednje poruke*. pp 17-23. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (11) Kron, L., Radovanović, D., Vučinić, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXII:93-103
- (12) Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (13) Nikolić, Z. i Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (14) Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor*. Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

- (15) Špadijer-Džinić, J. (1997) *Zatvoreničko društvo*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (16) Sykes, G. (1958) *The Society of Captives: A Study of a Maximum-Security Prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- (17) Sykes, G.M., & Messinger, S.L (1960) *The Inmate Social System*. In R. Cloward (Ed.), *Theoretical studies in social organization of the prison*. New York: Social Science Research Council
- (18) Turner, B.A. & Pidgeon N.F. (1997) *Man made disasters* (2nd edition). Oxford: Oxford University Press
- (19) Useem, B., and P. Kimball (1989) *States of siege*. Oxford: Oxford University Press
- (20) Vasseur, V. (2000) *Medecin Chef a La Prison De La Santé*. Paris: Le Cherche midi

TOTAL INSTITUTIONS AND DEPRIVATIONS

In defining his famous concept of Total Institutions Goffman describes the key characteristics of totalitarian systems in institutions such as prisons. Should a person live in such a system, it affects the whole personality and strongly attacks the resident's identity. This article formulates a theoretical framework that helps to explain Deprivation Model and Adaptations on prison subcultures. The Deprivation Models states that prison subcultures develop as a response to a number of deprivations that prison offers: Liberty, Good and Services, Heterosexual Relationships, Autonomy and Security. This text shows how a variety of causal factors interact to create an institutional environment in which routine incidents can develop radical form of adaptations like suicide.

KEY WORDS: *Total Institutions / Deprivation Model / Adaptations on prison subcultures*

ULOGA KONVENCIJA SAVETA EVROPE U KRIVIČNOPRAVNOJ ZAŠTITI ŽIVOTINJA*

Ana Batrićević*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Pod okriljem Saveta Europe usvojen je veći broj konvencija kojima se uspostavljaju elementarni standardi dobrobiti životinja i konstituišu obaveze za države potpisnice da propisu mere za njihovo kršenje, uključujući i krivičnopravne sankcije kao ultima ratio. Neke od tih konvencija štite životinje kao integralne delove životne sredine, zajedno sa zemljištem, vazduhom, vodom i biljkama, dok su druge posvećene isključivo obezbeđenju poštovanja dobrobiti životinja u različitim situacijama. Naša zemlja je ratifikovala većinu ovih konvencija, a imajući u vidu njene zakonodavne napore usmerene na stvaranje normativnih okvira za adekvatnu krivičnopravnu i prekršajnopravnu zaštitu životinja, može se očekivati da će ispunjavati obaveze koje su u njima propisane. U skladu sa tim, autor nastoji da predstavi osnovne principe onih evropskih konvencija koje se mogu smatrati najznačajnijim za oblast krivičnopravne zaštite životinja.

KLJUČNE REČI: životinje / Konvencije Saveta Europe / krivičnopravna zaštita / krivično delo / životna sredina

UVOD

Nastanak prvih pokreta za zaštitu prava životinja i usvajanje prvih pravnih akata posvećenih sankcionisanju ljudske okrutnosti prema životnjama

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: ana.batricevic@yahoo.com

vezuju se za zemlje common law sistema – Sjedinjene Američke Države i Veliku Britaniju. Države koje pripadaju sistemima evropsko – kontinentalne pravne tradicije pristupile su normativnom regulisanju zaštite i dobrobiti životinja nešto kasnije, ali, uprkos tome, one poslednjih decenija doživljavaju pravu "pravnu revoluciju" u ovoj oblasti. Naime, za razliku od anglo –saksonskih pravnih sistema, u kojima se životnjama pravna zaštita pruža pre svega u interesu društvene zajednice, evropski zakonodavci sve više streme ka obezbeđivanju pravne zaštite životinja u prvom redu radi njih samih pa tek onda radi njihovih vlasnika i društva u celini (Tomaselli, 2003). Takve napredne tendencije nisu proizvod samo nacionalne zakonodavne aktivnosti, već i rezultat implementacije u nacionalna zakonodavstva velikog broja relevantnih dokumenata usvojenih pod okriljem Saveta Evrope i različitih odluka organa Evropske unije, kao i standardizovanja zakonodavstava evropskih država (Paunović, 2004:43).

Evropa predstavlja jedini region koji je međunarodnim konvencijama pristupio rešavanju pitanja vezanih za dobrobit i blagostanje životinja (Paunović, 2005: 34). Tome su u najvećoj meri doprinele normativne aktivnosti Saveta Evrope posvećene zaštiti i očuvanju životne sredine, ali i humanom tretiraju životinja, a naročito domaćih (Paunović, 2004:135). Još od svog osnivanja 1949. godine, Savet Evrope je kao jedan od osnovnih ciljeva svog delovanja odredio traženje rešenja za probleme sa kojima se suočava evropsko društvo, u koje, između ostalog, spada i oštećenje životne sredine. Svoj ekološki program Savet Evrope je pokrenuo već 1961. godine, sledeći pri tome politiku zaštite i obezbeđenja prirodnog nasleđa i životne sredine, shvaćene kao zajedničke baštine čovečanstva koju treba zaštititi od svih oblika narušavanja njenog kvaliteta uz istovremeno obezbeđenje njenog održivog razvoja (Jovašević, 2009:33). U tim nastojanjima, Savet Evrope je usvojio više dokumenata (konvencija, rezolucija, preporuka) u kojima centralno mesto zauzima zaštita životne sredine (Lilić, Drenovak, 2010:106).

Pored Konvencija relevantnih za zaštitu životne sredine u celosti, do sada je pod okriljem Saveta Evrope usvojen i veći broj konvencija koje sadrže odredbe od posebnog značaja za pravnu, a u okviru nje i krivičnopravnu zaštitu opstanka i dobrobiti životinja. Kao najvažnije od njih mogu se izdvojiti: 1) Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu, usvojena 1968. godine¹; 2) Evropska konvencija za zaštitu životinja koje se uzbajaju na

¹ Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 1/1992, European Convention for the Protection of Animals during International Transport, Paris, 13.12.1968, Council of Europe, European Treaty Series No. 65 (Text amended according to the provisions of Additional Protocol (European Treaty Series No. 103), which entered

poljoprivrednim gazdinstvima, usvojena 1976. godine²; 3) Evropska konvencija za zaštitu životinja za klanje, usvojena 1979. godine³; 4) Konvencija o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, usvojena 1979. godine⁴; 5) Evropska konvencija za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe usvojena 1986. godine⁵ i 6) Evropska konvencija o zaštiti kućnih ljubimaca, usvojena 1987. godine⁶. Za oblast krivičnopravne zaštite životinja poseban značaj ima Konvencija za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava, usvojena 1998. godine⁷, s tim što njene odredbe regulišu krivičnopravno sankcionisanje povređivanja i ugrožavanja životne sredine uopšte, dotičući se krivičnopravne zaštite životinja samo kao njenog integralnog dela – faune, o čemu će posebno biti reči.

Neke od odredbi nabrojanih konvencija predviđaju obaveze država potpisnica da u svojim zakonodavstvima predvide kao krivična dela ili kao prekršaje određena ponašanja kojima se direktno ili indirektno povređuje ili ugrožava dobrobit životinja, dok su drugima samo propisani određeni

into force on 7 November 1989), preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=065&CM=1&CL=ENG>, pristup: 06.10.2011. godine

² Evropska konvencija za zaštitu životinja koje se uzgajaju na poljoprivrednim gazdinstvima, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 6/1996 i European Convention For The Protection Of Animals Kept For Farming Purposes, Strasbourg, 10.III.1976., Council of Europe, European Treaty Series - No. 87, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=087&CM=8&CL=ENG>, pristup: 18.09.2011. godine

³ Evropska konvencija za zaštitu životinja za klanje, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 6/1996 i - European Convention for the Protection of Animals for Slaughter, Strasbourg, 10.05.1979, Council of Europe, European Treaty Series - No. 102, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/102.htm>, pristup: 06.10.2011. godine

⁴ Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 19.09.1979, European Treaty Series No. 104., preuzeta sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/104.htm>, pristup: 08.09.2011. godine Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 102/2007

⁵ Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe izmenjene Protokolom o izmeni Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 1/2010 i European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and Other Scientific Purposes, Council of Europe, Strasbourg, 18.03.1986., European Treaty Series - No. 123, text amended according to the provisions of the Protocol (European Treaty Series No. 170), as of its entry into force, on 2 December 2005., preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=123&CM=0&CL=ENG>, pristup: 14.09.2011. godine

⁶ European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, European Treaty Series - No. 125, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>, pristup: 08.09.2011. godine i Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 1/2010

⁷ Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 04.11.1998., Council of Europe, European Treaty Series - No. 172, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=172&CL=ENG>, pristup: 08.09.2011. godine

minimalni standardi postupanja prema životnjama, uz prepuštanje državama potpisnicama da same regulišu mehanizme za sankcionisanje njihovog kršenja. Značaj prvih ogleda se u tome što nameću međunarodne obaveze u vidu propisivanja novih ili modifikovanja postojećih odredbi sadržanih u nacionalnim izvorima krivičnog (ili prekršajnog) prava, dok su druge bitne pre svega za tumačenje krivičnopravnih inkriminacija blanketnog karaktera, u kakve upravo spadaju krivična dela protiv životne sredine, a samim tim, i ona krivična dela čiji su objekt radnje životinje.

Od navedenih konvencija Saveta Evrope, Republika Srbija do sada nije ratifikovala jedino Konvenciju za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava iz 1998. godine. Pri tom treba istaći da Konvencija za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava još uvek nije stupila na snagu. Naime, za to su potrebne tri ratifikacije, a ovaj međunarodni dokument je do sada ratifikovala samo Estonija i to tek 2002. godine.⁸ Naša zemlja poslednjih godina ulaze evidentne napore usmerene na implementaciju evropskih standarda u domaće zakonodavstvo, a naročito na polju zaštite životne sredine i životinja kao njenog integralnog dela. Važan korak u tom pravcu predstavlja i uvođenje krivičnog dela ubijanja i mučenja (sada: zlostavljanja) životinja stupanjem na snagu Krivičnog zakonika Republike Srbije 1. januara 2006. godine⁹, kao i usvajanje Zakona o dobrobiti životinja 2009. godine¹⁰. U tom kontekstu, bilo bi opravdano u budućnosti očekivati i ratifikaciju Konvencije za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava od strane naše zemlje, čime bi se zaokružio normativni okvir bitan za implementaciju evropskih standarda u ovoj oblasti.

1. EVROPSKA KONVENCIJA O ZAŠTITI ŽIVOTINJA U MEĐUNARODNOM PREVOZU

Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu usvojena je 13. decembra 1968. godine.¹¹ U preambuli Konvencije sazrela je, doduše minimalno, opšte prihvaćena želja i uverenje većine ljudi za poštedom životinja od patnji koje one doživljavaju tokom transporta

⁸ Videti: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=172&CM=&DF=&CL=ENG>, pristup: 19.09.2011. godine

⁹ Čl. 269., Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009

¹⁰ Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik RS", br. 41/2009

¹¹ Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu, "Službeni list SRJ Međunarodni ugovori", br. 1/1992

(Paunović, 2004:139) uz naglašavanje da zahtevi međunarodnog prevoza životinja nisu nespojivi sa njihovom dobrobiti.¹²

Konvencijom su propisani osnovni standardi koji moraju biti ispunjeni prilikom međunarodnog odnosno prekograničnog¹³ prevoza sledećih životinja: domaćih kopitara i domaćih goveda, ovaca, koza i svinja, ptica i domaćih zečeva, domaćih pasa i mačaka, ostalih sisara i ptica i hladnokrvnih životinja¹⁴ Konvencija najpre postavlja opšta pravila koja se odnose na: utovar i istovar životinja¹⁵, izdavanje odgovarajućih uverenja od strane veterinara¹⁶, postupanje sa životinjom koja je u vreme prevoza ili neposredno pre prevoza donela na svet mладунче¹⁷, kapacitete i uslove prostora u kome životinje borave tokom prevoza, hranjenje i napajanje životinja za vreme prevoza i način njihovog vezivanja¹⁸, uslove za stanice u kojima se vrši sanitarna kontrola¹⁹, izdvajanje po vrstama životinja koje se zajedno prevoze²⁰, prisustvo pratioca životinja koje se prevoze i njegove obaveze²¹, obavezu pružanja veterinarske nege životinjama koje obole ili se povrede tokom prevoza²² itd. Pored toga, Konvencija sadrži i pravila koja važe samo za pojedine vrste međunarodnog prevoza životinja i to: prevoza železnicom²³, drumskog prevoza²⁴, prevoza vodenim putem²⁵ i vazdušnog prevoza²⁶ životinja.

Potpisivanjem Konvencije države se obavezuju da će primenjivati standarde međunarodnog prevoza životinja koji su u njoj postavljeni.²⁷ Nijima se nalaže da preuzmu i neophodne mere kako bi se životinje poštovale bilo kakve patnje ili se ona svela na najmanju meru ako dođe do štrajka ili bilo kog slučaja više sile koji bi neku državu spremio da na svojoj teritoriji striktno primenjuje Konvenciju.²⁸ Međutim, sam izbor mera kojima će države

¹² Preamble

¹³ Čl. 1. st. 2.

¹⁴ Čl. 2.

¹⁵ Čl. 8.

¹⁶ Čl. 3.

¹⁷ Čl. 4.

¹⁸ Čl. 6.

¹⁹ Čl. 16.

²⁰ Čl. 7. st. 1.

²¹ Čl. 10 – 11.

²² Čl. 12.

²³ Čl. 17 – 21.

²⁴ Čl. 22 – 24.

²⁵ Čl. 25 – 34.

²⁶ Čl. 35 – 37.

²⁷ Čl. 1.

²⁸ Čl. 4.

obezbediti poštovanje odnosno sankcionisati kršenje odredaba ove Konvencije prepušten je nacionalnim zakonodavcima. U tom smislu, značaj Konvencije za krivičnopravnu zaštitu životinja je samo posrednog karaktera. Ipak, on nije zanemarljiv ako se uzme u obzir blanketni karakter krivičnih dela protiv životne sredine, uključujući i ona čiji su objekti radnje životinje. Naime, postupanjem sa životnjama u međunarodnom prevozu protivno odredbama Konvencije i to na način kojim se tim životnjama nanose nepotreban bol, patnja strah i stres moglo bi biti ostvareno biće krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja²⁹. Takav slučaj postojao bi, na primer, u slučaju uskraćivanja životnjama hrane, vode, adekvatnog smeštaja tokom prevoza ili prilikom nepropisnog vezivanja životinja usled čega bi im bile nanete telesne povrede.

2. EVROPSKA KONVENCIJA ZA ZAŠTITU ŽIVOTINJA KOJE SE UZGAJAJU NA POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA

Ova Konvencija, usvojena 10. marta 1976. godine³⁰, postavlja osnovne uslove koji moraju biti ispunjeni prilikom držanja, uzgoja i smeštaja životinja koje se uzgajaju i drže za svrhe proizvodnje hrane, vune, kože ili krvna ili za druge poljoprivredne svrhe, a naročito životinja u savremenim sistemima intenzivnog uzgoja na stočarskim farmama.³¹ Evropske zemlje su usvajanjem ove konvencije potvrdile da su svesne okrutnosti koje se prema životnjama vrše u takvom sistemu uzgoja i inicirale pravnu obradu jednog do tada krajnje zanemarenog odnosa ljudi i životinja (Paunović, 2004:142).

Njene potpisnice se obavezuju da prema životnjama koje se uzgajaju na navedeni način primenjuju principe dobrobiti³², koji obuhvataju: smeštaj, hranu, vodu i negu u skladu sa potrebama životinja³³, odgovarajuće osvetljenje, temperaturu, vlagu, ventilaciju³⁴, zabranu ograničavanja neophodne slobode kretanja na način koji kod životinja izaziva nepotrebnu patnju ili ozledu³⁵, zabranu davanja životnjama hrane ili tečnosti na način ili u kombinaciji sa supstancama koje bi mogle da

²⁹ Videti: Čl. 269., st. 1. i 2. Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009

³⁰ Evropska konvencija za zaštitu životinja koje se uzgajaju na poljoprivrednim gazdinstvima, "Službeni list SRJ Međunarodni ugovori", br. 6/1996

³¹ Čl. 1.

³² Čl. 2.

³³ Čl. 3.

³⁴ Čl. 5.

³⁵ Čl. 4.

izazovu nepotrebnu patnju ili ozledu³⁶ i obavezu vršenja detaljnog pregleda (u određenim intervalima) ukupnog stanja i zdravstvenog stanja životinja i tehničke opreme koja se koristi u savremenim sistemima intenzivnog uzgoja stoke³⁷. U tom smislu, krivičnopravni značaj ove konvencije isti je kao i kod prethodne. Ona doprinosi razgraničenju između dozvoljenih i nedozvoljenih (potencijalno i kriminalnih) ponašanja prema životnjama koje se uzgajaju na poljoprivrednim gazdinstvima.

3. EVROPSKA KONVENCIJA ZA ZAŠTITU ŽIVOTINJA ZA KLANJE

Evropska konvencija za zaštitu životinja za klanje usvojena je 10. maja 1979. godine.³⁸ Iako nema sumnje da su države ugovornice imale duboko etičke motive prema bićima koja žrtvuju radi opstanka čoveka, antropocentričan karakter ove Konvencije vidi se već u samoj njenoj preambuli (Paunović, 2004:144). Tačnije, uvodne odredbe Konvencije potvrđuju njenu usmerenost na ostvarivanje dvostrukih ciljeva: 1) zaštite životinja namenjenih za klanje kako bi se one poštovale patnje i bola i 2) zaštite zdravlja čoveka od štetnih posledica koje strah, šok, patnja i bol koji se nanose životnjama za vreme klanja mogu imati na kvalitet mesa.³⁹ Njome su regulisani minimalni standardi u pogledu prenosa, smeštaja pre klanja, savlađivanja, omamljivanja i klanja domaćih jednopapkara, preživara, svinja, zečeva i živine.⁴⁰

Konvencijom je propisana obaveza za ugovorne strane da preduzmu neophodne korake kako bi se osigurala primena njenih odredbi, ali pri tome nije precizirano o kakvim merama je reč.⁴¹ Državama ugovornicama u tom smislu nisu postavljena nikakva ograničenja. Naprotiv, one su ovlašćene da u svojim nacionalnim zakonima propisu i stroža pravila radi zaštite životinja.⁴² Iako se Konvencija izričito ne bavi krivičnopravnom reakcijom na nezakonito klanje navedenih životinja, njene odredbe predstavljaju parametre za razgraničenje dozvoljenog, zakonitog nanošenja životnjama bola patnje straha i stresa (u šta spada klanje životinja u skladu sa odredbama Konvencije) i nedozvoljenog, odnosno nezakonitog ubijanja i mučenja

³⁶ Čl. 6.

³⁷ Čl. 7.

³⁸ Evropska konvencija za zaštitu životinja za klanje, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 6/1996

³⁹ Videti Preamble

⁴⁰ Čl. 1. st. 1.

⁴¹ Čl. 2. st. 1.

⁴² Čl. 2. st. 2.

(zlostavljanja) životinja, koje se smatra krivičnim delom. Naime, nema sumnje da klanje životinja, čak i kada je sprovedeno u skladu sa svim propisanim standardima, predstavlja njihovo ubijanje i mučenje. Međutim, činjenica da je ono sprovedeno na propisan način, u odgovarajućem postupku, na propisanom mestu i od strane ovlašćenog lica, prema kriterijumima iz ove Konvencije, čini takvo ponašanje dozvoljenim, odnosno, isključuje njegovu protivpravnost. Zbog toga će u pojedinim slučajevima poznavanje odredaba ove Konvencije imati odlučujuću ulogu prilikom tumačenja blanketne inkriminacije, kakva upravo postoji kod krivičnog dela ubijanja i zlostavljanja životinja.

4. KONVENCIJA O OČUVANJU EVROPSKE DIVLJE FLORE I FAUNE I PRIRODNIH STANIŠTA

Ova konvencija, sačinjena 19. septembra 1979. godine⁴³, izraz je shvatanja evropskih zemalja da divlja flora i fauna predstavljaju njihovo prirodno nasleđe od suštinske vrednosti i presudnog značaja za očuvanje ekološke ravnoteže te da ih, u skladu sa tim, treba čuvati za buduće generacije. Na samom početku Konvencije konstatuje se ne samo smanjenje brojnosti mnogih vrsta divlje flore i faune već i činjenica da mnogima od njih preti istrebljenje.⁴⁴ U svetu tih saznanja, insistira se na preduzimanju potrebnih mera, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou, kako bi se očuvale divlja flora i fauna uz stavljanje akcenta na one vrste koje spadaju u ugrožene i osjetljive.⁴⁵

Strane ugovornice obavezne su da preduzmu odgovarajuće administrativne mere za obezbeđivanje posebnog položaja određenih vrsta divlje faune, koje su navedene u Dodatku II Konvencije, a posebno da zabrane: njihovo namerno zarobljavanje, držanje i ubijanje, namereno oštećenje ili uništavanje mesta za njihovo razmnožavanje ili odmor, namerno uzneniravanje ovih životinja, a naročito u periodu njihovog razmnožavanja, podizanja mladih i hibernacije, namerno uništavanje ili uzimanje ili držanje jaja od divljači kao i posedovanje ovih životinja (živih ili mrtvih) ili internu trgovinu istima.⁴⁶

⁴³ Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 102/2007

⁴⁴ Preamble, Konvencija o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa

⁴⁵ Videti: Čl. 1 – 3. i čl. 5 – 7.

⁴⁶ Čl. 6.

U pogledu vrsta divlje faune navedenih u Dodatku III, strane potpisnice se obavezuju da preduzmu potrebne zakonodavne mere radi njihove zaštite,⁴⁷ koje bi uključivale: lovostaj i druge procedure kojima se reguliše eksploracija, privremenu ili lokalnu zabranu radi obnavljanja populacije i regulisanja prodaje, držanja za prodaju, transporta za prodaju ili ponude na prodaju živih ili mrtvih životinja.⁴⁸ Za razliku od vrsta iz Dodatka II radi čije zaštite će se primenjivati administrativne mere, u odnosu na vrste iz Dodatka III pravna priroda takvih mera nije precizirana. To znači da bi u obzir mogle doći kako administrativne mere tako i mere krivičnopravne represije. U prilog mogućnosti propisivanja krivičnopravnih mera radi očuvanja divlje flore i faune i njihovih prirodnih staništa govorи i odredba kojom se države članice ovlašćuju da u tu svrhu usvoje i mere koje su strože od onih predviđenih Konvencijom.⁴⁹

5. EVROPSKA KONVENCIJA ZA ZAŠTITU KIČMENJAKA KOJI SE KORISTE ZA EKSPERIMENTALNE I DRUGE NAUČNE SVRHE

Konvencija namenjena za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe sačinjena je 18. marta 1986. godine, a dopunjena je Protokolom od 22. juna 1998. godine⁵⁰. Njenim odredbama pokušava se postići ravnoteža između čovekove potrebe da koristi životinje radi sticanja određenih naučnih saznanja od opšteg dobra i činjenice da se vršenjem eksperimentata sa životinjama njima evidentno nanose bol, patnja, strah i stres. Ovom konvencijom, kičmenjacima⁵¹ je priznata ne samo sposobnost patnje, već i sposobnost pamćenja, a u skladu sa tim, proglašena je i moralna obaveza čoveka da te životinje zaštiti od bola, patnje, stresa ili trajnih povreda i to kroz ograničavaju korišćenja kičmenjaka za ogledne i druge naučne svrhe i zamenu tih postupaka drugim, alternativnim metodama.⁵²

⁴⁷ Čl. 7. st. 1.

⁴⁸ Čl. 7. st. 3.

⁴⁹ Čl. 12.

⁵⁰ Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe izmenjene Protokolom o izmeni Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 1/2010

⁵¹ Evropska konvencija za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe pod pojam životinje podvodi sve kičmenjake, uključujući i slobodno živuće i/ili reproduktivne larvene forme, ali ne i druge fetalne ili embrionalne forme, čl. 1. st. 2. tačka a

⁵² Videti: Preamble, Evropska konvencija za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimentalne i druge naučne svrhe

U Konvenciji su propisani: ciljevi za koje se eksperimenti sa životnjama mogu sprovoditi⁵³, uslovi opšte brige i smeštaja životinja koje se koriste ili koje će se koristiti u takvim procedurama⁵⁴, uslovi u pogledu uzgoja, nabavke i evidentiranja takvih životinja, a posebno obeležavanja pasa i mačaka⁵⁵, obaveza izbora procedure koja iziskuje najmanji broj životinja i kojom se uzrokuje najmanji bol, strah, stres ili trajna povreda⁵⁶, uslovi sprovođenja eksperimenata sa životnjama⁵⁷, njihovo prijavljivanje i obrazloženje nadležnim organima⁵⁸ kao i lica ovlašćena da takve eksperimente vrše⁵⁹. Posebne odredbe odnose se na obrazovanje i obuku lica koja obavljaju eksperimente sa životnjama ili se brinu o njima.⁶⁰ Detaljnije regulisanje smeštaja i brige o životnjama sadržano je u posebnom prilogu – Uputstvu, čiji je cilj da pruži savet o konstrukciji odgovarajućeg smeštaja za životinje. Za razliku od odredbi same Konvencije, odredbe Uputstva nisu obavezujućeg karaktera, već predstavljaju samo preporuke koje treba koristiti prema nahođenju, odnosno standarde, čijem postizanju treba težiti.⁶¹

Poseban značaj ima nastojanje Konvencije da se izbegne nepotrebitno ponavljanje procedura tako što će svaka ugovorna strana, ukoliko je to praktično izvodljivo, priznati rezultate procedura koje su obavljene na teritoriji druge ugovorne strane.⁶² Predviđeno je da ugovorne strane na tom planu pomažu jedna drugoj, prvenstveno pružanjem informacija o svom zakonodavstvu i administrativnoj praksi u vezi sa procedurama koje se sprovode u cilju prijave za registraciju proizvoda, kao i činjenične informacije o eksperimentima sa životnjama koji se sprovode na njihovoj teritoriji.⁶³

Svaka ugovorna strana ima obavezu da preduzme neophodne korake u cilju primene Konvencije kao i da obezbedi efikasan sistem kontrole i nadzora, i to najkasnije u roku od pet godina od dana njenog stupanja na snagu kod te ugovorne strane.⁶⁴ Konvencijom nije specifikovana pravna priroda mera koje države potpisnice treba da preduzmu kako bi se garantovalo njen sprovođenje. Inače, odredbe Konvencije predstavljaju

⁵³ Čl. 2.

⁵⁴ Čl. 5.

⁵⁵ Videti: čl. 14 – 17.

⁵⁶ Čl. 7.

⁵⁷ Čl. 8.

⁵⁸ Čl. 9.

⁵⁹ Čl. 13.

⁶⁰ Čl. 25 – 26.

⁶¹ Prilog A, Uputstvo za smeštaj i brigu o životnjama, u vezi sa čl. 5. Konvencije

⁶² Čl. 29. st. 1.

⁶³ Čl. 29. st. 2.

⁶⁴ Čl. 3.

minimalne standarde, tako da su ugovorne strane slobodne da usvoje i strožije mere zaštite životinja koje se koriste u eksperimentima ili strožije mere kontrole ili ograničavanja korišćenja životinja u takvim procedurama.⁶⁵

6. EVROPSKA KONVENCIJA O ZAŠTITI KUĆNIH LJUBIMACA

Evropska konvencija o zaštiti kućnih ljubimaca usvojena je 13. novembra 1987. godine, ali ju je naša zemlja ratifikovala tek 2010. godine⁶⁶. Iako ne spominje izričito krivičnopravnu zaštitu kućnih ljubimaca, Konvencija u znatnoj meri doprinosi njenoj realizaciji. Još u preambuli je istaknuta moralna obaveza čoveka da poštuje sva živa bića uz naglašavanje njegovog posebnog odnosa prema kućnim ljubimcima, kojima je, zbog njihovog doprinosa kvalitetu čovekovog života, nedvosmisleno priznato posedovanje određene vrednost za društvo. Time je na indirektn način potvrđeno da zaštita i dobrobit kućnih ljubimaca u svim zemljama članicama Saveza Evrope imaju status društvenih vrednosti, ako ne zbog životinja kao takvih, onda zbog pozitivnog uticaja koji one ostvaruju na čoveka. Na taj način je otvoren prostor da kućni ljubimci, odnosno sve životinje koje čovek drži ili namerava da drži naročito u svom domaćinstvu radi vlastitog uživanja i druženja⁶⁷, u krivičnom pravu ne budu više tretirane samo kao objekti radnje pojedinih krivičnih dela već i da njihova dobrobit, kao društvena vrednost stekne status objekta krivičnopravne zaštite.

Konvencija određuje osnovne principe dobrobiti životinja kroz dve zabrane: 1) zabranu nanošenja kućnim ljubimcima nepotrebnog bola, patnje, straha i stresa⁶⁸ i 2) zabranu napuštanja kućnih ljubimaca.⁶⁹ Ona izričito navodi da je svako lice koje drži kućnog ljubimca ili koje je pristalo da se brine o njemu, odgovorno za njegovo zdravlje i dobrobit⁷⁰, te da je u tom smislu dužno da mu obezbedi smeštaj, negu i pažnju u skladu sa vrstom ili rasom, a naročito hranu i vodu u dovoljnim količinama, mogućnost kretanja i sprečavanje bekstva.⁷¹ Konvencijom su propisani i osnovni standardi u pogledu uzgoja⁷² odnosno obuke⁷³ kućnih ljubimaca. Takođe, Konvencija postavlja navršenu

⁶⁵ Čl. 4.

⁶⁶ Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik RS Međunarodni ugovori", br. 1/2010

⁶⁷ Čl. 1. st. 1.

⁶⁸ Čl. 3. st. 1.

⁶⁹ Čl. 3. st. 2.

⁷⁰ Čl. 4. st. 1.

⁷¹ Čl. 4. st. 2.

⁷² Čl. 5.

⁷³ Čl. 7.

šesnaestu godinu kao donju starosnu granicu za nabavku kućnog ljubimca, dok je licima ispod navedenog uzrasta za to potrebna izričita saglasnosti roditelja ili staratelja.⁷⁴

Poseban značaj imaju odredbe Konvencije kojima je uređeno na koji način, pod kojim uslovima i od strane kojih lica kućni ljubimac može biti lišen života, uz podvlačenje da to mora biti učinjeno uz minimum fizičke i mentalne patnje.⁷⁵ Pored toga, u Konvenciji su taksativno nabrojane sve one metode ubijanja životinja čija je primena u potpunosti zabranjena, poput davljenja, gušenja, upotrebe otrovnih suspstanci ili lekova ili električne struje.⁷⁶

Države ugovorne strane Konvencije obavezne su da preduzmu neophodne korake za sprovođenje njenih odredbi i to ne samo u odnosu na kućne ljubimce, koje drži fizičko ili pravno lice u bilo kom domaćinstvu ili bilo kom objektu za promet, komercijalni uzgoj i smeštaj, ili u azilima za životinje⁷⁷, već i u odnosu na tzv. "latalice"⁷⁸ tj. kućne ljubimce koji nemaju dom ili su izvan granica domaćinstva svog vlasnika ili držaoca i nisu pod kontrolom ili direktnim nadzorom vlasnika ili držaoca⁷⁹. Odabir konkretnih mera, koje bi trebalo da obezbede poštovanje odredbi Konvencije, i sankcionisanje njihovog kršenja prepušten je državama članicama. Kako Konvencija u velikoj meri potencira značaj kućnih ljubimaca za čoveka i društvo u celini, sa jedne strane, i moralnu odgovornost koju fizička i pravna lica imaju u odnosu na njih, sa druge, može se zaključiti da se od država potpisnica očekuje da njenu primenu obezbede kako putem krivičnog tako i putem prekršajnog prava.

Značaj Konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca ogleda se i u obavezivanju ugovornih strana da deluju *ante delictum*, kako bi se kroz razvoj informacionih i obrazovnih programa, među organizacijama i pojedincima koji se bave držanjem, uzgojem, obukom, prometom i smeštajem kućnih ljubimaca promovisali standardi koji su u njoj propisani.⁸⁰ Na taj način se akcenat stavlja na prevenciju (i to primarnu i sekundarnu) u vidu podizanja društvene svesti i unapređenja znanja relevantnih subjekta u pogledu humanog postupanja prema kućnim ljubimcima. Standardi postavljeni Konvencijom predstavljaju minimum koji treba da bude ispunjen u svakoj državi potpisnici, ali je svaka od njih ovlašćena da u svom nacionalnom

⁷⁴ Čl. 6.

⁷⁵ Član 11. st. 1.

⁷⁶ Član 11. st. 2.

⁷⁷ Čl. 2. st. 1. tačka a

⁷⁸ Čl. 2. st. 1. tačka b

⁷⁹ Čl. 1. st. 5.

⁸⁰ Čl. 14.

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – A. Batrićević
„Uloga Konvencija Saveta Evrope u krivičnopravnoj zaštiti životinja”, (str. 137-158)*

zakonodavstvu usvoji strožije mere zaštite kućnih ljubimaca kao i da standarde zajemčene Konvencijom primeni i na druge kategorije životinja, odnosno i na one životinske vrste koje njome nisu izričito obuhvaćene.⁸¹

7. KONVENCIJA ZA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE PUTEM KRIVIČNOG PRAVA

Usvajanjem Konvencije za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava u Strazburu 4. novembra 1998. godine⁸², po prvi put je uspostavljena sveobuhvatna krivičnopravna zaštita životne sredine u međunarodnim okvirima (Jovašević, 2009:134). Izrada Konvencije sprovedena je od sredine 1991. do kraja 1995. godine od strane grupe eksperata za zaštitu životne sredine postavljenih od strane Komiteta ministara Saveta Evrope, a u okviru evropskog Komiteta za probleme kriminaliteta (*European Committee of Crime Problems*).⁸³ Konvencija je usmerena na poboljšanje zaštite životne sredine na evropskom nivou upotreboru krajnjeg sredstva – krivičnog prava. Njen cilj jeste prevencija i suzbijanje onih ponašanja koja su najopasnija po životnu sredinu i to prvenstveno kroz harmonizaciju nacionalnih zakonodavstava i saradnju evropskih zemalja u ovoj oblasti.⁸⁴

U Preambuli Konvencije istaknute su ozbiljne posledice povređivanja i ugrožavanja životne sredine, a posebno porasta zagađenja usled neregulisanog industrijskog razvoja uz insistiranje da život i zdravlje ljudskih bića, životne sredine, faune i flore moraju biti zaštićeni svim raspoloživim sredstvima. Pri tome je naglašeno da prevencija pogoršanja stanja životne sredine mora biti ostvarena prvenstveno primenom drugih mera, pa tek onda posredstvom krivičnopravnih normi, koje, iako u toj oblasti imaju značajnu ulogu, ipak treba da zadrže status krajnjeg sredstva. Takođe, podvućeno je uverenje država članica Saveta Evrope da postoji

⁸¹ Čl. 2. st. 3.

⁸² Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 04.11.1998., Council of Europe, European Treaty Series - No. 172, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=172&CL=ENG>, pristup: 08.09.2011. godine

⁸³ Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (European Treaty Series No. 172) - Explanatory Report, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>, pristup: 08.09.2011. godine

⁸⁴ *Ibid.*

potreba za uspostavljanjem jedinstvene kriminalne politike i održavanjem međunarodne saradnje u pogledu zaštite životne sredine.⁸⁵

Konvencija obavezuje države potpisnice da preduzmu određene mere i aktivnosti kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. Na nacionalnom planu ovom se konvencijom postavljaju osnove za predviđanje u krivičnim zakonodavstvima određenih ponašanja kao krivičnih dela i propisivanje krivičnih sankcija za njihove učinioce, a na međunarodnom planu ta se obaveza ogleda u preciziranju pravila o međunarodnoj pravnoj saradnji između država u suprotstavljanju ovakvim kriminalnim radnjama, koje mogu da ugroze životnu sredinu na širim prostorima. (Jovašević, 2009:40).

Objekt zaštite ove Konvencije jeste životna sredina koja ovde obuhvata: ljude, odnosno određene vrednosti ljudskog života, telesnog integriteta ili zdravlja, vazduh, vodu i zemljište, zaštićene spomenike i druge zaštićene objekte, imovinu, biljke (floru) i životinje (faunu)⁸⁶ (Jovašević, Petrović 2002-2003, 537-558). Međutim, ona sadrži i nekoliko odredbi koje su od posebnog direktnog ili indirektnog značaja za krivičnopravnu zaštitu životinjskog sveta, odnosno, po slovu Konvencije, faune. Iz formulacije upotrebljenih u Konvenciji proizlazi da se njome životinje prevashodno štite kao integralni deo životne sredine, zajedno sa biljkama, zemljištem, vazduhom i vodom, a ne kao nosioci sopstvenih prava ili interesa.

Konvencija propisuje da će države potpisnice usvojiti odgovarajuće mere kako bi se sledeća ponašanja učinjena sa umišljajem⁸⁷ ili iz nehata⁸⁸ proglašila za krivična dela u nacionalnim zakonodavstvima: 1) nezakonito ispuštanje, emisija ili unošenje određene količine supstanci ili jonizujućeg zračenja u vazduh, zemljište ili vodu, koje prouzrokuje ili može prouzrokovati njihovo trajno zagodenje ili smrt ili ozbiljnu povredu bilo kog lica ili znatnu štetu zaštićenim spomenicima, drugim zaštićenim objektima, imovini, životnjama ili biljkama⁸⁹; i 2) nezakonito odlaganje, obrada, skladištenje, transport, izvoz ili uvoz opasnog otpada, čime se prouzrokuje ili se može prouzrokovati smrt ili ozbiljna povreda bilo kog lica ili znatno oštećuje kvalitet

⁸⁵ Preamble, Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (European Treaty Series No. 172)

⁸⁶ Čl. 2. st. 1, tačka b

⁸⁷ Čl. 2. st. 1

⁸⁸ Član 3. st. 1. Svaka država može se izjasniti da će u njenom nacionalnom zakonodavstvu učinilac odgovarati samo za ona dela koja su učinjena sa umišljajem ili sa svesnim nehatom (gross negligence) (Videti: čl. 3. st. 2.), čime se isključuje odgovornost za nesvesni nehat.

⁸⁹ Čl. 2. st. 1. tačka b

vazduha, zemljišta, vode, životinja ili biljaka⁹⁰; 3) nezakonit rad nuklearnog postrojenja u kome se sprovodi opasna aktivnost i koji prouzrokuje ili može prouzrokovati smrt ili ozbiljnu povredu bilo kog lica ili znatnu štetu zaštićenim spomenicima, drugim zaštićenim objektima, imovini, životinjama ili biljkama⁹¹ i 4) nezakonita proizvodnja, obrada, skladištenje, upotreba, transport, izvoz ili uvoz nuklearnih materija ili drugih opasnih radioaktivnih supstanci kojim se prouzrokuje ili se može prouzrokovati smrt ili ozbiljna povreda bilo kog lica ili znatno oštećeće kvalitet vazduha, zemljišta, vode, životinja ili biljaka⁹². U pitanju su različite opasne delatnosti (izvori ugrožavanja) kojima se povređuje ili ugrožava životna sredina, odnosno njeni pojedini elementi. Jedan od tih elemenata jeste i životinski svet odnosno fauna.

Konvencija predviđa i uspostavljanje krivične odgovornosti za pomaganje (*aiding*) odnosno podstrekavanje (*abetting*) izvršenja navedenih krivičnih dela.⁹³

Pored toga, Konvencija propisuje da će svaka država potpisnica usvojiti odgovarajuće mere potrebne za inkriminisanje, bilo kao krivičnih dela bilo kao administrativnih prestupa, (prekršaja) određenih ponašanja učinjenih sa umišljajem ili iz nehata. Za krivičnopravnu zaštitu životinja su od značaja su dve grupe takvih ponašanja: 1) nezakonito prouzrokovanje promena koje su štetne odnosno škodljive za prirodne komponente nacionalnog parka, prirodnog rezervata, područja za zaštitu vode ili drugih zaštićenih područja⁹⁴ i 2) nezakonito posedovanje, uzimanje, oštećenje, ubijanje i promet zaštićenim vrstama divlje flore i faune⁹⁵. Prva grupa doprinosi zaštiti životinskog sveta na posredan način, budući da zapravo štiti prirodna staništa životinskih vrsta. Ipak, njen značaj je izuzetan ako se uzme u obzir činjenica da uništavanje prirodnih staništa zahvaljujući čovekovim aktivnostima predstavlja osnovni uzrok izumiranja najvećeg broja zaštićenih vrsta divlje faune (Holden, 1998:1). Druga grupa se odnosi na ona ponašanja kojima se ostvaruje nezakonit promet zaštićenih vrsta biljaka i životinja, a koja su zabranjena i odredbama Konvencije o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore (CITES).⁹⁶

⁹⁰ Čl. 2. st. 1. tačka c

⁹¹ Čl. 2. st. 1. tačka d

⁹² Čl. 2. st. 1. tačka e

⁹³ Čl. 2. st. 2.

⁹⁴ Čl. 4. st. 1. tačka f

⁹⁵ Čl. 4. st. 1. tačka g

⁹⁶ Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), Washington, D.C., 03.03.1973., Bonn, on 22.06.1979. (amended), United Nations Treaty Series Vol. 993, Registration No. I-14537, preuzeto sa: <http://www.cites.org/eng/disc/text.php#texttop>, pristup:

Države članice obavezne su da propisuju za sva navedena krivična dela krivične sankcije koje odgovaraju njihovoj težini. Te sankcije moraju uključivati kaznu zatvora i novčanu kaznu⁹⁷, ali njihov raspon koji će biti zaprečen za pojedina krivična dela nije unapred određen. To je prepusteno samim državama da odrede shodno obimu i intenzitetu društvene opasnosti i sistemu kaznene politike koji je institucionalizovan u određenoj državi (Jovašević, 2009:138). Povrh kazni, učiniocu nekog od navedenih krivičnih dela može se odrediti i obaveza vraćanja životne sredine u stanje koje je prethodilo izvršenju krivičnog dela.⁹⁸ U slučaju nepostupanja u skladu sa naredbom nadležnog organa kojom je izrečena obaveza vraćanja životne sredine u stanje koje je prethodilo izvršenju krivičnog dela, nadležni organ može, u skladu sa domaćim zakonom, preduzeti njeno izvršenje o trošku lica kome je ta naredba izrečena ili, umesto ili povrh toga, tom licu izreći i druge krivične sankcije.⁹⁹ Takođe, državama potpisnicama je ostavljena mogućnost da u svojim nacionalnim krivičnim zakonima propisuju posebne mere konfiskacije sredstava i prihoda ili imovine (čija vrednost odgovara iznosu tih prihoda) od učinilaca onih ponašanja koja moraju biti propisana kao krivičnih dela u skladu sa Konvencijom.¹⁰⁰

Efikasnijem otkrivanju i sankcionisanju učinilaca krivičnih dela propisanih u skladu sa Konvencijom doprinose i njene odredbe kojima se države potpisnice obavezuju da usvoje mere neophodne za uspostavljanje i održavanje saradnje između državnih organa koji su odgovorni za zaštitu životne sredine i državnih organa nadležnih za sprovođenje istrage i vođenje krivičnog potupka i to pre svega kroz blagovremenu razmenu svih potrebnih informacija.¹⁰¹ Krivičnopravnoj zaštiti životinja posebno doprinosi odredba kojom se državama omogućava da dopuste grupama, fondacijama ili udruženjima posvećenim zaštiti životne sredine da učestvuju u krivičnom postupku koji se vodi povodom krivičnih dela propisanih u skladu sa Konvencijom¹⁰². Značaj te opcije naročito dolazi do izražaja kada se uzme u obzir ogroman doprinos takvih udruženja u borbi za promenu

01.08. 2011. godine i <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20993/volume-993-I-14537-English.pdf>, pristup: 01.08. 2011. godine i Zakon o potvrđivanju Konvencije o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore, Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 11/2001

⁹⁷ Čl. 6. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (European Treaty Series No. 172)

⁹⁸ Čl. 6.

⁹⁹ Čl. 8.

¹⁰⁰ Čl. 7.

¹⁰¹ Čl. 10.

¹⁰² Čl. 11.

odnosa društva prema životnjama kao i pozitivan uticaj koji je njihov rad imao na zakonodavce širom sveta, uključujući i našeg.¹⁰³

Konvencija posebnu pažnju posvećuje uspostavljanju i održavanju međunarodne saradnje između država potpisnica prilikom sprovođenja istrage i vođenja krivičnih postupaka povodom onih krivičnih dela koja su u njihovim nacionalnim zakonodavstvima propisana u skladu sa Konvencijom.¹⁰⁴ Ako se ima u vidu da krivična dela protiv životne sredine, a posebno nezakonit promet divljim vrstama flore i faune, često poprimaju obeležja ozbiljnog, transnacionalnog organizovanog kriminaliteta¹⁰⁵, insistiranje na međunarodnoj saradnji u toj oblasti moglo bi značajno doprineti prevenciji, otkrivanju i sankcionisanju ovih krivičnih dela.

ZAKLJUČAK

Analiza odredbi konvencija Saveta Evrope koje su od značaja za pravnu, a u okviru nje i krivičnopravnu zaštitu životinja pre svega oslikava višedecenijsku evoluciju etičkih shvatanja evropskih zakonodavaca kada je u pitanju odnos odnos čoveka prema životnjama. One jasno pokazuju tendenciju napuštanja antropocentričnih i sve šireg prihvatanja biocentričnih stanovišta i to ne samo u sferi etike već i u sferi prava. Dakle, osim proklamovanja moralne odgovornosti čoveka prema životnjama, ove konvencije predstavljaju i osnov za uspostavljanje i širenje njegove pravne odgovornosti za one radnje kojima se životinje povređuju i ugrožavaju, bilo direktno, bilo indirektno, odnosno posredstvom narušavanja njihovog prirodnog staništa. Razmatranjem tih Konvencija može se uočiti i tendencija širenja kruga životinjskih vrsta kojima se pruža pravna zaštita na nivou cele Evrope. Takođe, njihove odredbe potvrđuju sve veću spremnost čoveka da uvažava sposobnost životinja da oseće bol, patnju, strah i stres te da ih, u skladu sa tim saznanjem, u različitim situacijama tretira na što je moguće humaniji način.

Uprkos tome, zaštita životinja u Evropi još uvek pokazuje određene slabosti. Ona se ipak odnosi samo na neke vrste životinja (pre svega na kičmenjake),

¹⁰³ Videti, na primer, Izveštaj o radu ORCA za 2006. godinu, preuzeto sa: <http://orca.rs/cms/uploaded/PDFovi/Izvestaj%20o%20radu%20ORCA%202006.pdf>, pristup: 25.07.2011. godine

¹⁰⁴ Čl. 12.

¹⁰⁵ Videti: United Nations Convention against Transnational Organized Crime UN General Assembly Resolution A/RES/55/25, 08.01. 2001., preuzeto sa: http://www.unodc.org/pdf/crime/a_res_55/res5525e.pdf, pristup: 07.09.2011. godine i Mary Rice (ed.), Debbie Banks, Charlotte Davies, Justin Gosling, Julian Newman, Jago Wadley, Fionnuala Walravens, *Environmental Crime – A Threat to our Future*, Environmental Investigation Agency (EIA), London, 2008, 2

dok ogromna većina životinskog sveta i dalje ostaje nezaštićena (Paunović, 2004:135). Normativni preduslov za ostvarivanje potpune, sveobuhvatne i ujednačene zaštite životinskog sveta na evropskom tlu ogledao bi se u usvajanju konvencije koja bi obavezala države potpisnice da u svojim nacionalnim zakonodavstvima krivičnopravno inkriminišu najteže oblike povređivanja i ugrožavanja opstanka i dobrobiti svih životinja. Za blaže forme povređivanja i ugrožavanja države bi se mogle obavezati da propisu prekršajnopravne sankcije.

Usvajanje takve konvencije značilo bi nedvosmisleno priznanje da dobrobit, život i telesni integritet svih životinja imaju status objekta zaštite u krivičnom pravu, umesto svojstva objekta radnje, koji životinje za sada imaju u većini pravnih sistema. Praktično, takav dokument bi predstavljao osnov da životinje, umesto da budu krivičnopravno zaštićene samo kao integralni deo životne sredine, takvu zaštitu steknu kao bića per se, a ne kao delovi životne sredine ili pokretne stvari ili sredstva ili oruđa za ostvarivanje čovekovih interesa. Čini se da su nacionalni zakonodavci evropskih zemalja, a među njima posebno zakonodavci Nemačke (Natrass, 2004) i Švajcarske (Tomaselli, 2003), sve bliži postizanju takvog nivoa zaštite životinja. Ipak, usvajanje i jednog nadnacionalnog pravnog izvora, koji bi proklamovao tako "napredne" ideje u pogledu statusa životinja u pravnom sistemu, moglo bi doprineti širem prihvatanju principa biocentrične etike i implementaciji istih u zakonodavstvima i praksi ostalih evropskih zemalja, uključujući i našu.

Kao članica Saveta Evrope i kao zemlja koja je u poslednjih nekoliko godina učinila značajan napredak na planu stvaranja i unapređenja normativnih okvira za krivičnopravnu zaštitu životinja, Republika Srbija bi trebalo da ratifikuje i Konvenciju za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava. Time bi se otvorio put za uspostavljanje efikasnije međunarodne saradnje u oblasti otkrivanja, dokazivanja i sankcionisanja odnosno suzbijanja krivičnih dela protiv životne sredine, a posebno onih koja za objekt radnje imaju životinje (npr. krivična dela koja uključuju nezakonit promet zaštićenim vrstama divlje faune ili nezakonit lov istih) i koja, kao što je već istaknuto često poprimaju transnacionalni karakter. Ipak, treba imati na umu da navedena konvencija još uvek nije stupila na snagu tako da njena ratifikacija tek predстоji i drugim evropskim zemljama.

Na kraju, treba istaći da ratifikacija bilo koje konvencije i usvajanje odnosno izmena relevantnih propisa u skladu sa njenim zahtevima predstavlja samo prvi korak ka ostvarivanju principa i stanarda koje ona postavlja. Mnogo važnija i složenija obaveza sastoji se u obezbeđenju njihove primene u praksi. Puno poštovanje standarda zaštite i dobrobiti životinja, koji su propisani navedenim konvencijama Saveta Evrope, nije moguće bez podizanja

društvene svesti o značaju životne sredine uopšte, a posebno životinja i to ne samo kao njenog integralnog dela već i kao čovekovih "subića" (Paunović, 2004:60), koja imaju određene vrednosti i interes (Fajnberg, 1987:29-30.). Potvrdu da je tako nešto moguće ne samo u teoriji već i u zakonodavstvu i praksi, predstavljau napredna rešenja usvojena u pojedinim evropskim zemljama, koja svakako predstavljaju dobre primere i smernice za buduće postupanje i u našoj zemlji.

REFERENCE

- (1) Fajnberg, Dž. (1987) Prava životinja i nerođenih pokolenja (prevod: Babić, J.), Gledišta: Časopis Beogradskog univerziteta, br. 7/8, godina 28, Beogradski univerzitet: Narodna omladina Srbije: Savez studenata, Beograd.
- (2) Holden, J.(1998) By Hook or by Crook – a reference manual on illegal wildlife trade and prosecutions in the United Kingdom, The Royal Society for the Protection of Birds, The Lodge, Sandy Beds, UK.
- (3) Lilić, S., Drenovak, M. (2010) Ekološko pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- (4) Joldžić, V. (2006) Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (5) Jovašević, D. (2009) Evropski standardi i zaštita životne sredine, Evropsko zakonodavstvo, vol. VIII, br. 27 – 28.
- (6) Jovašević, D. Petrović, B. (2003) Odgovornost za zagroživanje na životna sredina od aspekt na aktite od Sovetot na Europa, u Godišnjaku Pravnog fakulteta u Skoplju, 2002-2003, br. 40.
- (7) Jovašević, D. (2009) Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije, Niš.
- (8) Nattrass, K. (2004) "...Und die Tiere", Constitutional Protection for Germany's Animals, Animal Law Review at Lewis and Clark Law School, Vol. 10:283, Portland, Oregon.
- (9) Paunović, M. (2004) Prava životinja – savremeni međunarodni standardi, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i "Đuro Salaj" AD, Beograd.
- (10) Paunović, M. (2005) Životinska prava-prilog proširenoj teoriji ljudskih prava, Strani pravni život, br. 3/2005., Institut za uporedno pravo, Beograd.
- (11) Paunović, M. (2004) Uporednopravni pregled zaštite prava i dobrobiti životinja, Strani pravni život, br. 1/2004, Institut za uporedno pravo, Beograd.

- (12) Tomaselli, P. (2003) International Comparative Animal Cruelty Laws, *Animal Legal and Historical Center*, Michigan State University College of Law.
- (13) Rice, M. (ed.), Banks, D., Davies, C., Gosling, J., Newman, J., Wadley, J., Walravens, F. (2008) *Environmental Crime – A Threat to our Future*, Environmental Investigation Agency (EIA), London.

IZVORI

- Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009
- Zakon o dobrobiti životinja, "Službeni glasnik RS", br. 41/2009
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 102/2007
- Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kućnih ljubimaca, "Službeni glasnik RS Međunarodni ugovori", br. 1/2010
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001
- Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe izmenjene Protokolom o izmeni Evropske konvencije o zaštiti kičmenjaka namenjenih za ogledne i druge naučne svrhe, "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 1/2010
- Evropska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prevozu, "Službeni list SRJ Međunarodni ugovori", br. 1/1992
- Evropska konvencija za zaštitu životinja koje se uzgajaju na poljoprivrednim gazdinstvima, "Službeni list SRJ Međunarodni ugovori", br. 6/1996
- Evropska konvencija za zaštitu životinja za klanje, "Službeni list SRJ Međunarodni ugovori", br. 6/1996
- Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 04.11.1998., Council of Europe, European Treaty Series - No. 172, Preuzeto sa:
<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=172&CL=ENG>, pristup: 08.09.2011. godine
- Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (European Treaty Series No. 172) - Explanatory Report, preuzeto

- sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>,
pristup: 08.09.2011. godine
- Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 19.09.1979, European Treaty Series No. 104., preuzeta sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/104.htm>,
pristup: 08.09.2011. godine
 - European Convention for the Protection of Animals during International Transport, Paris, 13.12.1968, Council of Europe, European Treaty Series No. 65 (Text amended according to the provisions of Additional Protocol (European Treaty Series No. 103), which entered into force on 7 November 1989), preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=065&CM=1&CL=ENG>, pristup: 06.10.2011. godine
 - European Convention for the Protection of Pet Animals, Strasbourg, 13.11.1987., Council of Europe, European Treaty Series - No. 125, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/172.htm>, pristup: 08.09.2011. godine
 - Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES), Washington, D.C., 03.03.1973., Bonn, on 22.06.1979. (amended), United Nations Treaty Series Vol. 993, Registration No. I-14537, preuzeto sa: <http://www.cites.org/eng/disc/text.php#texttop>, pristup: 01.08. 2011. godine i <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20993/volume-993-I-14537-English.pdf>, pristup: 01.08. 2011. godine
 - United Nations Convention against Transnational Organized Crime UN General Assembly Resolution A/RES/55/25, 08.01. 2001., preuzeto sa: http://www.unodc.org/pdf/crime/a_res_55/res5525e.pdf, pristup: 07.09.2011. godine
 - European Social Charter (revised), Strasbourg, 3 May 1996, preuzeto sa: <http://www.coe.int/T/DGHL/Monitoring/SocialCharter/Presentation/ESCRBooklet/English.pdf>, pristup: 13.09.2011. godine
 - European Convention for the Protection of Animals for Slaughter, Strasbourg, 10.05.1979, Council of Europe, European Treaty Series - No. 102, preuzeto sa: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/102.htm>, pristup: 06.10.2011. godine
 - European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and Other Scientific Purposes, Council of Europe, Strasbourg, 18.03.1986., European Treaty Series - No. 123, text amended according to the provisions of the Protocol (European Treaty Series No. 170), as of its entry into force, on

- 2 December 2005., preuzeto sa:
<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=123&CM=0&CL=ENG>, pristup: 14.09.2011. godine
- European Convention For The Protection Of Animals Kept For Farming Purposes, Strasbourg, 10.III.1976., Council of Europe, European Treaty Series - No. 87, preuzeto sa:
<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=087&CM=8&CL=ENG>, pristup: 18.09.2011. godine
- Izveštaj o radu ORCA za 2006. godinu, preuzeto sa:
<http://orca.rs/cms/uploaded/PDFovi/Izvestaj%20o%20radu%20ORCA%202006.pdf>, pristup: 25.07.2011. godine

THE ROLE OF THE COUNCIL OF EUROPE CONVENTIONS IN CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF ANIMALS

A large number of conventions relevant for the establishment of essential animal welfare standards have been adopted under the auspices of the Council of Europe, establishing essential animal welfare standards and constituting obligations for the member states to prescribe measures for their violation, including criminal sanctions as ultima ratio. Some of these conventions protect animals as integral parts of environment, together with soil, air, water and plants, whereas others are dedicated exclusively to the protection of animal welfare in various situations. Our country ratified the majority of these conventions, and, having in mind its legislative efforts directed towards the creation of normative frameworks for adequate criminal and administrative legal protection of animals, it can be expected to fulfill the obligations they prescribe. Accordingly, the author attempts to present fundamental principle of those European conventions that are to be considered as the most significant for the field of criminal legal protection of animals.

KEY WORDS: animals / The Council of Europe Conventions / criminal legal protection / criminal offence / environment

OSNOVNE KARAKTERISTIKE NOVOG MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA SRBIJE*

Dragan Jovašević*
Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

Donošenjem novog Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica 2005. godine Republika Srbija se pridružila malom broju savremenih država koje na poseban način uređuju krivičnopravni status maloletnika. Na ovaj način je u posebnom zakonskom tekstu u celini uređen pravni položaj (prava, obaveze i odgovornosti) maloletnika kao učinilaca krivičnih dela i maloletnika kao žrtava krivičnih dela. U osnovi ovog novog maloletničkog krivičnog prava nalaze se brojni međunarodni i evropski standardi koji su implementirani u pravni sistem koji je zaživeo za proteklih pet godina primene. Novi propisi uređuju materijalno, procesno i izvršno krivično pravo kako bi ono u potpunosti ostvarilo proglašeni cilj – vaspitanje, prevaspitanje i pravilan razvoj maloletnika. U ovom radu autor ukazuje na pojam, predmet, cilj, izvore, principe i osnovne karakteristike maloletničkog krivičnog prava na bazi pravne teorije, sudske prakse i zakonske literature.

KLJUČNE REČI: maloletnik, / krivično delo / zakon / odgovornost / krivične sankcije / vaspitanje

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: jovas@prafak.ni.ac.rs

1. POJAM MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA

Maloletničko krivično pravo¹ je deo, segment krivičnog prava jedne države koje zbog obilja specifičnih rešenja u poslednje vreme u nizu evropskih država² dobija karakter samostalne pravne (pozitivno pravne), ali i naučne discipline³. Radi se, naime, o posebnoj, zaokruženoj i autonomnoj celini koja sadrži niz specifičnih rešenja u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela⁴. Neretko se stoga u literaturi za ovu granu prava upotrebljava naziv para – krivično pravo ili kvazi – krivično pravo⁵ koje se odnosi na maloletna lica.

Dakle, maloletničko krivično pravo⁶ je skup zakonskih propisa kojima se određuje krivičnopravni status maloletnih lica⁷ (kao učinilaca krivičnih dela, odnosno maloletnih lica kao žrtava krivičnih dela). To je pravo koje propisuje poseban tretman u postupku propisivanja, izričanja i izvršenja sankcija prema maloletnim učiniocima krivičnih dela⁸. Tako ovaj naziv, koji se često u pravnoj teoriji određuje kao kriminalno – politički postulat, obuhvata granu prava sa krivičnopravnim odredbama koje se primenjuju na maloletne učinioce krivičnih dela i koje odslikavaju poseban, specifičan karakter ove grane

¹ Termin maloletničko krivično pravo je gotovo uobičajen u pravnoj teoriji (G. Marjanović, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, Skoplje, 1998. godine, str. 361., LJ. Bavcon, A. Šelić, Kazensko pravo, Splošni del, Ljubljana, 1999. godine, str. 230. ili P. Novoselec, Opći dio kaznenog prava, Zagreb, 2004. godine, str. 3. ili D. Jovašević, Maloletničko krivično pravo, Beograd, 2008. godine, str.13.). No, u pravnoj teoriji se za ovu granu prava upotrebljava i naziv "krivično pravo za maloletnike". Oba ova termina asociraju na krivično pravo "maloletničkog karaktera" koje stoji nasuprot punoletničkom krivičnom pravu (M. Škuljić, Maloletnici kao učinioци i kao žrtve krivičnih dela, Beograd, 2003. godine, str. 368.).

² U teoriji se smatra da su prvi "posebni" maloletnički krivični zakoni doneti tek početkom 20. veka i to: 1908. godine u Velikoj Britaniji (Engleska) i Kanadi, 1912. godine u Belgiji i Francuskoj, 1923. godine u Nemačkoj i 1940. godine u Finskoj. (B. Vučković, Prava maloletnih učinilaca krivičnih dela i oštećenih u maloletničkom krivičnom zakonodavstvu, Zbornik radova, Krivičnopravna pitanja maloletničke delinkvencije, Beograd, 2008. godine, str. 271).

³ D. Jovašević, Maloletničko krivično pravo, op. cit. str. 14-18.

⁴ Z. Stojanović, Krivično pravo, Opšt del, Beograd, 2005. godine, str. 344.

⁵ Z. Stojanović, Krivično pravo, Opšt del, ibid, str. 344.

⁶ D. Jovašević, Z. Stevanović, Pojam i karakteristike maloletničkog krivičnog prava, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 1/2008. godine, str. 119-135.

⁷ Interesantno je da se u delu nemačke krivičnopravne teorije javljaju i takva mišljenja da se ovde radi o kriminalitetu lica koja nisu navršila 25 godina života (W. Sauer, Kriminologie, Berlin, 1950. godine, str. 108).

⁸ G. Marjanović, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, op.cit. str. 361.

prava⁹. To je pravo koje se zasniva na ličnosti učinioca delikta (*Taterstrafrecht*), a ne na samom deliktu (*Tatstrafrecht*)¹⁰.

Ili drugim rečima, to je sistem zakonskih pravnih propisa kojima se određuje sistem krivičnih sankcija za maloletne učinioce krivičnih dela¹¹, a pod određenim uslovima i za punoletne učinioce, te postupak za izricanje i izvršenje ovih sankcija od strane nadležnih državnih organa¹². Stoga se može reći da maloletničko krivično pravo prevazilazi okvire krivičnog prava jer obuhvata ne samo krivičnopravne odredbe materijalnopravne sadržine, već i odredbe procesnog i izvršnog krivičnog prava na način, u meri i u obimu koji se odnosi na maloletne učinioce krivičnih dela¹³.

Maloletničko krivično pravo tako predstavlja skup (sistem) zakonskih propisa kojima je regulisan položaj (prava, obaveze i odgovornost) maloletnika¹⁴ u krivičnom pravu u celosti¹⁵. Ove odredbe se, prvo, odnose na¹⁶:

- 1) pojam i vrste maloletnika kao subjekata krivičnog prava (aktivni i pasivni¹⁷ subjekt krivičnog dela),
- 2) vrste, uslove, svrhu, sadržinu, način i uslove propisivanja i izricanja krivičnih sankcija prema maloletnim učiniocima krivičnih dela,
- 3) postupak za izricanje krivičnih sankcija za maloletnike (koji predstavlja posebnu, specifičnu vrstu krivičnog postupka – specifičnog po organima za

⁹ N. Milošević, Nove tendencije u savremenoj nauci krivičnog prava i maloletničko krivično zakonodavstvo, Zbornik radova, Nove tendencije u savremenoj nauci krivičnog prava i naše krivično zakonodavstvo, Zlatibor, 2005. godine, str. 281-297.

¹⁰ G. Marjanović, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, op. cit. str. 362.

¹¹ U istoriji krivičnog prava se mogu naći i takva shvatanja prema kojima je prva penitensijarna ustanova za maloletne učinioce krivičnih dela osnovana na inicijativu rimskog pape Klimenta IX još 1703. godine u Rimu da bi se kasnije ovakve ustanove osnivale i u drugim državama : Nemačkoj, Francuskoj, Švajcarskoj i Velikoj Britaniji (G. Marjanović, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, op.cit. str. 362).

¹² I. Stevanović, N. Milošević, Neophodne pretpostavke za primenu Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Zbornik radova, Novo krivično zakonodavstvo : dileme i problemi u teoriji i praksi, Beograd, 2006. godine, str. 487-493.

¹³ D. Jovašević, Z. Stevanović, Pojam i karakteristike maloletničkog krivičnog prava, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 1/2008. godine, str. 119-125.

¹⁴ B. Čeđović, Krivično pravo u sudskoj praksi, Knjiga prva, Opšti deo, Beograd, 1985. god., str. 492.

¹⁵ O. Perić, Položaj maloletnika u jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu sa stanovišta zaštite ljudskih prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, broj 1-3/2000. godine, str. 27-32.

¹⁶ D. Jovašević, Savremene tendencije u oblasti kodifikacije maloletničkog krivičnog prava, Zbornik radova, Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava, Niš, 2010. godine, str. 495-525.

¹⁷ M. Vešović, Maloljetnik kao objekt krivičnopravne zaštite, Pravna misao, Sarajevo, broj 7-8/1978. godine, str. 139-157.

pokretanje i vođenje krivičnog postupka i za izricanje krivičnih sankcija, arhitektonici i toku postupka i učešću posebnih vandsudskih – posebno vankrivičnosudskih organa u postupku izricanja i izvršenja krivičnih sankcija) i

4) postupak izvršenja izrečenih krivičnih sankcija, ali i neformalnih mera (vaspitnih nalogi) prema maloletnim učiniocima krivičnih dela.

Ono se nizom svojih odredbi sadržinski, a i po formi, izdvaja iz krivičnog prava koje se, inače, primenjuje prema punoletnim učiniocima krivičnih dela. Pod određenim, zakonom predviđenim, uslovima ovo pravo se izuzetno primenjuje i prema mlađim punoletnim učiniocima krivičnih dela (u doba mlađeg punoletstva, dakle od navršene 18 do nenavršene 21 godine života)¹⁸.

Potreba za posebnim krivičnopravnim položajem maloletnika kao učinilaca krivičnih dela (a time i za izdvajanjem maloletničkog krivičnog prava u zasebnu, specifičnu granu pozitivnog pravnog sistema) je možda najpotpunije izražena u preambuli Zakona o maloletničkom krivičnom pravosuđu Kanade iz 2002. godine¹⁹ gde se kao ciljevi maloletničkog krivičnog prava smatraju: 1) prevencija kriminaliteta maloletnika, 2) rehabilitacija i reintegracija maloletnika u društvo, 3) maloletna lica moraju snositi adekvatne posledice za izvršenje krivičnih dela i 4) na taj način se doprinosi dugotrajnoj zaštiti društva.

Na sličan način ciljeve maloletničkog krivičnog prava određuje i Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske²⁰ iz 2010. godine, koji u članu 1. navodi da se ovim zakonom utvrđuju posebna pravila postupanja prema deci koja se nalaze u sukobu sa zakonom na način kojim se bez diskriminacije unapređuje osećaj dostojanstva i lične vrednosti deteta uzimajući u obzir njegovu uzrast, najbolje interes, pravo na život, opstanak i razvoj pri čemu sva zalaganja treba da vode rehabilitaciji i socijalnoj integraciji deteta i njegovom preuzimanju konstruktivne uloge u društvu²¹.

¹⁸ D. Jovašević, Leksikon krivičnog prava, Beograd, 2011. godine, str. 270.

¹⁹ Ž. Pru, Kanadski zakon o krivičnom gonjenju maloletnika, Zbornik radova, Krivičnopravna pitanja maloletničkedelinkvencije, Beograd, 2008. godine, str. 37-38.

²⁰ "Službeni glasnik Republike Srpske", broj 13/2010; Zakon je stupio na snagu 1. januara 2011. god.

²¹ M. Simović, D. Jovašević, LJ. Mitrović, M. Simović Nišević, Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske, Banja Luka, 2010. godine, str. 45-47.

2. SISTEM MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA

Iz pojmovnog određivanja maloletničkog krivičnog prava proizlazi da se u okviru ove nove grane pozitivnog prava, ali i naučne discipline razlikuje više delova. Svi ovi delovi, svaki za sebe predstavljaju samostalnu i autonomnu granu prava, ali svi oni sadržinski, po formi i cilju koji treba da ostvare čine jedinstvenu granu pozitivnog kaznenog (krivičnog) prava. Tako sistem maloletničkog krivičnog prava čine²²:

- 1) materijalno krivično pravo – sistem zakonskih propisa kojima se određuje krivičnopravni položaj (prava, obaveze i odgovornost) maloletnih učinilaca krivičnih dela i sistem krivičnih sankcija za maloletnike (vaspitne mere i kazna maloletničkog zatvora), kao i alternativne, diverzionate mere (vaspitni nalozi kao sredstvo diverzionog modela maloletničkog krivičnog prava),
- 2) procesno krivično pravo – sistem zakonskih propisa kojima se određuje pojam, organizacija i nadležnost organa maloletničkog krivičnog pravosuđa, pokretanje i vođenje krivičnog postupka, tok i arhitekttonika prvostepenog i postupka po pravnim lekovima prema maloletnim učiniocima krivičnih dela i
- 3) izvršno krivično pravo – sistem zakonskih i podzakonskih propisa kojima se određuje organizacija i nadležnost državnih organa i postupak izvršenja izrečenih maloletničkih krivičnih sankcija i drugih alternativnih mera (vaspitnih nalogi) koje se primenjuju prema maloletnim učiniocima krivičnih dela.

Konačno, u okviru sistema maloletničkog krivičnog prava izdvajaju se i zakonske odredbe o zaštiti dece i maloletnih lica kao oštećenih lica u krivičnom postupku.

3. IZVORI MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA

U nizu savremenih evropskih država je u poslednje vreme došlo do izdvajanja krivičnopravnih odredbi koje se odnose na položaj maloletnih učinilaca krivičnih dela u posebno, specijalno krivično zakonodavstvo. Time je stvoren zaokruženi sistem "maloletničkog krivičnog prava" koje uvažava niz specifičnosti maloletnih lica s obzirom na njihov uzrast, socijalno, psihološko i medicinsko stanje.

²² D. Jovašević, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sa uvodnim komentarom, Beograd, 2005. godine, str. 3-59.

Istorijski posmatrano, maloletni učinioци krivičnih dela odavno imaju poseban status. Razlog za to treba tražiti u starosnom dobu u kome se nalaze ova lica koje je ispunjeno mnogobrojnim i neprestanim promenama, dobu koje je prožeto njihovim biološkim i psihološkim, odnosno socijalnim sazrevanjem, a to sve zahteva i prilagođavanje mera krivičnog prava takvom uzrastu. U težnji da se kriminalno ponašanje maloletnika spreči u korenu, s obzirom da od toga zavisi umnogome i njihov budući život (pa i kriminalna karijera), sva savremena krivična zakonodavstva u odnosu na maloletnike pokazuju posebno razumevanje²³.

Tako je danas u Austriji, Kanadi, Italiji, Nemačkoj, Finskoj, Francuskoj, Hrvatskoj, Makedoniji, Republici Srpskoj (u sastavu Bosne i Hercegovine) i sada Republici Srbiji ova grana prava formalno izdvojena iz krivičnog zakona (zakonika) koje važi za ostale, "redovne" učinioce krivičnih dela (punoletna lica, a pod zakonom određenim uslovima i pravna lica).

Prva država u svetu koja je uspostavila poseban krivičnopravni položaj maloletnika je bila Kanada gde je još 1908. godine donet poseban Zakon o maloletnim delinkventima²⁴. Ovaj je zakon danas zamenio novi Zakon o maloletničkom krivičnom pravosuđu iz 2002. godine²⁵.

A, među državama na evropskom kontinentu koje su pošle putem osamostaljivanja maloletničkog krivičnog prava je među prvima bila Finska. U ovoj državi je još 1940. godine donet poseban Zakon o mladim prestupnicima (*Young Offenders Act*)²⁶. Nedavno je ova država otišla korak dalje donošenjem još dva zakonska teksta koja predviđaju primenu krivičnih sankcija prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. To su: 1) Eksperimentalni zakon o maloletničkoj kazni (*Experimental Juvenile Punishment Act*)²⁷ iz 1996. godine i 2) Zakon o maloletničkoj kazni (*Juvenile Punishment Act*)²⁸ iz 2004. godine.

²³ B. Čeđović, Krivično pravo u sudskoj praksi, Knjiga prva, Opšti deo, op.cit. str. 492.

²⁴ The Juvenile Delinquents Act, Statutes of Canada, 1908. godine. No, i pre toga, u Kanadi je počev od 1894. godine bio u primeni poseban zakonski tekst koji je bio posvećen problematiči sprečavanja i suzbijanja maloletničke delinkvencije – Zakon o hapšenju, suđenju i zatvaranju mlađih prestupnika - The Act Respecting Arrest, Trial and Imprisonment of Youthful Offenders.

²⁵ The Youth Criminal Justice Act, Statutes of Canada, 2002. godine. Ovaj zakon je stupio na snagu 1. aprila 2003. godine.

²⁶ Act No. 262/1940.

²⁷ Act No. 1058/1996.

²⁸ Act No. 1196/2004.

Tako je u Nemačkoj položaj maloletnika u krivičnom pravu uređen odredbama Zakona o maloletničkom krivičnom pravosuđu iz 1974. godine – *Jugendgerichsgesetz*²⁹ sa poslednjim izmenama i dopunama iz 2008. godine.

U Austriji je položaj maloletnih učinilaca krivičnih dela uređen posebnim Zakonom o maloletnicima³⁰ iz 1988. godine (čija je inače prva verzija bila sačinjena još 1928. godine).

Iste godine i u Italiji dolazi do značajnijih promena u oblasti maloletničkog krivičnog prava nakon usvajanja Dekreta predsednika Republike broj 448/88 čije su odredbe posvećene posebnom položaju maloletnih učinilaca krivičnih dela i krivičnom postupku prema njima³¹.

Poseban "maloletnički krivični zakon" se primjenjuje i u Francuskoj gde je u primeni Ordonansa za decu i maloletnike (Ordonnance No. 45-174 du 2. fev.) du 2. fev. 1945. godine dopunjena Zakonom broj 2002-1138 od 9. septembra 2002. godine.

U državama u našem okruženju poseban krivičnopravni status maloletnih učinilaca krivičnih dela je prvi put uređen posebnim zakonom u Republici Hrvatskoj, kada je 1997. godine donet poseban Zakon o sudovima za mladež iz 1997. godine³². Danas je taj zakon zamenjen istoimenim tekstom Zakona o sudovima za mladež koji je donet jula 2011. godine³³.

Slična je situacija i u Republici Makedoniji gde je u primeni Zakon za maloletnička pravda iz 2007. godine³⁴.

U Republici Srpskoj (u sastavu Bosne i Hercegovine) je donet poseban Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku iz 2010. godine³⁵ (koji je stupio na snagu 1. januara 2011. godine).

Sledeći tendencije prisutne poslednjih decenija u nekim evropskim državama, i u Republici Srbiji je pri izvedenoj radikalnoj reformi u toku

²⁹ *Jugendgerichsgesetz* (JGG) je inače usvojen 1953. godine, a danas je na snazi verzija zakona koja je usvojena 11. decembra 1974. godine (Bundesgesetzblatt BGBl) I, broj 3427 sa izmenama i dopunama od 8. jula 2008. godine (Bundesgesetzblatt BGBl) I, broj 1212.

³⁰ *Jugendgerichsgesetz* - JGG (Bundesgesetzblatt BGBl) I, broj 599/1988.

³¹ Decreto del presidente della Repubblica No. 448/88; više: M.S.Totara, V.Condro, G.Fanelli, M. Nolfo, M. Pergolini, La sospensione del processo e messa alla prova, Roma, 2008. godine.

³² "Narodne novine Republike Hrvatske", broj 111/97, 27/98 i 12/2002; više: F. Hirjan, M. Singer, Komentar Zakona o sudovima za mladež i kaznenih djela na štetu djece i maloljetnika, Zagreb, 2002. godine

³³ "Narodne novine Republike Hrvatske", broj 84/2011; Zakon je stupio na snagu 01. 09. 2011. god.

³⁴ "Službeni vesnik na Republika Makedonija", broj 87/2007

³⁵ "Službeni glasnik Republike Srpske", broj 13/2010

2005. godine³⁶ u oblasti krivičnog prava donet poseban (*lex specialis*) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (ZOMUKD)³⁷. Na taj način je maloletničko krivično pravo formalno izdvojeno iz Krivičnog zakonika, odnosno Zakonika o krivičnom postupku i Zakona o izvršenju krivičnih sankcija. Danas je u Republici Srbiji navedeni zakon osnovni, neposredni izvor maloletničkog krivičnog prava, koje ima primat u primeni prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, a pod određenim zakonskim uslovima i prema mlađim punoletnim licima.

No, kao izvor maloletničkog krivičnog prava u Republici Srbiji takođe se javlja i Krivični zakonik,³⁸ odnosno sporedno, dopunsko ili pomoćno krivično pravo, posebno prilikom određivanja pojma, elemenata i karakteristika pojedinih krivičnih dela na strani čijih učinilaca (u svojstvu izvršioca, saizvršioca ili saučesnika) se javljaju maloletna lica. Kao izvor maloletničkog krivičnog prava na određeni način se javljaju i: Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Zakon o sudovima, Zakon o javnom tužilaštvu, Zakon o policiji i sl.

Takođe se kao posredni izvori maloletničkog krivičnog prava javljaju i drugi pravni izvori kao što su: 1) međunarodni ugovori, 2) sudska praksa, 3) podzakonski akti (normativni akti državnih organa), 4) pravna teorija i 5) običajno (nepisano) pravo. Ovi se izvori na posredan način javljaju kao izvor maloletničkog krivičnog prava i to u obimu i pod uslovima kojima se upotpunjaju krivičnopravne odredbe (materijalnog, procesnog i izvršnog krivičnog prava), koje se odnose na maloletna lica kao učinioce krivičnih dela³⁹.

³⁶ Predlog ovog zakona u Republici Srbiji je sačinjen na inicijativu Jugoslovenskog centra za prava deteta, Saveta Evrope, UNICEF-a i Danskog centra za ljudska prava uz podršku Ministarstva pravde i Ministarstva za socijalna pitanja.

³⁷ Zakon je objavljen u "Službenom glasniku Republike Srbije", broj 85/2005, a stupio je na snagu 1. januara 2006. godine.

³⁸ "Službeni glasik Republike Srbije", broj 85/2005, 88/2005, 115/2005, 72/2009 i 111/2009; Više: D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2010. godine.

³⁹ U Republici Crnoj Gori maloletničko krivično pravo nije formalno izdvojeno iz krivičnog prava u poseban zakonski tekst, već su krivičnopravne odredbe materijalnog karaktera sadržane u Krivičnom zakoniku Republike Crne Gore ("Službeni list Republike Crne Gore", broj 70/2003, 47/2006, 40/2008 i 25/2010), a procesne odredbe u Zakoniku o krivičnom postupku, odnosno odredbe izvršnog karaktera u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija. No, i ove su odredbe u velikoj meri specifične prirode, karaktera, sadržine i cilja, koje imaju primat u primeni prema maloletnim učiniocima krivičnih dela.

4. KARAKTERISTIKE MATERIJALNOG KRIVIČNOG PRAVA

U našem krivičnom pravu⁴⁰ Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika FNRJ iz 1959. godine⁴¹ izdvojene su odredbe o kažnjavanju maloletnih učinilaca krivičnih dela u posebno poglavlje⁴². Takođe u Zakoniku o krivičnom postupku⁴³ su bile predviđene posebne odredbe o postupku prema maloletnicima (čl. 464-504. ZKP u Republici Srbiji u važnosti do donošenja posebnog zakona 2005. godine), dok je Zakon o izvršenju krivičnih sankcija samo do početka 2006. godine predviđao postupak, način i uslove izvršenja izrečenih maloletničkih krivičnih sankcija.

Tako je sa početkom od 1. januara 2006. godine i u Republici Srbiji konstituisano maloletničko krivično pravo. Ono ima sledeće karakteristike⁴⁴:

- 1) krivičnopravne odredbe se ne odnose na lice koje u vreme izvršenja krivičnog dela nije navršilo 14 godina (član 2. ZOMUKD). Takva lica se nazivaju "deca" i oni nisu aktivni subjekti krivičnog prava. Prema njima je u potpunosti isključena primena krivičnog prava, ali oni zato podležu primeni odredbi drugih grana prava (porodičnog prava, prava socijalnog staranja, prekršajnog prava i sl.),
- 2) jezičkim i gramatičkim tumačenjem, pojam "maloletnog učinioca krivičnog dela"⁴⁵ pravno nije moguć, jer krivičnog dela nema bez postojanja krivice na strani njegovog učinioca (prema objektivno – subjektivnom shvatanju pojma krivičnog dela iz člana 14. Krivičnog zakonika). Takođe je pojam krivice nespojiv (inkompatibilan) i sa pojmom deteta, pa čak i sa pojmom maloletnika. Stoga i sam Krivični zakonik, uviđajući ovu nelogičnost, upotrebljava izraz "maloletnik koji je izvršio

⁴⁰ Više: L.J. Lazarević, Propisi o maloletnicima, Beograd, 1958. godine.

⁴¹ O. Perić, Pokret nove društvene odbrane i krivičnopravni položaj maloletnika, Zbornik Matice srpske, Novi Sad, broj 88/1990. godine, str. 125-131.

⁴² O. Perić, Decenija velikih promena u krivičnopravnom statusu maloletnika, Anal Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, broj 1-2/1994. godine, str. 172-185.

⁴³ Zakonik o krivičnom postupku u primeni u Republici Srbiji, "Službeni list SRJ", broj 70/2001 i 68/2002 i "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 58/2004, 85/2005, 115/2005, 46/2006., 49/2007, 122/2007, 20/2009 i 72/2009

⁴⁴ Vidi: M. Bajer, Kriminalitet maloletnika, Zagreb, 1967. godine; M. Bajer, Problem maloljetničkog kriminaliteta, Zagreb, 1969. godine; M. Singer, L.J. Miškaj Todorović, Delinkvencija mlađih, Zagreb, 1989. godine; S. Konstantinović Vilić, V. Miladinović, V. Đurđić, Kriminalitet maloletnica, Beograd, 1992. godine; F. Hirjan, M. Singer, Maloletnici u krivičnom pravu, Zagreb, 2001. godine.

⁴⁵ S. Konstantinović Vilić, Deca učinoci krivičnih dela u Nišu, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 1978. godine, str. 289-301; S. Konstantinović Vilić, Fenomenologija delinkvencije maloletnica, Zbornik radova, Žena, Zagreb, 1981. godine, str. 51-56.

protivpravno delo koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo". I dalje, isključeno je postojanje i utvrđivanje krivice maloletnih učinilaca krivičnih dela od strane nadležnih organa u krivičnom postupku⁴⁶,

3) maloletničko krivično pravo, kao zaokruženi sistem krivičnopravnih propisa koji se primenjuju prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, je lišeno brojnih pojmoveva i instituta koje inače poznaje "klasično, standardno" krivično pravo, koje se primenjuje prema punoletnim licima, kao što su: krivica, kazna, kazneni i retributivni sistem, srazmernost kazne stepenu opasnosti učinjocu i težini učinjenog krivičnog dela, odmeravanje kazne za krivična dela u sticaju⁴⁷,

4) sistem maloletničkog krivičnog prava treba da bude podređen kriminalno-političkim ciljevima – a to je vaspitanje maloletnog učinjocu krivičnog dela i njegovo prevaspitanje (čime se u prvi plan stavlja princip vaspitavanja, a ne princip kažnjavanja)⁴⁸. Na taj način je istaknut specijalno preventivni karakter ove grane prava, čime je napušten njegov dotadašnji "terapeutski" karakter⁴⁹.

U teoriji se stoga ističe da su maloletničke krivične sankcije, u prvom redu mere pomoći, mere socijalizacije sa što manje elemenata prinude, ograničenja prava i slobode i represije, a sve više mere pomoći, brige, nadzora i otklanjanja i predupređivanja smetnji i uslova za njihov normalan i

⁴⁶ Više: A. Carić, Mlađe osobe u kaznenom pravu, Zagreb, 2002. godine.

⁴⁷ M. Aćimović, Neki aspekti maloletničke delinkvencije u SR Bosni i Hercegovini, Pravna misao, Sarajevo, broj 1-2/1980. godine, str. 96-99.

⁴⁸ M. Singer, LJ. Miškaj Todorović, Analiza nekih obilježja kriminaliteta maloljetnika u Republici Hrvatskoj s posebnim naglaskom na vrstu kaznenih djela i mjesto njihovog izvršenja, Policija i sigurnost, Zagreb, broj 3/1992. godine, str. 157-172.

⁴⁹ Prvobitni represivni model krivičnopravnog položaja maloletnika se ističe po tome da je maloletnik tretiran kao "delinkvent u minijaturi", a njegov pravni položaj je karakterisalo blaže kažnjavanje zavisno od uzrasta i nešto povoljniji režim izdržavanja izrečene kazne (N. Milošević, Maloletničko krivično zakonodavstvo Srbije i Crne Gore i Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i drugi pravni standardi, Zbornik radova, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i krivično zakonodavstvo Srbije i Crne Gore, Zlatibor, 2004. godine, str. 261), koji je dugo vremena osporavan i podvrgavan snažnoj kritici posebno u 20. veku, te je postepeno potiskivan da bi konačno pedesetih godina 20. veka bio zamjenjen zaštitničkim modelom (O. Perić, Položaj maloletnika u jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu sa stanovišta zaštite ljudskih prava, Zbornik radova, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, broj 1-3/2000-2001. godine, str. 27) da bi krajem 20. veka u ovoj oblasti počeo sve više da se primenjuje i novi "pravosudni model" ili "model pravičnosti" prema kome "maloletnik i njegove potrebe nisu više ono što je primarno i o čemu treba isključivo da se vodi računa, već se u prvi plan ističe žrtva krivičnog dela i interesi samog društva, čime se ističe sistem restorativne pravde". (M.Škulić, I. Stevanović, Maloletni delinkventi u Srbiji, Beograd, 1999. godine, str. 13).

nesmetan razvoj i sazrevanje⁵⁰. To u krajnjoj liniji i odgovara tzv. Havanskim pravilima, koje je Organizacija ujedinjenih nacija (OUN) usvojila 1990. godine i koja u odnosu na maloletne učinioce krivičnih dela zahtevaju isključenje ili svodenje na minimum bilo kakvog oblika lišenja slobode (član 11. tačka b.).

5) među krivičnim sankcijama koje se primenjuju prema maloletnim učiniocima krivičnih dela primat imaju vaspitne mere nad kaznom⁵¹, koja predstavlja izuzetak izražen u primeni kazne maloletničkog zatvora⁵². Zakon poznaje devet vaspitnih mera koje su sistematizovane u tri grupe. To su: a) mere upozorenja i usmeravanja (koje su u Republici Srbiji zamenile ranije postojeće disciplinske mere), b) mere pojačanog nadzora i v) zavodske mere,

6) kaznom maloletničkog zatvora se može kazniti samo izuzetno stariji maloletnik ako je izvršio teško krivično delo za koje je predviđena kazna zatvora preko pet godina⁵³. Dakle, vaspitne mere su osnovni oblik reagovanja društva prema maloletnim učiniocima krivičnih dela⁵⁴. Pri tome, u primeni vaspitnih mera treba ići postepeno, stepenasto. Naime, prioritet u primeni imaju blaže vaspitne mere (mere upozorenja i usmeravanja), a tek potom teže vaspitne mere (mere pojačanog nadzora) i tek na kraju zavodske vaspitne mere. Štaviše, primat u primeni prema maloletnicima nemaju krivične sankcije⁵⁵, već njihovi supstituti (neformalne, diverzionate mere – mere restorativne pravde) koji imaju karakter neformalne sankcije, pri čemu je i takva njihova primena svedena na najmanju moguću meru⁵⁶,

⁵⁰ S. Konstantinović Vilić, Maloletnička delinkvencija u krivičnom pravu, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, broj 21/1981. godine, str. 285-302.

⁵¹ Prema raspoloživim statističkim podacima (Saopštenje 268. Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije) u periodu od 1997. do 2002. godine na području Republike Srbije od ukupno izrečenih krivičnih sankcija prema maloletnim učiniocima krivičnih dela zavodske vaspitne mere učestvuju sa 1-2,7 %, a kazna maloletničkog zatvora sa 0,6- 1,7 % (N. Milošević, Maloletničko krivično zakonodavstvo Srbije i Crne Gore i Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i drugi pravni standardi, Zbornik radova, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i krivično zakonodavstvo Srbije i Crne Gore, Zlatibor, 2004. godine, str.264).

⁵² M. Obretković, Pravni status maloletnih prestupnika između pravde i socijalne zaštite, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1993. godine, str. 77-92; H. Sijerčić Čolić, Asocijalno ponašanje djece i maloljetnika – uzroci i oblici reakcije u sistemu krivičnog pravosuđa u BiH na takvo ponašanje, Pravna misao, Sarajevo, broj 9-10/2001. godine, str. 30-36.

⁵³ Više : M. Singer, Kaznenopravna odgovornost mladeži, Zagreb, 1998. godine.

⁵⁴ D. Dimitrijević, Maloljetnici pred krivičnim sudom, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1958. godine, str. 51-58.

⁵⁵ S. Konstantinović Vilić, V. Miladinović, V. Đurđić, Primena krivičnopravnih mera prema maloletnim prestupnicima, Anal Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, broj 1-2/1994. godine, str. 134-147.

⁵⁶ Iako primena kazni prema maloletnicima predstavlja izuzetnu zakonsku mogućnost, ipak postoje i takva krivična zakonodavstva koja predviđaju široku lepezu kazni koje se primenjuju prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. Tako Ruski krivični zakonik u članu 87. propisuje da prema maloletnicima koji su izvršili krivično delo može biti odmerena kazna ili se prema njima

7) pored i umesto krivičnih sankcija, moderna krivična zakonodavstva (Kanada, Italija, Austrija, Nemačka, Francuska, Makedonija, Slovenija, Bosna i Hercegovina) poznaju različite mere alternativnog karaktera⁵⁷ (supstituti krivičnih sankcija)⁵⁸, čija se primena preporučuje prema teoriji neintervenisanja⁵⁹ kad god je moguće izbegavanje krivičnog pravosuđa preko skretanja krivičnog postupka – diverzionog postupka (*diversion*)⁶⁰, posebno kada se radi o bagatelnom, epizodnom, primarnom, situacionom ili slučajnom kriminalitetu⁶¹.

To su različite mere sui generis u vidu vaspitnih nalogu, uputstava, zabrana ili preporuka čiji je cilj da se izbegne ili odloži vođenje krivičnog postupka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela. Zapravo cilj je primene ovih mera skretanje postupka prema maloletnim licima sa krivičnog prava na druge grane prava (npr. porodično pravo ili pravo socijalnog staranja).

Ovakvo je rešenje u skladu sa nizom međunarodnih dokumenata kao što su:

- a) Minimalna standardna pravila za maloletničko krivično pravosuđe (Pekinška pravila) iz 1985. godine,
- b) Smernice za prevenciju maloletničke delinkvencije (Rijadske smernice) iz 1990. godine,
- v) Standardna minimalna pravila za mere alternativne institucionalnom tretmanu (Tokijska pravila) iz 1990. godine,

mogu primeniti vaspitne mere. U članu 88. navodi se više kazni koje se mogu izreći maloletnicima. To su: 1) novčana kazna, 2) lišenje prava na bavljenje određenom delatnošću, 3) obavezni rad, 4) popravni rad, 5) izolacija i 6) lišenje slobode do deset godina (I. Fedosov, T. Skuratov, Ugolovnij kodeks Rossijskoj federacii, Garant, Moskva, 2005. godine, str. 65-66).

⁵⁷ B. Cvjetko, Formalne i neformalne sankcije u maloljetničkom kaznenom pravu, Hrvatski Ijetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/1999. godine, str. 341-356.

⁵⁸ S. Konstantinović Vilić, M. Kostić, Diverzionalni modeli i alternativne krivične sankcije primenjene prema maloletnicima u sukobu sa zakonom, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, broj 50/2007. godine, str. 87-102.

⁵⁹ O. Perić, Alternativne mere i sankcije u novom krivičnom zakonodavstvu o maloletnicima, Bilten Okružnog suda u Beogradu, Beograd, broj 69/2005. godine, str. 7-10.

⁶⁰ U pravnoj teoriji se osporava upotreba termina "diverzionalni model" krivičnog postupka prema maloletnicima posebno kada se ima u vidu praktičan značaj primene principa oportuniteta u postupku prema maloletnicima koji se naziva "diverzionalnim postupanjem" u nemačkoj krivičnoprocесnoj teoriji, pri čemu diverzija znači jedan oblik skretanja sa opštem, uobičajenog, redovnog krivičnog postupka. Diverzionalni postupak znači samo da se postupak okončava na drugačiji način nego što je to uobičajeno po opštim pravilima (M. Škulić, Maloletnici kao učinoci i kao žrtve krivičnih dela, Beograd, 2003. godine, str. 134-135).

⁶¹ D. Foks, Restorativno pravo – upotreba obiteljskih grupnih savjetovanja u britanskom pravosudnom sistemu za maloljetnike, Kriminologija i socijalna integracija, Zagreb, broj 2/2004. godine, str. 111-126.

- g) Evropske smernice o društvenim sankcijama i merama za sprovođenje maloletničkog krivičnog pravosuđa (Bečke smernice) iz 1997. godine,
- d) Rezolucija XVII kongresa Međunarodnog udruženja za krivično pravo (Peking) iz 2004. godine,
- đ) Rezolucija Ekonomskog i socijalnog saveta OUN o pružanju podrške pokušajima nacionalne reforme maloletničkog pravosuđa iz 2007. godine i
- e) Preporuka generalnog sekretara OUN pod nazivom "Opšti pristup Ujedinjenih nacija maloletničkom pravosuđu" iz 2008. godine.

U tom smislu, od posebnog je značaja član 40. stav 3. tačka b. Konvencije OUN o pravima deteta⁶² iz 1989. godine (čija pojedina pravila detaljnije razrađuje Opšti komentar Komiteta za prava deteta pod nazivom "Prava deteta u maloletničkom pravosuđu" iz 2007. godine). Ova Konvencija zahteva od pojedinih država potpisnica da u svom nacionalnom pravnom i društvenom sistemu preduzmu mere kad god je moguće i poželjno da se uvedu mere postupanja sa decom i maloletnicima koja su prekršila zakon bez pribegavanja sudskom postupku,

8) novi zakonski propisi predviđaju sudsku zaštitu maloletnika u postupku izvršenja izrečenih maloletničkih krivičnih sankcija umesto ranije postojeće zaštite u upravnom sporu,

9) nove su i odredbe o nadzoru nad izvršenjem vaspitnih mera. Sudija za maloletnike koji je izrekao vaspitnu meru i javni tužilac za maloletnike vrše nadzor nad sprovođenjem izrečenih vaspitnih mera. U tom smislu oni su dužni da⁶³:

- a) prate rezultate izvršenja izrečene vaspitne mere,
- b) obilaze maloletnika koji je smešten u zavodu ili drugoj ustanovi,
- v) vrše neposredan uvid i

g) razmatraju izveštaje o toku izvršenja izrečene vaspitne mere.

Takođe, zakonom je obavezan nadležni organ starateljstva da svakih šest meseci dostavlja sudu i javnom tužiocu za maloletnike izveštaj o toku izvršenja ostalih vaspitnih mera (posebnih obaveza i mera pojačanog nadzora).

⁶² "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", broj 15/90

⁶³ D. Nikolić, S. Milenković, Uloga suda u sprovođenju vaspitnih mera, Zbornik radova, Maloletnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja, Banja Luka, 2008. godine, str. 305- 311.

No, sudija za maloletnike može zahtevati od organa starateljstva⁶⁴ ove izveštaje i u kraćim vremenskim periodima, kao što može da ovakve izveštaje zatraži i od drugih stručnih lica ako oni postoje u суду (socijalnog radnika, psihologa, pedagoga, specijalnog pedagoga i dr). Konačno, uprava zavoda ili druge ustanove u kojoj je maloletnik smešten je dužna da svakih šest meseci sudu i javnom tužiocu za maloletnike dostavlja izveštaj o rezultatima primene izrečene vaspitne mere, s tim što se na zahtev suda ovaj izveštaj može dostavljati i u kraćem vremenskom periodu i

10) na drugačiji način je sada uređena i pomoći maloletniku posle izvršenja zavodskih vaspitnih mera, odnosno kazne maloletničkog zatvora⁶⁵. Sada je postinstitucionalni tretman i prihvat maloletnika uređen na drugačiji način, gde je potencirana veća uloga i aktivnost nadležnog organa starateljstva⁶⁶. Ovaj organ, zapravo, za sve vreme trajanja izvršenja izrečenih maloletničkih krivičnih sankcija institucionalnog karaktera održava stalnu saradnju i kontakt ne samo za ustanovom u kojoj se maloletnik nalazi i sa samim maloletnikom, već i sa njegovom porodicom kako bi se ona pripremila i osposobila za vraćanje maloletnika u raniju socijalnu sredinu i njegovo uključivanje u normalan i društveno koristan život i aktivnosti.

5. KARAKTERISTIKE PROCESNOG KRIVIČNOG PRAVA

I u oblasti maloletničkog procesnog prava⁶⁷ koje je počelo da se primenjuje počev od 1. januara 2006. godine unet je niz specifičnih rešenja⁶⁸ koja treba da doprinesu uspešnosti i efikasnosti sprovedenog krivičnog postupka prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, odnosno ostvarenju zakonom propisane svrhe maloletničkih krivičnih sankcija⁶⁹ - sprečavanje i suzbijanje kriminaliteta maloletnika. Među osnovnim karakteristikama maloletničkog krivičnog procesnog prava, naročito se ističu sledeće:

⁶⁴ M. Paunović, Uloga socijalnih službi u prevenciji maloletničkog prestupništva, Beograd, 1980. godine, str. 89-111.

⁶⁵ Z. Nikolić, Stvarne ili prividne promene sankcija prema maloletnicima: opšti osvrt na svrhu, izbor, vrste i načine izvršenja, Zbornik radova, Kazneno zakonodavstvo – progresivna ili regresivna rešenja, Beograd, 2005. godine, str. 425-430.

⁶⁶ N. Milošević, Mesto i uloga sistema socijalne zaštite u primeni Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica u Srbiji, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 4/2007. godine, str. 9-17.

⁶⁷ M. Škulić, Osnovni principi postupka prema maloletnicima, Zbornik radova, Maloletnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvativog ponašanja, Banja Luka, 2008. godine, str. 217-226.

⁶⁸ D. Jovašević, Novine u maloletničkom krivičnom pravu u funkciji prevencije kriminaliteta, Zbornik radova, Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta, Beograd, 2008. god., str. 382-397.

⁶⁹ H. Sijerčić Čolić, O ulozi krivičnog postupka u resocijalizaciji maloletnog učinioča krivičnog dela, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1981. godine, str. 233-243.

1) u pravnom sistemu Republike Srbije postoje posebni organi⁷⁰ maloletničkog krivičnog pravosuđa⁷¹. To su:

- a) posebna odeljenja za maloletničku delinkvenciju u policijskim upravama (organima unutrašnjih poslova),
- b) posebni javni tužilac za maloletnike i
- v) posebni sudija⁷² za maloletnike, odnosno veća za maloletnike pri višem sudu (ranije okružnom sudu).

U drugim državama je na drugačiji način uređen organizaciono-institucionalni model maloletničkog krivičnog pravosuđa⁷³. Tako se razlikuje četiri modela ove vrste. To su⁷⁴:

- a) posebni sudovi za maloletnike koji su potpuno odvojeni od redovnih sudova, sudova opšte nadležnosti (države anglosaksonskog pravnog sistema),
- b) porodični sudovi u okviru kojih se osnivaju posebna odeljenja koja utvrđuju krivičnu odgovornost maloletnika i izriču im krivične sankcije za učinjena krivična dela (Kanada, Japan),
- v) paralelni modeli postupanja prema maloletnicima, u kojima se postupak prema maloletnom učiniku krivičnog dela može voditi ili pred sudom ili pred posebnim socijalnim organom (Norveška, Švedska, Škotska) i
- g) posebni funkcionalni oblici sudovanja prema maloletnicima u okviru sudova opšte, redovne nadležnosti (Italija, Nemačka, Srbija).⁷⁵

Sva lica koja postupaju u krivičnom postupku⁷⁶ prema maloletnicima u Republici Srbiji moraju da poseduju posebna, specijalna znanja iz oblasti

⁷⁰ A. Carić, *Organzi za izricanje mjera prema maloljetnicima*, Split, 1965. godine, str. 76-89.

⁷¹ Smatra se da su, istorijski posmatrano, prve ustanove za smeštaj maloletnika osnovane još 1703. godine u Rimu pod uticajem pape Klimenta IX (G. Marjanović, Makedonsko krivično pravo, Opšt del, op.cit. str. 362.), da bi kasnije ustanove slične sadržine osnovane i u Engleskoj, Nemačkoj, Francuskoj i Švajcarskoj. I danas u pojedinih zemljama (skandinavskog pravnog sistema) maloletničko krivično pravo primenjuju vanudske – administrativni organi: odbori ili savezi za dečiju zaštitu ili savezi za socijalnu zaštitu (A. Carić, *Problemi maloletničkog sudstva*, Split, 1971. god., str. 190.).

⁷² T. F. Geraghty, *The debate over the future of juvenile courts*, The Journal of criminal law and criminology, broj 1/1997. godine, str. 1-14.

⁷³ M. Simović, *Organzi i načela krivičnog postupka prema maloletnicima*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 1/2008. godine, str. 63-80

⁷⁴ A. Carić, I. Kustura, *Sudovi za mladež – ustrojstvo, sastav i nadležnost*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2009. godine, str. 857-894.

⁷⁵ L.J. Mitrović, *Organzi maloletničkog krivičnog pravosuđa*, Zbornik radova, Savremene tendencije krivične represije kao instrument suzbijanja kriminaliteta, Bijeljina, 2010. god., str. 140-142.

⁷⁶ N. Milošević, *Predlog Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica – procesne odredbe i odredbe o izvršenju krivičnih sankcija*, Zbornik radova, Novo krivično zakonodavstvo Srbije, Kopaonik, 2005. godine, str. 111-122.

o pravima deteta i prestupništvu (delinkvenciji) mladih⁷⁷. Štaviše, zakonom je izričito određeno da je veće za maloletnike u prvostepenom sudu sastavljenod sudije za maloletnike i dvojice sudija porotnika različitog pola (koji moraju biti iz reda nastavnika, učitelja, vaspitača i drugih stručnih lica koja imaju iskustvo u radu sa decom i mladima),

2) za razliku od stvarne nadležnosti suda koji vodi krivični postupak prema maloletnim učiniocima krivičnih dela – višeg suda (od 1. januara 2010. godine koji je zamenio stvarno nadležni okružni sud), mesna nadležnost suda se utvrđuje prema mestu prebivališta, odnosno mestu boravišta maloletnika. Pri tome posebnu i aktivnu ulogu u krivičnom postupku (pri izricanju i izvršenju vaspitnih naloga, odnosno vaspitnih mera) imaju i organi vankrivičnog pravosuđa – organ starateljstva⁷⁸,

3) u nekim drugim krivičnopravnim sistemima u postupku prema maloletnim učiniocima krivičnih dela učestvuju ne samo sudski⁷⁹, već i posebni vansudski, administrativni (upravni) organi: npr. lokalni organi socijalne zaštite (Danska), odbor za dečju zaštitu (Norveška) ili odbor za maloletnike (Škotska),

4) u krivičnom postupku prema maloletnicima⁸⁰ organi krivičnog gonjenja i suda imaju široka diskreciona ovlašćenja⁸¹ u pogledu pokretanja, vođenja ili okončanja shodno načelu oportuniteta⁸². Prvo, javni tužilac za maloletnike, odnosno sudija za maloletnike mogu odlučiti da izreknu u

⁷⁷ U tom pogledu je naročito značajna aktivnost Pravosudnog centra za obuku i usavršavanje, koji u saradnji sa resornim ministarstvom Vlade Republike Srbije, naučnim i stručnim ustanovama, stručnim i profesionalnim udruženjima i nevladinim organizacijama organizuje redovna stručna savetovanja, obuke, provere znanja i vrši sertifikovanje: sudija za maloletnike, javnih tužilaca za maloletnike, advokata, sudija i javnih tužilaca koji postupaju u postupcima gde se maloletno lice javlja kao oštećeno lice, radnika organa unutrašnjih poslova i punomoćnika maloletnih oštećenih.

⁷⁸ Vidi: O. Perić, Krivičnopravni položaj maloletnika, Beograd, 1975. godine i O. Perić, Komentar krivičnopravnih propisa o maloletnicima, Beograd, 1995. godine.

⁷⁹ O. Perić, Posebni sudovi za maloletnici (nastanovanje, razvoj, nadležnost), Pravna misla, Skoplje, broj 6/1975. godine, str. 26-38.

⁸⁰ J. Popadić, Postupak prema maloletnicima i učešće organa starateljstva u njemu, Pravni život, Beograd, broj 5-6/1960. godine, str. 32-36.

⁸¹ Nove zakonske odredbe daju javnom tužilaštvu široke mogućnosti primene načela svršishodnosti prekrivičnog postupka, a posebno primene izvansudske nagodbe i uslovnog oportuniteta uz primenu posebnih obaveza prema maloletnom učiniku krivičnog dela, pri čemu ovom organu pomažu psiholozi, pedagozi i socijalni radnici, ali koji se nalaze izvan ovog organa (LJ. Knežević Tomašev, Primena Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica – problemi u praksi, Bilten Vrhovnog suda Srbije, Beograd, broj 3/2006. godine, str. 156-160).

⁸² S. Gazivoda, U susret novom krivičnom zakonodavstvu za maloletnike, Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije, Beograd, broj 2/2005. godine, str. 51-59.

smislu člana 5. ZOMUKD maloletniku jedan ili više vaspitnih naloga (koji nisu krivične sankcije) umesto da pokrenu krivični postupak⁸³ ili pak da pokrenuti krivični postupak obustave ako se radi o krivičnom delu za koje je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna⁸⁴,

5) prema članu 58. ZOMUKD javni tužilac za maloletnike u slučaju izvršenja krivičnog dela za koje je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna može da odluči da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka prema maloletnom učiniocu takvog dela ako smatra da ne bi bilo celishodno da se vodi krivični postupak prema maloletniku s obzirom na prirodu krivičnog dela i okolnosti pod kojima je delo učinjeno, raniji život maloletnika i njegova lična svojstva,

6) kada je vaspitna mera ili kazna maloletničkog zatvora izrečena maloletniku i u toku je njihovo izvršenje, javni tužilac za maloletnike može da odluči da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka za drugo krivično delo maloletnika ako s obzirom na težinu učinjenog dela i kaznu odnosno vaspitnu meru koja se izvršava ne bi imalo svrhe vođenje krivičnog postupka i izricanje krivične sankcije za drugo delo. U tom slučaju on obaveštava u roku od osam dana oštećenog koji može od veća za maloletnike neposredno višeg suda da zahteva da odluči o pokretanju krivičnog postupka i u ovim slučajevima. Princip korisnosti je primarniji od principa pravičnosti (*justice model*) i zaštitničkog principa i

7) diskreciona ovlašćenja suda za maloletnike⁸⁵ sastoje se dalje ne samo u širokoj slobodi pri izboru jednog ili više vaspitnih naloga, odnosno vaspitnih mera, nego i u mogućnosti da već izrečenu vaspitnu meru zameni drugom pogodnjom merom ili je pak obustavi od daljeg izvršenja ako to zahteva konkretna situacija⁸⁶.

⁸³ Zakon o sudovima za mladež Republike Hrvatske predviđa specifično rešenje kada propisuje primenu izvansudske nagodbe između maloletnog učinjoca krivičnog dela i oštećenog pre nego što državni tužilac odluči o svrshodnosti pokretanja krivičnog postupka.

⁸⁴ N. Milošević, Neka aktuelna pitanja krivičnog postupka prema maloletnicima, Aktuelna pitanja maloletničke delinkvencije i mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku, Beograd, 1995. godine, str. 36-48.

⁸⁵ B. Čeđović, Neke karakteristike krivičnog postupka prema maloletnicima, Pravna misao, Sarajevo, broj 1-2/1970. godine, str. 51-64.

⁸⁶ L.J. Jovanović, D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2003. godine, str. 311-312.

Kao najznačajnije novine⁸⁷ u oblasti maloletničkog procesnog krivičnog prava u Republici Srbiji, koje je u primeni od 1. januara 2006. godine, mogu se navesti sledeće karakteristike:

- 1) uspostavljanje isključive nadležnosti višeg suda u krivičnom postupku prema maloletnicima,
- 2) specijalizacija svih učesnika (javnog tužioca, sudije, advokata, punomoćnika, radnika organa unutrašnjih poslova⁸⁸) u krivičnom postupku prema maloletnicima,
- 3) dalje približavanje u procesnom smislu položaja maloletnika i mlađih punoletnih lica u krivičnom pravu⁸⁹,
- 4) u krivičnom postupku je obavezna odbrana od strane advokata za sva krivična dela maloletnika⁹⁰,
- 5) pitanje uslovljenog oportuniteta⁹¹ krivičnog gonjenja maloletnih učinilaca krivičnih dela. Tako javni tužilac za maloletnike može da odluči da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka prema maloletniku, iako postoje dokazi iz kojih proizilazi osnovana sumnja da je učinjeno krivično delo, ako smatra da to ne bi bilo celishodno s obzirom na prirodu krivičnog dela i okolnosti pod kojima je učinjeno, raniji život maloletnika i njegova lična svojstva.

Isto tako, ako je u toku izvršenje izrečene kazne ili vaspitne mere, javni tužilac za maloletnike može da odluči da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka za drugo novoizvršeno krivično delo maloletnika ako, s obzirom na težinu učinjenog dela kao i na kaznu odnosno vaspitnu meru koja se izvršava, ne bi imalo svrhe vođenje krivičnog postupka i izricanje krivične sankcije. Svoju odluku o nepokretanju krivičnog postupka javni tužilac može da uslovi pristankom maloletnika odnosno njegovog

⁸⁷ N. Milošević, Nove odredbe o krivičnom postupku prema maloletnicima i dosadašnja iskustva u njihovoj primeni, Zbornik radova, Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u primeni, Zlatibor, 2006. godine, str. 445.

⁸⁸ D. Bakić, Uloga policije u prevenciji delinkventnog ponašanja djece u Republici Hrvatskoj, Kriminologija i socijalna integracija, Zagreb, broj 2/1994. godine, str. 198-209.

⁸⁹ M. Simović, Organi i načela pokretanja krivičnog postupka prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, Zbornik radova, Krivičnopravna pitanja maloletničke delinkvencije, Beograd, 2008. godine, str. 129-134.

⁹⁰ M. Obretković, Krivični postupak prema maloletnicima – načela postupka i prava okrivljenog, Zbornik radova, Aktuelna pitanja maloletničke delinkvencije i mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku, Beograd, 1995. godine, str. 43-54.

⁹¹ M. Škulić, Princip oportuniteta u krivičnom postupku prema maloletnicima, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 7-8/1997. godine, str. 66-68.

roditelja, usvojioца ili staraoca kao i spremnošću maloletnika da prihvati ili ispuni jedan ili više postavljenih vaspitnih naloga⁹²,

6) isključena je primena mere "policajskog zadržavanja" prema maloletnom učiniocu krivičnog dela,

7) redukovanje primene krivičnoprocесне mere pritvora⁹³ u postupku prema maloletnicima u cilju afirmisanja alternativnih mera⁹⁴. Naime, prema maloletnicima se pritvor može odrediti samo izuzetno i to ako su ispunjeni uslovi iz člana 142. stav 2. Zakonika o krivičnom postupku⁹⁵ (ZKP) pod uslovom da se svrha radi čijeg ostvarenja je određen pritvor ne može postići merom privremenog smeštaja⁹⁶ maloletnika u prihvatište, vaspitnu ustanovu ili drugu sličnu ustanovu iz člana 66. ZOMUKD.

Jedna od novina koju poznaje novo maloletničko procesno krivično pravo je svakako i privremena mera smeštaja i nadzora maloletnika u slučaju kada ga u toku krivičnog postupka treba izdvojiti iz sredine koja na njega štetno deluje, ali i kada je potrebno da mu se obezbedi privremena zaštita, smeštaj i nadzor.

Pri tome je izričito predviđeno da se vreme koje je maloletnik proveo u pritvoru, kao i svako drugo lišenje slobode obavezno uračunava u trajanje izrečenih sledećih vaspitnih mera:

- a) upućivanja u vaspitnu ustanovu,
- b) upućivanja u vaspitno popravni dom i

v) kazne maloletničkog zatvora,

8) veći je značaj sednice veća za maloletnike u svim fazama krivičnog postupka za maloletnike i

9) praktičnije je rešeno pitanje naknade troškova krivičnog postupka i ispunjenje obaveze iz usvojenog imovinsko – pravnog zahteva oštećenog.

⁹² V. Đurđić, Diskreciono gonjenje maloletnih učinilaca krivičnih dela, Teme, Niš, broj 2/2010. godine, str. 403-420.

⁹³ D. Perović, Određivanje pritvora prema maloletnicima, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 7-8/1994. godine, str. 11-15.

⁹⁴ N. Milošević, Lišenje slobode maloletnika - pritvor i alternative, Pravni život, Beograd, broj 9/2006. godine, str. 836-846.

⁹⁵ "Službeni list SRJ", broj 70/2001 i 68/2002 i "Službeni glasnik Republike Srbije" broj: 58/2004, 85/2005, 115/2005, 46/2006, 49/2007, 122/2007, 20/2009 i 72/2009

⁹⁶ N. Milošević, Pravo na slobodu maloletnika, Pravni život, Beograd, broj 9/2004. godine, str. 657-672; N. Milošević, Privremene mere smeštaja i nadzora, Pravni život, Beograd, broj 10/2007. godine, str. 5-14.

6. UTICAJ MEĐUNARODNIH PRAVNIH AKATA NA DOMAĆE MAЛОLETNIČKO KRIVIČNO PRAVO

U osnovi novouspostavljenog sistema maloletničkog krivičnog prava u Republici Srbiji se nalaze određeni pravni standardi⁹⁷ predviđeni u više međunarodnih pravnih akata⁹⁸ koje je usvojila i naša država. Među tim standardima posebno se ističu sledeći⁹⁹:

- 1) najbolji interes deteta,
- 2) pravo na život, opstanak i razvoj deteta,
- 3) nediskriminacija i
- 4) poštovanje mišljenja deteta.

Takve međunarodne standarde o postupanju nadležnih državnih organa prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, koji potenciraju dobrobit deteta i maloletnika, obezbeđuju da bilo kakva reakcija prema maloletniku bude u srazmeri (princip srazmernosti) sa okolnostima koje se tiču njegove ličnosti, ali i okolnostima koje se odnose na krivično delo uspostavljaju između ostalog sledeći akti¹⁰⁰:

- 1) Konvencija OUN o pravima deteta iz 1989. godine¹⁰¹,
- 2) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine¹⁰²,
- 3) Minimalna standardna pravila za maloletničko krivično pravosuđe (tzv. Pekinška pravila), usvojena od strane OUN 1985. godine¹⁰³,

⁹⁷ M. Škulić, Opšteprihvaćeni pravni standardi o maloletničkoj delinkvenciji i način njihove implementacije u maloletničkom krivičnom pravu Srbije, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 1/2009. godine, str. 63-71.

⁹⁸ D. Uletilović, Primjena međunarodnih standarda u domaćem zakonodavstvu sa aspekta primjene vaspitnih preporuka kao mjera preusmeravanja od redovnog krivičnog postupka, Zbornik radova, Maloletnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja, Banja Luka, 2008. godine, str. 335-349.

⁹⁹ N. Vučković Šahović, Maloletničko pravosuđe u međunarodnom pravu sa posebnim osvrtom na maloletne delinkvente, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, Beograd, broj 2-3/1997. godine, str. 463-478.

¹⁰⁰ D. Jovašević, Primena međunarodnih standarda zaštite prava maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, Zbornik radova, Ustavne i međunarodnopravne garancije ljudskih prava, Niš, 2008. godine, str. 205-224.

¹⁰¹ "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", broj 15/1990

¹⁰² "Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori", broj 9/2003

¹⁰³ Rezolucija UN broj 40/33 od 29. novembra 1985. godine. Ova pravila predstavljaju najpotpuniji skup minimalnih standarda, prava i procedura kojima se nadležni državni organi moraju rukovoditi u

- 4) Pravila OUN o zaštiti maloletnika lišenih slobode (tzv. Havanska pravila) iz 1990. godine¹⁰⁴,
- 5) Smernice OUN za prevenciju maloletničke delinkvencije (tzv. Rijadske smernice) iz 1990. godine¹⁰⁵,
- 6) Standardna minimalna pravila OUN za mere alternativne institucionalnom tretmanu (tzv. Tokijska pravila) iz 1990. godine¹⁰⁶ i
- 7) Evropska pravila o društvenim sankcijama i meraima za sprovođenje maloletničkog krivičnog pravosuđa (tzv. Bečka pravila) iz 1997. godine¹⁰⁷.

Uz ove akte univerzalne međunarodne organizacije, od posebnog su značaja za krivičnopravni položaj maloletnih učinilaca krivičnih dela i sledeće preporuke Saveta Evrope¹⁰⁸, koje je doneo Komitet ministara ove najmasovnije i najstarije evropske regionalne političke organizacije¹⁰⁹. To su:

- 1) Preporuka P (87) 20 o društvenom reagovanju na delinkvenciju maloletnika iz 1987. godine,
- 2) Preporuka P (88) 6 o društvenom reagovanju na delinkventno ponašanje mladih koji potiču iz migrantskih porodica iz 1988. godine,
- 3) Evropska pravila za sankcije i mera P (92) 16 iz 1992. godine i

svim slučajevima postupanja prema maloletnicima koji su lišeni slobode sa ciljem obezbeđenja poštovanja njihovih prava i bezbednosti, te razvoja njihove psihičke i fizičke dobrobiti.

¹⁰⁴ Rezolucija UN broj 45/113 od 14. decembra 1990. godine.

¹⁰⁵ Rezolucija UN broj 45/112 od 14. decembra 1990. godine. Ove smernice se zasnivaju na ideji da džave najefikasnijim načinima i sredstvima smanje broj dece u sukobu sa zakonom tako što jačaju pomoćne sisteme i kvalitet života maloletnika od ranog definijstva do puberteta. One sadrže osnovne principe koji podstiču preventivno delovanje u oblasti delinkvencije mladih.

¹⁰⁶ Tokijska pravila sadrže osam različitih kategorija: 1) opšti principi, 2) faza pre suđenja, 3) faza suđenja i izricanja presude, 4) faza posle izricanja presude, 5) primena alternativnih kaznenih mera, 6) osoblje, 7) volonteri i drugo osoblje zajednice i 8) istraživanje, planiranje, formulisanje politike i ocenjivanje. Ova pravila promovišu veću ulogu zajednice u sprovođenju krivičnog pravosuđa i jačanje osećanja odgovornosti maloletnog učinioца krivičnog dela prema zajednici.(N. Grbić Pavlović, Kaznenopravni aspekti maloljetničke delinkvencije u Republici Srpskoj, Banja Luka, 2010. godine, str. 53).

¹⁰⁷ Ova pravila imaju za cilj da obezbede okvir i pomoći državama u primeni međunarodnih standarda, a posebno Konvencije o pravima deteta u nacionalnom pravosudnom sistemu za maloletnike.

¹⁰⁸ D. Jovašević, Evropski standardi i neformalne mере u maloletničkom krivičnom pravu, Evropsko zakonodavstvo, Beograd, broj 33-34/2010. godine, str. 19-42.

¹⁰⁹ O. Perić, Položaj maloletnika u jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu sa stanovišta zaštite ljudskih prava, Zbornik radova, Prava čoveka i savremena kretanja u kriminalnoj politici, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1989. godine, str. 100.

4) Preporuka P (2003) 20 o novim načinima tretiranja maloletničkog prestupništva (delinkvencije) i ulozi maloletničkog pravosuđa iz 2003. godine¹¹⁰.

Standardi predviđeni u navedenim međunarodnopravnim aktima¹¹¹, koje je potpisala i ratifikovala i naša država, su inkorporisani u odredbe novog Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (ZOMUKD)¹¹².

Za dalji razvoj maloletničkog krivičnog prava od posebnog je značaja Rezolucija XVII kongresa Međunarodnog udruženja za krivično pravo, koji je održan u Pekingu 2004. godine u kojoj su, između ostalog, usvojene sledeće preporuke¹¹³:

- 1) maloletna lica podležu zakonu sa svim njegovim specifičnim karakteristikama. Zbog ovih specifičnosti pravosudni sistem treba da razmatra krivičnu odgovornost maloletnika kao zasebno pitanje u okviru elemenata krivičnog dela,
- 2) godine starosti za krivičnu odgovornost maloletnika treba da budu određene na osamnaest godina, a minimalna godina starosti ne bi trebalo da bude ispod četrnaest godina u vreme izvršenja krivičnog dela,
- 3) maloletni prekršioci zakona uglavnom bi trebalo da budu podvrgnuti vaspitnim merama ili drugim alternativnim kaznenim merama koje su usredsređene na rehabilitaciju pojedinca ili, ako situacija zahteva u izuzetnim slučajevima, na kaznene mere u tradicionalnom smislu,
- 4) na maloletnike ispod četrnaest godina mogu se primenjivati samo vaspitne mere,
- 5) primena vaspitnih ili alternativnih kaznenih mera koje su usmerene na rehabilitaciju može biti proširena na zahtev zainteresovanog lica do 25 godine,

¹¹⁰ LJ. Mitrović, Standardi UN i drugi međunarodni dokumenti u pozitivnom i budućem maloletničkom kaznenom pravu Republike Srpske, Zbornik radova, Kontrola kriminaliteta i evropski standardi, Beograd, 2009. godine, str. 246.

¹¹¹ T. Geraghty, Justice for children, The Journal of criminal law and criminology, broj 1/1997. godine, str. 190-241.

¹¹² "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 85/2005; više: D. Jovašević, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sa uvodnim komentarom, Beograd, 2005. godine.

¹¹³ B. Cvetko, Pripremni kolokvij za 17. Međunarodni kongres AIDP o kaznenopravnoj odgovornosti maloletnika u nacionalnom i međunarodnom kaznenom pravu, Hrvatski Ijetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 1/2003. godine, str. 229-235.

- 6) imajući u vidu krivična dela izvršena od strane lica koja su starija od 18 godina, primenjivost posebnih odredbi koje se odnose na maloletnike može se proširiti do 25 godine starosti,
- 7) o krivičnoj odgovornosti maloletnih lica moraju odlučivati specijalni sudski organi koji imaju zasebnu nadležnost od onih koje se bave punoletnim licima,
- 8) odluke suda bi trebalo da budu zasnovane na preliminarnim multidisciplinarnim sudskim istragama otvorenim za ispitivanje obeju strana i
- 9) potrebno je pokloniti posebnu pažnju interesu žrtava i humanom odnosu prema njima¹¹⁴.

7. ZAKLJUČAK

Početkom 2006. godine u Republici Srbiji je počelo da se primenjuje novo maloletničko krivično pravo, u čijoj se osnovi nalazi Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. On sadrži krivično pravne odredbe – materijalnog, procesnog i izvršnog karaktera – koje se odnose na maloletna lica. Ovaj zakon u sistemu krivičnih sankcija koje se mogu izreći maloletnim učiniocima krivičnih dela predviđa široku lepezu vaspitnih mera. No, pored toga, sledeći međunarodnopravne standarde u ovoj oblasti znatno je proširena mogućnost diverzionog postupka prema maloletnicima – skretanja krivičnog postupka na nesudeće organe bez primene krivičnih sankcija. To je inače tendencija prisutna i u uporednom krivičnom pravu. Naime, ovaj zakon predviđa vaspitne naloge.

Ako primena ovih naloga nije celishodna ili i pored njih maloletnik nastavi sa vršenjem krivičnih dela, prema njemu se može izreći jedna od devet vaspitnih mera: mere upozorenja i usmeravanja, mere pojačanog nadzora ili zavodske mere pri čemu sud ne određuje i efektivno njihovo trajanje. U slučaju izvršenja teškog krivičnog dela od strane starijeg maloletnika prema njemu se može izreći i posebna vrsta kazne – maloletnički zatvor. To su inače sankcije koje prema maloletnim učiniocima krivičnih dela poznaju i druga uporedna krivična zakonodavstva. Ovako razuđen sistem krivičnih sankcija uz široka diskreciona ovlašćenja organa krivičnog pravosuđa i zakonom postavljene uslove i postupak treba da omogući, s jedne strane, potpunu zaštitu maloletnika, a, s druge strane, da predstavlja adekvatan

¹¹⁴ Tekst Rezolucije je objavljen u celini u Reviji za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 1/2005. godine, str. 221-222.

odgovor društva prema maloletnicima kao učiniocima krivičnih dela u cilju sprečavanja i suzbijanja kriminaliteta ovih lica.

REFERENCE

- (1) Bajer, M. (1967) *Kriminalitet maloljetnika*, Zagreb.
- (2) Bajer, M. (1969) *Problem maloljetničkog kriminaliteta*, Zagreb.
- (3) Bavcon, LJ., Šelih, A. (1999) *Kazensko pravo*, Splošni del, Ljubljana.
- (4) Carić, A. (1965) *Organi za izricanje mjera prema maloletnicima*, Split.
- (5) Carić, A. (1971) *Problemi maloletničkog sudstva*, Split.
- (6) Carić, A. (2002) *Mlađe osobe u kaznenom pravu*, Zagreb.
- (7) Čejović, B. (1985) *Krivično pravo u sudskoj praksi*, Knjiga prva, Opšti deo, Beograd.
- (8) Fedosov, I., Skuratov, T. (2005) *Ugolovnij kodeks Rossijjskoj federacii*, Garant, Moskva.
- (9) Grbić Pavlović, N. (2010) *Kaznenopravni aspekti maloletničke delinkvencije u Republici Srpskoj*, Banja Luka.
- (10) Hirjan, F., Singer, M. (2001) *Maloljetnici u krivičnom pravu*, Zagreb.
- (11) Hirjan, F., Singer, M. (2002) *Komentar Zakona o sudovima za mladež i kaznenih djela na štetu djece i maloljetnika*, Zagreb.
- (12) Jovašević, D. (2005) *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sa uvodnim komentarom*, Beograd.
- (13) Jovašević, D. (2008) *Maloletničko krivično pravo*, Beograd.
- (14) Jovašević, D. (2010) *Krivično pravo*, Opšti deo, Beograd.
- (15) Jovašević, D. (2010) *Položaj maloletnika u krivičnom pravu*, Niš.
- (16) Jovašević, D. (2011) *Leksikon krivičnog prava*, Beograd.
- (17) Konstantinović Vilić, S., Miladinović, V., Đurđić, V. (1992) *Kriminalitet maloletnica*, Beograd.
- (18) Lazarević, LJ. (1958) *Propisi o maloletnicima*, Beograd.
- (19) Marjanovik, G. (1998) *Makedonsko krivično pravo*, Opšti del, Skoplje.
- (20) Novoselec, P. (2004) *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb.
- (21) Paunović, M. (1980) *Uloga socijalnih službi u prevenciji maloletničkog prestupništva*, Beograd.
- (22) Perić, O. (1975) *Krivičnopravni položaj maloletnika*, Beograd.
- (23) Perić, O. (1995) *Komentar krivičnopravnih propisa o maloletnicima*, Beograd.
- (24) Sauer, W. (1950) *Kriminologie*, Berlin.

- (25) Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, LJ., Simović Nišević, M. (2010) *Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske*, Banja Luka.
- (26) Singer, M. (1998) *Kaznenopravna odgovornost mladeži*, Zagreb.
- (27) Singer, M., Miškaj Todorović, LJ. (1989) *Delinkvencija mlađih*, Zagreb.
- (28) Stojanović, Z. (2005) *Krivično pravo*, Opšti deo, Beograd.
- (29) Škulić, M. (2003) *Maloletnici kao učinioци i kao žrtve krivičnih dela*, Beograd.
- (30) Škulić, M., Stevanović, I. (1999) *Maloletni delinkventi u Srbiji*, Beograd.
- (31) Totara, M.S., Condro, V., Fanelli, G., Nolfo, M., Pergolini, M. (2008) *La sospensione del processo e messa alla prova*, Roma.

FUNDAMENTAL CHARACTERISTICS OF NEW JUVENILE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

By adopting its new Law on Juvenile Perpetrators of Criminal Offences and Criminal – Legal Protection of Minors in 2005, the Republic of Serbia joined a small number of contemporary states that regulate the criminal – legal status of juveniles in a special manner. In that way, the legal position (rights, obligations and responsibilities) of juveniles as both – perpetrators as well as victims of criminal offences was arranged as a whole in a separate legal text. This new juvenile criminal justice system is based upon numerous international and European standards, which have been implemented in the legal system that has been coming to life in the past couple of years of their application. New legal provisions regulate substantial, procedural and executive criminal law, so that it could fully accomplish its proclaimed goal – education, re – education and proper development of juveniles. In this paper, the author draws attention to the term, subject, sources, principles and fundamental characteristics of juvenile criminal law, from the standpoints of legal theory, judicial practice and legal literature.

KEY WORDS: juvenile / criminal offence / law / responsibility / criminal sentences / education

RIZICI SOCIJALNOG UMREŽAVANJA DECE NA INTERNETU*

Marina Kovačević-Lepojević*
Vesna Žunić-Pavlović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

Deca širom sveta gotovo svakodnevno pristupaju sajтовима za socijalno umrežavanje radi ostvarivanja interpersonalnih interakcija sa vršnjacima. Socijalno umrežavanje može doprineti razvoju kreativnosti, samoefikasnosti, različitih akademskih postignuća, samopouzdanja, tolerancije na različitosti i socijalnih veština dece, ali ih istovremeno izlaže riziku zloupotrebe i nasilja. Prvi cilj ovog rada je analiza rezultata savremenih istraživanja o rizicima socijalnog umrežavanja dece na internetu. Izdvojeni su i diskutovani najvažniji indikatori rizika ugrožavanja bezbednosti dece, kao što su profili sa preko 100 prijatelja, kontaktiranje sa strancima, ostavljanje ličnih podataka na profilima, slaba digitalna pismenost dece i roditelja, ekscesivna upotreba interneta, prethodna viktimizacija i drugo. Drugi cilj rada je prezentovanje uspešnih postupaka za redukovanje rizika i jačanje otpornosti dece prilikom socijalnog umrežavanja koje mogu preuzeti vlasnici ovakvih sajtova, roditelji, nastavnici i drugi.

KLJUČNE REČI: socijalno umrežavanje / internet / deca / rizici / prevencija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: marina.lepojevic@gmail.com

* Email: zuniceva@eunet.rs

UVOD

U tumačenju ponašanja dece na internetu i analizi mogućih funkcija interneta u savremenoj literaturi i medijima prisutna je svojevrsna ambivalencija. Sa jedne strane, deca su predstavljena kao digitalno obrazovana, socijalno kompetentna i sa dobrom znanjem jezika, a sa druge, kao ranjive žrtve koje su svakodnevno izložene različitim rizicima na mreži. Kako primećuju autori, najznačajnije prednosti interneta su podsticanje kreativnosti i aktivizma, uključivanje u zajednicu, dostupnost obrazovanja i informacija, dok najveće rizike predstavlja izloženost seksualno eksplisitnim, uvredljivim, nasilnim, ekstremističkim i rasističkim sadržajima, komercijalnoj eksplotaciji, manipulaciji i obmani, invaziji na privatnost i neželjenim kontaktima (Livingstone, Bober, 2006). Razvojem funkcije interaktivnosti i ekspanzijom socijalnog umrežavanja bude se nove polemike oko korisnosti i štetnosti novih virtualnih zajednica za razvoj deteta. Prvo, socijalne mreže donose brojne pogodnosti za decu i adolescente. Na primer, one se mogu koristiti u edukaciji, kao nastavno sredstvo ili kontekst (virtualna učionica) (Munoz, Towner, 2009). Virtualne socijalne mreže mogu poslužiti za prezentaciju literarnih, umetničkih i drugih radova, za najavu događaja i iznošenje javnih kritika, podsticanje kreativnosti, samopouzdanja i akademskih sposobnosti. Na ovaj način se kod dece razvijaju različite tehničke i socijalne veštine koje su od značaja za njihovo obrazovanje i adekvatne socijalne interakcije. U atmosferi koja je relativno lišena nadzora odraslih, deca mogu da preispituju i ispoljavaju svoje stavove, uverenja i socijalne uloge, stupaju u odnose sa okruženjem putem sopstvene virtualne prezentacije i razvijaju identitet posredstvom interakcije sa drugima. Socijalne mreže im pomažu da izbegnu neprijatnosti koje izaziva komunikacija u fizičkoj stvarnosti. Sa svojim prijateljima na mreži deca mogu da pruže i dobiju podršku i razmene savete u vezi sa aktuelnim problemima. Prema tome, putem socijalnih mreža deca i adolescenti zadovoljavaju uobičajene razvojne potrebe. Međutim, eksperimentisanje sa identitetom putem socijalnih mreža koje je karakteristično za decu i adolescente može imati i negativne posledice. Šeri Terkl (Sherry Turkle, 2011) navodi da lični virtualni profil najčešće nije realna samoprezentacija, već fantazija o osobi kakva se želi postati, a da je stvaranje iluzije autentičnosti obično vrlo stresno za decu i adolescente, jer je stvoren profili veoma važan za njihov društveni život.

Mnogi rizici iz fizičke stvarnosti preseljeni su u virtualno okruženje, pa se deca u okruženju socijalnih mrež mogu susresti sa različitim negativnim aspektima interpersonalne komunikacije sa vršnjacima i odraslima. U ovom radu biće reči o rizicima socijalnih mreža, kao i preporukama za zaštitu bezbednosti dece prilikom socijalnog umrežavanja.

POJAM I KARAKTERISTIKE SOCIJALNOG UMREŽAVANJA

Prema jednoj od najpotpunijih definicija kojom se sajtovi za socijalno umrežavanje jasno izdvajaju od ostalih virtuelnih zajednica je da oni korisnicima omogućavaju formiranje javnog ili polujavnog profila, kreiranje mreže ličnih kontakata i konstantan uvid u sopstvena kretanja i putanje drugih osoba na mreži (Boyd, Ellison, 2007:210). Prvi sajt za socijalno umrežavanje koji je ispunjavao navedene kriterijume bio je siks digris (*SixDegrees*) nastao 1997. godine, zatim rajz (Ryze, 2001), trajb (Tribe, 2003), linkedIn (LinkedIn, 2002), frendster (Friendster, 2002), majspejs (MySpce, 2003) i fejsbuk (Facebook, 2004) (Boyd, Ellison, 2007). Izgled sajta za socijalno umrežavanje zavisi od dizajniranog sistema (tehnološka opremljenost, interfejs, sadržajnost), samih korisnika (broj, interesi, uloge) i kulturnog konteksta (obrasci interakcija, teme, pravila, običaji) (Nayyar, 2007). Međutim, razvoj sajtova za socijalno umrežavanje nije uslovijen samo tehnološkim napretkom, niti potrebama korisnika. Primera radi, kompanija Fejsbuk je 2005. godine otvorila vrata srednjoškolcima nudeći im članstvo na studentskom sajtu po principu prihvatanja poziva. To je izazvalo burne negativne reakcije brojnih korisnika, ali je, zahvaljujući tome, do kraja 2005. godine broj članova uvećan za 5,5 miliona. Zatim, septembra 2006. godine, napravljene su dve promene u interfejsu koje su se negativno odrazile na privatnost i bezbednost korisnika. Prvo, bez prethodnog obaveštenja, korisnici su na svojim profilima počeli da dobijaju informacije o aktivnostima prijatelja na mreži (usluga News Feed). Za samo tri dana nešto manje od million korisnika fejsbuka je opravdano apelovalo da se privatnost bolje zaštiti, što je kasnije i omogućeno. Drugo, nakon samo dve nedelje, otvoren je pristup svim korisnicima, pa je njihov broj uvećan na 12 miliona do kraja 2006. godine (Ryan, 2008). Trenutak koji je obeležio naglu komercijalizaciju fejsbuka je odluka menadžmenta da se dozvoli povezivanje profila sa različitim aplikacijama. Na jednom mestu našlo se obilje ličnih podataka o korisnicima, uz velike marketinške mogućnosti za mnoge zainteresovane subjekte. I druge promene iše su u korist ciljanog marketinga, a opcije za zaštitu privatnosti koje su korisnici imali na raspolaganju bile su vrlo često zbumujuće, nepraktične i nekorektne. U skorije vreme, primedbe koje se upućuju fejsbuku tiču se korišćenja softvera za prepoznavanje lica za označavanje, kao i za praćenje aktivnosti korisnika i nakon što se izloguju, dok ne isključe računar (Politika, 2011). Sajtovi za socijalno umrežavanje međusobno se bore za dominaciju na tržištu, nudeći korisnicima privlačnije aplikacije, bolje uslove i zaštitu. Mada danas 99% američkih tinejdžera ima profil na fejsbuku (Lenhart et al., 2011), pre samo pet godina 85% tinejdžera je prednost davalо majspejsu u odnosu na ostale mreže (Lenhart, Madden, 2007).

Među prvih deset najbolje rangiranih sajtova za socijalno umrežavanje nalaze se: fejsbuk, majspejs, bebo (Bebo), frendster, hajfajv (hi5), orkut (Orkut), perfsport (PerfSpot), zorfija (Zorpia), netlog (Netlog), habo (Habbo). Kao kriterijumi analize poslužili su funkcionalnost profila, pretraživači, bezbednosna politika, tehnička podrška, podsticanje korisnika da komuniciraju samo sa prijateljima i prijateljima svojih prijatelja, a da ne ostvaruju kontakte sa strancima. Neki sajtovi imaju posebne kriterijume za korisnike, bazirane na etničkoj osnovi, seksualnoj, religioznoj, političkoj orientaciji, zanimanju i drugo. Sajtovi se razlikuju u pogledu kriterijuma koji se odnosi na uzrast korisnika. Postoje sajtovi na kojima korisnici ne mogu biti mlađi od osamnaest godina (na primer orkut), ali i oni gde se može postati korisnik već sa trinaest godina (fejsbuk, bebo, hajfajv). Većina sajtova podržava ideju virtualne internacionalne zajednice, omogućava izradu profila na više jezika i besplatna je (izuzeci su npr. hajfajv i orkut). Osobe mlađe od osamnaest godina redje imaju profile na frendsteru (3%) i orkutu (4%), a najčešće na habou (70%) i bebou (54%) (Social Networking Websites, 2011). Aktuelna evropska studija o korišćenju socijalnih mreža od strane dece i adolescenata je pokazala da su ograničenja po pitanju uzrasta samo delimično uspešna, iako postoje razlike od zemlje do zemlje i sajta do sajta. Na primer, svako peto dete uzrasta devet do dvanaest godina ima profil na fejsbuku, a ukupno 38% dece ovog uzrasta ima profile na socijalnim mrežama uopšte. Ukupno 70% Holanđana i tek 25% Francuza uzrasta devet do dvanaest godina koristi socijalne mreže (Livingstone et al., 2011). Razlike između pojedinih zemalja mogu biti objašnjene kulturološkim faktorima, vaspitnim stilovima, vršnjačkim normama, dostupnošću interneta, nivoom regulacije sajtova i slično.

Istraživanja pokazuju da su socijalne mreže vrlo popularne među decom i adolescentima u Evropi (Livingstone et al., 2011). Štaviše, izgleda da je to njihova omiljena aktivnost na internetu, jer 77% dece uzrasta trinaest do šesnaest godina i 38% dece uzrasta devet do dvanaest godina ima profil na socijalnim mrežama. Deca mlađeg uzrasta su otvoreni za javne profile i čak četvrtina ima profile podešene tako da svi mogu da ih vide. U petini slučajeva korisnici na javnim profilima ostavljaju telefon ili adresu, što je duplo više u odnosu na one sa privatnim profilima. Fejsbuk je najpopularnija socijalna mreža u sedamnaest od dvadeset pet zemalja koje su učestvovali u ranije pomenutoj evropskoj studiji. Trećina korisnika interneta uzrasta devet do šesnaest godina ima profil na fejsbuku, a 57% onih koji imaju profil na socijalnim mrežama odabralo je fejsbuk. Fejsbuk ima najviše korisnika uzrasta devet do dvanaest godina u Danskoj, Finskoj, Sloveniji i Turskoj. Pored fejsbuka među decom i adolescentima u Evropi popularni su i nasa klasa (Nasza-Klasa) u Poljskoj, šuler VZ (SchülerVZ) u Nemačkoj, tuenti (Tuenti) u Španiji, hajvis (Hyves) u Holandiji, hajfajv u Rumuniji i druge. Petina dece u

evropskim zemljama, uzrasta devet do dvanaest godina i četvrtina dece uzrasta devet do šesnaest godina komunicira na mreži sa osobama koje ne poznaje i sa kojima nije povezana dnevnom rutinom. Nisu otkrivene značajnije polne razlike u upotrebi socijalnih mreža (60% devojčica i 58% dečaka ima profile). Među zemljama učesnicama u istraživanju otkrivenе su razlike u uzrastu korisnika. Na primer, u Mađarskoj, Litvaniji i Holandiji podjednak broj mlađe i starije dece koristi socijalne mreže, dok u Francuskoj, Norveškoj i Belgiji starija deca tri puta više koriste socijalne mreže u odnosu na mlađu. Mlađa deca se češće lažno predstavljaju kao starija, posebno na mrežama poput španske tuenti, gde je starosna granica za korisnički status četrnaest godina, dok se na sajтовима koji nemaju ograničenja u pogledu uzrasta samo nekolicina dece predstavljala starijim nego što jeste. Mreže poput hajvisa i iviva (*Iwiw*) ne postavljaju starosne granice, ali zahtevaju pristanak roditelja za mlađu decu. Pokazalo se da polovina mlađih korisnika (11 i 12 godina) i četvrtina starijih (13 – 16 godina) ne razume instrukcije za zaštitu privatnosti (Livingstone et al., 2011).

U Americi, 2011. godine, zabeleženo je da 80% adolescenata uzrasta dvanaest do sedamnaest godina koristi sajtove za socijalno umrežavanje poput fejsbuka i majspejsa, a 2006. godine njihovo učešće iznosilo je 55% (Lenhart et al., 2011). Prema istom izvoru, 64% odraslih koristi sajtove za socijalno umrežavanje, s tim da učešće starosne grupe do trideset godina iznosi 87%. Fejsbuk je omiljena socijalna mreža američkih tinejdžera (93% ima profil na fejsbuku, 24% na majspejsu i 12% na tviteru). Od ukupnog broja tinejdžera koji koriste socijalne mreže 59% ima profil samo na jednom sajtu, a 41% na više sajtova. Od ukupnog broja onih koji imaju više profila, 99% ima profil i na fejsbuku, a od onih koji imaju samo jedan profil u 89% slučajeva to je fejsbuk. Rezultati istraživanja pokazuju da američki tinejdžeri na socijalnim mrežama najčešće četuju i šalju instant poruke (88%), razmenjuju komentare sa svojim prijateljima (87%), ažuriraju sopstvene statuse na profilima (86%), postavljaju fotografije i video zapise (80%), šalju privatne poruke svojim prijateljima (76%) i drugo. Najlošije rangirana aktivnost je igranje igrica (50%), iako je igranje igrica van konteksta socijalnih mreža zastupljenija aktivnost dece (85% dece igra igrice na računaru). Deca starijeg uzrasta su i u Americi aktivnija na socijalnim mrežama. Izvesnije je da će deca uzrasta četrnaest do sedamnaest godina češće komentarisati ono što su njihovi prijatelji postavili, ažurirati svoj status, postavljati video klipove i fotografije, označavati druge komentare, fotografije i video zapise. Za mlađi uzrast je karakteristično igranje igrica na socijalnim mrežama. I to čak 69% dvanaestogodišnjaka i trinaestogodišnjaka koristi sajtove za igranje igrica na socijalnim mrežama, što čini i 44% dece uzrasta od četrnaest do sedamnaest godina (Lenhart et al., 2008). Obrasci upotrebe socijalnih mreža od strane dečaka i devojčica su

vrlo slični, s tim što devojčice (88%) češće postavljaju fotografije ili video klipove u odnosu na dečake (71%) i češće označavaju druge osobe (79% devojčica i 60% dečaka) (Lenhart et al, 2011).

RIZICI SOCIJALNOG UMREŽAVANJA DECE

Na osnovu istraživanja obrazaca socijalnog umrežavanja dece i adolescenata u evropskim zemljama, Sonja Livingston i saradnici (2011) izdvojili su tri indikatora rizika ugrožavanja bezbednosti: preko 100 prijatelja na profilu; kontaktiranje sa osobama koje se poznaju samo preko mreže i sa kojima ne postoji nikakav odnos u fizičkom svetu; ostavljanje ličnih podataka na svom profilu pomoću kojih se može otkriti identitet. Istraživanje ovih autora je pokazalo da adolescenti dva puta češće nego deca imaju preko 100 kontakata na svojim profilima. Adolescenti (13 – 16 godina) poreklom iz Belgije, Danske, Grčke, Mađarske, Italije, Holandije, Norveške, Poljske, Švedske i Velike Britanije imaju više kontakata u odnosu na one iz ostalih zemalja. Generalni trend je da se na starijem uzrastu povećava broj kontakata sa osobama koje se upoznaju preko mreže, ali su zapažena izvesna odstupanja (mlađi korisnici fejsbuka u Turskoj i mivipa u Mađarskoj su pretežno imali kontakte sa osobama koje nisu poznavali u realnom životu). Deca iz različitih zemalja su se razlikovala prema obrascima ponašanja na socijalnoj mreži fejsbuk (polovina dece iz Švedske prema svega 10% dece iz Turske ima kontakte sa osobama koje poznaju samo preko ove mreže). Na javnim profilima može se naći više ličnih podataka nego na profilima koji su potpuno ili delimično limitirani. Svako peto dete sa javno dostupnim profilom ostavlja adresu i/ili broj telefona. Najviše privatnih podataka ostavlja se na socijalnim mrežama fejsbuk, nasa klasa (Nasza-Klasa) i tuenti (Tuenti). Iako je jedna od ključnih karakteristika sajtova za socijalno umrežavanje deljenje ličnih sadržaja i informacija sa drugim korisnicima, deca korisnici socijalnih mreža koji se trude da posredstvom teksta, slike, video zapisa prenesu što više informacija o sebi, svesno ili nesvesno št疆uju lične podatke koji na različite načine mogu biti upotrebljeni (van den Berg, Leenes, 2011). Prema rezultatima novijih istraživanja deca na socijalnim mrežama najčešće daju sledeće informacije: u 50% slučajeva otkrivaju lične podatke (Lenhart, Madden, 2007; Hinduja, Patchin, 2008); u 79% slučajeva ostavljaju svoje slike, u 66% slučajeva slike svojih prijatelja, u 61% slučajeva slike grada u kome žive, u 41% slučajeva naziv škole, u 29% slučajeva i-mejl adresu, puno ime i prezime (Lenhart, Madden, 2007); trećina korisnika deli šifru sa svojim prijateljima (Lenhart et al, 2011).

Neki autori smatraju da zaštitne mere treba fokusirati na interaktivni element komunikacije, a ne na otkrivanje informacija o sebi kao što se obično

preporučuje (Ybarra et al., 2007). Oni ističu da nije empirijski potvrđeno da je ostavljanje privatnih podataka u direktnoj vezi sa rizikom viktimizacije, već su obično uključena i druga rizična ponašanja. U prilog tome govore podaci istraživanja rizičnih ponašanja dece i adolescenata koja su povezana sa interpersonalnom viktimizacijom putem interneta. Od ukupnog broja ispitanika koji barem jednom u šest meseci koriste internet, petina je u poslednjih godinu dana doživela neki oblik internet viktimizacije. Rezultati ovog istraživanja otkrivaju da ponašanja kao što su komuniciranje sa osobama koje se poznaju samo preko interneta, razgovaranje o seksu sa nepoznatim osobama, davanje nepristojnih i bezobraznih komentara i namerno sramoćeње druge osobe, mogu doprineti viktimizaciji. Rizik viktimizacije je jedanaest puta veći ukoliko deca i adolescenti ispoljavaju neka od navedenih ponašanja. Međutim, samo otkrivanje ličnih podataka ne povećava rizik interpersonalne viktimizacije.

Deca i odrasli često koriste iste socijalne mreže, čime je bezbednost dece dodatno ugrožena. Na primer, u Americi, 93% dece i 87% odraslih korisnika socijalnih mreža ima profil na fejsbuku, 24% dece i 14 % odraslih na majspejsu, a 12% dece i 10% odraslih na tviteru (Lenhart, 2011). Među odraslima koji koriste iste socijalne mreže kao deca ima i seksualnih prestupnika. To potvrđuju rezultati istraživanja obrazaca ponašanja učenika, studenata i seksualnih prestupnika na socijalnim mrežama (Dowdell et al, 2011): sve tri grupe često koriste iste socijalne mreže; procenat seksualnih prestupnika je nešto veći na majspejsu, a dece i studenata na fejsbuku; dve trećine prestupnika započinje seksualne diskusije još pri prvoj konverzaciji; preko polovine seksualnih prestupnika prikriva identitet dok je na četu; većina prestupnika radije kontaktira devojčice u tinejdžerskom dobu nego dečake; sve tri grupe gotovo podjednako koriste avatare na sajtovima poput Drugog života (Second Life); polovina studenata poznaje nekoga ko je učestvovao u razmeni fotografija nagih osoba ili ko je bio žrtva ovakve razmene. Prestupnici najčešće koriste socijalne mreže da bi stupili u kontakt sa žrtvom i započeli neku vrstu seksualne veze, da bi prikupili informacije o žrtvi, njene fotografije i druge fajlove i stupili u kontakt sa njenim prijateljima. U Americi je tokom 2006. godine, od ukupnog broja seksualnih delikata izvršenih preko interneta u kojima su žrtve bile maloletne, 33% izvršeno putem socijalnih mreža (2322 slučaja) (Mitchell et al., 2010). Kao specifične karakteristike ovih krivičnih dela mogu se izdvojiti učestalije ostvarenje fizičkog kontakta, starije žrtve i mlađi učinioci. Smatra se da je strah u vezi sa upotrebot socijalnih mreža za vršenje seksualnih krivičnih dela neopravдан, jer se kao sredstvo izvršenja češće koriste sobe za čet (Mitchell et al., 2010; Wolak et al., 2008). Na osnovu proučavanja seksualnog nasilja nad decom putem interneta uočene su izvesne pravilnosti: u odnosu na preadolescente

starija deca su češće izložena neprikladnim, seksualno eksplisitnim sadržajima; devojčice su češće žrtve, ukoliko se izuzme snimanje pornografskih materijala koje je jednako zastupljeno kod oba pola; ugroženja su deca nižeg obrazovnog nivoa, homoseksualne orientacije, koja češće koriste internet, zloupotrebljavaju psihohaktivne supstance, imaju iskustvo prethodne viktimizacije, ispoljavaju simptome depresije ili anksioznosti, imaju neadekvatan odnos sa roditeljima i drugo (Soo, Bodanovskaya, 2011). Pored toga, neki autori posebno naglašavaju rizik koji nose određeni obrasci ponašanja, kao što su posećivanje sajtova koji podstiču na zločine mržnje, proanoreksičnih sajtova, sajtova koji promovišu samopovredživanje i članstvo u forumima koji okupljaju zavisnike od psihohaktivnih supstanci (Livingstone et al., 2011a).

Digitalna pismenost, odnosno sposobljenost dece za rad na računaru je važan faktor očuvanja bezbednosti prilikom socijalnog umrežavanja. To se posebno odnosi na poznavanje postupaka za zaštitu privatnosti i rizika kojima mogu biti izloženi na mreži. Prema rezultatima novijih istraživanja deca i adolescenti uzrasta jedanaest do šesnaest godina poseduju sledeće digitalne veštine: 56% ume da podesi opcije kojima se štiti privatnost; 64% zna da označi sajt koji im je važan; 64% ume da blokira poruke od osobe sa kojom ne želi da komunicira; 63% zna kako da pronađe informacije o unapređivanju bezbednosti na internetu (Livingstone et al., 2011a). Otkriveno je da je digitalna kompetencija bolja na starijem uzrastu i da su dečaci nezнатно kompetentniji. Najkompetentnija su deca iz Finske, Slovenije, Holandije i Estonije, a slabije veštine imaju deca iz Turske, Italije, Rumunije i Mađarske. Zabrinjava podatak da je 67% dece izjavilo da zna više o radu na računaru od svojih roditelja (Livingstone et al., 2011a). Međutim, smatra se da, uporedno sa unapređivanjem kompetencija, sa iskustvom i vremenom provedenim na mreži raste i svest korisnika da mogu biti ugroženi i njihov kapacitet za zaštitu od potencijalnih pretnji (Livingstone, Brake, 2010; Livingstone, 2008).

Jedna od mogućih posledica ekscesivne upotrebe socijalnih mreža je zavisnost od socijalnih mreža, kao tip internet zavisnosti, o kojoj se poslednjih godina mnogo diskutuje. Poslednjih nekoliko godina, zavisnost od socijalnih mreža je predmet istraživanja koja su rađena u svetu (Christakis et al., 2011) i kod nas (Bodroža sa sar., 2008). U Americi je otkriveno da među srednjoškolcima ima 4% internet zavisnika, a njihove karakteristike su intenzivna aktivnost na socijalnim mrežama, pretežno dnevna upotreba interneta, izraženi simptomi depresije i socijalne izolacije (Christakis, 2011). U Evropi, u ukupnoj populaciji uzrasta devet do šesnaest godina, 28% devojčica i 31% dečaka ispoljava jedan ili više simptoma ekscesivne

upotrebe interneta (Livingstone et al., 2011a): 33% dece na internetu ostaje duže nego što je planirano; 33% dece je uz nemireno kada nema pristup internetu; 35% priznaje da zbog interneta nema vremena za druženje i izradu domaćih zadataka; 17% izjavljuje da zbog interneta nije jelo ili spavalo, a kod 5% se to dešava vrlo često; 42% često koristi internet i kada im se to ne radi. Ispoljavanje simptoma ekscesivne upotrebe interneta je najučestalije kod dece iz Estonije (50%), Portugalije (49%), Bugarske (44%), Irske (43%) i Velike Britanije (43%), a najmanje učestalo kod dece iz Italije (17%) i Mađarske (20%) (Livingstone et al., 2011a).

PREPORUKE ZA ZAŠTITU DECE NA SOCIJALnim MREŽAMA

Evropska komisija je 2009. godine formulisala principе bezbednijeg socijalnog umrežavanja i tim putem podržala inicijativu za unapređivanje bezbednosti, koja je pokrenuta od strane više od dvadeset sajtova za socijalno umrežavanje (European Commission, 2009). Ti principi su: 1) unapređivanje svesti o upućivanju i pristupačnosti sigurnosnih poruka i polisa korisnicima, roditeljima, nastavnicima i drugim zainteresovanim stranama, koje treba da su uočljive, jasne i uzrasno prilagođene; 2) servisi koje nude sajtovi za socijalno umrežavanje treba da budu uzrasno prilagođeni populaciji kojoj su namenjeni; 3) tehnološka opremljenost sajtova za socijalno umrežavanje i upućivanje korisnika u oruđa koja su im dostupna; 4) predviđanje mehanizama putem kojih se jednostavno mogu prijaviti ponašanja ili sadržaji koji su u suprotnosti sa uslovima korišćenja servisa; 5) pravovremeni odgovor na žalbe korisnika o neprikladnim sadržajima ili ponašanjima; 6) omogućavanje korisnicima i njihovo podsticanje da vode računa o sopstvenoj privatnosti i imaju punu kontrolu nad informacijama koje postavljaju; 7) identifikovanje potencijalnih pretnji putem pregleda nedozvoljenih sadržaja i ponašanja.

Proverom primene navedenih principa u radu četrnaest sajtova za socijalno umrežavanje (arto (Arto), bebo, fejsbuk, đovani (Giovani), hajvs, IRS galerija (IRC-Galleria), majspejs, naša klasa, netlog (Netlog), van (One), rejt (Rate), šulerVZ (SchuelerVZ), tuenti i zap (Zap)) došlo se do sledećih podataka: jedanaest sajtova predviđa minimalnu starosnu granicu za pristupanje sajtu; na samo dva sajta onemogućen je pristup ličnim informacijama svakom koga korisnik nije označio kao prijatelja; za uključivanje na dve socijalne mreže potrebno je da osoba prethodno dobije od nekog korisnika; dvanaest sajtova onemogućava pronaalaženje profila maloletnika putem eksternih pretraživača (Google, Bing, Yahoo); svi sajtovi imaju bar jedan mehanizam za prijavu neprikladnih sadržaja i ponašanja; trinaest sajtova ima

vrlo jednostavna podešavanja pristupanja privatnosti na profilima; jedanaest sajtova ima dodatnu tehničku podršku (Donoso, 2011).

Evropske zemlje se prema dostupnosti interneta i nivou rizika po bezbednost mogu klasifikovati u nekoliko sledećih grupa: zemlje sa većom dostupnošću interneta i visokim rizikom su Bugarska, Danska, Estonija, Letonija, Rumunija, Norveška, Češka i Švedska; zemlje sa većom dostupnošću interneta i umerenim rizikom su Kipar, Finska, Holandija, Poljska, Slovenija i Velika Britanija; zemlje sa manjom dostupnošću interneta i niskim rizikom su Mađarska, Italija, Francuska, Belgija, Austrija, Nemačka i Grčka; zemlje sa malom dostupnošću interneta i umerenim rizikom su Španija, Irska, Turska i Portugalija (Lobb et al., 2011:65). Autori ove studije zaključuju da rizik generalno raste sa dostupnošću intertneta, pri čemu veliku ulogu ima učestalost upotrebe interneta i vrsta pristupa (npr. preko mobilnog telefona).

Roditelji najčešće nisu upućeni u to što njihova deca rade na internetu. Na primer, deca i adolescenti uzrasta devet do devetnaest godina u 46% slučajeva izveštavaju da su otkrili veliki broj ličnih podataka i u 67% slučajeva da su videli pornografski sadržaj na internetu, dok samo 16% roditelja misli da je njihovo dete otkriva lične podatke ili da je došlo u dodir sa pornografskim sadržajima (Livingstone, Bober, 2006). Istraživanja pokazuju da 32% roditelja ne dozvoljava deci da imaju profile na socijalnim mrežama, 20% roditelja dozvoljava deci da koriste socijalne mreže uz superviziju, a skoro polovina roditelja ne brani deci pristup mrežama (Livingstone et al., 2011). Razlike postoje od zemlje do zemlje. U Francuskoj je deci u 45% slučajeva zabranjeno da koriste socijalne mreže, u Grčkoj u 42%, u Italiji i Španiji u 41% slučajeva. Mlađa deca uglavnom poštuju zabrane roditelja, dok 50% dece koja su starija od dvanaest godina ima profile na socijalnim mrežama i pored zabrane roditelja (Livingstone et al., 2011). Faktori koji roditeljima otežavaju da pomognu deci prilikom upotrebe interneta su pretežno socio-ekonomski prirode (24% roditelja nema završenu srednju školu, a 25% dece ima roditelje koji ne koriste internet). Deca dobijaju uputstva za korišćenje interneta od roditelja (63%), nastavnika (58%) i vršnjaka (44%), s tim da roditelji (93%) češće nego deca (85%) izjavljaju da su davali smernice za ponašanje na internetu (Lenhart et al., 2011). Nastavnici najčešće daju deci instrukcije o ponašanju na mreži, kvalitetu sajtova koje posećuju i postupanju kada ih neko uznemirava i pomažu im kada nešto ne umeju da urade ili nađu na internetu. Ranije se posebno insistiralo na držanju računara u zajedničkim prostorijama kako bi roditelji mogli da kontrolišu decu, ali noviji podaci sugerisu da bi se trebalo fokusirati na druge aspekte zaštite (npr. interaktivni element komunikacije), jer deca često koriste internet od kuće

prijatelja ili rođaka (53%), iz spavaće sobe (49%) ili sa mobilnog telefona (33%) (Livingstone et al., 2011a).

Preporuke za unapređivanje bezbednosti dece na internetu kojih bi roditelji trebalo da se pridržavaju su: učestaliji razgovori sa decom, korišćenje interneta zajedno sa detetom, upoznavanje deteta sa načinima prevazilaženja potencijalnih rizika, ukazivanje poverenja detetu, spremnost da konstruktivno pristupe rešavanju problema, ali i pribavljanje sredstava koja će im omogućiti lakšu kontrolu ponašanja deteta na internetu (O'Neill et al., 2011). Interesantno je da neki autori kritikuju preporuke za postupanje roditelja koje nalaže kontrolisanje ponašanja dece na internetu bez njihove saglasnosti i zalažu se za poštovanje prava deteta na slobodu izražavanja i zaštitu privatnosti koja su zagarantovana Konvencijom o pravima deteta (Livingstone, Brake, 2010). Pomenuti autori smatraju da takve načine zaštite treba primenjivati samo kada su u pitanju deca u riziku, kako bi se ugrožavanje privatnosti smanjilo.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analize savremene literature o socijalnom umrežavanju dece, nameće se zaključak da, uporedo sa povećavanjem mogućnosti koje internet i socijalne mreže pružaju, rastu i rizici ugrožavanja bezbednosti dece. Nivo rizika u velikoj meri je određen dostupnošću interneta u kombinaciji sa socio – kulturnim kontekstom i aktuelnom regulativom socijalnog umrežavanja. Drugim rečima, nivo rizika je veći u sredinama u kojima je dostupniji internet, blaža politika postupanja značajnih regulatornih tela i veća sloboda izražavanja. Kao najugroženije, izdvajaju se razvijene zapadne zemlje, ali i nove članice EU. Trenutno najpopularnija socijalna mreža je fejsbuk. Fejsbuk je najbolje rangiran u odnosu na ostale slične sajtove, ali je istovremeno i najviše kritikovan zbog ugrožavanja privatnosti u komercijalne i druge nedozvoljene svrhe. Postojeći empirijski podaci ukazuju na to da su ugroženja deca starijeg uzrasta i adolescenti. Iako su mlađa deca nedovoljno kompetentna za adekvatnu zaštitu na internetu i socijalnim mrežama, kod njih je roditeljska kontrola stroža, pri čemu većina sajtova za socijalno umrežavanje ograničava pristup mlađim korisnicima. Savremena istraživanja ne otkrivaju značajnije razlike među polovima u pogledu rizika ugrožavanja bezbednosti. Neki od najznačajnijih pokazatelja povećanog rizika viktimizacije na internetu i socijalnim mrežama su: veliki broj virtualnih prijatelja na profilima, komunikacija sa nepoznatim osobama, razgovaranje o seksualnim temama sa strancima, verbalna agresija i drugo. Pored opasnosti od seksualne eksploatacije, treba imati u vidu i nove opasnosti

poput sajtova i grupa koje promovišu samopovredživanje, samoubistvo, huliganizam i zločine mičnje.

Društvena svest i odgovornost u pogledu ugrožavanja dece putem socijalnog umrežavanja još uvek je na vrlo niskom nivou. U borbi za očuvanje bezbednosti dece postavljanje standarda za funkcionisanje socijalnih mreža i kontrolisanje njihove primene predstavlja važan korak. Pored toga, pažnju treba posvetiti i informisanju i edukaciji dece, roditelja i nastavnika o bezbednom korišćenju interneta i socijalnih mreža.

REFERENCE

- (1) Bodroža, B., Jovanović, M., Popov, B. (2008) Latentna struktura ponašanja u virtualnim društvenim zajednicama i njegove relacije sa socijalnom anksioznošću. *Primenjena psihologija*, 1 (1-2), str. 19-35.
- (2) Boyd, D., Ellison, N. (2007) Social network sites: definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13 (1), pp. 210-230.
- (3) Christakis, D., Moreno, M., Jelenchick, L., Myaing, M., Zhou, C. (2011) Problematic internet usage in US college students: a pilot study. *BMC Medicine*, 9 (77), pp. 2-6.
- (4) Donoso, V. (2011) *Assessment of the implementation of the Safer Social Networking Principles for the EU on 14 websites: Summary Report*. Luxembourg: European Commission, Safer Internet Programme.
- (5) Dowdell, E., Burgess, A., Flores, R. (2011) Online social networking patterns among adolescents, young adults and sexual offenders. *The American Journal of Nursing*, 111 (7), pp. 28-36.
- (6) European Commission (2009) *Safer Social Networking Principles for the EU*. Brussels: EU.
- (7) Hinduja, S., Patchin, J. (2008) Personal information of adolescents on the Internet: a quantitative content analysis of MySpace. *Journal of Adolescence*, 31 (1), pp. 125-146.
- (8) Lenhart, A., Kahne, J., Middaugh, E., Macgill, A., Evans, K., Vitak, J. (2008) *Teens, Video Games and Civics*. Washington: Pew Research Center's Internet & American Life Project.
- (9) Lenhart, A., Madden, M. (2007) *Teens, privacy and online social networks*. Washington: Pew Research Center's Internet & American Life Project.

- (10) Lenhart, A., Madden, M., Smith, A., Purcell, K., Zickuhr, K., Rainie, L. (2011) *Teens, kidness and cruelty on social network sites*. Washington: Pew Research Center's Internet & American Life Project.
- (11) Livingston, S., Brake, D. (2010) On the rapid rise of social networking sites: new findings and policy implications. *Children & Society*, 24 (1), pp. 75-83.
- (12) Livingstone, S. (2008) Taking risky opportunities in youthful content creation: teenagers' use of social networking sites for intimacy, privacy and self-expression. *New Media & Society*, 10 (3), pp. 393-411.
- (13) Livingstone, S., Bober, M. (2006) Regulating the internet at home: contrasting the perspectives of children and parents. In: D. Buckingham, R. Willett (Eds.), *Digital generations: children, young people and new media* (pp. 93-113). Mahwah, N.J: Lawrence Erlbaum Associates.
- (14) Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., and Ólafsson, K. (2011a) *Risks and safety on the internet: The perspective of European children. Full Findings*. London: EU Kids Online.
- (15) Livingstone, S., Olafsson, K., Staksrud, E. (2011) *Social networking, age and privacy*. London: EU Kids Online.
- (16) Lobe, B., Livingstone, S., Ólafsson, K. and Vodeb, H. (2011) *Cross-national comparison of risks and safety on the internet: Initial analysis from the EU Kids Online survey of European Children*. London: EU Kids Online.
- (17) Mitchell, K., Finkelhor, D., Jones, L., Wolak, J. (2010) Use of social networking sites in online sex crimes against minors: an examination of national incidence and means of utilization. *Journal of Adolescent Health*, 47 (2), pp. 183-190.
- (18) Munoz, C., Towner, T. (2009) *Opening Facebook: how to use Facebook in the college classroom*. Charleston: Society for Information Technology and Teacher Education.
- (19) Nayyar, D. (2007) *Modern mass communication: concepts and processes*. Delhi: Oxford Book Company.
- (20) O'Neill, B., Livingstone, S. and McLaughlin, S. (2011) *Final recommendations for policy, methodology and research*. London: EU Kids Online.
- (21) Politika (2011) *Novi dizajn i nove prijave protiv Fejsbuka*, subota 1. oktobar
- (22) Ryan, J. A. (2008) *The virtual campfire: an ethnography of online social networking*. Master thesis. Middletown: Faculty of Wesleyan University.

- (23) Social Networking Websites (2011) Social Networking Websites Review. Retrieved November 22, 2011. from <http://social-networking-websites-review.toptenreviews.com/>
- (24) Soo, K., Bodanovskaya, Z. (2011) Risk factors of becoming a victim of Internet related sexual abuse. In: M. Ainsaar, L. Loof (Eds.), *Online behavior related to child sexual abuse* (pp. 46-50). London: Kingstone University.
- (25) Terkl, Š. (2011) *Sami zajedno*. Beograd: Klio.
- (26) Van den Berg, B., Leenes, R. (2011) Keeping up appearances: audience segregation in social network sites. In S. Gutwirth, Y. Poulet, P. De Hert (Eds.), *Computer privacy and data protection: an element of choice* (pp. 211-233). Dordrecht: Springer.
- (27) Wolak, J., Finkelhor, D., Mitchell, K., Ybarra, M. (2008) Online “predators” and their victims: myths, realities and implications for prevention and treatment. *American Psychologist*, 63 (1), pp. 111-128.
- (28) Ybarra, M., Mitchell, K., Finkelhor, D., Wolak, J. (2007) Internet prevention messages – targeting the right online behaviors. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 161 (2), pp. 138-145.

INTERNET SOCIAL NETWORKING RISKS AT CHILDREN

Children around the world almost daily access to social networking sites in order to achieve interpersonal interactions with peers. Social networking can contribute to the development of creativity, self-efficacy, various academic achievements, self-esteem, tolerance for diversity and social skills of children, but are also at risk of abuse and violence. The first objective of this study was to analyze the results of contemporary research on children's risks of social networking on the Internet. Featured are discussed and the most important indicators of risk jeopardizing the safety of children, as well as profiles of over 100 friends, contact with strangers, leaving personal information on profiles, poor digital literacy of children and parents, excessive use of the Internet, previous victimization, and more. The second objective of this paper is the presentation of successful procedures for reducing risk and strengthening the resilience of children in social networking that can take the owners of these sites, parents, teachers and other subjects.

KEY WORDS: *social network / Internet / children / risks / recommendation*

VRŠNJAČKO NASILJE – *BULLYING* KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA*

Vesna Gojković*
Leposava Vukičević

Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad

Buling (eng. bullying) podrazumeva svaki oblik nasilja, fizičkog ili mentalnog. Problem definisan u ovom radu je bio da se ispitaju relacije između disciplinskog usmerenja, vaspitnog stila roditelja i izloženosti vršnjačkom nasilju na pojavu agresivnosti, odnosno bulinga kod mlađih u srednjim školama. Cilj istraživanja je definisan da osim detekcije hipotetisanih relacija, doprinesemo izradi edukacionih i terapijskih programa u radu sa adolescentima, kako onim koji čine nasilje, tako i onim koji ga trpe. Uzorak je činilo 200 beogradskih srednjoškolaca oba pola, starosti između 15 i 19 godina. Merni instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su konstruisani od strane autora za potrebe ovog istraživanja. Podaci su statistički obradjeni primenom faktorske analize, a izdvojeni faktori su potom korelirani Pirsonovim modelom. Rezultati istraživanja su potvrdili da postoji visok stepen fizičkog i verbalnog nasilja između učenika srednjih škola i da fizičko nasilje uglavnom čine mladići a verbalno i socijalno devojke. Utvrđeno je da nasilničko ponašanje značajno korelira sa prethodnom viktimizacijom. Takođe, afektivna komponenta ima veći značaj u formiranju nasilničkog identiteta nego bihevioralna, kao i da efekti kazne i izostanka gratifikacije imaju slično dejstvo. Disciplinske mere u školi koreliraju sa verbalnim i socijalnim nasiljem, ali ne i sa fizičkim.

KLJUČNE REČI: *vršnjačko nasilje / vaspitni stil roditelja / disciplinsko usmerenje*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: v.gojkovic@open.telekom.rs

UVOD

Problem nasilničkog ponašanja kod dece i adolescenata je tema koja poslednjih nekoliko godina¹ posebno zaokuplja pažnju kako laičke tako i stručne javnosti. Razlog tome nije samo porast broja dece koja ispoljavaju antisocijalne i asocijalne oblike ponašanja, nego i zvanični statistički izveštaji koji ukazuju na to da su se značajno izmenili i kvalitet i sociodemografske odlike agresivnih juniora: oni su surovi, brutalni, ne pokazuju osećanja krivice i kajanja, beskrajno uživaju u terorisanju žrtava, i pri tome izražavaju jasnu i snažnu potrebu da se svi ti akti medijski eksponiraju (putem mobilnih telefona, čime se naravno produžava patnja žrtve). U svemu tome učestvuju i devojke.

S druge strane, psihološka slika žrtve se kroz vremensku dimenziju nije značajno promenila, osim što je u savremenim uslovima dodatno viktimirana intezivnim, dugotrajnim i "odloženim" javnim ponijenjem. Zajednička odlika nasilnika i žrtve jeste postojanje začaranog kruga koji se teško prekida, a jedan od razloga je taj što postoji problem u prepoznavaju različitih formi nasilja (najpre od strane same žrtve, koja često koristi defanzivne self mehanizme u odbrani telesnog i emocionalnog integriteta).

Stoga je primarno jasno definisanje vršnjačkog nasilja, šta ga čini i kako se identificuje.

Nakon tragičnog masakra 1999. godine u jednoj srednjoj školi u Americi, kada su dva učenika ubila 13 i raniла 24 učenika (nakon čega su izvršili samoubistvo), američka centralna agencija angažuje preko 30 psihologa koji imaju zadatku da analiziraju nasilje u školama. Prema njihovom izveštaju, 60 do 80% učenika je bilo izloženo fizičkom i/ili mentalnom nasilju, koje je označeno kao vršnjački *bullying*. Od tada se ovaj konstrukt primarno odnosi na školsko nasilje. *Bullying* se operacionalizuje kao svesna, željena i namerna neprijateljska aktivnost, čija je svrha povrediti, izazvati strah kroz pretnje ili daljinjom agresijom izazvati zastrašenost (Coloroso, 2004). Farington vršnjačko nasilje definiše kao bilo koji oblik fizičkog i/ili psihičkog učestalog nanošenja štete od strane moćnijeg i snažnijeg učenika (ili grupe učenika) prema slabijem učeniku (prema: Sinobad, 2005).

Nasilje može biti verbalno (ruganje, omalovažavanje, pretnje), fizičko (udaranje, guranje), psihološko (pretnje pogledima, praćenje, maltretiranje) i socijalno (isključivanje iz grupe vršnjaka, ignorisanje, širenje zlobnih tračeva).

¹ Činjenica je da u našoj zemlji sve do 2006. godine nije postojao ozbiljan i sistematski pristup naučnim istraživanjima pojave vršnjačkog nasilja.

Neki autori međutim, ove tipove nasilja objedinjuju u dve osnovne grupe – fizičko (telesno) i psihološko (emocionalno, verbalno i socijalno). Neopravdanost takvog ponašanja se sastoji u nelegitimnosti, nezasluženosti, prekomernosti ili neprimerenosti takvog postupka.

To nije haotičan ili nasumičan akt, to je proces u okviru koga se mogu identifikovati četiri osnovna elementa :

1. nesrazmernost moći: zlostavljač je jači, stariji, popularniji ili je u grupi;
2. namera povređivanja: počinilac uživa u nanošenju povrede drugoj osobi, bilo da je ona fizička, emocionalna ili i jedno i drugo;
3. pretnja daljom agresijom: i onaj koji nanosi povrede i povređivani znaju da će se taj proces nastaviti i da se neće sam od sebe prekinuti;
4. prestravljenost: zlostavljana deca se osećaju bespomoćno, preplašeno i nezaštićeno, dok zlostavljač zna da ga ništa ne može spričiti i da može i dalje da uživa u vršenju nasilja i stvorenom osećanju bespomoćnosti.

Prema bergenskoj studiji (Olweus,1988), nasilništvo ili viktimizacija se definiše kao ponovljena i trajna izloženost učenika negativnim postupcima od strane drugih učenika. Navedena studija je pokazala da 15 do 20% učenika učestvuje u vršnjačkom zlostavljanju, bilo kao žrtve bilo kao nasilnici. Izlovana su dva tipa nasilnika i dva tipa žrtve:

Nasilnici prvog tipa označeni su kao "tipični" nasilnici koji biraju žrtvu i predvode (grupnu) akciju, fizički su snažni, uživaju u žrtvinoj bespomoćnosti, agresivni su i prema odraslima, nemaju osećanja kajanja i krivice. Drugi tip nasilnika su sledbenici opisanog lidera, koji su neretko strašljivi, ali se priključuju akcijama zlostavljanja da bi bili prihvaćeni od strane vode i ostalih članova ili da bi izbegli sposptvenu viktimizaciju.

Žrtve prvog tipa su pasivne i podložne nasilju, dok su žrtve drugog tipa (ima ih u manjem broju) provokativne, hiperaktivne, koje iritiraju i provociraju agresivnu ili odbacujuću reakciju okoline.

U Tuzli je pre dve godine pod pokroviteljstvom Evropske unije, sprovedeno obimno istraživanje o nasilju između školske dece, i autori su, između ostalog, identifikovali neke osobine nasilne dece kao i najvažnije osobine dece koja su žrtve nasilja.

Nasilnici vole da dominiraju, nemaju sposobnost sagledavanja problema sa aspekta druge osobe, ne biraju sredstva da bi postigli cilj, nemaju sposobnost empatije, zlostavljaju kada nema kontrole starijih osoba (ili nekog autoriteta), odgovornost za svoje postupke (vršenje nasilja) prebacuju na žrtvu, uživaju u patnji. Sve navedene odlike pripadaju dijagnostičkom

taksonu psihopatije, konstruktu koji definiše Robert Hare, na čijim polovima se nalaze antisocijalni poremećaj ličnosti i narcistički poremećaj ličnosti.

S druge strane, deca koja su izabrana kao žrtve, imaju samo jednu zajedničku osobinu, a to je da ih je nasilnik iz nekog razloga odabrao. Isti tim istraživača navodi nekoliko mogućih kriterijuma koji vode nasilnika u izboru žrtve: novo dete u naselju, marginalizovano dete (niže socijalno ili ekonomsko poreklo), druge verske ili rasne i etničke pripadnosti, dete koje je po prirodi povučeno, submisivno, koje otvoreno pokazuje znake straha i beži od dodira sa drugima; to su traumatizovana deca, deca koja se ističu uspehom ili nekim talentom, deca koja odstupaju zbog fizickog izgleda ili nekog telesnog nedostatka.

Većina psiholoških tekstova koji se bave problemom nasilničkog ponašanja dece, poziva se na socijalno-psihološke etiološke faktore. Najčešće se navode ratne i poratne godine na našim prostorima², kao i teška (sve teža i neizvesnija) ekonomski situacija, ali i raspad vrednosno – moralnih sistema koji prate navedena dešavanja. Prvenstveno, naglašava se uticaj disfunkcionalnih porodičnih odnosa, distorzije morala inkorporirane u sistem vaspitanja, a nešto manje (ali ne i manje znacajno) uticaj elektronskih medija. Svi ovi faktori istovremeno deluju i na to da se otežano prepoznaju aberantne forme ponašanja, mišljenja i emocija. Tako na primer, makijavelistički stil komuniciranja i načina suživota više нико не dovodi u pitanje kao stvar izbora, nego se smatra socijalno inteligentnim ponašanjem. Osecanje savesti kroz kajanje i unutrašnju kontrolu ponašanja, racionalizovano je površnim, "meksičko-španskim" zašećernim oblicima ispravnog pokazivanja emocionalne "topline" i konformističke bliskosti sa drugim ljudima. Kultura posedovanja, umesto bazičnog osećanja pripadanja, proklamovanje ideologije "imati" umesto humanog osećanja "biti", doveli su do toga da se narcizam smatra poželjnim oblikom ponašanja³.

Pored sociokulturalnih etioloških faktora, juvenilna agresivnost je korelirana sa traumatizacijom u okviru primarne porodice, naročito sa aspektom psihopatologije. U fokus ovih istraživanja najčešće je bilo zlostavljanje i zanemarivanje od strane roditelja. Rezultati su pokazali da je prosečan broj nepovoljnijih iskustava u detinjstvu statistički značajno veći kod grupe psihijatrijskih bolesnika u celini, kao i kod pojedinačnih grupa psihijatrijskih bolesnika, u odnosu na grupu zdravih ispitanika ($p < 0.001$), da postoji

² Ipak, ostaje nejasno otkud ista tendencija porasta i u ekonomski razvijenim zemljama, koje nisu imale ratnog iskustva, čak ni u daljoj prošlosti.

³ Prema najnovijim izmenama dijagnostičkog klasifikacionog sistema Američke psihijatrijske asocijacije, narcistički poremećaj ličnosti je izbrisana sa liste poremećaja ličnosti.

statistički značajno veća vrednost u skoru fizičke agresivnosti kod bolesnika izloženih nepovoljnim iskustvima u detinjstvu u odnosu na bolesnike koji im nisu bili izloženi ($p < 0.05$), kao i da su skorovi na skali fizičke agresivnosti u pozitivnoj korelaciji sa brojem nepovoljnih iskustava ($p < 0.05$), (Samardažić i sar., 2010). Višestruka nepovoljna iskustva u detinjstvu povezana su sa psihotičnim i nepsihotičnim poremećajima i alkoholizmom u odrasлом dobu, te predstavljaju važan faktor rizika od psihijatrijskog morbiditeta. Nepovoljna iskustva su takođe u pozitivnoj korelaciji sa stepenom fizičke agresivnosti kod psihijatrijskih bolesnika.

Problem sa ovim tipom izvođenja argumenata je u tome što se istim etiološkim faktorima objašnjavaju različite forme psiholoških aberacija, kao što su na primer, mentalni poremećaji i poremećaji ličnosti.

Drugi istraživači (Larsen & Buss, 2010) navode rezultate longitudinalnih istraživanja školske dece koja su pokazala da su deca koja su učitelji na ranom uzrastu označili kao decu sa problemima u ponašanju i koja su bila agresivna, u kasnijim godinama u preko 80% slučajeva iskazali antisocijalno i delinkventno ponašanje (iako su u međuvremenu promenili školsku, a neki i životnu sredinu). U njihovoј anamnezi identifikovane su osobine ličnosti koje ukazuju na poremećaje ličnosti, pri čemu nisu nađeni elementi traumatizacije u primarnoj porodici.

U našoj zemlji, realizovano je obimno istraživanje vršnjackog nasilja u okviru projekta Moja škola – škola bez nasilja, koji je pokrenuo UNICEF u saradnji sa Ministarstvom prosvete i sporta Republike Srbije. Osnovni nalaz je potvrdio početnu premisu da postoji izražena pojava vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih škola. Istraživanje je sprovedeno pomoću upitnika na 26 628 učenika od trećeg do osmog razreda u 50 osnovnih škola širom Srbije u proleće 2006. godine i pokazalo je da je u periodu od tri meseca 65.3% učenika, sudeći po njihovim izjavama, doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja (procenti se zavisno od škole kreću od 48% do 80%). Ako se analiziraju slučajevi ponovljenog nasilja, onda se 20.7% učenika moglo klasifikovati u žrtve, 3.8% u nasilnike i 3.6% u žrtve/nasilnike. Na nasilje odraslih žalilo se 35.7% učenika, a 42% učenika bili su svedoci verbalne agresivnosti učenika prema nastavnicima. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja bili su vređanje (45.6%) i spletakarenje (32.6%).

Ovo istraživanje je takođe pokazalo da su se dečaci nešto češće od devojčica izjašnjavali kao nasilnici i nešto češće su bili izloženi nasilju vršnjaka i odraslih. Stariji učenici su češće bili nasilni i češće su se žalili na nasilje odraslih, dok su uzrasne razlike u izloženosti nasilju bile minimalne (Popadić, Plut 2007:309).

Kada je reč o sveobuhvatnom istraživanju prisutnosti vršnjačkog nasilja u srednjim školama, kod nas takvo jedno istraživanje još uvek nije realizovano. Ali medijski podaci o pojedinim slučajevima nasilja i iskustva obrazovnog kadra škole interno potvrđuju podatak da je isti fenomen takođe prisutan i u srednjim školama i da njegovo ispoljavanje u ovom slučaju prati putanju iz osnovnih škola.

U tom smislu, **osnovni problem** ovog istraživanja odnosi se na registrovanje nasilja između adolescenata srednjoškolskog uzrasta. Osim toga, interesovalo nas je u kakvim relacijama su nasilništvo i prethodno iskustvo viktimizacije, odnosno, stilovi socijalizacije od strane roditelja i škole kao najznačajnijih faktora razvoja adolescentske ličnosti.

Operativni cilj istraživanja bio je da se utvrde relacije između merenih varijabli, odnosno da li i u kojoj meri se potreba za nanošenjem bola (telesnog i emocionalnog) drugoj osobi može dovesti u vezu sa stepenom izloženosti nasilju, disciplinskim merama škole i vaspitnim stilovima roditelja.

Praktični cilj je doprinos izradi mogućih preventivnih programa u odnosu na mladalačku agresivnost.

Teorijski cilj je doprinos eksplanacijama etiopatologije adolescentske agresivnosti.

Osnovna hipoteza istraživanja podrazumeva da postoji značajna tendencija ka vršenju nasilja u adolescentskim, srednjoškolskim grupama.

Posebne hipoteze podrazumevaju da je tendencija ka nasilnom ponašanju u relaciji sa prethodnom viktimizacijom (ranijim trpljenjem nasilja od strane vršnjaka), vaspitnim stilovima roditelja i disciplinskim usmerenjem (efekti nagrade i kazne).

Varijable u ovom istraživanju su u zavisnosti od cilja istraživanja nekada bile zavisne, a nekada nezavisne:

- a) izloženost vršnjačkom nasilju je operacionalno definisana primenom upitnika za merenje tipa nasilja koje je učenik doživeo
- b) tendencija vršenja nasilja je operacionalno definisana primenom upitnika za merenje tipa nasilja koje je učenik vršio
- c) vaspitni stil roditelja je operacionalno definisan primenom upitnika za merenje tipa vaspitnog stila koji roditelji koriste, a podrazumeva "ukrštanje" dve bipolarne dimenzije – afektivne (ljubav) i bihevioralne (kontrola).
- d) disciplinsko usmerenje je operacionalno definisano primenom upitnika za merenje tipa disciplinskih postupaka u školskoj ustanovi

II METOD

Uzorak

Terenski deo istraživanja je sproveden tokom marta 2011. godine. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 200 ispitanika, učenika prvog, drugog, trećeg i četvrtog razreda srednje škole. Istraživanjem su obuhvaćene dve srednje škole u Beogradu: XII beogradska gimnazija i Srednja turistička škola u Beogradu. Uzorak su činila 102 ispitanika muškog pola (51%) i 98 ispitanika ženskog pola (49%).

Instrumenti

Skala disciplinskog usmerenja (DS – 15)

Ova skala je konstruisana za potrebe ovog istraživanja od strane autora rada. Skala sadrži 15 pitanja, Likertovog tipa, što znači da ispitanik zaokruživanjem broja od 1 do 5 označava u kom stepenu se slaže sa datom tvrdnjom. Putem procene učenika primenom ove skale dobijeni su odgovori na pitanja kakva je disciplina škole tj. obrazovne institucije koju pohađaju. Neka od pitanja koja čine ovu skalu su sledeća: *Disciplina u školi je veoma oštra, Mere kažnjavanja učenika u školi su veoma stroge, Voleo bih kada bi disciplina u školi bila strožja, Plašim se da učinim prekršaj jer znam da će biti kažnen, Disciplina na času se razlikuje od profesora do profesora.*

Skala procene vaspitnog stila roditelja (VS – 54)

Ova skala je takođe konstruisana za potrebe ovog istraživanja od strane autora rada. Skala sadrži 4 subskale koje kroz svoj predmet merenja doprinose definisanju vaspitnog postupanja tj. vaspitnog stila roditelja. Svaka subskala sadrži 10 pitanja, Likertovog tipa. Predmeti merenja ovih skala su vaspitno postupanje roditelja u vidu manifestacije *Niske ljubavi, Visoke ljubavi, Niske kontrole i Visoke kontrole*. Date skale su konstruisane pri operacionalnom definisanju da su vaspitni stilovi definisani ukrštanjem dve dimenzije, ljubav i kontrola, čime se dobijaju četiri stila: autoritarni (niska ljubav a visoka kontrola), autoritativeni (visoka ljubav i visoka kontrola), permisivni (visoka ljubav i niska kontrola) i indiferentni (niska ljubav i niska kontrola).

Kao poseban dodatak vaspitnog postupanja roditelja kroz skalu *Efekti kazne* (9 pitanja) i *Efekti nagrade* (5 pitanja) ispitivane su posledice kažnjavanja i nagrađivanja deteta. Neka od pitanja koja čine ovu skalu *Efekti kazne* su

sledeća: Kada bih zbog nečega bio kažnjavan u meni se javljala potreba da ne ponavljam to ponašanje, Kada bih zbog nečega bio kažnjavan osećao bih potrebu da se fizički obračunam sa osobom koja me je kaznila, Kao dete kada bih zbog nečega bio kažnjavan osećao bih se jako grešno, Kada bih zbog nečega bio kažnjavan osećao bih se jako tužno. Neka od pitanja koja čine ovu skalu Efekti nagrade su sledeća: Kada bih zbog nečega bio nagrađen osećao sam se srećno, Kada bih zbog nečega bio nagrađen to je značilo da je moje ponašanje ispunilo očekivanja roditelja, Kada bih zbog nečega bio nagrađen osećao sam se ponosno.

Skala procene izloženosti vršnjačkom nasilju (IZN – 15)

Skala procene izloženosti vršnjačkom nasilju je takođe konstruisana za potrebe ovog istraživanja od strane autora rada. Skala sadrži 15 pitanja, Likertovog tipa, i primenom ove skale dobijeni su odgovori na pitanja na koji način i u kojoj meri su učenici tj. ispitanici izloženi vršnjačkom nasilju. Neka od pitanja koja čine ovu skalu su sledeća: Dešavalo se da su me drugi učenici nazivali pogrdnim imenima, Drugi učenici su mi pretili, Drugi učenici su me prisiljavali da uradim nešto što nisam želeo, Dešavalo mi se da su mi drugi učenici uništavali moje stvari, Dešavalo se da su me drugi učenici vredjali, Drugi učenici su me prisiljavali da uradim nešto što nisam želeo.

Skala procene tendencije ka vršnjačkom nasilju (VN – 30)

Ova skala je takođe konstruisana za potrebe ovog istraživanja od strane autora rada. Skala sadrži 30 pitanja Likertovog tipa, i primenom ove skale dobijeni su odgovori na pitanja na koji način i u kojoj meri su učenici pokazivali tendenciju ka različitim vrstama nasilnog ponašanja u vršnjačkoj grupi, tj. ka drugim učenicima odnosno svojim vršnjacima. Neka od pitanja koja čine ovu skalu su sledeća: Udario sam učenika (učenicu), šutnuo sam ga ili zaključao u prostoriju i slično, Tukao sam se u školi, Pretio sam onima koji me nerviraju, Vređao sam druge učenike, Dešavalo mi se da prvi namerno udarim druga u školi.

Statistička analiza

Pouzdanost skala je proverena primenom Kronbahovog α koeficijenta. Latentna struktura korišćenih instrumenata ispitivana je faktorskom analizom: metodom glavnih komponenti i Varimax rotacijom sa Kajzerovom normalizacijom. Povezanost između faktora izdvojenih iz upitnika skale ispitivana je bivarijantnom korelacionom analizom, upotrebom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. Primenom t-testa ispitivana je razlika između grupa definisanih demografskom varijabom pol. Nivo statističke značajnosti bio je određen na nivou $\alpha = 0.05$.

III REZULTATI

Latentna struktura mernih instrumenata ispitivana je primenom faktorske analize. Faktorskom analizom odgovora ustanovljeno je da izdvojeni faktori odgovaraju početnim skalama istraživanja i da su pitanja pretežno grupisana oko početnih tendencija prepostavki grupisanja varijabli. U daljem toku istraživanja smo tako i posmatrali izdvojene faktore. Kronbahovi alfa koeficijenti su srazmerni broju stavki koje ulaze u dati faktor što objašnjava sniženost datog koeficijenta za određene faktore. Kako je reč o primeni još uvek neafirmisanih mernih instrumenata, za potrebe realizacije ovog istraživanja nivo dobijene pouzdanosti se može smatrati adekvatnim. Kronbahovi alfa koeficijenti za svaki faktor skale pojedinačno su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1 . Pouzdanost skale

Naziv izdvojenog faktora	Kronbahov alfa koeficijent	Naziv izdvojenog faktora	Kronbahov alfa koeficijent
Strogost discipline	0.348	Tendencija reagovanja usled kazne	0.657
Negativan stav prema disciplini	0.307	Efekti nagrade	0.859
Niska ljubav	0.819	Izloženost fizičkom nasilju	0.804
Visoka ljubav	0.802	Izloženost emotivnom nasilju	0.884
Visoka kontrola	0.746	Fizičko nasilje	0.882
Niska kontrola	0.649	Verbalno - socijalno nasilje	0.839
Emotivno osećanje usled kazne	0.776	Antinasilje	0.449

Prikaz statistički značajnih korelacija faktora skale disciplinskog usmerenja (DS – 15) sa faktorima skale tendencije ka vršnjačkom nasilju (VN – 30) dat je u Tabeli 2.

Tabela 2. Linaerana povezanost disciplinskog usmerenja i tendencije ka vršnjačkom nasilju

		Fizičko nasilje	Antinasilje	Verbalno – socijalno nasilje
Strogost discipline	r	-0.080	0.133	-0.139
	p	0.258	0.060	0.050
Negativan stav	r	0.161	-0.006	0.292
	p	0.022	0.933	0.001

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacijske

p – nivo statističke značajnosti

Dobijene korelacije govore o tome da je negativan stav učenika prema disciplini u školi statistički značajno povezan sa tendencijom ispoljavanja verbalno – socijalnog nasilja kao i fizičkog nasilja. Pri tom negativan stav prema disciplini u školi potkrepljuju stanovišta (iskazana kroz odabране ajteme) da "ako imaš moćne roditelje možeš da se ponašaš kako hoćeš", "kriterijumi kažnjavanja nisu isti za sve učenike" i "u školi danas može da se radi sve jer takva su vremena". Takođe statistički značajna korelacija strogosti školske discipline i ispoljavanja verbalno – socijalnog nasilja koja je negativna ukazuje na to da sa strožjom disciplinom opada sklonost ka izražavanju verbalnog i socijalnog nasilja. Indikativno je i to da primena strožje taktike u ophođenju sa učenicima ne korelira sa fizičkim nasiljem. Dakle, ukoliko učenik dolazi sa stavom da mu je sve dozvoljeno i da ima pravo na to, i pored toga što je u školi strožija kontrola, on u manjoj meri verbalno maltretira drugove, ali ga to ne sprečava da ih telesno ugrožava.

Prikaz statistički značajnih korelacija faktora skala vaspitnih stilova roditelja (VS – 54) sa faktorima skale tendencije ka vršnjačkom nasilju (VN – 30) dat je u Tabeli 3.

Tabela 3. Linaerana povezanost vaspitnih stilova roditelja i tendencije ka vršnjačkom nasilju

		Fizičko nasilje	Antinasilje	Verbalno – socijalno nasilje
	r			
Niska ljubav	r	0.253	0.068	0.229
	p	0.001	0.338	0.001
Visoka ljubav	r	-0.370	0.143	-0.370
	p	0.001	0.044	0.001
Visoka kontrola	r	0.109	0.163	0.135
	p	0.126	0.021	0.056
Niska kontrola	r	0.236	-0.152	0.284
	p	0.001	0.032	0.001

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacije

p – nivo statističke značajnosti

Dobijene korelacije ukazuju na to da na tendenciju ka fizičkom i verbalno – socijalnom nasilju značajno utiče nedovoljano ispoljavanje ljubavi i kontrole samih roditelja. Tu činjenicu dodatno potvrđuju i dobijene negativne korelacije manifestacije visoke ljubavi i tendencije ka vršnjačkom nasilju. Sa ispoljavanjem veće ljubavi, pažnje i emocija opada tendencija ka ispoljavanju nasilja. S druge strane, niska kontrola roditelja značajno je povezana sa fizičkim i psihološkim nasiljem koje njihova deca slobodno ispoljavaju prema vršnjacima, uz istovremeno, slabo razvijeno osećanje tolerancije. Izgleda da uskraćivanje emocija i komunikacije sa decom, kao i prepuštenost dece sebi samima, omogućava razvoj tendencije ka primeni fizičke sile ili verbalnog napada kao sredstva dolaska do određenog cilja. Interesantno je da visoka kontrola od strane roditelja ne korelira značajno sa ispoljavanjem nasilja uopšte, ali korelira i sa antinasilnim stavom dece.

Prikaz statistički značajnih korelacija faktora koji su se definisali kao posledica nagradi i kazni, kao elementa vaspitnog stila roditelja i tendencije ka vršnjačkom nasilju skale tendencije ka vršnjačkom nasilju (VN – 30) dat je u Tabeli 4.

Tabela 4. Linaerana povezanost posledica nagradi i kazni, kao elementa vaspitnog stila roditelja i tendencije ka vršnjačkom nasilju

		Fizičko nasilje	Antinasilje	Verbalno – socijalno nasilje
	r			
	p			
Tendencija ka fizičkom reagovanju	r	0.339	-0.118	0.445
	p	0.001	0.096	0.001
Emotivno osećanje	r	-0.004	0.129	-0.016
	p	0.958	0.069	0.819
Pozitivni efekti nagradivanja	r	-0.244	0.245	-0.183
	p	0.001	0.001	0.010

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacijske

p – nivo statističke značajnosti

Dobijeni rezultati ukazuju na to da je primena telesne kazne od strane roditelja direktno proporcionalna sa tendencijom ispoljavanja i fizičkog i verbalnog nasilja njihovog deteta prema drugoj deci. Isti tip ponašanja se identificuje i kod dece koja nisu doživela subjektivni osećaj gratifikacije. Oni učenici koji su kao deca dobijali batine ili šamaranje, za učinjene greške u ponašanju, razvili su sličan interpersonalni obrazac: oni svoj socijalni i lični status definišu količinom moći i kontrole koje zauzimaju u odnosu na druge. Učenici koji smatraju da nisu bili adekvatno nagrađivani za određene postupke, te nisu uspeli da razviju pozitivno osećanje sreće i zadovoljstva, takođe su razvili tendenciju ka fizičkom i verbalno – socijalnom nasilju. Ukoliko osećanje zadovoljstva i sreće koje je sasvim prirodno u situaciji nagrađivanja izostaje, a pri tome za njega postoje potuno legitimni razlozi, onda se razvija tendencija ka nasilnom ponašanju. Izostavljeno osećanje ponosa i samopouzdanja se kompenzuje kroz naučeni porodični obrazac, a to je nanošenje bola drugima, objektiviziranjem i dehumanizacijom žrtve (što si ti manji i beznačajniji, ja sam veći i više vredim).

Prikaz statistički značajnih korelacija faktora skale izloženosti vršnjačkom nasilju (IZN – 15) sa faktorima skale tendencije ka vršnjačkom nasilju (VN – 30) dat je u Tabeli 5.

Tabela 5. Linaerana povezanost izloženosti vršnjačkom nasilju i tendencije ka vršnjačkom nasilju

		Fizičko nasilje	Antinasilje	Verbalno-socijalno nasilje
Izloženost fizičkom nasilju	r	0.359	0.032	0.337
	p	0.001	0.653	0.001
Izloženost emotivnom nasilju	r	0.255	0.020	0.267
	p	0.001	0.776	0.001

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacijske

p – nivo statističke značajnosti

Dobijene korelacije ukazuju da sa porastom stepena izloženosti vršnjačkom nasilju bilo kog tipa raste i tendencija ka ispoljavanju sopstvenog nasilja prema drugima. Time se potvrđuje jedna od najstarijih premeta da je proces zlostavljanja kružni proces u kome onaj koji je bio žrtva traži žrtvu, čime "odigrava" svoju traumu. Interesantno je da deca žrtve nisu razvile osećanje empatije i tolerancije (antinasilni stav), nego su preuzele ulogu zlostavljača, identifikovanjem sa onim koji je njih viktimirao.

Primenom t – testa ispitivana je razlika između grupa definisanih demografskom varijablom pol. Uočeno je da se učenici razlikuju u odnosu na učenice jedino kada je reč o tendenciji ka fizičkom nasilju. Vrednost t – testa u ovom slučaju, u slučaju pretpostavljene jednakosti varijanse iznosi 6.469 a u slučaju pretpostavljene nejednakosti varijanse iznosi 6.651 pri čemu su stepeni slobode 198 (df=198). Time se potvrđuju raniji nalazi da u vršenju fizičkog nasilja prednjače dečaci, dok su devojčice u većoj meri sklone verbalnom, socijalnom i psihološkom nasilju (one ogovaraju, prave spletke, izopštavaju iz grupe, stigmatizuju i sl). Nalaz je potpuno u skladu sa psihofiziološkim polnim razlikama o kojima se govori kako u klasičnoj psihološkoj literaturi (Adler, Erikson), tako i u psihoevolucionim i kognitivističko-bihevioralnim teorijama ličnosti.

Ispitivanjem povezanosti uzrasta ispitanika i ostalih faktora ustanovljeno je da usled porasta godina opada doživljaj strogosti discipline učenika ($r = -0.267$, $p = 0.001$). Takođe uočeno je i da sa porastom godina učenika opada nivo kontrole kojoj su izloženi ($r = -0.172$, $p = 0.015$). I ovaj nalaz je u saglasnosti sa nekim ranijim, a objašnjava se međusobnom adaptacijom dece na školski sistem, odnosno školskog osoblja na ličnost učenika (nastavnici jednostavno "prepoznaju" učenike i obrnuto, čime se modifikuje i ponašanje).

IV DISKUSIJA

Rezultati istraživanja pokazuju da kada je reč o izloženosti vršnjačkom nasilju 40% učenika tvrdi da se dešavalo da su drugi učenici pričali laži o njima, 28% da su ih nazivali pogrdnim imenima, 23% da su ih vredjali i ismevali, 33.5% da su pokušavali druge da okrenu protiv njih, 3.5% da su dobili batine u školi, 10% da su im uništavali stvari i 6% da su ih prisiljavali da urade nešto što nisu želeli. Dati podaci pokazuju značno veću izraženost verbalnog tj. socijalnog nasilja (tkz. vršnjački mobing) u odnosu na izloženost fizičkom nasilju.

Kada je reč o tendenciji vršenja nasilja, rezultati istraživanja pokazuju da je 17.5% učenika udarilo drugog učenika, zaključalo u prostoriju ili slično, 15.5% je pretilo i zastrašivalo drugog učenika, 13.5% je nasrnulo na druga ili drugaricu, 24.5% se tuklo u školi, 6% uzelo novac ili druge stvari od učenika, 13.5% vredjalo nastavnika, pretilo ili vikalo na njega.

Ovi rezultati potvrđuju početnu hipotezu da u beogradskim srednjim školama postoji izražena pojava vršnjačkog nasilja, s tim da je primena fizičkog nasilja prisutna u nešto manjem obimu u odnosu na verbalno, psihološko i socijalno. Isto tako, utvrđeno je da će se fizički napad odigrati bez obzira na primene disciplinskih mera (za razliku od verbalnog i socijalnog, na primer), i da ga pretežno čine mladići.

Dobijeni rezultat možemo i drugačije prezentovati: ukoliko uporedimo navedene dve grupe podataka, onih koji trpe i onih koji čine nasilje, možemo zaključiti da učenici u većoj meri prepoznaju (ili su skloni da priznaju) verbalno nasilje (bilo da su žrtve ili da ga čine), nego da su žrtve fizičkog nasilja. Tako na primer, četvrtina svih ispitivanih učenika izjavljuje da se tuklo u školi, a samo 3,5% izjavljuje da su dobili batine (logično pitanje bi bilo – koga su tukli). Ovaj nalaz možemo tumačiti na dva načina:

Prvo, mali broj mlađih koji prijavljuje da je trpelo fizički napad potvrđuje neke ranije nalaze da je manji broj dece koja su socijalno anksiozna, povučena i koja "kao magnet" privlače nasilnike. Moguće je i da se ostala deca koja su bila izložena ovom tipu nasilja stide da priznaju da su tako nešto doživela, jer su i inače odbačeni, izolovani ili povučeni, što je u saglasnosti sa teorijskim i istraživačkim nalazima bergenske studije (opisane u uvodu). Takođe, treba imati u vidu i to da žrtve jednostavno "ne žele" da vide da su zlostavljanje, nego racionalizuju takva ponašanja, smatrajući ih delom "igre". Podaci iz tabele broj 5 ukazuju na to da se ova deca kasnije pojavljuju u ulozi onih koji vrše nasilje.

Drugo, daleko veći broj mlađih prijavljuje da je vršilo fizički napad, što znači da se oni ponose tim činom i smatraju ga uobičajenim stilom ponašanja. Time se potvrđuju naša ranija razmatranja o tome da se u današnjem (sub)kulturnom, adolescentskom miljeu, u skladu sa opštim društvenim trendovima, propagira i usvaja ideologija moći i kontrole koja se stapa sa uobičajenim juvenilnim kodeksom. U tom smislu, mlađi smatraju da je "prirodno" da oni koji sebe smatraju jakim i posebnim fizički terorišu slabe (pogledati tabelu 5). Verovatno da mlaka i neodgovarajuća društvena reakcija, prvenstveno roditeljska, a potom i ostalih institucija, potkrepljuje nasilnički obrazac komunikacije.

S druge strane, veliki broj mlađih izjavljuje da su bili žtve psihološkog nasilja, što znači da ili ih mnogo više pogđa atak na njihovu ličnost, ili se manje stide da to priznaju. Psihološko nasilje, koje je skrivenije, podmuklje, teže se kontroliše, je nešto što mlađi odlično prepoznaju i teže doživljavaju. Paradoks je u tome da se ovom nasilju ne pridaje toliki značaj u reakciji odraslih.

Tako na primer, Ajzenk razmatrajući problem maloletničke delinkvencije, naglašava da je jedan od glavnih razloga antisocijalnog ponašanja primena nesrazmernih kazni u odnosu na tip ponašanja. S obzirom da nasilnici kao ekstrovertne osobe ne reaguju ili slabo reaguju na kaznu i da u većoj meri reaguju na nagradu (razlog je u neurofiziološkoj prirodi ove dimenzije ličnosti), onda se odsustvo primene adekvatne mere doživljava kao nagrada za neprilagođeno ponašanje, čime se ono podstiče.

S obzirom da su roditelji prvi agens socijalizacije, mi smo pretpostavili da određeni vaspitni stilovi roditelja, odnosno stepen pažnje, tolerancije i ljubavi koju kombinuju sa postavljenim kriterijumima kontrole svojih naslednika, značajno koreliraju sa nasilničkim ponašanjem adolescenata.

Naši nalazi pokazuju da postoji visoka i statistički značajna korelacija između autoritarnog stila vaspitanja i spremnosti na nasilništvo kod mlađih ($r = 0.604$, $p = 0.001$). Kao što smo ranije naveli, ovaj stil podrazumeva postavljanje visokih ciljeva deci uz visok stepen kontrole i slabo ili retko izražavanje ljubavi i podrške. Ako imamo u vidu da se procesom socijalizacije formatiraju dominantne crte ličnosti koje tokom odrastanja kreiraju životni stil, jasno je da emocionalna hladnoća i rigidnost vode isto takvim oblicima ponašanja. U nekim ranijim istraživanjima (Milenković, Hadži-Pešić, 2006) relacija osobina ličnosti i vaspitnih stilova roditelja, utvrđeno je da autoritarni stil značajno korelira sa visokim skorovima na dimenzijama psihoticizma i neuroticizma (operacionalno definisane primenom Ajzenkovog PEN modela).

Todosijević (1991) u svom radu navodi podatke nekih anglosaksonskih istraživanja o povezanosti između agresivnosti dece i stilova roditelja, gde je najveći procenat (41,7% dečaka i 38,1% devojčica) agresivne dece vaspitanan metodama koje podrazumevaju visoku toleranciju i oštro kažnjavanje; nešto manji procenat (25,3% dečaka i 20,6% devojčica) je vaspitanan primenom visoke tolerancije i slabim kažnjavanjem; niska tolerancija i oštro kažnjavanje (odgovara autoritarnom stilu) korelira sa agresivnošću dece u još manjem procentu (20,4% kod dečaka i 19,1% kod devojčica), dok četvrti stil, niska tolerancija i niska kontrola u najmanjoj meri korelira sa agresivnošću. Zaključak je da veći efekat na sublimaciju agresivnosti kod dece ima afektivna komponenta vaspitanja, dok se za bihevioralnu komponentu vaspitanja može reći da ima upravo suprotan efekat: deca uče da je poželjno ponašanje ono koje podrazumeva visoku kontrolu i fizičko kažnjavanje.

Na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu rađeno je nekoliko istraživanja na sličnu temu i dobijeni su identični nalazi: autoritarni stil visoko korelira sa visokim skorovima na dimenzijama psihotizma i neuroticizma kod dece i adolescenata, dok je agresivnost bila najslabije izražena kod dece koja su umereno obasipana pažnjom i ljubavlju i koja nisu bila strogo kontrolisana od strane roditelja. Neki rezultati su pokazali i da su najmanje agresije ispoljavala deca koja su bila prepuštena sama sebi, odnosno, koja nisu od roditelja dobijala ni emocionalnu podršku ni bihevioralni feed back. Pretpostavka istraživača je bila da su to upravo deca koja se osećaju izolovanom i koja su često žrtve nasilnika.

Takođe, istraživanja (Todorović, 2005:88) govore da afektivna komponenta vaspitnog stila (emocionalna toplina i oca i majke) značajno korelira sa nestabilnim samopoštovanjem adolescenata. Utvrđeno je da nedoslednost, niska kontrola i niska zaštita od strane oca ima posebno značajnu ulogu u formiraju dečjeg identiteta.

U našem istraživanju utvrđeno je⁴ da se u domaćoj sredini još uvek koristi batina kao omiljeno bihevioralno sredstvo vaspitanja, a potom uskraćivanje nagrade (šamar kao kazna $M = 1.80$, $SD = 1.25$, zabrane da se igraju $M = 1.72$, $SD = 1.21$). Registrovana je i visoka tendencija roditelja da budu ravnodušni na mnoge postupke dece ($M = 1.96$, $SD = 1.22$).

Često fizičko kažnjavanje se posmatra i kao oblik komunikacije, koja iako je patološka, ima za cilj očuvanje porodice (Braun, 1980:40), kako se navodi u literaturi. Ovaj nalaz subsumira čuvenu i često citiranu narodnu

⁴ pogledati rezultate deskriptivne statistike

izreku "Batina je iz raja izašla". Alternativna objašnjenja za prisutnost primene fizičkog kažnjavanja su takođe verovanje u opravdanost nasilja, niska moć žrtve, visoka tolerancija okoline na nasilje i učenje po modelu (Višnjevac – Fink, 2006:465). Uostalom, primena nagrade i kazne kao sastavnih činilaca procesa vaspitanja i učenja razmatrana je u psihologiji relativno često i sa različitih aspekata. Međutim, novija istraživanja, posebno kada je reč o problemu maloletničke delinkvencije, pokazuju da se izdvaja još jedan, sve prisutniji porodični model, a to je indiferentnost roditelja u odnosu svojoj deci.

Iz ugla psihopatologije, radi se o vrlo opasnom načinu komunikacije koji dovodi do značajnih deformiteta selfa uzrokujući širok dijapazon self – seeking ponašanja, među kojima su makijavelizam, narcizam i subklinička psihopatija (crni trijas ličnosti). Dinamika se slikovito i jednostvano opisuje sledećim obrascem: pošto me niko ne voli ili ne primećuje, ma šta da radim, onda ću se ja sam voleti. Tako dolazi do preterane libidinozne investicije u sopstveni ego, koji narasta i pumpa se sve do osećanja omnipotencije, grandioznosti, što uz slabo razvijen super ego, uzrokuje amoralnost i agresivnost kao sredstvo kojim se potvrđuje sopstveno postojanje i moć.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja ukazuju da je u beogradskim srednjim školama evidentan problem nasilničkog vršnjačkog ponašanja (*bullying*) i da se osim fizičkog, može govoriti o raširenoj pojavi vršnjačkog mobinga (psihološkom, verbalnom i socijalnom nasilju). Razumljivo je da se o prvom tipu nasilja više izveštava i da postoji veći stepen istraživačkog interesovanja, jer za posledicu ima teške telesne povrede ili smrtni ishod. Emocionalne traume, koje nesumnjivo oblikuju adolescentski self i celokupnu konativnu dimenziju mlađih, a koje su posledica psihološkog, verbalnog i socijalnog nasilja su u drugom planu (eventualno se razmatraju kao sastavni deo fizičke agresije). Jedan od ciljeva ovog istraživanja bio je da ukaže na to da je vršnjački mobing intezivan, permanentan i da podrazumeva veći broj žrtava nego fizičko nasilje, te je neophodno promeniti eksplorativne direkcije.

Kao i u većini ranijih istraživanja, potvrđeno je da su mlađi skloni ispoljavanju fizičke dominacije i nanošenju telesnih povreda, dok su devojke sklone ostalim vidovima nasilja. Takođe, potvrđeni su raniji nalazi da se tendencija ka vršenju nasilja u osnovnim školama razvija i u srednjoj školi.

Implikacije dobijenih nalaza:

1. Porodica kao agens juvenilnog nasilja:

Sa vršenjem nasilja značajno su povezani nedostatak ljubavi, pažnje i adekvatnog emocionalnog odnosa sa roditeljima. Izgleda da se kao najrizičniji faktor u razvoju nasilništva izdvaja kombinacija niske ljubavi i slabe kontrole, odnosno indiferentnosti i zanemarivanje dece. Poigravanje sa emocijama dece ima teže i dugoročnije posledice u formiranju ličnosti dece nego primena bihevioralnih metoda. Poseban preventivni značaj ima afektivna komponenta u porodičnoj razmeni, dok se bihevioralna može smatrati pomoćnom. Fizičkim kažnjavanjem dece ili izostavljanjem nagrade za nešto što su dobro uradila, postiže se skoro isti efekat – razvija se model komunikacije koji dete usvaja kao jedini moguć i socijalno poželjan. Pitanje na koje nismo odgovorili jeste da li i na koji način afektivno – bihevioralni tip vaspitanja doprinosi tome da dete prihvati ulogu žrtve: sebe definiše kao submisivnu, nedovoljno spremnu, plašljivu i trpljavu osobu – ili vrši aktivnosti kojima provocira druge, zahtevajući bilo kakav oblik komunikacije, makar i agresivan.

2. Škola kao agens juvenilnog nasilja:

Primena disciplinskih mera koje podrazumevaju visoku kontrolu, disciplinu, donekle ublažava vršenje verbalnog i socijalnog nasilja među srednjoškolcima, odnosno, one ga odlažu za vannastavno "druženje". S obzirom da ga vrše uglavnom devojke, moglo bi se reći da školski autoritet deluje prvenstveno na njih. Kada je reč o fizičkim napadima i maltretiranjima, paradoksalno ali istinito je da pretnja disciplinskim merama nema efekta. Ukoliko učenik dolazi u srednju školu kao već formirana ličnost koja je dobrim delom izgradila nasilni i omnipotentni konativni stil, ništa ga u školi ne može sprečiti.

3. Izloženost nasilju:

Visoka tendencija žrtava da kasnije preuzmu ulogu nasilnika ili onih koji u njemu učestvuju, potvrđuje poznate premise o tome da postoji moralni defekt društva u celini, a ne samo škole ili porodice kao institucija. Sve dok se nasilje popularizuje, a nasilnici ne kažnjavaju adekvatno, ovaj stil ponašanja će se smatrati socijalno poželjnim. Kao alternativa društvenoj reakciji koja se odnosi na delovanje kroz školski sistem, a koja je zasada edukativnog tipa, može se govoriti o sublimaciji agresivnosti kroz sportske ili neke druge aktivnosti (ukoliko je škola spremna da se odrekne profit).

Ako imamo u vidu ranija istraživanja etiologije maloletničke delinkvencije a koja potvrđuju priličnu terapijsku rezistentnost ovog tipa ličnosti, alternativa jeste radna terapija.

U odnosu na status žrtve, rekli bi smo da je odnos društva prema viktimiziranoj deci inadekvatan. Pogrešna premla da će se samo modifikacijom ličnosti učenika – nasilnika (njihove agresije) smanjiti broj ozleđene dece, je samo jedan od razloga ovakvog stanja.

Razmatranje konsekvenci nalaza u odnosu na sprečavanje ili kažnjavanje nasilja prevazilazi okvire ovog rada i zahteva dodatna istraživanja, naročito kada budu dostupni statistički nalazi primene projekta Škole bez nasilja.

REFERENCE

- (1) Braun, S. (1980) Some family matters that affect young children. *Early Childhood Education Journal*, vol. 9, no. 3
- (2) Coloroso, B. (2004) *The Bully, the Bullied and the Bystander*, Harper Resource, An Imprint of HarperCollins Publishers, New York
- (3) Larsen,R.J., Buss, D.M. (2008) *Psihologija ličnosti*, Zagreb: Naklada Slap
- (4) Milenković, A., Hadzi-Pešić, M. (2006) Povezanost vaspitnih stilova roditelja, ekstraverzije - introverzije i asertivnosti, Niš, *Godišnjak za psihologiju*, vol.4, br. 4 -5
- (5) Olweus, D. (1983) Low School Achievement and Aggressive Behaviour in Adolescent Boys. In D.Magnusson and V. Allen (Eds.), *Human Development. An interactional Perspective*. New York: Academic Press
- (6) Olweus, D. (2001) *Olweus' core program against bullying and antisocial behavior: A teacher handbook*. HEMIL-senteret, Universitetet i Bergen, N-5015 Bergen, Norway.
- (7) Olweus, D. (2002) A profile of bullying at school. *Educational Leadership*, Vol. 60
- (8) Pepeljak,S., Suljak, E., Ahmetović, M. (2006) Rezultati istraživanja o pojavnim oblicima nasilja među đecom u osnovnim školama na području Tuzlanskog kantona i općina Travnik, Srebrenica i Bijeljina, Udruženje Vesta
- (9) Popadić, D., Plut, D. (2007) Nasilje u osnovnim školama u Srbiji - oblici i učestalost. *Psihologija*, vol. 40 no. 2.
- (10) Samardžić, S., Nikolić, G., Grbeša, G., Simović, M., Milenković, T. (2010) Povezanost nepovoljnih iskustava u detinjstvu sa psihijatrijskim poremećajima i agresivnošću kod odraslih. *Vojnosanitetski pregled*, vol. 67 no. 8.

- (11) Sinobad, S. (2005) Obeležja vršnjačkog nasilja u školama, www.doiserbia.nb.rs
- (12) Todorović, J. (2005) Porodični činoci stabilnosti samopoštovanja adolescenata. Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, vol. 37, no.1.
- (13) Todosijević, B. (1991) Percepcija vaspitnih stilova, moralnosti i bayičnih dimenzija ličnosti Ajzenkovog teorijskog sistema, diplomski rad, Novi Sad: Filozofski fakultet
- (14) Višnjvac – Fink, D. (2006) Mehanizmi prevladavanja stresa kod dece koja su često fizički kažnjavana. Pedagoška stvarnost, vol. 52, no. 5 – 6.

PEER VIOLENCE – BULLYING AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Bullying (Eng. bullying) refers to any form of violence, physical or mental. The problem of this study was to examine the relationship between the disciplinary orientation, educational style of parents and exposure to peer violence on the occurrence of aggression, or bullying among young people in high schools. Except the detection of hypothetical relations, the aim was to contribute to the development of educational and therapeutic programs in working with adolescents, both with those who commit violence, and those who suffer. The research included 200 high school students living in Belgrade, both males and females, aged between 15 and 19 years. Measuring instruments used in this research are made by the author of this research for the purpose of the research. Data were statistically analyzed using factor analysis, and then extracted factors were correlated with Pearson's model. The obtained results have proven that there is a high degree of physical and verbal violence among high school students, also that physical violence is mostly done by boys and verbal and social by girls. It was found that violent behavior is in significant correlation with previous victimization. Also, the affective component is more important for forming violent identity than behavioral, and that the effects of punishment and lack of gratification have a similar effect. Disciplinary actions at school are correlating with verbal and social violence, but not with the physical.

KEY WORDS: *bullying / educational style of parents / disciplinary orientation*

REZILIJENTNOST I KRIMINALNA VIKTIMIZACIJA*

Jelena Želeskov Đorć*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dosadašnja istraživanja rezilijentnosti su pokazala da je način na koji osoba prevaziđa teškoće i nedaće u životu veoma značajan kako bi osoba nastavila da adekvatno funkcioniše u sredini u kojoj živi. Ipak, istraživanja rezilijentnosti i kriminalne viktimizacije je veoma malo, uprkos značaju koji rezilijentnost može imati u razumevanju ovog fenomena. U radu su predstavljene neke od definicija rezilijentnosti i kriminalne viktimizacije. Pored toga, razmatran je doprinos koji rezilijentnost može imati u razumevanju fenomena kriminalne viktimizacije.

KLJUČNE REČI: rezilijentnost / kriminalna viktimizacija

Zašto je rezilijentnost važna u kontekstu kriminalne viktimizacije? Činjenica je da neki ljudi nakon što su preživeli pljačku, maltretiranje, pa čak i silovanje, uspevaju da nastave svoj dotadašnji život, dok neki ljudi to nisu u stanju, te dolazi do ozbiljnih mentalnih poremećaja. Šta je to što jednima omogućava da traumu koju su doživeli mogu psihološki da obrade i krenu dalje bivajući funkcionalni na poslu i u privatnom životu? Istraživanja su se do sada uglavnom bavila psihopatologijom i načinima kako osobe koje su preživele neku vrstu trauma oboljevaju od nekog psihiatrijskog poremećaja, da bi se tek u poslednje vreme razmišljalo o tome kako neki ljudi prevaziđaju ono što im se desilo i nastavljaju da žive, te se u tom kontekstu počelo govoriti o značaju rezilijentnosti. Ustanovljeno je da žrtve kriminala u velikoj meri imaju

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: jelena.zeleskov.djoric@gmail.com

sposobnost da nakon onoga što im se desilo nastave normalan život (Gannon & Mihorean, 2005; Ozer et al., 2003).

Kada govorimo o žrtvama kriminala, potrebno je reći da sam termin kriminalne viktimizacije podrazumeva nekoliko stvari. Prvi način na koji se govor o kriminalnoj viktimizaciji je da postoje razlike između žrtve i ne žrtve tj. da neke osobe češće mogu postati žrtve u odnosu na druge (Rok, 2007) i tada govorimo o inherentnoj viktimizaciji. Kriminalna viktimizacija je razmatrana i u kontekstu životnog stila, uzimajući u obzir godine, pol, obrazovanje i etničku pripadnost, što vodi strukturalnom modelu kriminalne viktimizacije (Wilkinson, 2009). Na kraju, smatra se da je potrebno uzeti u obzir i to kako sama žrtva vidi sebe i da li sebe doživljava kao žrtvu. U tom smislu, viktimizacija se mora posmatrati kao proces interakcije između toga što druga osoba procenjuje da je neko žrtva i onoga kako osoba koju procenjujemo sebe vidi, što je iskustveni model u pristupu kriminalnoj viktimizaciji (Condry, 2007). Imajući u vidu da je cilj ovog rada da detaljnije razmotri doprinos rezilijentnosti konceptu kriminalne viktimizacije, potrebno je videti i na koji način je rezilijentnost definisana.

Rezilijentnost je pojam koji se veoma različito konceptualizuje, od toga da je u pitanju crta ličnosti (Wagnild & Young, 1993), dinamički proces (Luthar & Chiccetti, 2000) ili i jedno i drugo. Neki autori koriste termin "rezilijentna deca", iako se ovde pod rezilijentnošću podrazumeva dinamički proces (Masten et al., 1994) što unosi još veću konfuziju pri operacionalizaciji ovog konstrukta. Da rezilijentnost nije crta ličnosti već dinamički konstrukt i razvojni proces potvrđuju istraživanja obavljena zadnjih godina (Rutter, 2000; Tedeschi & Kilmer, 2005). Rezilijentnost je i sposobnost osobe da prevaziđe teške situacije i životne nedaće i iz njih izade još snažnija i spremnija za buduće događaje (Stoltz, 1997).

Takođe, o rezilijentnosti se govor kada je u pitanju pozitivan ishod uprkos doživljenoj nedaći, konstantno pozitivno funkcionisanje u teškim životnim uslovima ili oporavak posle značajne traume (Schoon, 2006). Bruks definiše rezilijentnost kao "kapacitet deteta da se efikasno bori sa stresom i pritiskom, prevladava svakodnevne izazove, oporavlja se od razočaranja, greški, trauma i nedaća, razvija jasne i realne ciljeve, rešava problem, opušteno razgovara sa drugima, i sebe i druge tretira vrednim i sa poštovanjem" (Brooks, 2005:297), kao i "sposobnost da se sretne sa životnim izazovima kroz istinu, poverenje, smislenost, odgovornost, empatiju i nadu" (Brooks, 2005:298), dok Smit rezilijentost definiše kao "proces razvojnih snaga" (Smith, 2006:31).

Rezilijentnost je dakle, kapacitet osobe da izbegne psihopatološko ispoljavanje u teškim uslovima. Psihološki stresori su događaji koji dovode do aktuelnog ili hroničnog stresa, kao što su: smrt bliskih osoba, hronična

bolest, seksualno, fizičko ili socijalno nasilje, strah, nezaposlenost i društveno nasilje. Glavni proces u izgradnji rezilijentnosti je razvoj adaptivnih mehanizama prevladavanja ili strategija prevazilaženja stresa, dok su dva osnovna koncepta koja su povezana sa rezilijentnošću rizični i zaštitni faktori. Rizični faktori podrazumevaju doživljavanje brojnih stresnih životnih događaja (preseljenja, tranziciju itd.) ili pojedinačnih traumatičnih dešavanja (razvod, smrt bliskih osoba i sl.), dok su zaštitni faktori zapravo triplet koji uključuje: dispozisionalne karakteristike osobe, porodične karakteristike i spoljašnje faktore podrške.

Merenja rezilijentnosti do sada su izvršena veoma različitim psihološkim skalamama i inventarima, a ono što je značajno je da se rezilijentnost uvek povezivala sa izloženošću nekoj nedaći ili riziku. Ako uzmemo u obzir ova dva koncepta, onda bismo, kako predlaže Walklate (2011), rezilijentnost mogli smestiti u dvodimenzionalnom prostoru, kao što je prikazano na Figuri 1.

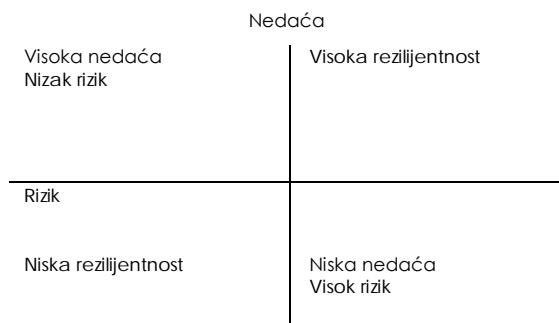

Figura 1. Dimenzije rezilijentnosti: Walklate (2011: 185)

Prema Walklate (2011) rezilijentniji bi bili oni koji su izloženi visokom riziku i teškoćama, što bi u kontekstu kriminalne viktimizacije značilo mladi ljudi koji žive na ulici, dok bi najmanje rezilijentni bili oni koji potiču iz viših slojeva društva. Rezilijentnost se takođe može posmatrati u kontekstu društva tj. zajednice. Ona je socijalno konstruisana. Mladi koji su na ulici su rezilijentniji u odnosu na svoje vršnjake koji žive sa roditeljima koji mogu biti nasilnici ili ih zlostavljavati, te je važno uzeti u obzir kulturu iz koje mladi dolaze i proučavati kako je društvo i kultura zajednice uključena u proces prevazilaženja teških i stresnih situacija mlade osobe, kao i na koji način se mladi povezuju sa porodicom, prijateljima i drugim sistemima podrške u kriznim situacijama (Ungar, 2008).

U kontekstu kriminalne viktimizacije, većina istraživanja je bila fokusirana na strategije prevladavanja stresa ili krize (Goodman et al., 2003), dok se

veoma malo studija bavilo rezilijentnošću koja se može posmatrati i kao pozitivna adaptacija, protektivni faktor ili pozitivan ishod.

REZILIJENTNOST I KRIMINALNA VIKTIMIZACIJA

Već smo napomenuli da se rezilijentnost često shvata i kao dinamički proces koji omogućava pozitivnu adaptaciju u situaciji stresa. Ako posmatramo decu izloženu nasilju u zajednici, onda rezilijentnost moramo sagledati u socijalnom kontekstu bez potenciranja individualnih faktora. Ono što rezilijentnost u tom smislu podrazumeva je, prvo, izloženost značajnom stresu, traumi ili nedaći, kao i nekom značajnom rizičnom faktoru, npr. kriminalnoj viktimizaciji, a drugo, pozitivna adaptacija koja vodi povoljnju ishodu (Rutter, Lester, Masten, & McEwen, 2006).

Kada govorimo o pozitivnoj adaptaciji u kontekstu kriminalne viktimizacije, treba pomenuti studiju u kojoj je rezilijentnost definisana kao odsustvo PTSP kod žena koje su doživele seksualnu traumu. U nedavno sprovedenom eksperimentalnom istraživanju rezultati su pokazali da sposobnost osobe da se namerno i intenzivno fokusira na negativne emocije može biti u vezi sa rezilijentnošću, čime osoba ima mogućnost da se na kognitivnom ili verbalnom nivou suoči sa negativnim emocijama povezanim sa seksualnim napadom ispitница (New et al., 2009).

Pored toga, o rezilijentnosti se često govor i kao o protektivnom faktoru. Mnogobrojna istraživanja u domenu individualnih razlika potvrdila su da neke od osobina ličnosti mogu biti značajne za prevaziđenje stresnih i kriznih životnih situacija, kao i da su osobine poput internog lokusa kontrole, samopoštovanja i altruizma povezane sa rezilijentnošću (Agaibi & Wilson, 2005). Sa rezilijentnošću su povezane neke od bioloških karakteristika kao neuropeptid Y koji deluje kao anksiolitik u stresnim situacijama (Yehuda, Flory, Southwick, & Charney, 2006). Istraživanja genetičkih markera izdvajaju 5HTLPR gen koji može biti odgovoran za individualne razlike u sposobnosti osobe da se izbori sa stresnim situacijama tj. njihovoj rezilijentnosti (Stein et al., 2009).

Što se kriminalne viktimizacije tiče, rezilijentnost kao protektivni faktor moramo posmatrati u kulturno – socijalnom kontekstu, te se govor o rezilijentnosti zajednice kao protektivnog faktora kriminalnoj viktimizaciji (Norris & Stevens, 2007). Neke od karakteristika rezilijentnosti zajednice su: poverljivi izvori informacija i efektivna komunikacija, kompetentnost zajednice, ekonomski razvoj i komunikacija na nivou zajednice o traumi, mehanizmi kojima se promoviše povezanost sa članovima porodice i prijateljima i sl. Ove karakteristike nam mogu pomoći da bolje razumemo žrtve kriminala, kao i način na koji se zajednica nosi sa nasiljem i onim što se dešava u društvenom

kontekstu. Istraživanja koja su proučavala rezilijentnost kao protektivni faktor kriminalne viktimizacije koristila su uglavnom dve skale za merenje rezilijentnosti – Konor Davidson Skalu Rezilijentnosti – CD-RISC (Conor & Davidson, 2003) i Skalu Rezilijentnosti – RS (Wagnild & Young, 1993), dok su uzorak činile žrtve kriminala, uglavnom žene. Rezultati su pokazali da žene sa većom rezilijentnošću imaju manje PTSP simptoma kao posledice seksualnog napada ili silovanja (Connor, Davidson & Lee, 2003; Davidson et al., 2008), dok su manji skorovi na rezilijentnosti bili povezani sa prisustvom PTSP simptoma kod žena žrtava kriminala (Nicholls, Abraham, Connor, Ross, & Davidson, 2006). Takođe, proučavanje rezilijentnosti kod žena žrtava nasilja u porodici, pokazalo je da samopoštovanje predstavlja najznačajniji faktor rezilijentnosti u situaciji traume (Bradley, Schwartz & Kaslow, 2005).

Na osnovu navedenih istraživanja, možemo reći da rezilijentnost svakako predstavlja važan protektivni faktor kod žrtava kriminala. Kada govorimo o rezilijentnosti u kontekstu kriminalne viktimizacije, treba pomenuti i shvatanje o rezilijentnosti kao pozitivnom ishodu. Ali, pozitivan ishod u kojim životnim domenima je dovoljan da bismo mogli reći da se radi o rezilijentnosti? Oporavak od traume dešava se na različitim poljima – fizičkom i mentalnom zdravlju, interpersonalnoj komunikaciji sa drugima, kognitivnom funkcionisanju, afektivnom potencijalu reagovanja. Da li postoji neko vremensko ograničenje u okviru koga se oporavak može smatrati rezilijentnim ili ne? Izuzev studije DuMonta i saradnika (2007) veoma malo istraživača se bavilo ovom temom. U tom smislu, autori su govorili uglavnom o nekim karakteristikama ponašanja osoba koje bismo mogli smatrati rezilijentnim u situacijama traume i oporavka, mada se čini značajnijim uključiti i proces održanja normalnog funkcionisanja kako posle tako i pre traume, bar kada govorimo o žrtvama kriminala. Najsčešće rezilijentnost kao pozitivni ishod znači odsustvo psihijatrijskih simptoma (Collishaw et al., 2007), ali i to da su osobe sa istorijom zlostavljanja u porodici, kao i žrtve kriminala uspele u privatnom i poslovnom aspektu života (DuMont et. al, 2007). Studije koje su izvedene i shvatanje rezilijentnosti kao protektivnog faktora, pozitivne adaptacije i povoljnog ishoda kod žrtava kriminala, daje moguće smernice preventivnom tretmanu rada sa osobama koje su doživele kriminalnu viktimizaciju.

KAKO DA ŽRTVE KRIMINALA BUDU REZILIJENTNIJE?

Već smo govorili o značaju rezilijentnosti za osobe koje su doživele neku traumu, stres ili nedaću. Razmatrana su i shvatanja o rezilijentnosti u kontekstu kriminalne viktimizacije. Ipak, ostaje praktično pitanje kako osobe koje su doživele kriminalnu viktimizaciju mogu razvijati svoju rezilijentnost? Bonnano (2004) tvrdi da su snaga, autonomija i poverenje u sebe važni za razvoj

rezilijentnosti kod žrtava kriminala. Pronalaženje smisla života, verovanje da možemo uticati na sredinu i ono što nam se dešava, kao i verovanje da su i dobre i loše stvari koje nam se dešavaju zapravo iskustva putem kojih rastemo i razvijamo se, mogu omogućiti osobi koja je doživela traumu da nastavi dalje i bude uspešna u svom životu. Takođe, pozitivno viđenje sebe je ono što može pomoći u stresnoj ili traumatičnoj situaciji. Ljudi koji imaju pozitivno mišljenje o sebi će u situaciji stresa moći da se izbore sa onim što im se dešava. Ništa manje važna za razvoj rezilijentnosti je i adaptabilnost osobe tj. sposobnost da se kreativno adaptira situaciji u kojoj se nalazi (Bonnano, 2005), kao i postojanje nade u budućnost (Bondy et. al., 2007).

Za razvoj rezilijentnosti kod žrtava kriminala je važno i iskustvo pozitivnih emocija, te bi programe rada sa žrtvama kriminala trebalo usmeriti u pravu razvoja iskustva pozitivnih emocija, kao i kreativnosti u rešavanju problema (Fredrickson, 1998). Neizostavno je i uključivanje sredine, porodice i prijatelja tj. prirodne podrške, ali i profesionalne podrške tj. policije, advokata, sektora metalnog zdravlja osobi koja je žrtva kriminala. Istraživanja su pokazala da socijalna podrška žrtvama kriminala omogućava bolje prilagođavanje i prevazilaženje onoga što se dogodilo, te da ove osobe imaju veću rezilijentnost (Greenberg & Beach, 2004; Green & Diaz, 2007).

Da bismo razumeli pozitivno prevazilaženje stresnih situacija u kontekstu kriminalne viktimizacije, neophodno je da razumemo sam proces viktimizacije. Model koji je predložen od strane Casarez (1992) govori o tome kako osoba sebe od nekoga ko je deo opšte populacije doživljava kao žrtvu kriminala. Autor tvrdi da se osoba kreće od stanja pre nego što se desila kriminalna aktivnost (previktimizacija), preko kriminalnog događaja (viktimizacija), do prevladavanja i prilagođavanja (tranzicija) i na kraju nastavljanja sa svojim životom u budućnosti (rezolucija). Za osobe koje rade sa žrtvama kriminala je važno da imaju na umu neke od snaga i vrlina koje mogu pomoći žrtvi da se bolje nosi sa situacijom u kojoj se nalazi. Lista od 24 vrline koju su predložili Peterson i Seligman (2004) između ostalog sadrži: kreativnost, otvorenost ka učenju novog, integritet, socijalnu inteligenciju, mogućnost praštanja, samokontrolu, nadu, humor, spiritualnost i dr. Najbolji način rada sa žrtvom kriminala podrazumeva razvoj neke od vrlina koje osoba već poseduje. Pored svega što smo naveli, za žrtve kriminala je važan proces nalaženja smisla u životu, pa su terapijske intervencije ovog tipa neophodne u radu sa žrtvama bilo silovanja ili onih koji su doživeli neku drugu vrstu traume (Foy et al. 2001). Terapijske intervencije mogu početi od traženja smisla u viktimizaciji koja se dogodila, pa do emocionalno fokusiranih mehanizama prevladavanja, u zavisnosti od same žrtve i načina rada koji njoj odgovara. Proces rezolucije koji predstavlja poslednju kariku u modelu, odnosi se na nastavak života i rada

žrtve nakon viktimizacije. Rast i razvoj osobe nakon doživljene traume odnosi se prvenstveno na to kako osoba sebe vidi, kako se povezuje sa drugima, kao i promenu životne filozofije. Većina žrtava govori o promeni na ova tri nivoa (Calhoun & Tedeschi, 2006).

U radu sa osobom koja je doživela kriminalnu viktimizaciju je važno razvijati svesnost o onome što se dogodilo, prihvati to kao deo života i iskustva, ali ne dozvoliti da se žrtva identifikuje samo sa tim delom sebe i onim što je preživelu. To što je osoba žrtva kriminala je realnost, ali ne određuje tu osobu. Imajući ovo na umu, kroz terapijske intervencije u radu sa osobom koja je doživela neku vrstu nasilja, traume ili torture, možemo pomoći da osoba nastavi svoj život i integrise iskustva u vezi sa traumatičnim događajem.

ZAKLJUČAK

Rezilijentnost je koncept koji je prvenstveno istraživan u domenu dečijeg razvoja, a zatim i prevazilaženja trauma i kriza. U domenu kriminalne viktimizacije, rezilijentnost nije istraživana u dovoljnoj meri, te su studije ovog tipa veoma retke i tek na početku. Rezilijentnost kao protektivni faktor se prvenstveno odnosi na neke od ličnih karakteristika osobe, uključujući snagu, neke vrline, pozitivno mišljenje i sl. S druge strane, shvatanje rezilijentnosti kao socijalne karakteristike se fokusira na socijalnu podršku. I pored nekih studija koje su se bavile odnosom kriminalne viktimizacije i rezilijentnosti, sigurno je da su naša znanja u ovoj oblasti još uvek limitirana. Ono što je sigurno je da se jedino longitudinalnom studijom mogu dobiti jasniji rezultati o rezilijentnosti kao protektivnom faktoru. Takođe, rezilijentnost je razmatrana i kao proces adaptacije u kontekstu kriminalne viktimizacije, ali izuzev saznanja o kognitivno i emotivno fokusiranim tehnikama prevazilaženja stresnih situacija, naša znanja su nedovoljna, tako da bi i u ovom aspektu razumevanja i definisanja rezilijentnosti longitudinalna studija dala značajnije odgovore na mnoga pitanja. Osobe koje u praksi rade sa žrtvama kriminalne viktimizacije moraju uzeti u obzir značaj rezilijentnosti i pozitivnog prevazilaženja onoga što im se dogodilo kako bi mogli da idu dalje. U tom smislu, kontinuirana edukacija za rad sa žrtvama kriminalne viktimizacije koja bi se fokusirala na razvoj rezilijentnosti kao deo programa tretmana čini se veoma opravdanom i potrebnom.

REFERENCE

- (1) Agaibi, C. E., & Wilson, J. P. (2005) Trauma, PTSD, and resilience: A review of the literature. *Trauma Violence and Abuse*, 6, 195–216.
- (2) Bradley, R., Schwartz, A. C., & Kaslow, N. J. (2005) Posttraumatic stress disorder symptoms among low-income, African American women with a history of intimate partner violence and suicidal behaviors: Self-esteem, social support, and religious coping. *Journal of Traumatic Stress*, 18, 685–696.
- (3) Bonanno, G. A. (2004) Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59, 20-28.
- (4) Bonanno, G. A. (2005) Resilience in the face of potential trauma. *Current Directions in Psychological Science*, 14, 135–138.
- (5) Bondy, E., D. D. Ross, C. Gallingane, & E. Hambacher. (2007) Creating environments of success and resilience: Culturally responsive classroom management and more. *Urban Education*, 42, 326-348.
- (6) Brooks, R. B. (2005) The power of parenting. In R. B. Brooks & S. Goldstein (Eds.), *Handbook of resilience in children* (pp. 297-314). New York: Kluwer Academic/Plenum.
- (7) Calhoun, L.G. & R. G. Tedeschi. (2006) The foundations of posttraumatic growth: An expanded framework. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice* (pp. 3-23). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- (8) Casarez-Levison, R. (1992) An empirical investigation of coping strategies used by victims of crime: Victimization redefined. In E. Viano (Ed.), *Critical issues in victimology: International perspectives*, (pp. 46-57). New York: Springer Publishing Co.
- (9) Collishaw, S., Pickles, A., Messer, J., Rutter, M., Shearer, C., & Maughan, B. (2007) Resilience to adult psychopathology following childhood maltreatment: Evidence from a community sample. *Child Abuse and Neglect*, 31, 211–229.
- (10) Condry, R. (2007) *Families Shamed*. Cullompton, Devon: Willan
- (11) Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003) Development of a new resilience scale: the Connor Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress Anxiety*, 18, 76-82.
- (12) Connor, K. M., Davidson, J. R., & Lee, L. C. (2003) Spirituality, resilience, and anger in survivors of violent trauma: A community survey. *Journal of Traumatic Stress*, 16, 487–494.

- (13) Davidson, J., Baldwin, D. S., Stein, D. J., Pedersen, R., Ahmed, S., Musgnung, J., et al. (2008) Effects of venlafaxine extended release on resilience in posttraumatic stress disorder: An item analysis of the Connor-Davidson Resilience Scale. *International Clinical Psychopharmacology*, 23, 299–303.
- (14) Foy, D. W., C. B. Eriksson, & G. A. Trice. (2001) Introduction to group interventions for trauma survivors. *Group Dynamics*, 5, 246-251.
- (15) Fredrickson, B. L. (1998) What good are positive emotions? *Review of General Psychology: Special Issue: New Directions in Research on Emotion*, 2, 300-319.
- (16) Gannon, M., & Mihorean, K. (2005) Criminal victimization in Canada, 2004. *Juristat* 25(7). Ottawa: Statistics Canada.Catalogue no. 85-002-XIE.
- (17) Goodman, L. A., Dutton, M. A., Weinfurt, K., & Cook, S. (2003) The Intimate Partner Violence Strategies Index: Development and application. *Violence and Victims*, 9, 163–186.
- (18) Green, D. L., & N. Diaz. (2007) Predictors of emotional stress in crime victims: Implications for treatment. *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 7, 194-205.
- (19) Greenberg, M. S., & S. R. Beach. (2004) Property crime victims' decision to notify the police: Social, cognitive, and affective determinants. *Law and Human Behavior*, 28, 177-186.
- (20) Luthar, S., & Cicchetti, D. (2000) The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Dev Psychopathol*, 12, 857–885.
- (21) Masten, A. S. (1994) Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. In M. C., Wang & E. W., Gordon (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* (pp. 3-25). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (22) New, A. S., Fan, J., Murrough, J. W., Liu, X., Liebman, R. E., Guise, K. G., et al. (2009) A functional magnetic resonance imaging study of deliberate emotion regulation in resilience and posttraumatic stress disorder. *Biological Psychiatry*, 66, 656–664.
- (23) Nicholls, P. J., Abraham, K., Connor, K. M., Ross, J., & Davidson, J. R. (2006) Trauma and posttraumatic stress in users of the Anxiety Disorders Association of America web site. *Comprehensive Psychiatry*, 47, 30–34
- (24) Norris, F. H., & Stevens, S. P. (2007) Community resilience and the principles of mass trauma intervention. *Psychiatry*, 70, 320–328.
- (25) Ozer, E., Best, S., Lipsey, T. & Weiss, D. (2003) Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 129, 52-73.

- (26) Peterson, C., & M. E. P. Seligman. (2004) *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Washington, DC: American Psychological Association.
- (27) Rock, P. (2007) 'Theoretical Perspectives on Victimation'. In S. Walklate (Ed.), *Handbook of Victims and Victimology*, (pp. 37–61). Cullompton, Devon: Willan.
- (28) Rutter, M. (2000) Resilience reconsidered: Conceptual considerations, empirical findings, and policy implications. In J. P., Shonkoff, & S. J., Meisels (Eds.), *Handbook of early childhood intervention* (pp. 651-682). New York: Cambridge University Press.
- (29) Rutter, M., Lester, B. M., Masten, A., & McEwen, B. (2006) Implications of resilience: Concepts for scientific understanding. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, 1–12.
- (30) Schoon, I. (2006) *Risk and Resilience: Adaptations in Changing Times*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (31) Smith, W. D., Berguer, R., & Nguyen, N. T. (2005) Monitor height affects surgeons' stress level and performance on minimally invasive surgery tasks. *Studies in Health Technology and Informatics*, 111, 498-501.
- (32) Stein, M. B., Campbell-Sills, L., & Gelernter, J. (2009) Genetic variation in 5HTTLPR is associated with emotional resilience. *American Journal of Medical Genetics Part B: Neuropsychiatric Genetics*, 150B, 900–906.
- (33) Stoltz, P. (1997) *Adversity Quotient: Turning obstacles into opportunities*. New York: John Wiley & Sons.
- (34) Tedeschi, R. G., & Kilmer, R. P. (2005) Assessing strengths, resilience, and growth to guide clinical interventions. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36, 230-237.
- (35) Ungar, M. (2008). Resilience across Cultures. *British Journal of Social Work*, 38, 218–35.
- (36) Wagnild, G. & Young, H. (1993) Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement* 1, 165–178.
- (37) Walklate, S. (2011) Reframing criminal victimization: Finding a place for vulnerability and resilience. *Theoretical criminology*, 15, 179-194.
- (38) Wilkinson, I. (2009) *Risk, Vulnerability and Everyday Life*. London: Routledge.
- (39) Yehuda, R., Flory, J. D., Southwick, S., & Charney, D. S. (2006) Developing an agenda for translational studies of resilience and vulnerability following trauma exposure. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071, 379–396.

RESILIENCE AND CRIMINAL VICTIMIZATION

Previous resilience studies have shown that overcoming adversity in life is a very important factor for everyday life functioning of a person in their community. However, the relationship between resilience and criminal victimization has not been studied very much, despite the importance of resilience in understanding this phenomenon. The aim of this paper is to present some of the definitions of resilience and criminal victimization. Also, possible contribution of resilience in understanding the phenomenon of criminal victimization is discussed.

KEY WORDS: resilience / criminal victimization

DRUŠVENI KAPITAL I KRIMINALITET*

Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Koncept društvenog kapitala je poslednjih decenija dovođen u vezu sa istraživanjem kriminaliteta. Odnos ova dva društvena fenomena je složen tako da se mora posmatrati kroz njihovu međusobnu interakciju. Neki aspekti društvenog kapitala pokazali su značajan uticaj na smanjivanje stope kriminaliteta, uz uvažavanje razlika u korelaciji između različitih indikatora društvenog kapitala i specifičnih oblika kriminaliteta. Rezultati empirijskih istraživanja potvrdili su značaj i blagotvorne efekte društvenog kapitala na smanjivanje kriminalnih izbora, ali i mogućnosti, da se u određenim okolnostima društveni kapital iskoristi kao sredstvo u promovisanju i intenziviranju kriminalnih ponašanja.

KLJUČNE REČI: *društveni kapital / kriminalitet / poverenje / dobровољне асоцијације*

UVOD

U koncept društvenog kapitala inkorporirana su dva osnovna aspekta, kognitivni i strukturalni. Društveni kapital, sa jedne strane, definišu norme i vrednosti koje dozvoljavaju kooperativno ponašanje od strane grupe (Fukuiama, 1997) i, sa druge strane, "aspekt neformalne (ili formalne) društvene organizacije koja predstavlja produktivni resurs za jednog ili više aktera" (Coleman, 1994:170). Prvi deo definicije uključuje kognitivne aspekte

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: olja64@eunet.rs

pojma i čine ga norme i vrednosti, dok je za strukturni aspekt važno prepoznavanje neizbežnog manifestovanja grupe. Drugi deo definicije u potpunosti obuhvata strukturalni aspekt društvenog kapitala, naglašavajući njegove proizvodne kvalitete i ključne komponente koje mu daju veću društvenu relevantnost (Paras, 2003:4).

Koncept društvenog kapitala predstavlja relacioni odnos između lica koji im omogućuje saradnju u potrazi za uzajamnim ciljevima (Coleman, 1990), pri čemu se ističe uloga neformalnih mikro – institucionalnih karakteristika zajednice. Društveni kapital treba da izrazi socijalnu suštinu komunalne vitalnosti. Rešenje za problem zajedničkog delanja pretpostavlja razvoj dobrovoljne kolektivne akcije i povezan je sa nasleđenim društvenim kapitalom u zajednici. Razvijeni društveni kapital shvaćen kao moralni resurs zajednice prisutan je u područjima sa dobrom funkcionisanjem lokalne samouprave u kojima su javne delatnosti građana kreirale atmosferu međusobne saradnje, uspostavile vitalne društvene mreže, jednake političke relacije i tradiciju građanske participacije.

Tumačeći društveni kapital kao osnovno svojstvo ili izvor komunalne akcije, politikolozi i sociolozi su se fokusirali na dva jezgra socijalnog kapitala: poverenje među članovima zajednice i učešće u društvenim organizacijama (Brem i Rahn, 1997). Društveno poverenje i građanski angažman pojavljuju se kao dva osnovna pokazatelja društvenog kapitala, koji se definiše kao rastuća funkcija participiranja u građanskom životu.

Međutim, analiza odnosa društvenog kapitala i kriminaliteta u urbanim zajednicama pokazala je da postoji napetost između dva bazična izvora društvenog kapitala, a to su sa jedne strane, društvene mreže (veze i razmene u susedstvu) i sa druge strane, socijalna kohezija (uzajamno poverenje i solidarnost). Gusta socijalna mreža i široka uzajamna razmena koje promovišu socijalnu koheziju u urbanim naseljima povećavaju zalihe društvenog kapitala koji ometa neformalnu društvenu kontrolu u susedstvu (Wilson, 1996:63 – 64). Gusta lokalna mreža promoviše socijalnu integraciju, ali takođe, podstiče rast mreža koje otežavaju napore da se pojedine urbane regije oslobođe narko – bandi i kriminaliteta¹. Dobrosusedski odnosi, prijateljstva koja pozitivno utiču na neformalnu i formalnu kontrolu mladih, u isto vreme, imaju negativne posledice kada je u pitanju organizovani kriminal (Pattillo – McCoy, 1999:70).

¹ Rezultati studije koja je istraživala urbanu zajednicu Grovlenda, čikaškog naselja u kome žive pripadnici crne srednje klase (Pattillo – McCoy, 1999)

Istraživanje gustine društvenih veza otkriva paradoks u kriminološkoj teoriji, a to je da urbana interakcija suseda ima limite u generisanju društvenog kapitala i da jake veze koje su usko ograničene na lokalitet mogu proizvesti veoma obeshrabrujuće odgovore na lokalne probleme (Morenoff, Sampson, Raudenbush, 2001:3).

Konfuzija koja je prisutna kada su u pitanju uzroci i posledice na relaciji društveni kapital i kriminalitet odnosi se na pitanje poverenja. Poverenje kao substancialni element društvenog kapitala i pokazatelj njegovog prisustva i količine, u istraživanjima nekih siromašnih urbanih zajednica neočekivano je ispoljilo negativnu korelaciju sa stepenom građanskog angažmana. U studiji o oblasti Piko u Los Andelesu pokazalo se da je nivo poverenja obrnut sa nivoom građanske uključenosti. Ljudi koji žive u kraju grada koji se odlikuje prisustvom izuzetno nasilnog kriminala, koji ni najmanje ne veruju svojim najbližim susedima, pokazali su najveći stepen aktivne uključenosti u pokušajima da se promeni situacija u lokalitetu (Hutchinson, 2004:173).

DRUŠTVENI KAPITAL I KRIMINALITET – TEORIJSKE PREPOSTAVKE

Pojam društvenog kapitala je konceptualna inovacija koja se kao perspektiva izučavanja kriminaliteta pojavila devedesetih godina prošlog veka. Prethodila joj je dugogodišnja tradicija teorije i istraživanja o urbanim socijalnim problemima, koja uvažava ulogu socijalnog organizovanja, posebno socijalnih mreža, dodira sa zajednicom, kao i zajedničkih normi, smatrujući ih važnim potencijalnim posrednikom između strukturalnih nedostataka zajednice (na primer, siromaštva, stambene nestabilnosti i etničke heterogenosti) i kriminaliteta. Neki naučnici su, pak, u samom početku primene koncepta društvenog kapitala pozvali na oprez i trezvenost u njegovoj neobuzdanoj primeni i uočili dvosmislenost u pogledu njegovog definisanja i obima (Portes, 1998).

Istraživanja koja su usmerena na analizu veze između društvenog kapitala i kriminaliteta oslanjaju se na nekoliko teza sadržanih u teorijama o društvenom kapitalu. Prvo, u istraživanjima se društveni kapital definiše kao pozitivna suma fundirana na istorijskim institucijama. Institucije koje promovišu formacije društvenog kapitala u prošlosti pozitivno su povezane sa aktuelnim nivoom društvenog kapitala. Tekući društveni

kapital se povezuje sa prošlim nivoom obrazovanja², heterogenošću populacije i religioznošću (Akçomak, Weel, 2008).

Druga teza je sadržana u tvrdnji da altruistička orijentacija ljudi koji su usmereni na međusobnu brigu, saradnju i uvažavanje podiže nivo društvenog kapitala. Društveni kapital je razvijen u onim sredinama u kojima je izraženje konformističko ponašanje i gde su društvene norme institucionalizovane. Benefit od postojanja "generalnog poverenja" presudan je za procenu društvenog kapitala (Putnam, 1995; Knack i Keefer, 1997; Zak and Knack, 2001).

Treća pretpostavka je, da veće civilno učešće u političkoj participaciji i donošenju odluka, brojnije članstvo i aktivnost u dobrotвornim asocijacijama, klubovima i karitasima ukazuju na viši nivo društvenog kapitala. Dobrotvorne akcije paralelno inkorporiraju elemente topline "warm glow" (Andreoni, 1995) i recipročnost.

Međutim, odnos između društvenog kapitala i kriminaliteta je složen jer se kauzalnost koja stoji između ta dva društvena fenomena može izvoditi u oba smera – kriminalitet može uticati na društveni kapital (Paras, 2003). Učestalost nasilnog kriminaliteta preti da razori društveni kapital smanjujući osećanje poverenja između članova zajednice, ali ga može i povećati kroz formiranje zajedničkih organizacija usmerenih na borbu protiv kriminaliteta u zajednici. Studije o odnosu društvenog kapitala i kriminaliteta moraju voditi računa o višestrukoj prirodi njihovog odnosa.

Postoje dva osnovna argumenta koja idu u prilog tezi da društveni kapital smanjuje stopu nasilnog kriminaliteta. Prvi argument je sadržan u činjenici da društveni kapital smanjuje troškove socijalnih transakcija. Time se omogуćava mirno rešavanje sukoba, kako interpersonalnih (u kući, komšiluku, i na radnom mestu), tako i društvenih (nepravedna raspodela ekonomskih prilika). Ovaj argument je u duhu Fukujamine tvrdnje da "poverenje može drastično smanjiti

² Prethodna istraživanja pomažu da se objasni razlika u humanom kapitalu u relaciji sa istorijskim razlikama i socijalnim kapitalom. Interakcija između humanog i socijalnog kapitala je dobro dokumentovana u literaturi. (Coleman, 1988; Goldin and Katz, 1999). Zasniva se na argumentu da humani kapital deluje usporeno, sa odloženim efektom na socijalni kapital. Na primer, Goldin i Kac (Goldin i Katz, 1999) pokazuju da izražen obrazovni pokret 1930 – te godine u raznim državama SAD stoji u značajnoj vezi sa tekućim nivoom socijalnog kapitala. Skorije analize Tabelini (2005) and Akcomak and Bas ter Weel (2006) podržavaju te nalaze. Oni pokazuju da različiti uzorci evropskih regiona u stopi pismenosti u 1880 – toj godini imaju uticaj na tekući nivo socijalnog kapitala i set kulturnih indikatora. Ideja je, da obrazovanje gradi humani i socijalni kapital u isto vreme. Kao što je pokazano (Gradstein and Justman, 2000, 2002) efekti obrazovanja su značajni za socijalni kapital zato što je obrazovanje važan instrument socijalizacije, gradi zajedničke norme i organizuje interakcije između članova zajednica koji mogu biti različiti na osnovu kulture, religije, ili etničkih linija (Lederman. et al, 2001).

ono što ekonomisti nazivaju transakcioni troškovi – troškove pregovora, njihovo sprovođenje i slično – i omogućava određene efikasne oblike ekonomske organizacije" (Fukujama, 1995:90), ili drugačije rečeno "transakcioni troškovi su smanjeni povećanjem društvenog kapitala, jer svaka strana trgovine ima u vidu dobrobit povezana sa dobrobiti svog partnera u trgovini" (Robison i Siles, 1997:5 prema Lederman, 2001:10).

Drugi argument u korist uticaja društvenog kapitala na smanjenje kriminaliteta ukazuje na to da je zajednica sa jačim vezama između svojih članova u boljoj poziciji da se organizuje i prevaziđe probleme slobodnih, samostalnih kolektivnih akcija. Time se smanjuje potencijal za pojedinačna oportunistička ponašanja kao uzrok društvenih konfliktata.

Sigurnost i poverenje uvećavaju zalihe društvenog kapitala. Indikatori poverenja imaju visoku korelaciju u merenju društvenog kapitala, a ispoljavaju se kao članstvo u asocijacijama, širenje prijateljstva, dobrosusedskih kontakata i mreža. Iz perspektive upravljanja zajednicom oni imaju važnu ulogu u prevenciji kriminaliteta putem neformalne društvene kontrole, podrške i mreže. Viši nivo društvenog kapitala u zajednici pruža rešenja orijentisana na probleme zločina, a takvo rešavanje umanjuje izdatke za policiju, sudstvo i zatvore (Dilulio, 1996). Neformalna društvena kontrola i širenje neformalnih kontakata pojavljuju se kao značajni faktori u suzbijanju kriminaliteta na lokalnom nivou. Studije karakteristika socijalnog okruženja kriminaliteta pokazuju da nepovoljno okruženje nije uvek pokriveno istom stopom kriminaliteta. Zastupnici teorije socijalne organizacije (Sampson i Groves, 1988) ističu da su susedske zajednice opunomoćene da na sopstvenu odgovornost preuzmu akciju protiv kriminaliteta i da se pridruže formalnoj kontroli kao što je policija. Konzistentno toj teoriji, Samson i saradnici (Sampson, Raudenbush and Earls, 1997) u studiji o neformalnoj socijalnoj organizaciji i nasilnom kriminalitetu u Čikagu, izveštavaju o nižem stepenu kriminaliteta i većem broju samo-prijavljivanja viktimizacije u onim okruženjima koje karakteriše veća socijalna efikasnost kolektiva. Slično, Bursik i Grasmick (Bursik i Grasmick, 1993) tvrde da je efektivnost sprovođenja zakona i javne kontrole veća u zajednicama u kojima je razvijen civilni angažman.

Uočeni značaj pojma socijalne organizacije se razlikuje u pogledu pretpostavljenih ciljeva (konvencionalnih ili vezanih za kriminalitet) prema kojima je društvena organizacija usmerena. Teorijska razmatranja koja prate i naglašavaju jedinstvene interaktivne uticaje društvenih karakteristika mreže (mrežna prevalencija i povratna razmena) i socijalne kohezije (uzajamno poverenje i solidarnost među stanovnicima zajednice) povezuju ih sa

subkulturnim orientacijama zajednice u ostvarivanju sopstvenog regulatornog kapaciteta³. Očekivanja vezana za interaktivne efekte ovih dimenzija društvene organizacije mogu se posmatrati kao efikasno donošenje zajedničke odluke na osnovu tri različita modela: model društvene mreže kao infrastrukture za socijalnu kontrolu – sistemska perspektiva, model mreže kao organizatora kriminala – kombinovana sistemska perspektiva i na posletku, model kompenzacionih efekata društvenog kapitala na kriminalitet – perspektiva pregovaračkog suživota (Browning et al., 2000).

DRUŠTVENI KAPITAL I KRIMINALITET U URBANIM SREDINAMA

Uprkos istaknutim razlikama, naučnici koji se bave urbanim životom se uglavnom slažu o elementarnom značaju društvenih veza u stvaranju održivih zajedница. Dok su rana urbana istraživanja često isticala ulogu anonimnosti kao uzroka labavih socijalnih mreža i predodređenost urbanih naselja za "društvenu dezorganizovanost" (Park, 1925; Show i McKay, 1969), naknadna istraživanja u ovoj tradiciji su direktnije istakla temeljni značaj društvenog organizovanja za efikasnost zajednica sa urbanim socijalnim mrežama. U pionirskom članku (Kasarda i Janowitz, 1974) su razvili "sistemski" model socijalne dinamike zajednice u kojoj su blisko prijateljstvo i srodstvo sagledani kao ukorenjeni i povezani u stambenu stabilnost, pri čemu se hipotezira značaj i snaga susedstva (Kasarda i Janowitz, 1974; Sampson, 1988). Oslabljene tradicionalne socijalne veze u gradovima jačaju svoju posredničku ulogu u prevazilaženju strukturalnih nedostataka, sa jedne strane, i kapaciteta zajednice za neformalnu društvenu kontrolu, sa druge strane, i to preko uspostavljanja gradskih socijalnih mreža kao nove socijalne infrastrukture. Kroz tako uspostavljenu socijalnu infrastrukturu, gradske zajednice realizuju potencijal za samo – regulaciju. U sistemskom prikazu, snaga i povećanje gustine mreže povećavaju kapacitet zajednice za efikasnu neformalnu kontrolu. Kritika modela "kulturnih devijacija" tvrdi da snažne interpersonalne komunitarne veze nisu kompatibilne sa opozicionim i nekonvencionalnim normativnim orientacijama koje podstiču kriminalitet

³ Prepoznavanje potencijala za socijalno učenje u širenju problematičnog ponašanja kod pojedinih sistemskih teoretičara može se sagledati kao ekološki uslovljena varijanta šireg modela "kulturne transmisije" (Sutherland, 1966). Sadržendova originalna perspektiva kulturne transmisije je fokusirana na prevalence stavova, normi i vrednosti (manifestovanih kao "definicija" situacije) koje favorizuju kršenje zakona. Taj model, i tradicija "subkulturnih modela" ne ističe socioekonomski kontekst kao izvor kulturnih orientacija (Matsueda, 1988). Subkulturna orientacija je široko usmerena na prevalence i snagu organizacija koje podržavaju prokriminalne obrasce. Kriminal se hipotezira kao porast kulturnih orientacija koje podržavaju kriminalnu aktivnost i time je pojačano šire.

(Kornhauser, 1978). Shodno tome, komšijske mreže bi trebalo da zadrže svoje regulatorne potencijale mimo socijalnih uslova. Samson i kolege (Sampson i Groves, 1989; Sampson, Raudenbush i Earls, 1997) tvrde da različite dimenzije društvenog organizovanja zajednice mogu da doprinesu kontroli kriminaliteta, uključujući prevalenciju, gustinu mreža srodstva, prijateljstva i poznanstva i stepen učešća u organizovanju zajednice. Ovi faktori doprinose pojavi socijalne kohezije (tj. solidarnosti i međusobnom poverenju između stanovnika u zajednici). Zauzvrat, socijalno kohezivna susedstva promovišu efektivnu neformalnu društvenu kontrolu kriminaliteta. Sistemski model se preklapa sa porastom literature o društvenom kapitalu i isticanju pozitivne uloge mreže veza u podsticanju društvene kontrole (Coleman, 1990). Jednom uspostavljena solidarnost i međusobno poverenje kod stanovnika u susedstvu ukorenjeni u gусте i preovlađujuće mreže uvek se mogu aktivirati u naporima društvene kontrole (na pr. praćenje lokalne omladine). Učestvovanje u zajednici i poverenje u efektivnost neformalne socijalne kontrole usklađeno je sa struktrom socijalnih veza. Zagovornici sistemске perspektive ne ukazuju direktno na potencijalne interakcije između dimenzija društvene organizacije, međutim, model implicira da mreža može da olakša neformalnu socijalnu kontrolu kroz promovisanje transfera relevantnih informacija za socijalnu kontrolu i kroz vrstu očekivanja koju neguju stanovnici zajednice. Njihov zaključak je da je uticaj gradskih društvenih mreža na kriminalitet narastajuće negativan sa povećanjem socijalne kohezije. Jak doprinos i uključenost u stvari zajednice vode jakim društvenim vezama u okviru kojih se konflikt rešava na mnogo mirniji način u poređenju sa zajednicama sa slabim socijalnim vezama. Pri tome se cena rešenja konflikta smanjuje i efikasnije se rešava veći broj konflikata.

Socijalna kohezija na koju upućuju ovi izveštaji, ipak se, prema nekim autorima, smanjuje kada se povećava populacijski protok jer gustina i intenzitet protoka negativno utiču na mogućnost da se upoznaju drugi iz okruženja i interveniše u slučaju aktivnosti koje izazivaju problem. Time objašnjavaju zašto ima više kriminaliteta u većim gradovima, i nalaze da veće zajednice imaju tranzitni i anonimni karakter koji reducira socijalnu koheziju (Glaeser and Sacerdote, 1999). To svojstvo većih gradskih zajednica umanjuje snagu socijalnih sankcija koje suzbijaju kriminalitet, što rezultira njegovim porastom. Meta koju su pogadale kritike sistemске teorije odnosi se na njenu nemogućnost da objasni istrajnost kriminala u naizgled društveno organizovanim urbanim zajednicama (Bursik i Grasmick, 1993; Horovitz, 1983).

Studije uticaja susedskih društvenih mreža nisu dosledno izvedene kada je u pitanju pozitivan uticaj mreža na smanjenje stope kriminaliteta, niti su

mreže (kao element strukturalnih karakteristika okruženja) prikazane kao posrednik sa značajanim i neupitnim uticajem na kriminalitet, kao što je to slučaj sa uticajem siromaštva. Ovi nedostaci doveli su neke istraživače do potrebe da razmotre alternativne mehanizme povezivanja susedskih strukturalnih nedostataka sa kriminalitetom, pri čemu, većina naročito uvažava kulturne transmisije kriminalnih tendencija.

Rizici individualnih gubitaka usled učestvovanja u kriminalnim aktivnostima (gubitak reputacije, posla, razvodi i sl.) odražavaju odnos u kome više društvenog kapitala u individualnom posedu povećava cenu učestvovanja u kriminalitetu, što, sa druge strane, smanjuje verovatnoću angažovanja u kriminalnim aktivnostima (Williams and Sickies, 2002). Neki teoretičari ukazuju da je oportunističko ponašanje jedan od problema velikih gradova, gde pojedinci ređe bivaju stalno naseljeni, a urbana anonimnost štiti kriminalce od socijalne stigme (Glaeser i Sacerdote, 1999). Alternativni pristup zastupa teoriju zasnovanu na argumentaciji da zločin smanjuje uticaj društvenog kapitala (Rosenfeld, Messner i Baumer, 1999). Ovi autori ističu povezanost teorije socijalne dezorganizacije, teorije rasula i lišavanja kao mogućnost objašnjenja veze između društvenog kapitala i nasilnog kriminaliteta. Različite teorije ukazuju na različite mehanizme povezanosti. Prema društvenoj teoriji dezorganizacije, slaba socijalna kontrola oštećuje sposobnost grupe da se organizuje u samozaštiti, izaziva široko nepoverenje i sumnju i, na taj način, stvara situaciju povoljnu za pljačkaški kriminalitet (vidi: Bursik i Grasmick, 1993). Premeštanjem naglaska na lično ponašanje, teorija anomije predviđa da se ljudi u sredinama koje nemaju jak moralni poredak ponašaju egoistički i da su spremni da iskoriste druge (anomično okruženje), socijalno poverenje pada, a kriminalitet i nasilje se intenziviraju (vidi: Rosenfeld i Messner, 1998). Na kraju, prema teoriji lišavanja, nedostatak društvenog kapitala treba posmatrati kao svaki drugi oblik resursa u oskudici (kao što su nezaposlenost i nedostatak obrazovanja) koji sprečava članove društva da dođu do ostvarivanja svojih zajedničkih ciljeva. Jedan od najvažnijih ciljeva je mirno rešavanje sukoba i kontrola predatorskog ponašanja.

NEGATIVNI ASPEKTI URBANOGL DRUŠTVENOG KAPITALA

Analiza odnosa između društvenog kapitala i kriminaliteta suočava se sa kontradiktornom pojmom da društveni kapital može da povećava stopu kriminaliteta. Antagonistički efekat društvenog kapitala na kriminalitet poklapa se sa diskusijom o postojanju negativnog društvenog kapitala. U

određenim situacijama, jače socijalne interakcije omogućuju pojedincima koji su uključeni u kriminalne aktivnosti da lakše razmene informacije i znanja koja se tiču vršenja kriminalnih radnji. Na taj način, tesne socijalne relacije mogu olakšavati uticaj kriminalaca na druge članove zajednice i podsticati sklonost ka kriminalitetu i nasilju. "Uspesni" kriminalci kroz duboke veze sa članovima zajednice postaju društveni uzori i promovišu sklonosti ka kriminalitetu. Ta perverzna socijalna interakcija može biti osnovni uzrok inercije stope kriminaliteta u gradovima SAD (Glaeser, Sacerdote i Scheinkman, 1996). Rubio u analizi uloge kartela droge i gerilskih bandi u Kolumbiji dolazi do istog zaključka (Rubio, 1997). Osim toga, kohezija unutar međusobno zaraćenih kriminalnih grupa može pogoršati tenzije između njih, smanjiti njihovu sposobnost da postignu kompromise, a zatim, povećati ukupni porast nasilja u društvu. Na sličan način, društveni kapital pojačava unutargrupni identitet i koordinaciju koji zauzvrat promovišu grupno neprijateljstvo (Durlauf, 1999). Ta pojava je formalizovana kroz koncept polarizacije. Stepen polarizacije se definiše kao stepen razdvajanja između velikih i internu homogenih grupa.

Ovaj ambivalentni efekat društvenog kapitala na kriminalitet, koji ide i u pravcu smanjivanja i povećavanja stope kriminaliteta, u teoriji se rešava isticanjem razlike između povezujućeg (*bonding*) i premošćujućeg (*bridgining*) društvenog kapitala. Zajednice u kojima preovlađuje povezujući društveni kapital nisu efikasne u kreiranju neformalne socijalne kontrole u suzbijanju kriminaliteta, za razliku od grupa sa razvijenim premošćujućim ili spajajućim (*linking*) društvenim kapitalom.

Postoji pokušaj da se ovi, naizgled, kontradiktorni efekti društvenog kapitala pomire razlikovanjem načina na koji se ponašaju članovi određene grupe od ponašanja na nivou celokupnog društva. Kada je koncentrisan u posebnim grupama, kao što su bande, etnički klanovi, zatvorena naselja, društveni kapital može negovati i promovisati kriminalno ponašanje i kriminalne vrednosti. Kada je reč o društvu uzetom u celini (u koje su uključene i specifične grupe), visok nivo društvenog kapitala pozitivno utiče na rešavanje društvenih konfliktata, neguje individualne i kolektivne akcije rešavanja sukoba i sprečava predatorska ponašanja. Ukratko, dok društveni kapital na nivou celog društva smanjuje stopu kriminaliteta i nasilja, grupno specifični društveni kapital može da ga promoviše (Lederman, et. al. 2001). Grupno specifični društveni kapital može imati različite loše efekte na lokalnom nivou. On osujeće sastanke zajednice, sprečava pojedince (posebno žene) da idu na posao i tako proširuju svoje društvene veze, povećava stopu napuštanja škola (pogotovo kada su u pitanju dopunske i večernje škole) i smanjuje pokrivenost zdravstvenim uslugama. Nizak stepen

društvenog odvraćanja od ulaska u kriminalnu aktivnost povezan je sa povećanjem čiste dobiti od kriminalne aktivnosti jer je moralni prag zajednice niži od procenjenog dobitka (posebno u uslovima niskog fizičkog i humanog kapitala).

Mada su potencijalne mane društvenog kapitala priznate u literaturi o kriminalitetu, ovaj fenomen nije empirijski istražen. Primena testa alternativne perspektive gradskog kriminaliteta⁴ naglašava napetost između dva izvora društvenog kapitala – socijalne mreže (veze i razmene između komšijskog stanovništva) i socijalne kohezije (uzajamnog poverenja i solidarnosti) koja se reflektuje na susedsku društvenu kontrolu. U istraživanju o negativnim aspektima urbanog društvenog kapitala (Browning et al., 2000), polazi se od tvrdnje da ova dva izvora društvenog kapitala pružaju potencijalni izvor društvenog kapitala za prestupnike. Društvena kohezija povećava dostupnost društvenog kapitala za počinioce krivičnih dela. Time se osporavaju teorije koje su isključivo fokusirane na blagotvorne efekte društvenog kapitala, tretirajući društveni kapital kao resurs ukorenjen u društvene strukture sa širokim spektrom korisnih rezultata⁵. Jake socijalne mreže ojačavaju kapacitet socijalno kohezivne zajednice za širenje kontrole štetnih ponašanja, dok, u isto vreme potencijalno omogućavaju da se ona šire u teško ugroženim i socijalno izolovanim zajednicama (Wilson, 1996, 1998). Wilson ukazuje da su najugroženija ona naselja u kojima "nisu samo deca u opasnosti zbog nedostatka neformalne društvene kontrole, već su u nepovoljnem položaju zbog toga što društvene interakcije među susedima teže da budu ograničene na one aktere čije veštine, stilovi, orijentacije i navike nisu pogodni za promovisanje pozitivnih društvenih ishoda" (Wilson, 1998: 6). To znači da gustina mreže ne garantuje i adekvatan kapacitet konstitutivnih aktera da mobiliju mrežu u sprečavanju kriminalnih aktivnosti. Guste socijalne mreže mogu funkcionisati u pravcu promocije kriminaliteta kada su druge dimenzije društvene organizacije (npr. zajednički prilozi, neformalna kontrola i konvencionalne norme) slabe ili ih nema.

Centralna prepostavka mešovitog sistemskog modela je da su konvencionalne i kriminalne organizacije u osnovi nespojive. Gde je

⁴ Test alternativne perspektive je primjenjen na podacima dobijenim iz istraživanja: "Project on Human Development in Chicago Neighbourhoods Community Survey" Bryk, Anthony, Stephen W. Raudenbush, and Richard T. Congdon, Jr., 1996. *Hierarchical Linear and Nonlinear Modeling with the HLM/2L and HLM/3L Programs*. Chicago: Scientific Software International, Inc.

⁵ Na primer, u pogledu detinjstva i adolescentskog ishoda, društveni kapital je pretpostavljen kao nešto što neguje efikasnu socijalizaciju mladih u okviru porodice (Hagan, Macmillan, i Uheaton, 1996; Parcela i Menaghan, 1994), škole (Coleman, 1988, Coleman, 1995), etničke zajednice (D'Zou Bankston, 1996), i susedstva (Sampson, Morenoff, Grofovi, 1999).

konvencionalna organizacija jaka, opozicione normativne orientacije su manje rasprostranjene i manje je verovatno da se prevedu u devijantno ponašanje. Gde je konvencionalna društvena organizacija slaba, devijantno orientacije su u prilici da se neometano šire. Primeri ovog pristupa su sadržani u literaturi o uličnim bandama (Venkatesh, 1997). U izrazito nepovoljnim kontekstima, bande su hipotezirane kao substitut za porodicu (Vigil, 1988), obrazovanje, socijalizacijske institucije (Moor, 1978; Padilla, 1992) i normativne sisteme (Taylor, 1990).

Mreže će verovatno biti narastajuće negativno povezane sa kriminalitetom u uslovima višeg nivoa društvene kohezije (u skladu sa originalnom sistemskim modelom) i narastajuće pozitivno vezane za kriminalitet na nižim nivoima društvene kohezije. Problem koji ostaje nerešen vezan je za diferenciranje društvenog kapitala prema tipu povezanosti aktera i ocenjivanja efekata koje različiti tipovi društvenog kapitala imaju na kriminalitet. Protivrečnost se sastoji u tvrdnji da visok stepen kohezivnosti u isto vreme utiče na smanjenje stope kriminaliteta, ali sa druge strane, kao karakteristika vezujućeg (bonding) tipa društvenog kapitala predstavlja potencijal za pervertiranje u negativni društveni kapital.

Da bi prevazišao ovu protivrečnost Portes primenjuje konceptualni okvir koji klasifikuje tipove društvenog kapitala na osnovu izvora iz kojih se generiše (Portes 1998). On ističe tri vrste društvenog kapitala kao relevantne: prva potiče od recipročne razmene između aktera pri čemu su transakcije bazirane na održivoj normi reciprociteta, drugi izvor društvenog kapitala se može naći u povezujućoj solidarnosti i altruističkim osećanjima usmerenim prema članovima određene grupe (ovaj odnos je zasnovan na subjektivnom osećanju lojalnosti zasnovanom na članstvu u grupi) i treći izvor društvenog kapitala potiče od spontanog (neisforsiranog) poverenja koje u kontekstu grupe obezbeđuje da se davaoci namiruju od strane drugih članova grupe (npr., kroz društvenu saglasnost), pre nego od primaoca. Za razliku od ograničene povezujuće solidarnosti razmena na bazi neisforsiranog povratnog poverenja je instrumentalno motivisana, i ne zasniva se samo na altruističkim osećanjima. Razlika postaje relevantna u diskusiji o dve osnovne funkcije društvenog kapitala u kontekstu susedstva (1) kao izvora društvene kontrole, i (2) kao izvora mrežom posredovane koristi. Društveni kapital koji doprinosi susedstvu na osnovu društvene kontrole najčešće proizlazi iz ograničene povezujuće solidarnosti i neisforsiranog, spontanog poverenja (Portes, 1998). S obzirom na povezujuću solidarnost, osećaj kolektivnog identiteta može da doprinese osećanju vezanosti za okolinu i ono će prevagnuti u korist doprinosa komšiluka društvenoj kontroli nezavisno od koristi koje imaju individualni akteri.

U skladu sa sistemskom tačkom gledišta, mrežno- posredovana razmena ohrađuje razvoj povezujuće solidarnosti i spontanog poverenja. Mreža se proširuje izvan bliske rodbine i prijatelja unutar komšiluka i osnova za kolektivnu društvenu organizaciju se razvija. Kroz vanfamilijarne socijalne razmene akteri razvijaju tekuće obaveze i očekivanja, poverenje i zajedničke normativne orijentacije. Akteri koji su primarno bili slabo povezani, spajaju se kroz kontakte sa osnovnom grupom koju karakteriše bliskost i na taj način jača efikasnost zajednice. Povezujući akteri grade most između susedskih grupa koji ima vitalnu ulogu u spajanju inače nepovezanih stanovnika i obezbeđivanju strukturne osnove za razvoj široko raširenog poverenja i solidarnosti (vidi Bursik i Grasmick 1993; Granovetter 1973). Moglo bi se zaključiti, da povezujući kapital postupno prelazi u premošćujući i na taj način širu zajednicu čini efikasnom i kohezivnom na bazi poverenja i reciprociteta, čuvajući je od zločudnog dejstva povezujućeg društvenog kapitala (amoralna familijarnost).

Ipak, iako socijalna kohezija može nastati kao nus produkt mrežne gustine i recipročne razmene, to nikako nije neizbežan ishod. Neposredna korist od recipročne razmene uključenih aktera može imati malo direktnog uticaja, pa čak može inhibirati efikasnost susedske kohezije i napore društvene kontrole. Tekuće društvene razmene zahtevaju samoodržive norme reciprociteta između zainteresovanih strana. U kontekstu visoko ograničenih i segmentiranih obrazaca interakcije, gusta mreža i recipročna razmena mogu samo pojačati odsustvo unakrsnih veza grupe (Bursik i Grasmick 1993). Štaviše, veza između recipročnih razmena i socijalne kohezije maskira potencijalne tenzije između ovih izvora društvenog kapitala. Portes primećuje da "društveni kapital u obliku društvene kontrole može izazvati sukob sa mrežno posredovanim benefitom, a to se ogleda upravo u mogućnosti da se zaobiđu postojeće norme "(Portes 1998: 15). Kada je u pitanju kriminalitet, izrazito guste veze i učestalost razmene u nekim naseljima povećavaju verovatnoću povezanosti dozvoljenih i nedozvoljenih mreža što dovodi do akumulacije društvenog kapitala za prestupnike. Guste mreže mogu da inhibiraju socijalnu kontrolu, kao i reakcije koje uključuju formalne vlasti. Kako se širina društvenih mreža uvećava, na nju razapinjuće deluju višestruko prijateljstvo i srodstvo grupa u susedstvu, dok se socijalna kohezija i zalihe dostupnog društvenog kapitala za kriminalne učinioce istovremeno povećavaju. Druga stvar koju treba istaći je, da potencijalni prestupnici mogu proizvesti društveni kapital putem razmene pogodnosti koje pruža ilegalna aktivnost sa konvencionalnim članovima zajednice. Banditske aktivnosti i nezakonita prodaja droga, na primer, nude alternativne izvore prihoda za pojedince koji se pridržavaju zakona, ali sarađuju sa članovima bandi, pri čemu im društveni kapital garantuje bezbednost. Tako razmena

postaje usmerena ka akumulirajući društvenog kapitala koji uključuje konvencionalne stanovnike i njihovu toleranciju za pristup kriminaliteta. Prednosti prisvajanja i proizvodnje društvenog kapitala mogu ići daleko u zaštititi kriminalno orijentisanih stanovnika iz susedstva nasuprot naporima društvene kontrole šire zajednice. Pregovaračka ravnoteža nastaje iz svojevrsnog prožimanja nezakonitih aktivnosti i konvencionalnih organizacija koje su usmerene ka kontroli nasilja.

U ovom slučaju, društveni kapital nastaje kao vanmrežno posredovana transakcija između kriminalnih i nekriminalnih stanovnika i sukobljava se sa društvenim kapitalom koji nastaje prvenstveno iz susedske solidarnosti i poverenja (usmerenih ka socijalnoj kontroli kriminaliteta). Gusta mreža istovremeno doprinosi i razblažuje regulatorni uticaj socijalne kohezije, čuvajući određeni nivo kriminalnih aktivnosti u komšiluku. Važan zaključak je da su pojmovi "kriminalne" i "konvencionalne" organizacije kompatibilni. Drugačije rečeno, guta mreža razmene i poverenje podržavaju kolektivno poverenje i neformalni društveni nadzor kriminaliteta, dok u isto vreme, pružaju mogućnosti za strateško korišćenje te organizacije od strane prestupnika. Kriminalne aktivnosti gotovo parazitski zavise od konvencionalne društvene organizacije i odgovarajuće dostupnosti raspoloživih proizvoda društvenog kapitala. Shodno tome, pregovaračko koegzistencijski model podrazumeva da postoji jedinstven pozitivan uticaj gусте мреже и recipročне razmene na susedski kriminalitet samo ukoliko je socijalna kohezija poboljšana konvertovanjem povezujućeg društvenog kapitala u premošćujući ili spajajući društveni kapital.

REZULTATI NEKIH RELEVANTNIH ISTRAŽIVANJA

Istraživanje pod nazivom "Da li društveni kapital reducira kriminal" sprovedeno u Italiji (*Does social capital reduce crime?* Buonanno i saradnici, 2006) analizira efekte civilnih normi u odnosu na stope različitih vrsta kriminaliteta. Kroz uticaj koji imaju na poverenje i ekonomski razvoj civilne norme mogu podići očekivanja koja se odnose na učestvovanje u kriminalitetu, ali mogu, takođe, povećati mogućnost da ono bude propraćeno osećanjima krivice i stida. Asocijacijske mreže mogu uvećati povratak ne-kriminalnim aktivnostima i povećati mogućnosti njihovog otkrivanja, ali mogu omogućiti i komunikacijske kanale za kriminalce. Empirijska sagledavanja tih efekata sadrže ozbiljne probleme endogeniteta, ne uključujući varijable i greške merenja. U ovom istraživanju se ispituju provinicijski (istorijskim razvojem uslovjeni) nivoi varijacija u sferi civilnih normi i asocijacijskih mreža u Italiji i njihov efekat na stope kriminaliteta. Istraživanje je fokusirano na imovinski kriminalitet, zbog toga što je taj kriminalitet u većoj

meri zavisan od ekonomske motivacije, nego što je to slučaj sa nasilnim kriminalitetom. Mada su socijalne karakteristike u Italiji često posebna obeležja pojedinih gradova, provincijska diferencijacija je najznačajnija varijabla u proučavanju društvenog kapitala u toj zemlji. Ovo je prvo istraživanje koje se bavi uticajem društvenog kapitala na kriminalitet u odnosu na ispoljene razlike između provincija.

Radi se o proceni efekata različitih dimenzija društvenog kapitala (kulturne i rekreativne asocijacije, dobrovoljne asocijacije, donacije krvi i učestvovanje na referendumu) na stope kriminaliteta (lopovi, provalnici, kradljivci kola). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da društveni kapital nije povezan sa provalnicima, da je pozitivno i značajno povezan sa lopovima i da je značajno negativno povezan sa kradljivcima automobila. Da bi se ublažile moguće izostavljene varijable iscrpno su kontrolisane demografske i socio-ekonomske varijable kao što su: mladi muškarci uzrasta između 15-25 godina, stopa urbanizacije, GDP per capita, stopa nezaposlenosti, procenat populacije sa visokom školom, stopa carinjenja, dužina pravosudnih procesa, raširenost organizovanog kriminaliteta i makro regionalne osobenosti. Glavni rezultat je potvrdio da društveni kapital nema značajne efekte na obične lopove i provalnike, ali je negativno i značajno povezan sa kradljivcima automobila.

Nalazi istraživanja ne sugeriraju jasnu i nedvosmislenu vezu između društvenog kapitala i kriminaliteta. Izveštavane stope su su niske i variraju suštinski između vrste kriminaliteta i provincija, a pokazuju se kao ekstremno visoke samo u slučaju auto-lopova. To implicira da podaci i izveštaji o lopovima i provalnicima nisu pouzdani i komparativni širom provincija. Pretpostavlja se da je stopa prijavljivanja veća u provincijama gde je prisutan viši nivo društvenog kapitala (što se objašnjava vezom društvenog kapitala i većeg poverenja u policiju i institucije). U tom slučaju stope kriminaliteta mogu izgledati više u provincijama gde je prisutan veći nivo društvenog kapitala zbog toga što su tamo veće stope izveštavanja i prijavljivanja kriminalnih dela.

Iako istovremeno visoko pristustvo asocijacijskih mreža i kriminaliteta može da implicira da strategija korišćena u istraživanju ne može da reši probleme endogeniteta, ona donekle može da reši pitanje obrnute uzročnosti. Kada se povežu sa istorijskim podacima dobrovoljne asocijacije izražavaju negativan i značajan uticaj na kriminalitet, isto kao kulturne i rekreativne asocijacije. Civilne i altruističke norme i asocijacijske mreže značajno redukuju kriminalitet. Da bi potvrdili taj zaključak italijanski istraživači su ispitivali velike varijacije socijalnih karakteristika kroz italijanske provincije, pristupačnost istorijskih podataka koji su korišćeni

kao instrumenti, i koristili visok i geografski stabilan izveštaj o određenim formama imovinskog kriminaliteta kao i broj određenih kontrolnih varijabli. Utvrđeno je da nema apriornog i čistog uticaja društvenog kapitala na stopu kriminaliteta. Pokazano je da na generalnom nivou značaj imaju kriminalne specifičnosti vezane za vrstu kriminaliteta.

Ipak, krajnji rezultati impliciraju da politika promovisanja socijalnih normi i asocijacijskog života ima blagotvoran uticaj na smanjenje kriminaliteta. Socio-kulture intervencije mogu biti uspešno implementirane sa tradicionalnim antikriminalnom politikom baziranom na kaznenim merama. Zaista, u nekim slučajevima kažnjavanje izaziva veću korupciju, pre nego niži kriminalitet, kao što je to slučaj u nekim italijanskim provincijama. Ova empirijska studija podržava ideju da u takvim slučajevima ima smisla boriti se sa dubokim socijalnim korenima kriminaliteta, pored represivnog, i na društveno specifičan i osmišljen način.

Holandsko istraživanje pod nazivom "Uticaj društvenog kapitala na kriminal: Iskustvo Holandije" (The Impact of Social Capital on Crime: Evidence from the Netherlands, Akçomak, 2008) polazi od prepostavke da se neformalna socijalna kontrola pojavljuje kao mogućnost podizanja poverenja među građanima, sposobnost grupa da realizuju kolektivne ciljeve i da sredinu u kojoj žive oslobole od pogubnog prisustva kriminaliteta. Neformalna socijalna kontrola ne zamenjuje formalne institucije i regulaciju koje sprečavaju i kažnjavaju kriminalitet (policija i sudstvo), već doprinosi efikasnosti borbe protiv kriminaliteta, pre svega, delujući u pravcu razvijanja altruističkog ponašanja (uključenost u društveno staranje i dobrovoljne doprinose različitih donacija), participacije u aktivnostima koje služe društvu. Ovakav pristup se zasniva na tezi da su prisutnost i angažovanost u civilnom životu povezani sa višim nivoom društvenog kapitala. Prisustvo društvenog kapitala se, u skladu sa tim, meri sledećim inidikatorima: dobrovoljnim učešćem u humanitarnom radu, izlaženjem na glasanje, dobrovoljnim davanjem krvi⁶. Odsustvo društvenog kapitala se meri inidikatorima kao što su razvodi i populacijska heterogenost, što holandsku studiju razlikuje od drugih u ovoj oblasti. Društveni kapital se tretira kao latentna konstrukcija i forma čiji se obim analizira na osnovu njegovih glavnih komponenti. Prepostavka istraživanja je da socijalne devijacije reflektuju niži stepen društvenog kapitala. Analiza pokazuje da je društveni kapital, bilo da je prikazan

⁶ U Holandiji ne postoje novčane nagrade za bilo koju donaciju krvi, tako da se sugerise da u holandskom slučaju donacija krvi ima čist humani efekat. Dobrovoljni davaoci krvi se uzimaju kao mera za društveni kapital.

individualnim indikatorima ili indeksom, važna determinanta kriminaliteta i posle kontrole drugih kovarijanti. Takođe, i ovo istraživanje dolazi do značajnih zaključaka o istorijskoj uslovjenosti različitih opština u smislu populacijske heterogenosti, religije i obrazovanja i uticaju datog stanja na formiranje aktuelnog društvenog kapitala. U skladu sa Tabelini (2005) i Akcomak i ter Weel (2006) tvrde da istorija opština pre jednog veka ima značajan uticaj na postojeće verovanje u društveni kapital. Ta saznanja otkrivaju da prosečno standardna devijacija rasta društvenog kapitala može reducirati stopu kriminaliteta za 0.32 posto, a društveni kapital objašnjava oko deset procenata totalne varijacije stope kriminaliteta. Oni ističu da važan problem većine istraživanja društvenog kapitala pati od pitanja uzročnosti. Istraživački zaključak je da je društveni kapital pozitivna suma fundirana na istorijskim institucijama. Institucije koje promovišu formacije društvenog kapitala u prošlosti pozitivno su povezane sa aktuelnim nivoom društvenog kapitala. Na kraju, viši nivo socijalnog kapitala sada, rezultat je niže stope kriminaliteta. Populacijska heterogenost, doprinos religije u humanom i socijalnom angažmanu i obrazovanje u prošlosti značajni su za društveni kapital u sadašnjosti (Tabellini, 2005; Akcomak and ter Weel, 2006).

Populacijska heterogenost je faktor koji reducira društveni kapital i ona može da bude uzrok neostvarenih društvenih ciljeva. Efekti rasne ili etničke heterogenosti u socio-ekonomskim ishodima su dobro dokumentovani u literaturi. Pokazano je da heterogenost ima efekat na korupciju (Mauro, 1995), rentiersko ponašanje, nizak obrazovni domet (Easterly and Levine, 1997) i smanjen obim javnih dobara (Goldin i Katz, 1999). Tvrdrnje holandskog istraživanja su da etnički i religiozni heterogenitet može biti rezultat okolnosti u kojima formalne i neformalne institucije nisu obavezujuće. Ova tvrdnja je na liniji literature koja povezuje heterogenost i društveni kapital u širem smislu.⁷

U američkom istraživanju sprovedenom u 39 zemalja, kako razvijenih, tako i onih u razvoju, analiziran je empirijski efekat nekih najčešće korišćenih pokazatelja društvenog kapitala. To su prevalenca poverenja između članova zajednice, učešće u dobrovoljnim svetovnim i verskim

⁷ Na primer, Easterly and Levine (1997) i Alesina, Bagir and Easterly (1999) tvrde da etnička fragmentacija može uvećati polarizaciju u zajednici i izazvati teškoće u obezbeđivanju javnih dobara kao što su javno obrazovanje, biblioteke, i kanalizacioni sistemi. Kao što je već pokazano kod Gradstein and Justman (2000, 2002), efekti obrazovanja su značajni za društveni kapital, zato što je obrazovanje jedan od važnih instrumenata socijalizacije, gradi zajedničke norme i organizuje interakcije između članova zajednica koji mogu biti različiti na osnovu kulture, religije, ili etničkih linija.

organizacijama i njihov uticaj na učestalost nasilnih krivičnih dela (zavisna promenljiva je nacionalna stopa ubistva sa preduvišnjakom). Specifičnost problema su potencijalno suprotna dejstva grupne specifičnosti i šire društvene zajednice kada je u pitanju društveni kapital. Glavni rezultat istraživanja ("Does social capital matter", 2002) ističe da samo komponenta društvenog kapitala merena poverenjem pripadnika zajednice ima značajan efekat na smanjenje učestalosti nasilnih krivičnih dela. Rezultati u vezi sa merenjem efekata drugih pokazatelja društvenog kapitala na kriminalitet su prilično nejasni. Razlog može biti kombinacija ograničenih uzoraka, nemogućnost da se u potpunosti kontrolisu obrnute uzročnosti, i najverovatnije, suprotni efekti društvenog kapitala šreg društva i specifičnih grupa na nasilnički kriminalitet. Konačno, u radu se takođe smatra i potvrđuje da povećanje nejednakosti prihoda i pad privrednog rasta dovodi do visoke stope nasilnih krivičnih dela. Prema terenskoj studiji, nejednakosti prihoda, rast BDP – a, kao i kvalitet policije i pravosudnog sistema su najvažnije odrednice učestalosti nasilnog kriminala.

Glavni zaključak je da prevalensa poverenja između članova zajednice ima značajan i snažan efekat smanjenja učestalosti nasilnih krivičnih dela. Uticaj drugih pokazatelja društvenog kapitala na nasilni kriminalitet, posebno u slučaju promenljivih vezanih za religiju, nije jasan. Religioznost (samozvan značaj religije u svakodnevnom životu pojedinca) i prisustvo crkve, razlikuje se kod rezultata dobijenih sa različitim uzoraka i pokazuje specifičnost vezanu za pojedine zemlje ili pojedine religije. U slučaju društvenog kapitala, promenljive koje odražavaju uključivanje u društvene organizacije, odnosno stope članstva i učešća u dobrovoljnim društvenim organizacijama izražavaju kombinaciju dva faktora. Prvi je, nemogućnost da se u potpunosti izoluju njihove egzogene komponente i samim tim, pravilno proceni njihovo dejstvo na nasilni kriminalitet. Drugi, a možda i najvažniji, faktor koji стоји iza dvosmislenog efekta društvenog kapitala na stopu nasilnog kriminaliteta je činjenica da stopa članstva i učešća u dobrovoljnim društvenim organizacijama odražava društveni kapital i posebnih grupa i celog društva.

Zaključno rečeno, društveni kapital posebnih grupa ima potencijal da poveća nasilni kriminalitet, dok drugi tip društvenog kapitala koji se generiše na nivou celog društva deluje u pravcu smanjivanja stope kriminaliteta.

REFERENCE

- (1) Akçomak, S. & Weel, Bas ter, (2008) "The Impact of Social Capital on Crime: Evidence from the Netherlands," UNU-MERIT Working Paper Series 042, United Nations University, Maastricht Economic and social Research and training centre on Innovation and Technology.
- (2) Brehm, J. and Wendy R. (1997) "Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital." *American Journal of Political Science* 41: 999-1023.
- (3) Buonanno, P., Montolio, D., Vanin, P. (2006) Does Social Capital Reduce Crime? Università di Padova e Pompeu Fabra University of Barcelona October 2006, Working Paper N.29
- (4) Browning, R.C., Dietz, R., Feinberg, L. S. (2000) "Negative" Social Capital and Urban Crime: A Negotiated Coexistence Perspective, URAI Working Paper No. 00-07, November
- (5) Coleman, J. (1994) "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology." Pp. 166-180 in *The Handbook of Economic Sociology*, edited by Neil Smelser and Richard Swedberg. New York City, NY: Russell Sage
- (6) Glaeser, E., Bruce S. and Jose, A. S. (1996) "Crime and Social Interactions." *Quarterly Journal of Economics* 111: 507-548.
- (7) Fukuyama, F. (1995) "Social Capital and the Global Economy." *Foreign Affairs* 74: 89-103
- (8) Lederman, D., Loayza, N. and Menéndez, A. M. (2002) Violent Crime: Does Social Capital Matter? *Economic Development and Cultural Change, Chicago Journals*, 50:509–539, April
- (9) Morenoff, J., Sampson, R., Raudenbush, S. (2001) Neighborhood Inequality, Collective Efficacy, and the Spatial Dynamics of Urban Violence, Population Studies Center for Social Research Report Universitety Michigan No. 00-451
- (10) Snell, C. (2001) *Neighborhood structure, crime, and fear of crime: testing Bursik and Grasmicks neighborhood control theory*, By LFB Scholarly Publishing, LLC
- (11) Siisiainen, M. (2000) Two Concepts of Social Capital Burdieu vs. Putnam, The Third Sector: For What and for Whom? Paper presented at ISTR, *Fourth International Conference*, Trinity College, Dublin, Ireland
- (12) Paras, P. (2003) Unweaving the Social Fabric: The Impact of Crime on Social Capital, *USMEX 2003-04 Working Paper Series*, Originally prepared

at the conference on "Reforming the Administration of Justice in Mexico" at the Center for U.S.-Mexican Studies, May 15-17, 2003.

- (13) Pattillo-McCoy, M. (1999) *Black Picket Fences: Privilege and Peril Among the Black Middle Class*. Chicago:University of Chicago Press.
- (14) Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. pp. 1-24.
- (15) Putnam, R. (1993) *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press
- (16) Wilson, W. (1998) When Work Disappears: New Implications for Race and Urban Poverty in the Global Economy, CASEpaper Centre for Analysis of Social Exclusion CASE/17 London School of Economics, November

SOCIAL CAPITAL AND CRIME

The concept of social capital has in recent decades been brought into connection with crime research. Relation between these two social phenomena is complex therefore we must consider them through their mutual interaction. Some aspects of social capital have shown a significant impact on decreasing of crime rate, with taking into account the differences in correlation between various indicators of social capital and specific crime forms. Results of empiric research have confirmed the significance and positive effects of social capital to decreasing of criminal choices, but also opportunities, to use social capital, in certain circumstances, capital as the means for promoting and intensifying of criminal behavior.

KEY WORDS: *social capital / crime / trust / voluntary associations*

AMERIČKI MEJNSTRIM MASMEDIJI U SLUŽBI GLOBALNIH
NACIONALNIH SPOLJNOPOLITIČKIH I BEZBEDNOSNIH
INTERESA S A D – PRIPREMA SOPSTVENE
I SVETSKE JAVNOSTI ZA PRIHVATANJE I OPRAVDANJE
POLITIKE SILE I RATNE POLITIKE*

Dušan Nikolić
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Američki elektronski i štampani mejnstrim masmediji su, čak i u savremenoj digitalnoj i satelitskoj epohi direktnih TV izveštavanja i prenosa sukoba i ratova u realnom vremenu, u velikoj meri pod odlučujućim uticajem suštinskih dugoročnih i trenutnih globalnih spoljnopoličkih i vojnobezbednosnih nacionalnih interesa, ciljeva i prioriteta SAD. Ovaj stav ima posebnu težinu kada su u pitanju vesti, izveštaji, informacije i činjenice o međunarodnim odnosima i spoljnopoličkim pitanjima. Na ovaj način, spoljnopolički i vojno-bezbednosni establišment Sjedinjenih Država kontroliše američko javno mnjenje i dobar deo svetske javnosti, oblikuje kolektivne vrednosti, društveni mentalitet, svest i duh Amerikanaca stavljujući američke masmedije u službu vladajućeg establišmenta. Da nije tako, bilo bi nemoguće da u američkim mejnstrim masmedijima, u protekle dve decenije, postoji takva jedna lavina jednostranih, neistinitih i zlonamernih izveštaja o nekim međunarodnim događajima (krize, građanski ratovi, vojne intervencije, agresije, ratovi i sl.) u kojima su SAD učestvovali kao dominantni akter.

U cilju pristupa američkoj javnosti, koja je tradicionalno nezainteresovana za međunarodna zbiljanja, vesti i izveštaji iz sveta moraju biti prilagođeni, približeni lokalnim okolnostima i mentalitetu, tj. "intimizirani" sa njima. Odnosno, "prevedeni" na domaći, lokalni

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

„Američki mejnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike“, (str. 251-260)

socijalni milje i mentalitet, na vrednosni sistem i identifikovani s njim, što je jedini način da vesti budu plasirane, prodane na američkom informaciono-medijskom tržištu. Ovaj proces se jasno vidi i potvrđuje na primeru pristupa američkih mejnstrim masmedija građanskom ratu u Bosni i Hercegovini devedesetih godina prošlog veka, kada su događaji i činjenice bile predmet planiranog i namernog iskrivljavanja i dezinformisanja i kada su objektivne informacije i izveštavanja bili potisnuti od strane spoljnopoličke propagande, postajući i sami – propaganda.

KLJUČNE REČI: SAD / američki mejnstrim masmediji / globalni američki spoljnopolički i bezbednosni nacionalni interesi / ratna politika / javno mnjenje / manipulacija / propaganda / Bosna i Hercegovina

U protekle dve i po decenije, na razmeđi 20. i 21. veka i drugog i trećeg milenijuma i u različitim "strukturama" globalnog međunarodnog poretka – bipolarizam, unipolarizam i, danas, novi multipolarizam koji se rađa, Sjedinjene Američke Države su globalni lider i glavni inspirator, pokretač i akter svih ratova, vojnih intervencija, oružanih agresija, građanskih ratova i državnih prevrata koji su se dogodili u Evropi, u Aziji na Srednjem istoku i u Africi. (Distinkcije i preciznosti radi, odmah treba istaći da se ova tvrdnja ne odnosi, i da se ne može odnositi, na Rusiju i Kinu – posle SAD najveće globalne sile današnjice, takođe sa kapacitetom vojne moći za regionalni i globalni uticaj i delovanje).

U pogledu čisto vojno – tehnološkog i operativnog, logističkog kapaciteta za započinjanje, vođenje, pa i dobijanje, ratova, čak i dva velika nenuklearna (tzv. konvencionalna) regionalna rata uporedo, SAD i dalje nemaju premcu i kao vojna sila dovoljne su same sebi. Međutim, budući da sebe smatraju (a i kontinuirano i konstantno rade na tome da ih i ostatak sveta uvek takvim prima), svetskim bastionom i svetionikom demokratije a ne, na primer, totalitarizma, militarističke demokratske diktature ili, na primer, državnog terorizma i sl., odnosno, budući da ratuju kao najveća svetska demokratija i da vode "demokratske ratove", upravo, i zbog toga, supersila Amerika je, *sui generis*, limitirana i nedovoljna sebi.

Da bi uspešno održale svoju lidersku i dominantnu poziciju i imidž "benevolentnog hegemonu" u svetskom poretku i u međunarodnim odnosima, između ostalog i preko ostvarivanja oba izneta svoja vitalna

„Američki međiunstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike“, (str. 251-260)

interesa i uloge – i rat i demokratija (ili, rat u ime demokratije, demokratija putem rata, "ratnička demokratija", "demokratički, humanistički, benevolentni militarizam", "demokratički hegemonizam", i sl.), Sjedinjene Države se danas moraju oslanjati na dva, međupovezana, potporna stuba, oba, u suštini, ideološko – političke, propagandno – manipulativno interesne prirode. Prvi je – prikupljanje i pridobijanje za ratnu "kampanju" što većeg i reprezentativnijeg broja koalicionih ratnih saveznika - "partnera" (makar i u "hemskiim tragovima"), što iz redova "stare Evrope" i "starog NATO-a" i iz redova EU i NATO istočnoevropskog "podmlatka", što iz lokalnog okruženja, sa terena, iz prostora na kome SAD rat vode. (Ovde valja napomenuti da su SAD, u svom, do današnjih ratova u Afganistanu, od 2001. i Iraku, od 2003., najdužem, ali po SAD i najkrvavijem, ratu posle Drugog svetskog rata – ratu u Vijetnamu, koji su SAD vodile u epohi bipolarnog evropskog i svetskog poretku globalne ravnoteže moći i uticaja SSSR-a i SAD, imale potrebu za neuporedivo užom i neuporedivo manje reprezentativnom koalicijom vojnih saveznika, sa Australijom kao najistaknutijim. Očito, iz razloga bipolarne, hladnoratovske ideološke, antikomunističke "opravdanosti" započinjanja i vođenja ovog rata koji je, pokazalo se, bio za SAD gubitnički i socijalno-psihološki visoko traumatski).

Drugi potporni stub – bez koga, posebno danas, u epohi svetske pobeđe ideološkog, vrednosnog koncepta i sistema evroameričke liberalne demokratije, kao istorijski najboljeg društvenog okvira, Sjedinjene Države ne mogu zadovoljavajuće voditi ratove regionalnih razmera, ili vojno intervenisati u unutrašnje poslove neke zemlje, ili vojnom silom nametati, "proizvoditi" međunarodni mir i bezbednost u građanskim ratovima biranjem i sponzorisanjem jedne strane za savezničku a druge za neprijateljsku, i sl., jeste psiho – ideologijske, mentalno – propagandne i, dakako, visoko manipulativne prirode. Njegova suština, koja istorijski nije nikakav novuum, jeste u, iz godine u godinu sve vulgarnijoj i ogoljenijoj manipulativnoj mentalnoj preparaciji, obradi i pridobijanju sopstvene, koalacione – partnerske i svetske javnosti, kao i ciljne javnosti zemlje koja je predmet agresije, putem američkih međiunstrim masmedija i globalnih TV i internet posrednika s ciljem da se opravda neophodnost, neminovnost, i "normalnost", gotovo prirodnost pokretanja i vođenja rata.

Postbipolarna epoha u evropskim i svetskim međunarodnim odnosima i u američkoj globalnoj spoljnoj politici devedesetih godina sa Sjedinjenim Državama kao neprikosnovenim centrom svetske moći, odnosno vreme američkog unipolarizma i unilateralizma u svetskim poslovima i odnosima, doneli su nekonzistentno, jednostrano, pristrasno i, pokazaće se, u mnogo

„Američki mejnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

slučajeva neistinito izveštavanje američkih mejnstrim masmedija – štampa, agencije, globalne TV mreže, o kriznim međunarodnim političkim i ratnim dešavanjima i pojavama, posebno onima na prostoru bivše socijalističke Jugoslavije. U izveštavanju, analiziranju i osobito komentarisujući interpretiranju ovih zbivanja, etablirani američki masmediji sledili su u visokom stepenu, ili i doslovno, zvaničnu, aktuelnu spoljnu politiku svoje države, onu javnu kao i onu neobjavljenu. To je, inače, u većoj ili manjoj meri, poznati, tradicionalni postulat američke sedme sile čvrsto determinisan konzervativnom, tradicionalističkom političkom ideologijom i mitologijom nacije, klasičnim zakonitostima propagande i principima i tehnologijama manipulacije (ispiranja) kolektivne svesti nacije. (Inače, ovo "slepo praćenje" zvanične spoljne politike zemlje od strane masmedija traje, kao što se pokazalo u slučaju rata SAD protiv Vijetnama 60-tih i 70-tih godina prošlog veka, sve do kritične mase trenutka kada ta politika – na primer, u vidu sopstvenih velikih ili enormnih ljudskih žrtava, ili ekonomskih gubitaka, u tzv. prijavim ratovima, posebno kada se oni gube i kada im se gube početni smisao, svrha i cilj, postaje drastično suprotna interesima najšireg javnog mnjenja nacije.¹ Prema iskazima samih američkih analitičara interakcije masmedija i spoljne politike, "međunarodno izveštavanje, koje tradicionalno prati spoljnopoličke imperative, u današnjem posthладnoratovskom svetu oprezno opipava i traži put ka novom okviru svoga određenja. Izveštavanje o međunarodnim poslovima oduvek je u američkoj štampi bilo determinisano, rukovođeno nacionalnim interesima, bilo ekonomskim, bilo vojnim."² Prema drugima, prema politikologu Bernardu Koenu, na primer, spoljna politika ne postavlja program, tj. delokrug rada izveštavanju američkih masmedija putem diktata ili pritisaka, već snažnim uticanjem na mišljenje, stavove i uverenja ljudi.

Početkom 90-tih godina uspostavio se u SAD jedan novi, drugačiji vid odnosa između samih masmedija i spoljne politike SAD u pogledu uloge i delovanja masmedija u pokrivanju međunarodnih događaja. U odnosu na raniju relativno jednostavnu, jasnu, izvesnu i stabilnu "klasnu", socijalnu, ideološku i propagandnu matricu, koju je sa sobom nosio bipolarizam (i

¹ Videti o ovom pitanju, među ostalim, više i šire: Filip Najtić, *Prva žrtva. Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralač motiva – od Krimskog do Vijetnamskog rata*, Otokar Keršovani, Rijeka 1977.

² E.Dennis (Introduction), *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World*, The Freedom Forum Media Studies center at Columbia University, New York, Briefing paper, for a Wilton Park Conference, March 1993, p.5. Prema ovom autoru, još od samih početaka spoljne politike SAD, koji datiraju od Bendžamina Frenklina i njegovog imenovanja za predsednika Komiteta za tajnu prepisku na kontinentalnom kongresu 1785.godine, iz sedišta vlade došli su prvi migovi i nalozi štampi kako da gleda na međunarodnu scenu.

„Američki mejnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

hladnoratovski i detantski), ovaj odnos se suočio sa novim, zamršenijim, složenijim i neizvesnjim uslovima koje je nova epoha u evropskim i globalnim međunarodnim odnosima donela sa sobom. Ovi novi uslovi su, tako, otvarali i brojne ekspertske nedoumice i pitanja, kao na primer: kakav je kvalitet izveštavanja o međunarodnim zbivanjima; koji bi pravac masmediji trebalo da zauzmu u odlučivanju o tome šta i na koji način bi trebalo da prate u radikalno, tektonski geopolitički i ideološki izmenjenom globalnom miljeu u kome blokovska podela sveta i blokovsko sukobljavanje više nije osnova, niti okvir, za razumevanje kriza, nemira, ratova, sukoba i za međunarodno, spoljnopoličko izveštavanje o njima; kakav je i kakav će biti uticaj novih informacionih i komunikacionih tehnologija na proizvodnju (i na manipulaciju) međunarodnih vesti i informacija.

Tehnološka revolucija, tj. faktor visokih tehnologija u direktnim dvostranim TV, video satelitskim prenosima, u digitalnim telekomunikacijama uopšte i u manipulativnim digitalnim tehnološkim mogućnostima, još snažnije je izoštrila složenost novog odnosa američkih mejnstrim masmedija i američke spoljne politike, nacionalnih bezbednosnih interesa i vojno-ratnih interesa. U 80-tim godinama stvorena je, a sa prvim ratom SAD protiv Iraka 1991. godine u potpunosti afirmisana, tada nova vrsta novinarstva – instant globalno video satelitsko izveštavanje u realnom vremenu (direktan prenos rata i ubijanja, na primer), kao dominantan i najuticajniji vid proizvodnje (i manipulacije) vesti, informacija, dezinformacija i neistina, kao i individualne i kolektivne svesti (vrednosnih sudova, uverenja, mišljenja, predrasuda, zabluda, stavova svake vrste) u samim SAD, u državama koje su objekat izveštavanja i u najširoj svetskoj javnosti.

Nove, fascinantne tehnološke mogućnosti u rukama globalnih mejnstrim elektronskih masmedija, TV mreža u SAD nisu ih, međutim, dovele do povećanja stepena autonomnosti, objektivnosti, istinitosti i nepristrasnosti, pa i nezavisnosti kada su u pitanju spoljnopoličko izveštavanje, analiza i komentarisanje. Takozvani vitalni globalni nacionalni interesi, ciljevi i prioriteti američkog spoljnopoličkog i vojno – bezbednosnog establišmenta, odnosno centara moći SAD, determinišu i dalje, "pišu", oblikuju spoljnopoličku (a i drugu) informaciju, vest, izveštavanje a time i svest i duh nacije kao svojevrsni tihi, nevidljivi, nezavisni "demokratski" "glodur" i cenzor. U suprotnom, da nije tako, zar bi u američkim etabliranim, mejnstrim masmedijima globalnog uticaja bile moguće tolike poplave neubedljivih, nelogičnih i, vreme sve više otkriva i potvrđuje, smišljeno lažnih "informacija", "činjenica", "pokrivanja", ekspertske i publicističke analize i komentara o političkim i socijalnim krizama, o kriznim žarištima i ratovima u Evropi, na

„Američki međi strim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

Srednjem Istoku, u Africi u protekle dve decenije, od 1991. godine (da se samo uzme ova "prevratnička", istorijska godina), pa do današnjeg dana? Zar bi bio moguć toliki nesklad, procep, između vrhunskih tehnoloških mogućnosti za prenošenje činjenica i informacija koje neograničeno stoje na raspolaganju američkim masmedijima i njihovih skromnih, često jednostranih, pristrasnih, neobjektivnih pa i lažnih poruka i proizvoda? Nesklad je, dakako, moguć sve dok je u skladu sa dugoročnim vitalnim nacionalnim interesima vladajućeg establišmenta američke nacije, a oni su (interesi) konstanta i neprikosnoveni, vrhunski arbitar oblikovanja spoljnopoličke informacije, vesti, činjenica i "činjenica" u rukama svake američke administracije, demokratske ili republikanske, bez razlike.

Američki međi strim masmediji ne bi mogli lako biti javni instrument u službi realizacije globalnih spoljnopoličkih i vojno – bezbednosnih interesa Sjedinjenih Država da u odnos medija i vlasti, establišmenta i u kvalitet međunarodnog izveštavanja masmedija nije posredno, ili neposredno, interpoliran još jedan "agens", konstanta – američka javnost, javno mnjenje ili američki narod, najšire rečeno. Reč je o dobro poznatom i istraženom fenomenu tradicionalne nezainteresovanosti Amerikanaca, kao i najvećeg broja samih medija, osim nekoliko najvećih, nacionalnih, za međunarodne događaje i zbivanja izvan SAD. Ukoliko ne čitate specijalizovane ili elitne časopise, mišljenje je Dž. Hoga, svojevremeno urednika uticajnog časopisa američkog spoljnopoličkog establišmenta "Foreign Affairs", nećete u medijima SAD naći mnogo o onome što se dešava u svetu. Radi se, takođe, i o, u odnosu na unutrašnje teme, nedovoljnog kvantitetu, kvalitetu i reprezentativnosti izveštavanja o svetu izvan Sjedinjenih Država.³ Karakteristična je, za deo američke javnosti koji prati masmedije, svojevrsna informativna samodovoljnost (specifični infoamerikanocentrizam) prisutna, inače, u određenoj meri i kod drugih velikih evropskih i vanevropskih nacija.

Da bi međunarodne vesti, informacije i izveštaji doprli do američkog potrošača oni moraju da budu prilagođeni, približeni, preparirani tako što će biti prilagođeni lokalnim uslovima i prilikama, tj. "intimizirani" sa njima. Prevedeni na lokalne, unutrašnje uslove domaćeg američkog info – medijskog tržišta na kome je vest ionako roba. Pitanje generalne

³ Tradicionalnu lokalnu orijentaciju američkih medija na lokalno tržište slikovito je opisao Viljem Ejhern, u svoje vreme potpredsednik agencije "Associated Press": "Vaše tržište je lokalno samo dotle dok fabrika u vašem kraju ili gradu ne otpusti 400 radnika zbog nekoga iz inostranstva". *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World.*, isto, p.35

„Američki međunostri masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

nezainteresovanosti američke javnosti za međunarodna zbivanja kao i pitanje "lokalne intimizacije" i propagandne dajdžestizacije događaja iz sveta, njihove identifikacije sa lokalnim prilikama, vrednosnim pogledima i uverenjima stanovništva, odnosno, vrlo plastično se može prikazati na primeru pristupa i odnosa američkih masmedija prema građanskom ratu u Bosni i Hercegovini 90 – tih godina prošlog veka, odnosno vezom američke spoljne politike i medija. Od strane samih američkih novinara i eksperata dobijeno je priznanje da su zbivanja na prostoru bivše zajedničke države, Jugoslavije, i BiH, geopolitički centralno pozicionirane republike, Jugoslavije u malom, bila podvrgnuta tehničke, mentalne, ideološko – propagandne američke intimizacije jednog evropskog problema sa lokalnim mnjenjem u SAD. "Nije li na nama novinarima i urednicima", upitala se svojevremeno Kati Marton, slobodni novinar i bivša šefica dopisničkog biroa američke TV mreže ABC iz Bona 80-tih godina⁴, "odgovornost da uspostavimo vezu između lokalnog i međunarodnog u izveštavanju, tako da međunarodno postane značajno." Ona se, dalje, pita zbog čega je Bosna, do polovine 1993. godine, bila prvi spoljnopolički prioritet Klintonove administracije. "To je zbog toga što su američka sredstva informisanja i mediji napravili vezu između američkog naroda i zločina koje su počinili Srbi nad bosanskim muslimanima". "Mi smo tu vezu", eksplicite iznosi Martonova, "napravili tako što smo stavili naglasak na činjenicu da je reč o Evropi, da su se tamo odigrale zimske Olimpijske igre, tako da je svako to mogao povezati, identifikovati sa Sarajevom."⁵ Pored Dubrovnika, Sarajevo je, kao grad domaćin zimske Olimpijade 1984. godine, bilo za običnog Amerikanca drugi najpoznatiji grad u bivšoj Jugoslaviji.

U cilju pridobijanja sopstvene javnosti za političko, diplomatsko, propagandno i, pokazaće se, vojno svrstavanje SAD⁶ uz muslimansku (i mudžahedinsku) stranu u ratu u BiH i u cilju opravdanja vojnog

⁴ Kati Marton (mađarskog porekla), u 90-tim godinama najnovija žena, danas pokojnog, Ričarda Holbruka, jednog od istaknutih članova američkog spoljnopoličkog i obaveštajno – bezbednosnog establišmenta, koji je 80-tih godina bio američki ambasador u Bonu (Zapadna Nemačka), bila je aktivno prisutna, iza scene, u nedeljama dejtonskih pregovora o BiH u vojnoj vazduhoplovnoj bazi Rajt Paterson u Ohaju, SAD, novembra 1995.godine.

⁵ The Media and Foreign Policy..., isto, p.37

⁶ Šire i kritički o pitanju svrstavanja SAD, sa Nemačkom, NATO-om, EU - "Zapadom" i delom UN, videti, između brojnih izvora, kod: Vesli Klark, Moderno ratovanje. Bosna, Kosovo i budućnost oružane borbe, Samizdat B92, Beograd, 2003; Radovan Radinović, Laži o sarajevskom ratištu, Svet knjige, Beograd 2004; Džon Šindler, Nesveti teror. Bosna, al Kaida i uspon globalnog džihadu (posebno poglavља: 3."Velika obmana" i 6."Ne baš toliko tajanstvene tajne"), Službeni glasnik, Beograd 2009.

„Američki međnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

intervencionizma protiv srpske strane, koji je kasnije sledio, druga kopča građanskog rata u BiH sa američkom javnošću učinjena je, prema Martonovoj, preko američkog pokreta za ženska prava i, navodnih, zloupotreba nad ženama, muslimankama u ratu, kao univerzalnom pitanju ljudskih prava koje ne poznaće granice. "Sa malo više uvida i inteligencije novinari i urednici mogu u izveštajima napraviti ove veze tako da, barem na površini, ne izgleda tako da dotiču čitaoca u nekoj dubokoj američkoj provinciji, ali koje to, u stvari, čine ukoliko su informativni mediji voljni da na njima insistiraju kao bitnim."⁷ Kritički se odnoseći prema tehnologiji medijske i propagandne manipulacije javnim mnjenjem u vezi sa ratom u BiH, Henri Kisindžer je, pak, bio mišljenja da "američki mediji, u tipično vilsonijanskom stilu, ne posmatraju rat u Bosni kao izraz realnih geopolitičkih razlika između različitih nacionalnih grupa, već je za njih to rat koji su proizveli loši i zli ljudi".⁸

ZAKLJUČAK

U svojoj objektivnoj i argumentovanoj analitičkoj studiji *Nesveti teror*, iz 2007. godine, Džon Šindler (bivši analitičar i kontraobaveštajni oficir u američkoj Agenciji za nacionalnu bezbednost – NSA i profesor strategije na američkom Vojnopomorskom koledžu Njuport) smatra da je građanski rat u BiH devedesetih godina prošlog veka za liberalne i progresivne ljudе na Zapadu postao tema decenije zahvaljujući njegovom pogrešnom prikazivanju u medijima. Čudesno "medijsko ludilo", kako kaže, na početku rata, 1992., "nepovratno je preobratio donekle nejasan lokalni sukob, tradicionalne mada opake vrste, u globalni fenomen sa naslovne strane koji se prati 24 sata dnevno sedam dana u nedelji i koji svi pristojni ljudi smatraju nečuveno strašnim... Ni u jednom čošku sveta nije bilo moguće pobeći od bosanske katastrofe".⁹

Šindler analitički, kritički zaključuje: "lako su mediji bili kadri da izveštavaju o činjenicama, mada često na jednostran način, prenošenje istine bilo je nešto sasvim drugo. Obmanjujuće, samorazumljive slike onemogućavale su pokušaje ozbiljne analize vesti. Još gore, retko da je pristrasnost medija ikada bila očiglednija, ili presudnija, nego u slučaju novinara koji su se bavili Bosnom... Uticaj onoga što je ubrzo nazvano "advokatskim novinarstvom" bio je zapanjujući u mnogim zapadnim zemljama, a najviše u Sjedinjenim

⁷ Isto, p.38

⁸ Isto, p.27

⁹ Džon Šindler, isto, str.75, 71.

„Američki međnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

Državama. Zbog baražne vatre ovakve propagande, predstavljene kao izveštavanje, bosanski sukob je za mnoge postao progresivni i plemeniti cilj kakav nije viđen još od Španskog građanskog rata...*Uloga Zapada u sudbinu Bosne ne može se potceniti.* Dobrovoljno slepilo elite Zapada, nečasni i lažljivi prikazi Bosne i rata koje su iznosili intelektualci, pripadnici akademskih sredina, zabavljači i novinari, odlučujuće su uticali na ishod rata, u korist radikalnog islama...U budućnosti, ono što što zabavljači i slavne ličnosti kažu o složenim međunarodnim pitanjima, posebno o onim koja uključuju duboko ukorenjene etničke i verske sukobe, treba odmah odbaciti i smatrati verovatno suprotnim istini".¹⁰ (kurziv, D.N.)

REFERENCE

- (1) Dennis, E. (Introduction), (March 1993), *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World*, The Freedom Forum Media Studies Center at Columbia University, Briefing paper for a Wilton Park Conference, New York.
- (2) Klark, V. (2003), *Moderno ratovanje. Bosna, Kosovo i budućnost oružane borbe*, Samizdat B92, Beograd.
- (3) Najtli, F. (1977), *Prva žrtva. Ratni dopisnik kao heroj, propagandist i stvaralač motiva – od Krimskog do Vijetnamskog rata*, Otokar Keršovani, Rijeka.
- (4) Radinović general, R., (2004), *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd.
- (5) Šindler, Dž. (2009), *Nesveti teror. Bosna, al Kaida i uspon globalnog džihadu*, Službeni glasnik, Beograd.

¹⁰ Džon Šindler, isto. str. 70, 298.

„Američki međnstrim masmediji u službi globalnih nacionalnih spoljnopoličkih i bezbednosnih interesa SAD – priprema sopstvene i svetske javnosti za prihvatanje i opravdanje politike sile i ratne politike”, (str. 251-260)

AMERICAN MAINSTREAM MASSMEDIA IN THE SERVICE OF US GLOBAL NATIONAL FOREIGN POLICY INTERESTS – PREPARATION OF AMERICAN AND WORLD PUBLIC FOR ACCEPTANCE AND JUSTIFICATION OF COERCIVE AND WAR POLICY

Even in modern sophisticated digital and satellite age of direct and instant, in real time, TV news coverage, american global mainstream electronic and press massmedia are heavily influenced, shaped and determined by the crucial US global national foreign policy and military security interests, goals and priorities, particularly in the case of news, reports, information and facts about events in international and foreign policy affairs. By this, US foreign policy and military-security establishment controls american and good part of the world public opinion, shapes collective values, social mentality, mind, conscience and spirit of American people making american massmedia a servant of the establishment. Otherwise, if it were not like that, it would not be possible to have such a huge snow-ball of one-way, one-sided, untrue and false reports in US media about some international events (crises, civil wars, military interventions, agressions) in the past twenty years in which the USA participated as leading actor.

In order to approach and penetrate American public, traditionally indifferent for international events, world news and reports must be adapted, brought closer to local conditions and "intimatized" with them. Namely, "translated" to domestic, local social mentality and value system, identified with it which is the only way for news to be sold at the US info-media market. This process is clearly seen and proved in the American mainstream massmedia approach in the civil war in Bosnia and Herzegovina in the 90-ties where events and facts were subject of intentional and planned distortion and misinterpretation and where objective information and reports gave way to foreign policy propaganda, becoming propaganda itself.

KEY WORDS: USA / US mainstream massmedia / US global
national foreign policy and security interests / war policy /
public opinion / manipulation / Bosnia and Herzegovina

INSTRUMENTI ZA PROCENU MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM*

Tamara Džamonja-Ignjatović*

Jasna Hrnčić*

Nevenka Žegarac*

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Rad se bavi prikazom i analizom deskriptivnih i metrijskih karakteristika, kao i mogućnostima primene različitih instrumenata za procenu mladih sa antisocijalnim ponašanjem. Instrumenti se bave procenom ličnih karakteristika mladih, njihovih porodica i vršnjačke grupe koje su relevantna osnova za planiranje i praćenje efekata usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu, zdravstvenih institucija, psiholoških savetovališta, škola i sl. Oni su razvijani u okviru različitih istraživačkih i aplikativnih projekata i empirijski su provereni na našoj populaciji adolescenata. Obuhvaćeni su sledeći instrumenti procene: Skala konfliktnih taktika TAKIT, Skala samoprocene agresivnosti SAG, Skala ličnih uverenja LUS, Skala samo-efikasnosti SES i Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe POKS-R. Skoro sve skale su pokazale veoma dobru pouzdanost, i prediktivnu validnost. Jedino je skala SES imala nešto niže metrijske karakteristike, s obzirom na mali broj ajtema i heterogenost aspekata samo-efikasnosti koje obuhvata. Imajući u vidu značaj procene samo-efikasnosti za planiranje i evaluaciju tretmana antisocijalne omladine, potrebno je dalje unaprediti skalu.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: tamara.dzamonja@fpn.bg.ac.rs

* Email: jasna.hrncic@fpn.bg.ac.rs

* Email: nzegarac@eunet.rs

KLJUČNE REČI: delinkventi / faktori rizika / protektivni faktori / pouzdanost / prediktivna validnost

PROCENA I TRETMANI DECE I MLAĐIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM

Škole i centri za socijalni rad se suočavaju svakodnevno sa problemima nasilja među mladima i ekspanzijom poremećaja ponašanja koji dovode do sukoba sa zakonom kod dece i mlađih. Potrebu za razvijanjem primerenijih i efikasnijih modela zaštite, koji bi se realizovali u lokalnoj zajednici, prepoznao je i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica Republike Srbije (2005). On predviđa neke nove mogućnosti reakcije na krivična dela maloletnih učinioča, kao što su vaspitni nalozi, posebne obaveze, pojačani nadzor uz dnevni boravak. Ove forme rada sa mlađima otvaraju mogućnost uključivanja specifičnih odgovora na potrebe i probleme ove grupe mlađih, kao što su programi za realizovanje psihološkog savetodavnog rada sa mlađima i njihovim porodicama, programi psiholoških radionica i programi rada dnevnih boravaka. Psihološke radionice mogu da budu namenjene deci i mlađima u cilju razvijanja njihovih socijalnih veština i vrednosti, ili njihovim roditeljima, u cilju razvijanja roditeljskih kompetencija i komunikacionih veština. Programi rada dnevnih boravaka, mogu da obuhvataju kako savetodavni rad i psihološke radionice, tako i niz drugih fakultativnih aktivnosti, kao što su pomoći u učenju, specifične obuke, predavanja i tribune sa temama relevantnim za ovaj uzrast, volonterski rad u očuvanju prirode, kreativne radionice, rekreativne aktivnosti, itd. Da bi ovakvi programi pružili adekvatan i efikasan odgovor na potrebe i probleme deteta, potrebno je da se bave prevazilaženjem problema u svim sistemima u kojima problem postoji, uključujući individualne karakteristike, porodicu, školu i širu društvenu zajednicu. Kako sva deca i mlađi sa problemima u ponašanju ne dele iste probleme, iste porodične uslove, niti iste kapacitete za prevazilaženje teškoća, neophodno je za svakoga požljivo planirati individualizovan tretman, dakle tretman koji specifično odgovara potrebama konkretnе osobe. Zato je nužno pre planiranja tretmana proceniti relevantne aspekte deteta, porodice i sredinskih uslova i stekći obuhvatni uvid u teškoće, kao i snage u svim navedenim sistemima u cilju prevazilaženja aktuelnog problema. Takođe, na kraju tretmana, potrebno je proceniti relevantne ishode tretmana u cilju evaluacije njegovih efekata, čime se obezbeđuje empirijski dokazi za opravdanost dalje primene ili eventualnu modifikaciju tretmana.

Međutim, kada je u pitanju izbor pogodnih instrumenata procene za navedene aspekte problema, suočavamo se sa nedostatkom ponude adekvatnih testova, tehnika ili skala koji su evaluirani i prilagođeni za primenu u našoj sredini. S druge strane, postoje brojni instrumenti koji se koriste u drugim zemljama (prvenstveno sa engleskog govornog područja), ali se mora voditi računa o opravdanosti njihove primene u našem kontekstu, kako zbog kulturnih specifičnosti, tako i zbog prilagođenosti normi procene našoj populaciji.

Cilj ovog rada je prikaz i empirijska provera metrijskih karakteristika pet kratkih upitnika procene koji su povezani sa potvrđenim faktorima rizika i faktorima zaštite antisocijalnog ponašanja mlađih, na koje se može efikasno uticati u okviru različitih oblika psihosocijalnih tretmana. Praktični cilj rada je da ponudi nove, specifične i našoj populaciji prilagođene instrumente za procenu, planiranje praćenje i evaluaciju tretmana sa ovom grupom mlađih.

PORODIČNI, VRŠNJAČKI I INDIVIDUALNI FAKTORI POVEZANI SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM

Analiza dosadašnjih istraživanja pokazala je da postoje različiti lični, porodični i sredinski faktori koji nedvosmisleno povećavaju rizik za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja dece i mlađih, kao i faktori koji deluju protektivno na mlađe u riziku za antisocijalni ishod (Hrnčić, 2009). Specijalizovani socioterapijski tretmani mlađih sa problemima u ponašanju imaju za cilj smanjenje negativnih uticaja i povećanje protektivnih faktora (Hrnčić i sar., 2010). Prikazaćemo one faktore koji su bili osnova za kreiranje upitnika predstavljenih u ovom radu.

Krucijalni sredinski faktori antisocijalnog ponašanja su porodični uticaji. Brojne su karakteristike odnosa roditeljskih figura prema detetu koje promovišu antisocijalno ponašanje. Povezanost agresivnosti roditelja sa problemima ponašanja dece je pokazana u mnogim istraživanjima (Patterson i sar., 1992, Hrnčić, 2009). Zlostavljanje deteta je ekstremno patogeno. Veza između antisocijalnog ponašanja i zlostavljanja deteta je posebno karakteristična za nasilne delinkvente. Značajan uticaj agresivnosti roditelja na antisocijalno ponašanje mlađe osobe se pokazuje i kada je ona usmerena na druge članove porodice. Otvoreni konflikt između roditelja je značajno povezan sa eksternalizovanim problemima adolescenata To je utoliko više slučaj, ukoliko konflikti uključuju agresivnost između roditelja. Najpatogeniji efekat ima prisustovanje očevom

zlostavljanju majke, koje je značajno povezano sa poremećajima ponašanja dece.

Agresivnost i nasilnost roditelja utiče nepovoljno na dete preko nekoliko mehanizama (Hrnčić, 2009). Agresivno ponašanje roditelja prema detetu se doživljava kao hostilno i neprijateljsko, posebno ako je direktno usmereno na dete, čime se smanjuju pozitivne afektivne veze u porodici i povećava rizik za poremećaj u razviju socijalnih veza kod deteta, koji je utoliko veći ukoliko je agresija izraženija i prerasta u zlostavljanje i nasilje. Ponašanje roditelja predstavlja uzor za njihovu decu, koja ga imitiraju, pa tako imitiraju i agresivnost roditelja, pri čemu se pokazuje veći uticaj roditelja istog, nego suprotnog pola. Roditelji sopstvenim agresivnim ponašanjem takođe šalju poruku detetu da je takvo ponašanje dozvoljeno, pa čak i poželjno. Kroz ove mehanizme se podstiče ispoljavanje agresivnosti kod deteta, koja zatim može da bude i nagrađena kroz, negativno potkrepljenje, kada se prestanak negativne stimulacije, kao odgovor na ponašanje, doživljava kao nagrada. Negativno potkrepljenje u ovom slučaju podrazumeva prestanak agresivnog ponašanja roditelja kao odgovor na eskalaciju agresivnog ponašanja deteta. Postojanje ovog mehanizma negativnog potkrepljenja, poznatog kao kursivni mehanizam (Patterson i sar., 1992) je visoko prediktivno za kasnije antisocijalno ponašanje. Konflikti u porodici mogu da dovedu i do nezadovoljstva mlađe osobe, koje može dodatno da ih motiviše za krivična dela. Na kraju, agresivnost i nasilje roditelja mogu delovati i kao neposredni "okidači" delinkventnog akta. Mnoga krivična dela su počinjena "u afektu", kao reakcija na neposrednu stresnu situaciju.

Individualne karakteristike osobe formiraju se kroz interakciju deteta sa socijalnom sredinom, koju u ranom uzrastu čini pre svega porodica. One dolje određuju odnose koje dete ima u svojoj sredini. Agresivnost, kada je neprimerena i preterana tj. kada prerasta u nasilje, sastavni je deo problema u ponašanju. Povećana agresivnost u odnosu na opštu populaciju je najsnažniji prediktor antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009).

Bandura je definisao koncept *samoefikasnosti* kao procenu osobe o posedovanju sposobnosti za izvršenje ponašanja koje je pogodno za neki zadatak ili situaciju (Bandura, 1997, 1999). Karakteristike tesno povezane sa konceptom samoefikasnosti su prediktivne za poremećaje ponašanja. Moffit (1996) definiše koncept samokontrole kao unutrašnju kontrolu osobe nad ponašanjem u određenoj situaciji, imajući u vidu njegove konsekvene. Ogleda se pre svega u kontroli impulsa i predviđanju i planiranju. Smanjena samokontrola povećava rizik za pojavu problema ponašanja jer nemogućnost odlaganja (impulsivnost) u kombinaciji sa nedostatkom planiranja dovodi do većeg vrednovanja neposrednog

zadovoljstva u odnosu na odloženo (Seydlitz, 1993; Haapasalo, Tremblay, 1994, prema Hrnčić, 2009). Neki autori govore i o psihološkoj, emotivnoj i kognitivnoj samo-regulaciji (Calkins, Keane, 2009). Niska samoregulacija smanjuje sposobnost prevazilaženja izazova odrastanja i ovladavanja veština adaptacije na socijalnu sredinu, što inicira lanac nepovoljnih socijalnih događaja i povećava rizik za antisocijalni ishod. Ona je prediktor ranog početka antisocijalnog ponašanja. Pojam srođan samoefikasnosti je i egzekutivna funkcija, koja obuhvata sposobnosti koje su potrebne za uspešno postizanje ciljeva kroz primerenu, efikasnu akciju, kao što su sposobnosti učenja i primene pravila, apstraktног rezonovanja, rešavanja problema, održavanja pažnje i koncentracije (Hill, 2002). Niska egzekutivna disfunkcija je prediktor antisocijalnog ponašanja (idem).

Sa druge strane, istraživanja pokazuju da je osećanje samoefikasnosti, kako u postizanju pozitivnih ciljeva, tako i u izbegavanju neželjenih ishoda, lična osobina koja se pokazuje posebno protektivnom za osobe u riziku za antisocijalno ponašanje (Rutter i sar., 1998; Jagers i sar., 2007 prema Hrnčić, 2009).

Faktor rizika za antisocijalno ponašanje su i teškoće adekvatnog razumevanja situacije koje povećavaju verovatnoću sukoba sa okolinom. Zapažanje manje relevantnih socijalnih znakova, selektivno zapažanje neprijateljskih pre nego benignih znakova, interpretacija nejasnih namera drugih ljudi kao negativnih, kao i pozitivne komunikacije kao neprijateljske, zatim odbrambena minimalizacija emocija koje čine osobu povredivom, kao što su tuga i strah, uz favorizovanje emocije besa, prediktivni su za antisocijalno ponašanje (Crick, Dodge, 1994, Lansford i sar., 2006, Hrnčić, 2009). Problemi u svakodnevnom životu često su posledica grešaka u kognitivnoj obradi iskustva, što je još Epiktet uočio naglašavajući da "ljudi ne ometaju događaji, već viđenje tih događaja" (Epictetus, 1890, prema Elis, 1994).

Verovatnoću za antisocijalni akt povećavaju i neke neadekvatne strategije za prevazilaženje problema: pristupačnost agresivnog i antisocijalnog odgovora, negacija problema i projekcija odgovornosti, osvetničko razrešenje situacije, pozitivna verovanja o ishodu agresivnog i antisocijalnog odgovora, pozitivna verovanja o sposobnosti osobe za agresivni i antisocijalni odgovor, preferiranje neposrednog rezrešenja pred odloženim, veština izvođenja agresivnog i antisocijalnog ponašanja, nedostatak veštine izvođenja pozitivnog interpersonalnog ponašanja i biranje emotivno-fokusiranih i/ili izbegavajućih strategija rešavanja problema (Crick, Dodge, 1994, Lansford i sar., 2006, Hrnčić, 2009)

Opozit neadekvatnim strategijama prevazilaženja problema je sposobnost rešavanja problema, koja se često navodi kao individualni faktor zaštite (Rutter i sar., 1998).

Pripadanje devijantnoj vršnjačkoj grupi je izrazito snažan prediktor antisocijalnog ponašanja mlađih (Patterson i sar., 1992, Rutter i sar., 1998; Hrnčić, 2009), u toj meri da su retki antisocijalni činovi adolescenata koji nisu izvršni u saradnji sa vršnjacima. Vršnjačka grupa stimuliše antisocijalno ponašanje preko nekoliko mehanizama. Ona promoviše devijantne norme i vrednosti, vrši implicitni pritisak na članove da učestvuju u njenim delinkventnim aktivnostima i čestim sukobima i nasiljem povećava nivo stresa koji mlada osoba doživljjava. U njoj se takođe uče "veštine" antisocijalnog ponašanja i povećavaju povoljne prilike za krivično delo jer mlađi u dokolici prate mogućnosti kriminala i razmatraju taktike izvršenja. Grupa je i mesto distribucije psihosocijalnih supstanci, koje su tesno povezane sa izvršenjem krivičnih dela (Hrnčić, 2009).

Navedeni faktori rizika nemaju samo direktni uticaj na antisocijalno ponašanje, predisponirajući osobu za izvršenje antisocijalnog dela. Većina njih utiče i indirektno. Naime, neprilagođeno ponašanje koje je rezultat većine navedenih faktora rizika, često dovodi do odbacivanja od strane prosocijalnih grupa, pa osoba biva "gurnuta" u marginalizovanu poziciju, koja pogoduje druženju sa devijantnim vršnjacima i daljem produbljivanju antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009).

INSTRUMENTI PROCENE

Izbor instrumenata za procenu rizika mlađih sa antisocijalnim ponašanjem i za praćenje efikasnosti programa psihosocijalne podrške mladima rukovođen je navedenim faktorima rizika i protekциje na koje su uobičajeno usmereni tretmani specifično razvijeni za ovu populaciju mlađih (Hrnčić i sar., 2010a). Instrumenti su kreirani ili modifikovani u okviru različitih istraživačkih i aplikativnih projekata za potrebe primene u našoj sredini. To su: TAKIT - Skala konfliktnih taktika, POKS-R - Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe, SAG – Skala za samoprocenu agresivnosti, LUS – Skala ličnih uverenja vezanih za agresivnost i SES - Skala samo-efikasnosti kontrole ponašanja.

Primenljivost izabranih instrumenata za procenu relevantnih aspekata mlađih sa problemima u ponašanju proverena je kroz nekoliko istraživanja čiji se rezultati navode u radu.

U prvom istraživanju uzorak je obuhvatao dve grupe ispitanika. Prvu grupu je činilo 36 ispitanika muškog pola uzrasta od 14 do 19 godina, koji su imali

probleme ponašanja u trajanju najmanje 6 meseci i protiv kojih je pokrenut krivični postupak ili je izrečen vaspitni nalog ili vaspitna mera. Ispitanici su izabrani iz tri odeljenja Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu (GCSR) sa opština Voždovac, Palilula i Novi Beograd, završili su minimum 6 razreda osnovne škole, a žive u primarnoj porodici ili sa jednim ili oba roditelja. Počinjena krivična dela nisu imala za posledicu nanošenje teških telesnih povreda, niti elemente posebne surovosti. Kod mlađih osoba i njihovih roditelja nisu bili prisutni drugi psihijatrijski poremećaji ili bolesti zavisnosti, niti je bilo kriminogenog ponašanja roditelja. Druga, kontrolna grupa u ovom istraživanju je obuhvatala 90 učenika srednjih škola uzrasta od 15 do 18 godina, koji nisu manifestovali probleme u ponašanju i školovanju. Na ovom uzorku su primenjeni upitnici TAKIT, LUS i SAS.

U drugom istraživanju uzorak su činile tri grupe od ukupno 324 mlađih muškog pola uzrasta od 14 do 21 godine. Prva grupa je obuhvatala 98 ispitanika muškog pola iz cele Srbije koji su bili štićenici Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu (u daljem tekstu VPD). Drugu grupu je činio 121 adolescent koji su živeli u primarnoj porodici, a zbog sukoba sa zakonom su upućeni Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu, Odeljenjima Novi Beograd, Zvezdara i Palilula. Ove adolescente je karakterisao manji broj krivičnih dela koja su bila i lakša u poređenju sa grupom, iz VPD. Treću, kontrolnu grupu je činilo 105 mladića, učenika 4. razreda dve srednje škole u Beogradu koji nikada nisu bili optuženi ili osuđeni zbog krivičnog dela. Na ovom uzorku su provereni upitnici SAG i POKS.

Skala konfliktnih taktika – TAKIT, je namenjen proceni agresivnog ponašanja u porodici prilikom rešavanja konflikata, kao snažnog prediktora antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009). Skala je zasnovana na Conflict Tactics Scales - CTS (Straus, 1979), modifikovane za primenu u našoj sredini (Knežević, 1994). Sastoji se od tri sub-skale koje mere stepen agresivnog ponašanja u konfliktima, čiji intenzitet postepeno raste. Cilj toga je bio da se ublaže početni otpori u pružanju podataka o nasilju u porodici ukoliko se počne od mirnog rešavanja sukoba, preko verbalne do fizičke agresije. Sub-skala Rasuđivanje, koja reprezentuje korišćenje racionalnih argumenata, diskusiju i logičko rasuđivanje u raspravama, je modifikovana Straus-ova skala (ajtemi od 1 – 3). Zbog niske pouzdanosti se ne skoruje, već se koristi kao uvod u osjetljivu problematiku nasilnog rešavanja konflikata. Sub-skala Manipulacije, odnosno manipulativnog rešavanja konflikata je modifikacija Straus-ove sub-skale Verbalne agresije (Knežević, 1994) i obuhvata ajteme od 4-13. Sub-skala Nasilja se odnosi na nasilničko rešavanje konflikata, takođe je modifikovana i obuhvata ajteme od 14-23. Sub-skale Manipulacije i Nasilja se mogu skorovati odvojeno, jer svaka

ukazuje na stil rešavanja problema koji podrazumeva specifičnu formu agresije. Totalni skor koji se dobija sabiranjem svih skorova, ukazuje na ukupan stepen agresivnosti pri rešavanju konflikata. Odgovori se dobijaju zaokruživanjem učestalosti određenog ponašanja na petostepenoj skali procene Liketrovog tipa (od 1- nikada, do 5-stalno). Instrument može da se adaptira za ispitivanje bilo kog dijadnog odnosa, subsistema ili porodice u celini. Daljom elaboracijom dobijenih rezultata, može se specifikovati preciznije učešće svake strane u sukobu.

Empirijska provera pouzdanosti TAKIT-a sprovedena je na ukupnom uzorku (N=112) mlađih u sukobu sa zakonom i njihovim vršnjaka bez problema u ponašanju u okviru prvog, prethodno opisanog istraživanja. Pouzdanost sub-skala Manipulacija (Cronbah alpha 0.87) i Nasilje (Cronbah alpha 0.92) je bila visoka, kao i pouzdanost ukupne TAKIT skale (Manipulacija i Nasilje zajedno, Cronbah alpha 0.93).

S obzirom da je agresivno ponašanje u porodici značajan prediktor antisocijalnog ponašanja, prediktivna validnost TAKIT-a je proveravana poređenjem rezultata mlađih sa antisocijalnim ponašanjem od vršnjaka koji nemaju ovakvo ponašanje (Tabela 1.). Kontrolna grupa je imala značajno niže rezultate od grupe mlađih u sukobu sa zakonom na obe sub-skale, kao i na totalnom skoru ($p<.05$). Ovakvi rezultati su očekivani i potvrđuju značaj obrasca nasilnog rešavanja konflikata u porodici kao modela koji se transgeneracijski prenosi i predstavlja dobar prediktor antisocijalnog ponašanja.

Tabela 1. Rezultati t-testa za TAKIT

TAKIT	Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Manipulacija N=10	Kontrolna grupa N=89	19,10	7,57	110	- 2.098	.038
	Mladi iz CSR N=24	22,75	7,46			
Nasilje N=10	Kontrolna grupa N=89	12,86	5,73	110	- 2.469	.015
	Mladi iz CSR N=24	16,38	7,63			
Total N=20	Kontrolna grupa N=89	31,97	12,22	110	- 2.458	.016
	Mladi iz CSR N=24	39,13	14,13			

Skala samoprocene agresivnosti SAG (Hrnčić, 2001) se sastoji od 14 ajtema, od kojih se 2 odnose na skrivenu, 2 na verbalnu i 10 na fizičku agresiju. Odgovara se na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5 - potpuno tačno). Ukupni skor se dobija sabiranjem svih sirovih skorova. Specifičnost skale je, kao i kod skale POKS,

da se može zadavati samo ako je ispitanik siguran da će se rezultati koristiti isključivo u svrhe realizacije tretmana.

Skala je pokazala visoku relijabilnost i na malom uzorku mlađih iz CSR-a u prvom istraživanju ($N=25$, Cronbah alpha=0.94) i na velikom uzorku drugog istraživanja adolescenata ($N=323$, Cronbah alpha=0.93). Kako je agresivnost i deo i najsnažniji prediktor antisocijalnog ponašanja, validnost instrumenta je proveravana u drugom istraživanju poređenjem mlađih sa antisocijalnim ponašanjem i mlađih koji takvo ponašanje ne pokazuju. Analiza varijanse je pokazala da su razlike između aritmetičkih sredina mlađih u VPD, mlađih iz CSR-a i kontrolne grupe značajne [$F(320)=2.76$; $p<.001$]. Dalja analiza je pokazala da kontrolna grupa imala značajno niže rezultate od grupe iz VPD i od grupe iz CSR-a, kao i da su mlađi iz VPD imali značajno više rezultate od mlađih iz CSR-a (Tabela 2.).

Rezultati su pokazali skala dobro meri agresivnost mlađih, kao i da je agresivnost značajno povezana sa postojanjem i težinom antisocijalnog ponašanja. Skala se pokazala veoma pouzdanom i validnom za procenu postojanja i težine antisocijalnog ponašanja kod mlađih.

Tabela 2. Rezultati t-testa za SAG

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Mlađi iz VPD N=97	47.20	12.82	200	10.83	.000
Kontrolna grupa N=105	28.70	11.46			
Mlađi iz CSR N=121	33.10	12.42	224	2.76	.006
Kontrolna grupa N=105	28.70	11.46			
Mlađi iz VPD N=97	47.20	12.82	216	8.21	.000
Mlađi iz CSR N=121	33.10	12.42			

Skala ličnih uverenja - LUS (Džamonja Ignjatović, 2009) je namenjena proceni ličnih stavova koji su povezani za agresivno i antisocijalno ponašanje. Posebno je konstruisana za određenje terapijskih ciljeva i evaluaciju tretmana mlađih sa agresivnim ispoljavanjima u ponašanju i teškoćama kontrole besa. Skala je bazirana na konceptu A. Elisa (Ellis, 1994) da su ponašanje i osećanja posledica uverenja koje osoba ima u vezi neke situacije, pre nego same situacije, zbog čega ljudi različito reaguju u istim situacijama, kao i da ova uverenja mogu biti racionalna, zasnovana na realnosti i iracionalna, neosnovana uverenja koja nisu zasnovana na realnosti. U koncipiranju upitnika LUS se pošlo od pretpostavke da agresivnu i antisocijalnu populaciju karakterišu iracionalna

uverenja, koja dovode do teškoća u adekvatnom razumevanju situacije i do neadekvatnih strategija za prevazilaženje problema, dok racionalna uverenja predstavljaju snagu osobe i potencijalni protektivni faktor u odnosu na antisocijalne ishode (Ellis, Tafrate, 1997). Skala sadrži dve sub-skale. Sub-skala *Iracionalnih uverenja* obuhvata stavove koje vode impulsivnosti, ispoljavanju besa, agresivnom razrešavanju sukoba, niskoj toleranciji na frustraciju, smanjenoj samokontroli i odgovornosti, što su karakteristike osoba sa agresivnim i antisocijalnim ponašanjem (Ellis, Tafrate, 1997, Hrnčić, 2009). Sub-skala *Racionalnih uverenja* se odnosi na kognitivne sadržaje koji doprinose konstruktivnom pristupu rešavanja sukoba. Od ispitanih se traži da procene primerenost ili opravdanost 25 stavova, od kojih 20 pripadaju sub-skali *Iracionalnih uverenja*, a 5 sub-skali *Racionalnih uverenja*. Uverenja se procenjuju na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5-potpuno tačno).

Provera pouzdanosti skale na ukupnom uzorku iz prvog istraživanja ($N=115$) je pokazala da cela skala ima dobre rezultate (Crombach alfa=0.84). Sub-skala *Iracionalna uverenja* ima dobru pouzdanost (Crombach alfa=0.85), dok sub-skala *Racionalna uverenja*, iako veoma kratka (svega 5 ajtema), ima visoku pouzdanost (Crombach alfa=0.92).

Tabela 3. Rezultati t-testa za LUS

LUS	Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Racionalna uverenja N=5	Kontrolna grupa N=90	21.89	3.63	113	10.227	.000
	Mladi iz CSR N=25	9.09	4.46			
Iracionalna uverenja N=20	Kontrolna grupa N=90	57.44	12.24	113	-.371	.712
	Mladi iz CSR N=25	58.52	14.83			
Total N=25	Kontrolna grupa N=90	66.28	13.05	113	-.892	.374
	Mladi iz CSR N=25	69.00	15.06			

Isto istraživanje je pokazalo da su skorovi ukupnog skora na Skali iracionalnih uverenja bili prosečno viši kod mlađih sa antisocijalnim ponašanjem u otvorenoj zaštiti (CSR-ima) u poređenju sa mladima iz kontrolne grupe, ali da ove razlike ne dostižu statističku značajnost (Tabela 4.). Međutim, kada se posmatraju odvojeno sub-skale Racionalnih i Iracionalnih uverenja, na sub-skali Racionalnih uverenja razlike između grupa postaju značajne. Izgleda da mlađi ovog uzrasta dele mnoga zajednička iracionalna uverenja koja karakterišu adolescentno doba uopšte, a posebno u aktuelnim društvenim okolnostima konfuzije vrednosnih orijentacija. Ipak, da li će mlađa osoba i u kojoj meri ispoljiti svoja uverenja i u ponašanju, izgleda da zavisi od ravnoteže

koju uspostavlja prisustvo racionalnih uverenja, uz delovanje i drugih faktora (poput roditeljskih taktika rešavanja skorova, uticaja prokriminogene grupe).

Prilikom evaluacije efekata tromesečnog programa tretmana mlađih sa antisocijalnim ponašanjem i njihovih porodica (Hrnčić i sar., 2010b), koji je obuhvatao radionice sa mlađima zasnovane na kognitivno-bihevioralnim principima i rada sa njihovim porodicama zasnovanog na multisistemskom pristupu, zapaženo je povećanje racionalnih i smanjenje iracionalnih uverenja na ovoj skali. U tom smislu, ona se može koristiti za praćenje i evaluaciju efekata tretmana sličnog tipa namenjenih ovoj populaciji.

Skala samo-efikasnosti SES (T. Džamonja Ignjatović, 2009) se odnosi na samoprocenu sopstvene efikasnosti i veština za rešavanje izazovnih situacija kako ih određuje Albert Bandura (Bandura, 1997, 1999), a koja je protektivni faktor za mlađe u riziku za antisocijalno ponašanje. Ova skala je takođe posebno konstruisana za određenje terapijskih ciljeva i evaluaciju tretmana mlađih sa problemima u ponašanju. Procena sopstvenih sposobnosti odnosi se npr. na sposobnost tolerancije neprijatnosti ili ponašanja drugih, na sposobnost da se razreši sukob na miran i konstruktivan način i sl. Skala se sastoji od 10 uverenja o sopstvenoj samoefikasnosti koji se procenjuju na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- ni malo, do 5-potpuno).

Skala je primenjena u prvom istraživanju na ukupnom uzorku (N=122). Pokazala je zadovoljavajuću pouzdanost (Cronbah alpha=0.76), s obzirom da uključuje manji broj koji obuhvataju heterogene aspekte samo-efikasnosti. Faktorskom analizom izdvojena su čak četiri faktora koji se mogu interpretirati kao: samoefikasnost u racionalnoj kontroli ponašanja i istrajnosti, efikasnost traženja socijalne podrške od prijatelja ili od porodice i faktor frustrativne tolerancije.

Tabela 4. Rezultati t-testa za SES

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Kontrolna grupa N=90	38.17	5.37			
Mlađi iz CSR-a N=25	37.52	7.05	113	.496	.621

Prediktivna validnost skale je proverena u okviru istog istraživanja poređenjem rezultata mlađih sa antisocijalnim ponašanjem iz CSR-a i kontrolne grupe srednjoškolaca. Pokazalo da nema značajnih razlika između ove dve grupe mlađih, mada adolescenti iz kontrolne grupe u proseku imaju više skorove (Tabela 4.). Evaluacija terapijskih efekata navedenog programa tretmana (Hrnčić i sar., 2010b), ukazala je na

porast skorova na ovoj skali kod delinkvenata posle primene tromesečnog tretmana. S obzirom da je terapijskim grupnim radom obuhvaćen mali uzorak, ove promene, iako pozitivne i očekivane, nisu bile statistički značajne. Na osnovu ovih podataka, bilo bi korisno konstituisati novu skalu koja bi imala veći broj ajtema unutar svakog od izdvojenih faktora, što bi omogućilo validniju procenu samo-efikasnosti, koja je veoma značajna za planiranje programa i evaluaciju terapijskih efekata u radu sa ovom grupom mlađih.

Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe POKS (Knežević, 1998), namenjena je proceni pripadnosti antisocijalno orijentisanim grupama. Pripadnost prokriminalnim grupama je definisana kao "druženje ispitanika sa dve ili više osoba kod kojih se opaža visok stepen orijentacije ka kriminalnom ponašanju" (Radovanović i sar., 1991, str. 433). Skala meri izraženost devijantnog i antisocijalnog ponašanje u neformalnoj vršnjačkoj grupi kojoj ispitanik pripada, koje je snažan prediktor antisocijalnog ponašanja mlade osobe (Hrnčić, 2009). S obzirom na značaj ovog faktora, uključena je u ovu grupu instrumenata. Tvrđnje opisuju tipična rizična ponašanja mlađih koja povećavaju rizik od sukoba sa zakonom, kao što su npr: "Moji drugovi smatraju da će ih ljudi više poštovati ako znaju da mogu da ih prebiju ako treba" ili "Neki moji drugovi su mi predlagali da se upustimo u nešto protivzakonito". Originalna skala ima 38 ajtema, ali je za potrebe kasnijih istraživanja modifikovana i skraćena na 20 ajtema (POKS-R, Hrnčić, 2001). Odgovori se beleže na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5 - potpuno tačno). Ukupni skor se dobija sabiranjem svih sirovih skorova.

Skalu ima smisla primenjivati za individualnu procenu samo ako je ispitanik uspostavio odnos poverenja sa ispitivačem, odnosno kada će se rezultati koristiti samo u svrhe realizacije tretmana, a ne u cilju procene za dostavljanje nalaza i mišljenja sudu u vezi krivičnog postupka koji je pokrenut protiv ispitanika ili njegovih drugova.

Skala je primenjena i u prvom (N=25) i u drugom istraživanju (N=324). Visoka relijabilnost je dobijena na oba uzorka mlađih u sukobu sa zakonom (Cronbah alpha .94 i .96), bez obzira na razlike u njihovoj veličini, što ukazuje na robusnost rezultata.

Pretpostavka da skala dobro procenjuje pripadnost prokriminalnoj vršnjačkoj grupi je proveravana u drugom istraživanju upoređivanjem rezultata kod tri grupe mlađih u drugom istraživanju koji se razlikuju po stepenu prisustva antisocijalnog ponašanja, za koje je snažan prediktor pripadnost antisocijalnoj grupi. Analiza varijanse je pokazala da se grupe značajno razlikovale [$F(3|14)=70.58$; $p=.000$]. Kontrolna grupa je imala

značajno niže rezultate od grupe iz VPD i od grupe iz CSR-a, a mlađi iz VPD su imali značajno više rezultate od mlađih iz CSR-a (Tabela 5).

Tabela 5: Rezultati t-testa za POKS-R

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Mlađi iz VPD N=96	75.14	18.02	198	12.81	.000
Kontrolna grupa N=104	43.19	17.23			
Mlađi iz CSR N=117	58.38	21.15	217	5.88	.000
Kontrolna grupa N=104	43.19	17.23			
Mlađi iz VPD N=96	75.14	18.02	211	6.14	.000
Mlađi iz CSR N=117	58.38	21.15			

Ovi rezultati su pokazali da je skala validna za procenu antisocijalnog ponašanja vršnjačke grupe, i još jednom potvrdili da je pripadnost antisocijalnoj vršnjačkoj grupi visoko prediktivna kako za postojanje antisocijalnog ponašanja kod mlađih, tako i za njegovu težinu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj ovog rada je bio prikaz i empirijska provera metrijskih karakteristika pet kratkih upitnika procene koji su povezani sa dobro utvrđenim faktorima rizika i protektivnim faktorima vezanim za antisocijalno ponašanje mlađih, a na koje se može efikasno delovati u okviru različitih oblika psihosocijalnih tretmana. Prikazani instrumenti bave se procenom značajnih ličnih karakteristika adolescenata, njihovih porodica i vršnjačke grupe, kao najznačajnijih faktora koji utiču na pojavu problema u ponašanju i sukoba sa zakonom. Takođe, upravo ovi aspekti predstavljaju i relevantnu osnovu za planiranje usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu, kao i u drugim kontekstima procene (npr. u školama, institucijama mentalnog zdravlja i sl.). Izbor skala, sa jedne strane obuhvata različite relevantne faktore rizika na relaciji dete-porodica-sredina, ali i neke od protektivnih faktora ili snaga kojima mlađa osoba raspolaze, kao što je doživljaj samo-efikasnosti i racionalna uverenja.

Prikazani instrumenti su razvijeni u okviru različitih aplikativnih projekata i empirijski su provereni na našoj populaciji adolescenata. Od prikazanih upitnika za samoprocenu, skala za procenu prokrimalnog ponašanja neformalne grupe POKS-R, skala za procenu konfliktnih taktika TAKIT, skala za samoprocenu agresivnosti SAG, kao i skala za procenu ličnih uverenja LUS (sub-skala Racionalnih uverenja), pokazale su veoma dobre

psihometrijske karakteristike, kako u pogledu pouzdanosti, tako i u odnosu na prediktivnu validnost merenju osetljivošću instrumenata da razlikuju grupe mlađih sa problemima u ponašanju od njihovih vršnjaka koji ne ispoljavaju ovakve probleme, odnosno da diferenciraju grupe prema stepenu izraženog anitisocijalnog ponašanja.

Skala za procenu samoefikasnosti SES i sub-skala Iracionalnih uverenja LUS skale, namenjene proceni intrapsihičkih, kognitivnih faktora kojima se rukovode mlađi sa problemima u ponašanju, nisu pokazale osetljivost da razlikuju ove dve grupe adolescenata. Jedan od razloga, pored metrijskih nedostataka, može ležati i u zajedničkim karakteristikama uverenja adolescenata uopšte i specifičnog društvenog konteksta. Ipak, ove skale mogu predstavljati korisno sredstvo u planiranju individualnog rada sa adolescentima iz ove grupe, kao i u praćenju i evaluaciji efekata primenjenih tretmana. S obzirom da je poremećaj ponašanja kod različite dece proizvod interakcije različitih faktora, za praksu je podjednako značajno da pomoći metoda procene možemo pratiti promene na specifičnom individualnom profilu konkretnog ispitanika, (odnosno porediti ga sa samim sobom u različitim vremenskim intervalima na različitim faktorima, od kojih neki mogu biti i u opsegu varijacija "normalnih" ispitanika), nego ga uvek posmatrati u kontekstu individualnih razlika (odnosno porediti ga s drugima).

Upravo u tome je i praktični značaj ovog rada da ponudi nove, specifične i našoj populaciji prilagođene instrumente za procenu, planiranje, praćenje i evaluaciju tretmana sa ovom grupom mlađih. Oni mogu biti primenjeni u okviru službi za socijalnu zaštitu, psiholoških savetovališta, zdravstvenih institucija, škola i sl. Treba naglasiti da ponuđeni instrumenti nemaju pretenziju da predstavljaju sveobuhvatnu, niti produbljenu psihološku procenu. Postoje i drugi instrumenti za važne aspekte procene, kao što su Lista ponašanja deteta (Child Behaviour Check List, Achenbach, Edelbrock, 1978), Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom, autora Hrnčić, Žegarac, Džamonja Ignjatović, (Hrnčić, Žegarac, 2008), Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja (idem), Lista snaga dece i mlađih u sukobu sa zakonom (Hrnčić, 2009), itd., koji daju obuhvatnu procenu rizika i snaga kao osnovu za planiranje usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu. Ne treba izostaviti ni one faktore koji se odnose na zajednicu i šire sisteme podrške, odnosno rizika koji upotpunjaju kompletну sliku problema i specifičnosti svakog pojedinca. Tako je u procenu korisno uključiti i tehnike kao što su Eko-mapa (Hartman & Laird, 1983, prema Žegarac, Džamonja, 2010), Mapa socijalne mreže (Tracy & Whittaker, 1990, idem), Skala porodičnih resursa i Skala porodične podrške (Dunst i sar., 1988, prema idem), itd. U tako širokoj ponudi instrumenata, za profesionalce u praksi je

važno da zadrže fleksibilan i otvoren pristup izboru instrumenata procene koji se lako prilagođava individualnim potrebama mlađih i specifičnostima njihovog okruženja.

REFERENCE

- (1) Achenbach, T. M., Edelbrock, C. S. (1978) The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85, 6:1275-1301.
- (2) Bandura, A. (1997) *Self - Efficacy: The exercise of control*. New York, W. H. Freeman.
- (3) Bandura, A. (1999) Social cognitive theory of personality. U: Pervin, A., John, O.P. (ur.), *Handbook of Personality: Theory and research*. New York, Guilford Press, 154-196.
- (4) Calkins, S. D., Keane, S. P. (2009) Developmental origins of early antisocial behavior. *Development and Psychopathology*, 21, 1095–1109.
- (5) Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994) A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- (6) Ellis, A. (1994) *Reason and Emotion in Psychotherapy*. A Birch Lane Press Book, Published by Carol Publishing Group.
- (7) Ellis, A., Tafrate, R.C. (1997) *How To Control Your Anger Before It Controls You*. New York, Citadel Press
- (8) Hill, J. (2002) Biological, psychological and social processes in the conduct disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 1:133-164.
- (9) Hrnčić J. (2009) *Prestupništvo mlađih: rizici, tokovi i ishodi*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (ur) (2010a) *Deca i mlađi sa problemima ponašanja: usluge i tretmani u zajednici*. Beograd: Republički zavod sa socijalnu zaštitu.
- (11) Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (2010b) Polazne osnove programa "OPTIMUS". U: Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (ur.), *Deca i mlađi sa problemima ponašanja: usluge i tretmani u zajednici*. Beograd: Republički zavod sa socijalnu zaštitu, str. 47-64.
- (12) Hrnčić, J., Žegarac, N. (2008) Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mlađih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 26, 1-2:183-202.

- (13) Knežević, G. (1994) *Tipologija porodica i ličnost maloletnog delinkventa*. Magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- (14) Lansford, J. E., Malone, P. S., Dodge, K. A., Crozier, J. C., Pettit, G. S., Bates, J. E. (2006) A 12-year prospective study of patterns of social information processing problems and externalizing behaviors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 5:709-718.
- (15) Moffitt, T. E. (1996) *The neuropsychology of conduct disorder*. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 85-106.
- (16) Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992) *A Social Interactional Approach*. Vol. 4. *Antisocial Boys*. Eugene, Castalia Publishing Company
- (17) Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998) *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (18) Straus, M. A. (1979) Measuring intrafamily conflict and violence: the conflict tactic (CT) scales. *Journal of Marriage and the Family*, Feb., 75-88.
- (19) Warr, M. (1993) Parents, peers, and delinquency. *Social Forces*, 72, 1:247-264.
- (20) Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (2005). Službeni glasnik RS, 85/05.
- (21) Žegarac, N., Džamonja Ignjatović, T. (2010), *Instrumenti procene u socijalnoj zaštiti- upitnici, skale i tehnike*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

SCALES FOR ASSESSMENT OF ADOLESCENTS WITH ANTISOCIAL BEHAVIOUR

The paper presents and analyse descriptive and metric characteristics as well as applicative potentials of several assessment scales for adolescents with antisocial behaviour. The purpose of scales is to assess personal characteristics of adolescents, their families and peer groups that present the relevant ground for planning, monitoring and evaluation of the effects of social services, mental health and psychological counselling services, schools' programs, etc. The scales were developed through different projects and researches and were empirically checked out in adolescents' population in Serbia. Assessment scales included were: Conflict Tactics Scale (TAKIT), Aggression Self Assessment Scale (SAG), Personal Believes Scale (LUS,) Self-Efficiency Scale (SES) and Peer Group Antisocial Behaviour

*Zbornik IKS1, 1-2/2011 –T. Džamonja-Ignjatović, J. Hrnčić, N. Žegarac
„Instrumenti za procenu mlađih sa antisocijalnim ponašanjem”, (str. 261-277)*

Scale (POKS-R). Almost all scales showed high reliability and predictive validity. Only SES scale showed lower reliability, due to the small number of items and heterogeneity of included aspects of self-efficiency. Considering the importance of self-efficiency in planning and evaluation of treatments of adolescents with antisocial behaviour, further modification of the scale is recommended.

KEY WORDS: young offenders / risks factors / protective factors / reliability / predictive validity

ITALIJANSKA ISKUSTVA U BORBI PROTIV ORGANIZOVANOG KRIMINALA*

Aleksandra Bulatović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Savremeni organizovani kriminal je fenomen izuzetno dinamične kategorije. Izazovi koje ova pojava postavlja pred društvo diktiraju oblikovanje posebno fokusirane javne politike. Savremena politika borbe protiv organizovanog kriminala podrazumeva specifične regulatorne mehanizme čija uspešnost u velikoj meri zavisi i od institucionalne koordinacije. U Italiji postoji istorijski kontinuitet u povezanosti mafije i političkog i državnog vrha, u okviru kog se prepliću pretenzije na upravljanje društvom, pa je dominantno obeležje italijanskog pristupa u suzbijanju delovanja organizovanog kriminala zasnovano na ideji da efikasna borba protiv organizovanog kriminala podrazumeva odgovarajuću transformaciju društvenih struktura. Suština ovako postavljenog koncepta je osnivanje specijalizovanih institucija sa visokom autonomijom u radu i unapređivanje koordinacije aktivnosti svih relevantnih institucija, pre svega, kroz normativno objedinjavanje specifičnih mera koje se tiču odgovarajućeg regulatornog okvira. Uprkos postignutim impresivnim rezultatima, delovanje organizovanog kriminala se u Italiji nastavlja velikim intenzitetom. Unapređivanje kapaciteta postojećih institucija koje se bore protiv organizovanog kriminala jeste ključno očekivanje od formiranja antimafijskog kodeksa kao sveobuhvatnog zakonskog propisa usmerenog na borbu protiv mafije kao specifično italijanskog odraza organizovanog kriminala. Refleksija unapređenih kapaciteta antimafijskih institucija očekuje se, pre svega, u domenu konfiskacije mafijaške imovine, čiji će nosilac biti

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: abulatovic@sezampro.com

novoosnovana vladina agencija. Autorka u tekstu valorizuje strateški trend u politici borbe protiv organizovanog kriminala i aktuelne konkretnе inicijative u Italiji, prikazujući savremenu fenomenologiju organizovanog kriminala u Italiji i na njega usmerenu društvenu kontrolu.

KLJUČNE REČI: politika borbe protiv organizovanog kriminala / institucije / regulatorni okvir / koordinacija / Italija

UVOD

Mafija se kolokvijalno doživljava prvenstveno kao negativni subkulturni fenomen tipičan za Italiju, a posebno za oblast Sicilije, a njeni dominantni oblici delovanja su nasilje i zastrašivanje. Kao naučna paradigma, mafija predstavlja kompleksni fenomen koji uključuje krivičnopravnu, ekonomsku, političku, kulturnu i društvenu dimenziju. Odnos mafije prema državi i drugim institucijama ima dva lica. Nalazeći se na marginama društva, mafija deluje protiv institucija; ne priznaje državni monopol sile i pribegava ubistvima shodno sopstvenom sistemu pravila koji uključuje i kažnjavanje smrću. Posmatrano na drugi način, mafija je sasvim "infiltrirana" u tkivo društva putem niza aktivnosti u vezi sa korišćenjem javnih finansiјa (npr. ugovori o javnim radovima), što ukazuje na njenu aktivnu participaciju u javnom životu (na izborima, kontrolisanjem funkcionisanja institucija).¹ Subjekti mafijaške društvene koalicije državu i institucije doživljavaju kao strane i impotentne u obavljanju svoje funkcije, tj. moguće ih je obezbediti samo uz posredovanje mafije. Privreda je suviše slaba da bi mogla da ponudi neke značajnije mogućnosti. Pokušaji društva da se bori protiv mafije su neuspešni, što generiše skepsu značajnog obima u pogledu mogućnosti promene situacije. Kriza političkih partija uslovljava opštu društvenu krizu. Sindikati nemaju adekvatnu ulogu u društvu, a građansko društvo je suviše slabo. Zbog svojih specifičnosti, mafiogeno društvo (društvo koje zbog svojih karakteristika predstavlja plodno tlo za pojavu i razvoj mafije, tj. društvo koje "proizvodi" mafiju) jeste oblik totalitarnog društva koje ima kontrolu nad određenom

¹ Iako se prvobitno koristila da označi pojavu specifičnu za oblast Sicilije u Italiji, danas se reč "mafija" širom sveta kolokvijalno upotrebljava da opiše bilo koju organizovanu kriminalnu grupu. Međutim, mafija je mnogo više od toga. Od kako su se pojavila početkom XIX veka, italijanska kriminalna udruženja poznatija kao "mafija" uspela su da postanu deo socijalnog i ekonomskog tkiva Italije. Italija je istorijski obeležena delovanjem mafije. Danas mafijaške organizacije predstavljaju neke od najozloglašenijih i najrasprostranjenijih kriminalnih organizacija na svetu, a u Italiji su dominantni objekt fokusa borbe protiv organizovanog kriminala (*lotta contra la mafia*).

teritorijom i to kako u ekonomskoj sferi i politici, tako i u privatnom životu ljudi koji tu žive. U takvom kontekstu, diskursom čini specifičan dijalog o uslugama koje samo mafija može da obezbedi, a suštinska debata i građanska prava *de facto* su ukinuti.

Savremena, transformisana mafija oblikovala se u aktuelnu formu tokom sedamdestih godina prošlog veka. Deluje u međunarodnim okvirima i ostvaruje ogromnu dobit. Savremena mafija je infiltrirana u finansijski sistem i zloupotrebljava međunarodna pravila u vezi sa garantovanjem tajnosti bankarskih uloga, postojanjem tzv. poreskih rajeva i pružanja mogućnosti da se izbegne kontrola kapitala i da se koriste nove forme kruženja i prikupljanja novca (tzv. finansijske inovacije). Zbog takvih obeležja često se o savremenoj mafiji govorи i kao o finansijskoj mafiji (Lindo, 2008). Aktuelni teorijski trend zasnovan je na proliferaciji akademskih radova koji delovanje mafije posmatraju kroz specifičnu prizmu i tvrde da finansijska motivacija nije primarna, već da je u pitanju borba za moć na način koji se suštinski ne razlikuje od onog što prepoznajemo kao političku zajednicu (Lea, 2004) (Hofmann, 2009).

ORGANIZOVANE KRIMINALNE GRUPE U SAVREMENOJ ITALIJI

Kriminalna organizovana grupa je deo mreže odnosa koji predstavljaju društvenu koaliciju u kojoj su zastupljeni razni slojevi. Članovi koalicije usvajaju obrazac po kome nasilje i nezakonite aktivnosti predstavljaju oblike preživljavanja i način da se ostvari uloga u društvu. Unutar tog sistema odnosa, dominantnu funkciju imaju najbogatiji i najmoćniji pojedinci: mafijaški bosovi, političari, privrednici, finansijski savetnici, pravnici etc) i oni čine tzv. mafijašku elitu (italijanski: *borghesia mafiosa*) (Santino, 2008). Drugim rečima, po svojim osobinama mafija predstavlja političku grupu u smislu klasične sociološke definicije: to je organizacija koja ima svoj kodeks ponašanja, teritoriju, fizičku silu i upravljački potencijal sposoban da obezbedi poštovanje utvrđenih pravila i efektivnih mera prisile, a kao društvena koalicija doprinosi formiranju političkog života u najopštijem smislu, odnosno određuje ili doprinosi donošenju odluka i pravljenju izbora koji se odnose na manipulisanje moći i distribuciju resursa.

Savremeni kriminalni milje u Italiji, u kontekstu organizovanog kriminala, čini više autohtonih italijanskih organizacija i grupa, kao i sve veći broj uvezenih kriminalnih grupa poput kineskih Trijada, nigerijskih bandi i albanske mafije,

koja među njima dominira.² Jačanju imigrantskih organizovanih kriminalnih grupa između ostalog, pogoduje i tradicionalizam italijanske mafije koji se ogleda u striktnim uslovima za članstvo koji podrazumevaju određeno specifično etničko ili geografsko poreklo.

Sicilijanska mafija se specijalizovala za trgovinu heroinom, političku korupciju i trgovinu oružjem, ali u domenu njenih aktivnosti su takođe i podmetanje požara, vršenje prevara, krijumčarenje i reketiranje. Sicilijanska mafija je ozloglašena zbog agresivnih napada na pripadnike italijanskog pravosuđa. Na Siciliji se izraz "izvrstan leš" upotrebljava da označi ubistvo istaknutog predstavnika institucija, za razliku od ubistava običnih građana ili samih kriminalaca. Takve "istaknute" žrtve su visoki funkcioneri policije, sudske, gradonačelnici i poslanici u parlamentu. U Sjedinjenim američkim državama, sicilijanska mafija predstavlja najmoćniju i najaktivniju mafijašku organizaciju, s obzirom na procene američkih agencija da je u ovu organizaciju uključeno preko 2.500 saradnika. Ujedno, to je svrstava u grupu najuticajnijih trans-nacionalnih organizovanih kriminalnih grupa.

Camora ili Napolitanska mafija, nazvana tako prema svom sedištu u Napulju, predstavlja najveću mafijašku organizaciju u Italiji. Tokom sedamdesetih godina prošlog veka, sicilijanska mafija je ubedila Kamoru da svoje trase za krijumčarenje cigareta počne da koristi za krijumčarenje narkotika, uz pomoć sicilijanske mafije. Neke vođe Kamore su se protivile tom novom poslu i ubedivanje nije išlo glatko, što je za posledicu imalo vođenje tzv. Kamora ratova, u kojima je pobedu odnela struja pristalica trgovine drogom, odnevši živote preko 400 ljudi. Osim toga, Kamora je stekla ogromno bogatstvo u javnim radovima na rekonstrukciji oblasti Kampanja, koju je pogodio razorni zemljotres 1980. godine. Danas Kamora ima potpunu kontrolu nad trgovinom cigareta, bilo tako što ih krijumčari, bilo tako što od drugih koji time trguju naplaćuje reket kao svojevrsni porez. Takođe je umešana i u pranje novca, iznude, krijumčarenje ilegalnih imigranata, pljačke, ucene, kidnapovanja i otmice, političku korupciju i krijumčarenje legalne robe.

Ndrangheta ili Kalabrijska mafija bazirana je u oblasti Kalabrija. Specijalizovala se za političku korupciju i kidnapovanja i otmice, ali se takođe bavi i trgovinom narkoticima, ubistvima, postavljanjem bombi, krijumčarenjem legalnih artikala, kockanjem, prevarama, krađom, reketiranjem naknada za rad, zelenošenjem i krijumčarenjem ilegalnih imigranata.

² Albanska "mafija" mahom vodi poslove u bogatim severnim i centralnim oblastima Italije poput Lombardije i Toskane. Nakon dolaska, početkom devedesetih godina prošlog veka, albanski mafijaši su se specijalizovali za organizovanje prostitucije i trgovinu narkoticima.

Sacra Corona Unita ili Ujedinjena sveta kruna bazirana je u oblasti Apulija sa sedištem u njenom jugoistočnom delu, u Brindiziju. Krijumčari cigarete, narkotike, oružje i ljude. Bavi se i pranjem novca, iznudom i političkom korupcijom. Druge kriminalne grupe joj plaćaju reket za korišćenje jugoistočnog italijanskog priobalja, koje predstavlja prirodnu trasu na putevima krijumčarenja od i ka Zapadnom Balkanu.

OBLIKOVANJE SAVREMENE DRUŠTVENE KONTROLE ORGANIZOVANOG KRIMINALA U ITALIJI

Specifičan element organizovanog kriminala mafijaškog tipa jeste kapacitet zastrašivanja zasnovan na podređenosti i specifičnom kodeksu časti, koji počiva na zavetu čutanja (italijanski: omerta). S obzirom na postignuti stepen organizovanosti i potčinjavanja i u jednom i u drugom domenu, mafijaška organizacija predstavlja organizovan sistem u kome vlada apsolutno pravilo poslušnosti i zakon čutanja, koji zahteva od svih odbijanje saradnje sa predstavnicima institucija, što se odnosi i na celu populaciju određene teritorije koju kontroliše. Dakle, u pitanju je potpuna podređenost pojedinca moći mafije.

Odnos centralne državne vlasti prema mafiji obeležen je korišćenjem dvostrukih standarda. Do 1982. godine, mafija u Italiji nije zakonski smatrana kriminalnom organizacijom, te su tadašnje okolnosti amnestirale mafiju od kažnjavanja za ubistva i druga krivična dela koja je činila. U takvoj konstellaciji država se praktično odrekla monopolja sile. Takva vrsta izuzimanja od kažnjivosti može se smatrati oblikom legitimacije, te se prema tome može reći da su do tada u Italiji postojala dva načina društvene reakcije na nasilje. Ovo se može objasniti činjenicom da je mafijaško nasilje, čije su žrtve većinom bili politički i društveni protivnici mafije, koji su simbolisali preporod društva, bilo korisno za održavanje na vlasti dominantnih društvenih slojeva u slučajevima kad je direktna intervencija države bila nemoguća zbog očigledne nezakonitosti takve reakcije ili ako državna reakcija ne bi bila dovoljno brza i brutalna kao što je to mafijaško nasilje. Na ovaj način je mafija simbolizovana kao institucionalizovani kriminal. Dok je unutar države postojao rascep između formalne i materijalne ustavnosti, tj. između pisanih principa i stvarnog postupanja, formirane su aktuelne kriminalne strukture.³

³ Neki teoretičari smatraju da je demokratija u Italiji od kraja Drugog svetskog rata, iako formalno otvorena, realno blokirana, izvan granica domaćaja opozicije u smislu mogućnosti promene stanja koje se označava kao status quo.

Odnos lokalnih institucija vlasti i mafije odvijao se ili kroz direktnu participaciju pripadnika mafije u njihovom radu ili kroz blisku rodbinsku ili prijateljsku povezanost sa zvaničnicima lokalnih uprava, čime su direktno zanemarivani zakonitost i građanska prava (posebno, pravo na slobodu i bezbednost).⁴ To su situacije tzv. formalne kriminokratije, tj. vlasti kriminalaca, koji su, na lokalnom nivou, bilo imali direktnu vlast bilo vršili vlast indirektno, neformalnim putem, kroz različite forme poslovanja i saradnje lokalne uprave, tj. funkcionera lokalnih institucija i poslovnih ljudi sa mafijašima (Paoli, 1997).

NOVI PROPISI U BORBI PROTIV MAFIJE

Italija je u različitim okolnostima i situacijama donosila specifične propise usmerene protiv organizovanog kriminala, koji su danas ugrađeni u njen nacionalni pravni sistem. Tek poslednjih decenija prošlog veka zakonodavna aktivnost je obezbedila odgovarajući normativni okvir za suočavanje institucija sa umnožavanjem mafijaških aktivnosti i porastom drugih oblika organizovanog kriminala u Italiji. Tokom deset godina (1982-1992), doneto je čak 114 zakona koji se neposredno ili posredno odnose na organizovani kriminal. Donošenje ovih propisa je inicirano zločinima mafije, koji su šokirali i domaću i svetsku javnost, i predstavljaju reakciju države na provokaciju kriznom situacijom, tj. nisu deo koherentnog programa sprovođenja zakona.

Korpus propisa u borbi protiv mafije, gledano kao celina, konstantno je zaostajao za zahtevima trenutka iako su propisi donošeni kao hitna reakcija države na konkretnu aktivnost mafije i uglavnom obeleženi simboličnim merama.⁵ Italijanski krivični zakonik je donet 1930. godine i od tada je u više navrata noveliran, ali sa sličnim posledicama kao i pravni sistem u celini.⁶

Prvi opšti nacionalni zakon, tzv. Rognoni-La Torre zakon koji se konvencionalno zove Antimafijaški zakon, usvojen je 13. septembra 1982.

⁴ O dimenzijama ovog odnosa možda najbolje svedoči podatak da su, nakon usvajanja zakonskih propisa 1990. godine, tokom naredne tri godine, raspuštene 72 gradske uprave zbog veza sa mafijom. Najnoviji primer su mafijaški orkestrirani opštinski izbori u gradu Cattolica na Siciliji održani 2007. godine, što je otkriveno kroz nedavnu uspešno realizovanu policijsku akciju *Minoa*.

⁵ Na primer, pokazalo se da institucija koja je kreirana zakonom iz 1982. godine, Visoki komesar, ne može funkcionalno da koordinira borbu protiv mafije, usled čega je ova institucija ukinuta deset godina kasnije.

⁶ Na primer, dopunama člana 416. Krivičnog zakonika predviđena je teža kazna za mafijaša koji je naoružan. Međutim, mafijaši su uvek naoružani shodno osobenosti da koriste silu, jer ne priznaju monopol države na korišćenje sile.

godine.⁷ Od tada je obim represivnih mera u italijanskom zakonodavstvu narastao do nivoa koji se ne može uporediti sa zakonodavstvom bilo koje druge evropske zemlje. Dotadašnje italijansko zakonodavstvo je raspolagalo samo sa jednostavnom definicijom organizovanog kriminala zasnovanom na prisustvu tri elementa: udruživanju, organizovanoj strukturi i cilju da se vrše krivična dela.⁸ Ovaj novi zakon je po prvi put definisao mafiju kao specifičan oblik organizovanog kriminala: pripadnici mafijaške organizacije koriste zastrašivanje, podređivanje i zavet čutanja da bi činili krivična dela, direktno ili indirektno upravljali ili kontrolisali privredna preduzeća, javne koncesije i odobrenja ugovora o javnim radovima i javnim uslugama zarad ostvarivanja nezakonitog profita ili drugih koristi za sebe ili druge. Drugim rečima, aktivno članstvo u mafijaškoj organizaciji ovim zakonom je definisano kao krivično delo. Osim drugačijeg definisanja bića krivičnog dela organizovanog kriminala, najvažniji i originalni elementi novog zakona bile su mere koje su se mogле preduzeti sa ciljem kontrole porekla imovine, uključujući i mere konfiskacije nezakonito stečenih dobara i obavezu pribavljanja dozvole za izvođenje javnih radova u svojstvu podizvođača.

Narednih godina usledili su novi pokušaji kreiranja efikasnijeg normativnog okvira za borbu protiv organizovanog kriminala. S obzirom na posledice, najznačajnije su mere usmerene protiv pranja novca, mere u vezi sa "pokajnicima" (pentiti) tj. nekadašnjim mafijašima koji sarađuju sa vlastima, mere kojima je revidiran krivični postupak čiji su predmet mafijaši kao i propisi koji se odnose na odsluživanje kazne osuđenih mafijaša, proširenje definicije mafijaške organizacije tako da se odnosi i na lica koja se umešaju u izborni proces i tako utiču na ostvarivanje prava slobodnog glasanja, obrazovanje Istražnog odeljenja za borbu protiv mafije (*Direzione Investigativa Antimafia*, skraćeno: DIA), obrazovanje Državne direkcije za borbu protiv mafije (*Direzione Nazionale Antimafia*, skraćeno: DNA) koje funkcioniše kao posebno odeljenje javnog tužilaštva (*Superprocura*).

Krivično delo pranja nezakonito stečenog novca uvedeno je u italijanski pravni sistem 1978. godine, dopunama člana 648 Krivičnog zakonika, ali se tada odnosilo na dobit ostvarenu razbojništвom, iznudom i kidnapovanjem u svrhu iznude. Kasnije je uvedena mogućnost da institucije primene hitne mere u cilju ograničavanja raspolaganja gotovinom, ograničavanja transakcija i sprečavanja korišćenja finansijskog sistema u pranju novca.

⁷ Ovaj zakon je nazvan po predlagачima dva nacrta koja su naknadno objedinjena, ministru iz redova Hrišćansko-demokratske partije, Virginio Rognoni, i lideru komunista u parlamentu Italije Pio La Torre, koji je ubijen 30. aprila 1982. godine.

⁸ Okosnicu italijanskog krivičnog zakonodavstva i danas čini Krivični zakonik donet u fašističkom periodu 1930. godine, koji je od tada više puta noveliran.

Proces harmonizacije sa evropskim propisima uslovio je proširivanje pojma bića krivičnog dela pranja novca, pa se promenama uvedenim 1993. godine krivično delo pranja novca odnosi na bilo koji slučaj ponovnog investiranja dobiti ostvarene izvršenjem bilo kog krivičnog dela.

Tokom 1990. godine usvojeni su propisi u vezi sa služenjem zatvorskih kazni osuđenih pripadnika mafije za dela definisana kao organizovani kriminal (trgovina drogom, otmice, ubistva, aktivno članstvo u mafijaškoj organizaciji). Naime, suspendovane su odredbe koje omogućavaju služenje kazne u "kućnom zatvoru". Usvojene su mere u vezi sa pritvorom lica optuženih za teška krivična dela, propisi u vezi sa prisluškivanjem i mere koje omogućavaju umanjenje kazne kriminalcima koji sarađuju sa vlastima. Produceno je trajanje preliminarnih istraga sa šest meseci na godinu dana (Jamieson & Violante, 2000).

Najčešće se o društvenoj kontroli kriminala razmišlja u kategoriji represivnih mera. Međutim, italijansko iskustvo je pokazalo da se kriminalnim organizacijama može uspešno suprotstaviti i sredstvima koja ne predstavljaju direktnu represiju. Ove alternativne mere su zapravo komplementarne represivnim mera u smislu da je represija uvek potrebna protiv organizovanog kriminala, a posebno protiv organizacija mafijaškog tipa, ali da se bolji rezultati postigu ukoliko se istovremeno primenjuju i određene mere koje indirektno utiču na njih. Komplementarne indirektne mere, u najširem smislu rečeno, usmerene su na ekonomsko osnaživanje stanovništva, promenu kulturnog obrasca, raskidanje veza sa negativnim istorijskim nasleđem i jačanje civilnog društva putem obrazovanja i promovisanja građanskog aktivizma (Paoli, 2007).⁹

STRATEŠKI TRENDLOVI U BORBI PROTIV MAFIJE

Krajem januara 2010. godine, na vanrednoj sednici vlade, predstavljena je nova strategija borbe protiv mafije, zasnovana na nekoliko ključnih inicijativa. Strategija je rezultat zajedničkog rada ministra unutrašnjih poslova Roberto Maronija i ministra pravde Angelino Alfana.

⁹ Na primer, tradicionalna kapa pod nazivom "kopola" (coppola) koja je decenijama bila simbol pripadnika mafije, danas se prepoznaće kao simbol otpora mafiji i omogućava egzistenciju zanatljima Sicilije. "Čist biznis" kao deo brenda sve više dobija na marketinškom značaju, pa se u prodaji nalazi pasta i maslinovo ulje sa oznakom "bez ikakve veze sa mafijom". Poruke protiv reketiranja čest su predmet građanskih akcija i postaju deo subkulture mladih. Zaplenjena imovina mafije koristi se u različitim socijalnim programima.

Osnivanje nacionalne agencije za kontrolu oduzete imovine mafije i rukovođenje njenom aukcijskom prodajom sa sedištem u oblasti Kalabrije strategija je predvidela kao meru hitnog karaktera, pa je to učinjeno u formi uredbe, kako bi bilo moguće momentalno je sprovesti u delo. Oduzimanje imovine od mafije smatra se ključnim za rušenje njene ekonomske moći.¹⁰ Rad agencije je usmeren na konfiskaciju nekretnina u vlasništvu mafije i njihovom pretvaranju u javno dobro, slično onom što je u manjem obimu već postignuto na Siciliji u nekim slučajevima (Schneider & Schneider, 2002). Osnovni zadaci agencije su: sastavljanje nacionalnog registra zaplenjene imovine mafije, kreiranje nove baze podataka pravnih subjekata koji zbog povezanosti sa mafijom ne mogu da budu podizvođači radova, a koja bi, budući javno dostupna, bila brana pokušajima mafije da učestvuje na tenderima za javne radove.

Nova strategija predvidela je stvaranje jedinstvenog zakonskog okvira putem kodifikacije postojećih propisa, kojima bi bili objedinjeni svi propisi usmereni na borbu protiv organizovanog kriminala, a kojima bi se u radu rukovodile sve angažovane institucije. Značajna novina je u domenu metodologije vođenja baze podataka i utvrđivanja porekla transakcija u vezi sa izvođačima i podizvođačima sa kojima se sklapaju ugovori nakon procedure javnih tendera. Takođe, predviđeno je i stvaranje nacionalne mreže za podršku žrtvama iznude, koja bi uključivala poseban fond za njihovo obeštećenje, oformljen iz zaplenjene mafijaške imovine. Strategija je predvidela i mere u vezi sa prikupljanjem otpada, koji predstavlja jedan od najprofitabilnijih zakonitih poslova kojima se mafija bavi. Neksus između iskorišćavanja ilegalnih useljenika od strane mafije ima i dimenziju povećavanja ljudske nebezbednosti u različitim oblastima, te su novom strategijom predviđene i dodatne mere za suzbijanje ilegalnog useljenja.

Čini se da je namera tvoraca nove strategije za borbu protiv organizovanog kriminala bila konačno raskidanje sa dosadašnjim obrascem društvene kontrole organizovanog kriminala prema kome je ova pojava tretirana kao vanredna okolnost, ali je za potpuno argumentovnu ocenu potrebno još sačekati na prve rezultate shodno planiranom. Potpuna primena novih regulatornih mera u borbi protiv organizovanog kriminala u Italiji omogućena je 7. septembra 2010. godine, stupanjem na snagu Zakona broj 135, usvojenog 13. avgusta 2010.¹¹

¹⁰ Najnovije procene ekonomske moći mafije određuju je u nivou prihoda na godišnjem nivou od 10 odsto bruto nacionalnog dohotka, te je u tom smislu mafija najveći preduzetnik u Italiji.

¹¹ Zvaničan prevod naslova ovog zakona sa italijanskog na engleski jezik glasi: Extraordinary plan against mafias and mandate to the Government in the matter of anti-mafia rules.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Savremeni organizovani kriminal je neuporedivo kompleksniji, diversifikovaniji i sofisticiraniji od prvobitnih mafijaških udruženja. Posledice mafijaških aktivnosti upućuju na zaključak da je danas sasvim realno govoriti o delovanju mafije u kategorijama preduzetništva i društvenih sukoba, te da u tom smislu pitanje opstanka demokratske vladavine u društvu podrazumeva efikasno suzbijanje organizovanog kriminala.

Suočavanje sa organizovanim kriminalom je u velikoj meri posledica sopstvenog (ne)činjenja. U participativnim demokratijama, građani od javnih institucija očekuju da vrše javne poslove i obezbede stalni uvid javnosti u vršenje javnih poslova, a od države da očuva svoj monopol na upotrebu sile. Ukoliko se podmićivanjem i upotrebom sile ta volja građana narušava ili, u još većem stepenu — otima, time bivaju narušeni sami temelji demokratskog društva. Naime, kada organizovani kriminal reciklira prijav novac u nacionalnoj ekonomiji, na taj način se podriva solidnost privrednog sistema. A kada organizovani kriminal podmićivanjem javnih službenika utiče na ishod izbornog procesa, on na taj način stiče moć. Ako uspostavi veze sa teroristima i nedemokratskim režimima, postaje bezbednosna pretnja državi ili, čak, regionu (La Spina, 2008).¹² U skladu sa aktuelnim civilizacijskim dometima, pojednostavljeno govoreći, ono što građani traže kao uslugu od mafije, država treba da efektivno i efikasno garantuje kao pravo.

Proces infiltriranja organizovanog kriminala u javne i političke institucije mora biti zaustavljen, jer se demokratska vladavina smatra normativnim ciljem međunarodne zajednice. Očekuje se da politički proces kao rezultat ponudi i rešenja za opisane probleme u vezi sa delovanjem organizovanog kriminala. To može biti učinjeno na ekonomskom, društvenom i političkom planu. U ekonomskoj sferi, potrebno je izgraditi u globalnim okvirima regulatorne mehanizme nezakonite trgovine. U društvenoj sferi potrebno je dostići određen stepen poverenja u politički proces i umanjiti potencijal organizovanog kriminala da stimuliše motivaciju za uključivanje u njegove redove putem društvene integracije marginalizovanih grupa. Na političkom planu, potrebno je primeniti nove političke koncepte i stvoriti nove institucije na svim nivoima.

Svrha represivnih mera je da obeshrabre potencijalne učinioce krivičnih dela da ih izvrše jer je tim merama predviđena kazna za takva dela. To znači da represivne mere ispunjavaju svoju svrhu ako se kažnjive aktivnosti

¹² Zbog toga savremene strateške doktrine i bezbednosne procene danas standardno uključuju i elemente u vezi sa organizovanim kriminalom.

otkriju, izvršioci uhapse, sudski proces efikasno odvija, dobit od izvršenog krivičnog dela umanji ili u potpunosti eliminiše i ako se onemogući interakcija između osuđenih kriminalaca međusobno kao i sa njihovim organizacijama (Cook, 2006). Italijanski pristup kreiranju politike suzbijanja organizovanog kriminala obeležen je ne samo posebnim direktnim represivnim merama, već i kreiranjem brojnih drugih politika usmerenih na civilno društvo i javnu upravu koje se tiču mafije samo indirektno.¹³ Nakon stupanja na snagu novih regulatornih propisa postignuti su do sada nezabeleženi rezultati u domenu primene represivnih mera u borbi protiv organizovanog kriminala (broj uhapšenih lica, iznos zaplenjene mafijaške imovine, količine zaplenjene robe i narkotika itd.), što upućuje na zaključak da je ostalim potrebnim elementima priključena i politička volja, kao odlučujući faktor uspešne društvene kontrole kriminala u Italiji.

REFERENCE

- (1) Cook, D. (2006) *Criminal and Social Justice*, London, Sage.
- (2) Jamieson, A. & Violante, L. (2000) *The Antimafia: Italy's Fight Against Organized Crime*, St. Martin's Press, New York.
- (3) La Spina, A. (2008) "Recent Anti-Mafia Strategies: The Italian Experience", in: D. Siegle and H. Nelen (eds.), *Organized Crime: Culture, Markets and Policies*, Springer.
- (4) Lea, J. (2004) "Kriminalität als Governance. Überlegungen zu einer Kriminologie des 21. Jahrhunderts", in M. Althoff, P. Becker et al. (eds.), *Zwischen Anomie und Inszenierung: Interpretationen der Entwicklung der Kriminalität und der sozialen Kontrolle*, Baden-Baden, Nomos Verlag.
- (5) Lindo, Samuel B. (2008) *Identity in Flux: The Mafia, Antimafia, and Sicily's Discovery of New Italian Unity*, Italian Honors Papers, <http://digitalcommons.conncoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=italhp>, pristupljeno 13. septembra 2011.
- (6) Paoli, L. (2007) "Mafia and organized crime: the unacknowledged successes of law enforcement", *West European Politics*, vol. 30, no. 4, pp. 854-80.

¹³ Sudija Paolo Borsellino u euloškom govoru o tužiocu Djovani Falkoneu istakao je da borba protiv mafije mora biti ne samo hladna, represivna akcija, već i moralni i kulturni preobražaj u koji su svi uključeni, a posebno mlađa generacija, sposobna da uoči tamne strane moralnog kompromisa, nedostatak zainteresovanosti ili kontinuiteta i odgovornosti. Obojica su stradali u atentatima koje je organizovala mafija, u razmaku manjem od dva meseca, 1992. godine.

- (7) Paoli, L. (1997) "The political criminal nexus in Italy", *Trends in organized crime*, vol. 3, no. 1, pp. 49-56.
- (8) Schneider, J. & Schneider, P. (Winter 2002) "Suggestions from the Antimafia Struggle in Sicily", *Anthropological Quarterly*, vol. 75, no. 1, pp. 155-8.
- (9) Santino, U. (4 February 2008) "The Laws Regarding Organized Crime in Italy" in: "Law Enforcement in Italy and Europe against mafia and organized crime", www.centroimpastato.it/otherlang/mcdonald.php3 pristupljeno 31. oktobra 2011.
- (10) Hofmann, K. (September 2009) "The Impact of Organized Crime on Democratic Governance: Focus on Latin America and the Caribbean", *FES Briefing Paper*, Berlin, pp. 1-9.

THE ITALIAN APPROACH TO FIGHTING ORGANISED CRIME

Modern organized crime is a highly dynamic phenomenon that challenges social control policy in various ways. Curbing organized crime is fundamentally connected to regulatory mechanisms whose effectiveness predominantly depends on institutional coordination. In Italy this is especially pronounced, as there is a historical continuity between the Mafia and the country's political elite, while the aspirations of the Mafia to influence public governance are a traditional feature of Italian organized crime. Such a strategy by organized crime targets institutions and seeks to corrupt, co-opt or threaten them into cooperation. This explains why Italian anti-Mafia strategy rests on a quest to transform institutional structures so as to make them both more resilient to co-option by organized crime and more effective in aggressively fighting the Mafia. The strategy thus includes the establishment of various specialized institutions, which are highly autonomous in their operation on the one hand, with constant improvements in the coordination of all other, more traditionally "systemic" control agencies, such as the police force and the prosecution. Despite some impressive results achieved in Italy through this approach, activities of the Mafia continue at high intensity. The most recent Anti-Mafia strategic trends are critically evaluated in this text, which adopts a phenomenological conceptualization of organized crime.

KEY WORDS: anti-organised crime policy / institutions / regulatory framework / coordination / Italy

SOCIJALNA ZAŠTITA I BRIGA O STARIMA*

Branislava Knežić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Vojin Vidanović*

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Sve duži životni vek i penzionerski staž određuju položaj starih osoba u savremenim društvima. Daleko smo od uslova u kojima bi svi, bez obzira na dob, pol, obrazovanje i mesto stanovanja mogli da provedu život u sigurnosti. Živimo u vremenu političkih i ekonomskih kriza i promena u kojima postoje kategorije stanovništva, pogotovo ostareli, koji su ugroženi, osiromašeni, bolesni, usamljeni, ranjivi i ne mogu bez pomoći porodice i društvenih institucija da dočekaju dostojanstven kraj. Iako je, kod nas briga o starima, u velikoj meri, svedeno na porodicu i ima međugeneracijski karakter sve češće porodica nije u stanju da sama snosi teret te brige. A mnogi žive sami ili u staračkim domaćinstvima, mlađi su poslednjih dvadesetak godina napuštali zemlju i roditelje u potrazi za boljim životom. Kroz Zakonska rešenja i Strategije o starima i u Srbiji se pokušava, preko institucionalnih i vaninstitucionalnih oblika zaštite, pomoći ljudima tzv. trećeg životnog doba.

U tekstu su diskutovani oblici brige o starima sa naglaskom na efikasnijim vaninstitucionalnim službama pomoći i podrške procesu integracije starih u društvo. Institucionalnu zaštitu trebalo bi shvatiti kao poslednju meru za one kojima je potrebna stalna zdravstvena nega i pomoć. Stoga problemi starosti postaju značajna društvena pojava koja zaokuplja naučnu i stručnu

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: knezic@sbb.rs

* Email: vojinvidanovic@gmail.com

pažnju gerontologa, gerijatara, sociologa, socijalnih radnika, kriminologa, psihologa i drugih.

KLJUČNE REČI: stari / briga o starima / strategija razvoja / vaninstitucionalna i institucionalna zaštita / decentralizacija socijalne zaštite

DEMOGRAFSKE PROMENE I STARENJE

Prema svim statističkim podacima, Srbija se suočava sa ozbiljnim demografskim problemima. Kao i u većini evropskih zemalja u Srbiji je već nekoliko decenija nivo rađanja nedovoljan za prostu reprodukciju stanovništva, što uzrokuje depopulaciju i naglašeno demografsko starenje. Broj živorođenih je 2009. bio čak za 33,7 hiljada lica manji od broja umrlih a 2009. godina je osamnaesta godina zaredom kako se kod nas beleži negativan prirodni priraštaj. Relativno posmatrano, na hiljadu stanovnika, stopa prirodnog priraštaja iznosila je -4,6%. To je niža vrednost stope od najnižih registrovanih u zemljama EU. Prirodni priraštaj je bio negativan i u centralnoj Srbiji je iznosio -24 hiljade (-4,4%), a u Vojvodini vrednost pokazatelja je bila -9,7 hiljada (-5,0%).

U 2008. 2009. kao i 2010. godini ponovo je zabeleženo minimalno povećanje broja rađanja, i apsolutno i relativno posmatrano. I pored toga, sa prosečnim brojem dece od 1,44 po ženi se ne obezbeđuje ni 30% proste zamene generacija. Broj umrlih je godišnje približno za 30 000 lica veći od broja živorođene dece.

Istraživanja populacione politike pokazuju da demografsko stanje u Srbiji poslednjih decenija karakteriše tzv. "populaciona recesija" odnosno smanjenje ukupnog fertiliteta (uz povećani mortalitet), što je osnovna mera obnavljanja stanovništva. Srbija se već nekoliko decenija nalazi ispod reproduktivno graničnog nivoa od 2,1 deteta po ženi, jer se stopom od 2,0 obezbeđuje prosta reprodukcija (obnavljanje) stanovništva, a tek viša stopa donosi populacioni rast. Sa današnjom stopom fertiliteta Srbija dostiže gotovo najnižu vrednost i spada u grupu zemalja koje nisu obezbedile ni prostu reprodukciju stanovništva. Kada se u obzir uzme i broj umrlih (mortalitet) ukupan prirodni priraštaj u Srbiji je već preko decenije negativan.

Tabela 1: Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva na teritoriji Srbije

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodni priraštaj
1991	11,9	11,7	0,2
1999	9,60	13,5	-3,9
2002	10,5	13,2	-2,7
2004	10,5	14,0	-3,5
2007	9,20	13,9	-4,7
2008	9,19	13,86	-4,6
2009	9,60	14,2	-4,6

Izvor: *Statistički godišnjak Srbije*

Upozoravajuće je stanje u Vojvodini, gde je svih sedam okruga imalo negativan prirodni priraštaj, dok su u Centralnoj Srbiji od 17 okruga samo 2 imala pozitivan prirodni priraštaj (Raški i Pčinjski okrug).

U centralnoj Srbiji, od 116 opština, negativan prirodni priraštaj ima 111 opština (96%) a depopulacioni rekord drži Zaječarski okrug (pad broja stanovnika od -12,8%), što je posledica starosne strukture ovog okruga (okrug je prvi po prosečnoj starosti stanovništva od 45 godina), dok najvišu pozitivnu stopu prirodnog priraštaja ima Raški okrug sa 2,8%. Na vrhu lestvice po visini stope prirodnog priraštaja je Preševo (13%) dok je na dnu Crna trava sa -26,4%.

Iako je smanjenje fertiliteta specifičnost savremenih razvijenih zemalja i prisutno je u Evropi, ovakovom stanju doprinela su migraciona kretanja u Srbiji tokom 90-tih godina 20. veka, a naročito odlazak mladog i obrazovanog stanovništva (procene su da je otišlo preko 400 000 mlađih), sa jedne strane, dok se sa druge suočava sa naporom da zadovolji potrebe stanovništva koje je u Srbiju izbeglo ili interno raseljeno.

Sličan trend evropskim je da je došlo do produženja životnog veka ljudi (1991. g. 69,7 M i 74,8 Ž dok je 2009. 71,1 M i 76,4 Ž) što takođe omogućava projekciju povećanja broja starih stanovnika.

Starenje stanovništva sa aspekta medicinskog, društvenog i ekonomskog napretka jeste jedna vrsta pobjede. Međutim, starenje donosi i izazove za postojeće sisteme socijalne podrške i utiče gotovo na sve oblasti života. Savremena socijalna politika i socijalni razvoj, kao jedan od svojih prioriteta neizbežno uključuje i problem vođenja populacione politike. Ovaj, u savremenom svetu nesumnjivo važan problem, u najširem smislu obuhvata ne samo brigu o rađanju dece i opstanku porodice, već značajno utiče i na stvaranje ljudskih resursa bez kojih se ne mogu

ostvarivati najvažniji ekonomski i drugi razvojni ciljevi, među kojima su socijalni elementi veoma značajni.

Dugoročna populaciona politika mora imati za cilj, pre svega, podizanje nivoa fertiliteta u odnosu na natalitet. Međutim, prema aktuelnim trendovima, projekcije RZS-a pokazuju da će ukupan broj stanovnika Srbije znatno opasti do 2032. god. i to ispod nivoa od 7 miliona stanovnika. Statistički posmatrano, broj stanovnika Srbije se već duže vreme nalazi u opadanju, od 1997. godine.

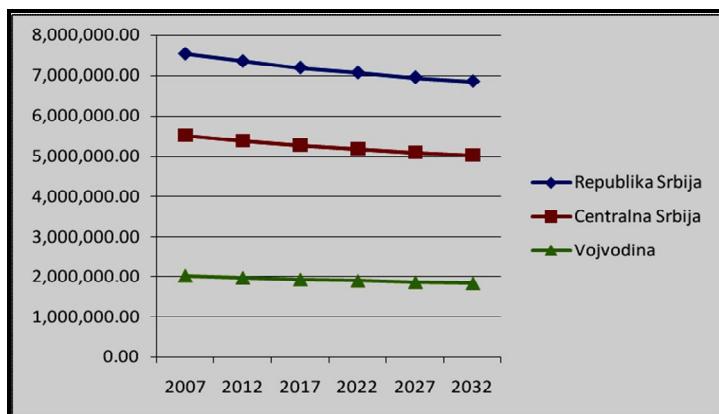
Tabela 2: Broj stanovnika Srbije

Godina	1991	1997	2002	2007	2011
Broj stanovnika	7576837	7598538	7498001	7381579	7120666

Izvor: RZS, podaci za 2011 prema preliminarnim rezultatima

Iz navedenih podataka može se zaključiti da se broj stanovnika Srbije od 1991. do 2011. smanjio za 456 171. Uporedni statistički podaci za poslednjih 10 godina pokazuju da je skoro svaka generacija koja se rađa manja od prethodne. Na osnovu navedenih podataka Republički zavod za statistiku napravio je statističku projekciju kretanja broja stanovnika do 2032. godine, koja predviđa da će stanovništvo Srbije biti manje od 7 miliona.

Grafikon 1: Projekcija kretanja stanovništva Srbije do 2032 (Izvor RZS)

Iz navedenih prognoza treba redefinisati populacionu politiku, što će omogućiti uslove za demografski rast i ekonomski oporavak. U Srbiji se primenjuju dve direktnе mere populacione politike za podsticanje rađanja. To su roditeljski dodatak, koji se isplaćuje za prvo, drugo, treće i četvrtro

dete u porodici i puna naknada zarade zaposlenoj majci za vreme porodiljskog odsustva u trajanju od godinu dana. Odgovor na probleme demografskog razvoja zasniva se i na više usvojenih dokumenata strateškog tipa vezanih za politiku prema fertilitetu, mortalitetu, migracijama i populacionom starenju. Njihovo usvajanje, međutim, predstavlja tek prvi korak jer je sprovođenje odloženo zbog suočavanja sa ekonomskom krizom, nezaposlenošću i osiromašenjem. Sve navedeno ukazuje na logičnu posledicu pada broja stanovnika Srbije, što pokazuju i preliminarni rezultati popisa iz 2011. godine po kojima nas je za oko 5% manje u odnosu na prethodni popis.

U uslovima kada je šestina stanovništva stara 65 i više godina, smanjuje se i ideo radno aktivnog stanovništva a povećava potreba za brigom o starijem stanovništvu, posebno u područjima "demografskog pražnjenja" i nestajanja naselja. U Srbiji je više od 1,250 miliona lica stara 65 i više godina, što je 17% u ukupnoj populaciji. Proces starenja stanovništva se kod nas odvija sa vrha starosne piramide (povećanje udela starih) i od baze starosne piramide (smanjenje udela mlađih). Rezultat je da je danas gotovo izjednačen broj stanovnika mlađih od 15 godina i broj stanovnika starijih od 65 godina.

Jedan od najpouzdanijih analitičkih pokazatelja starosne strukture stanovništva je izražen preko odnosa starog i mладог stanovništva – indeksa starenja. Ukoliko indeks starenja premaši vrednost 40 (40 starih na 100 mlađih stanovnika) govorimo o staroj populaciji. U Srbiji je ovaj indeks već nekoliko decenija iznad granične vrednosti, sa tendencijom daljeg rasta. Demografske projekcije za narednih nekoliko decenija predviđaju stalni i intenzivan proces starenja populacije. Broj starih lica iznad 65 godina će se povećati za 1/3, a njihovo učešće u ukupnom stanovništvu će dostići 27,5%.

Povećanje obima staračkog, uglavnom ekonomski neaktivnog stanovništva, neminovno prouzrokuje povećanje lične i javne potrošnje, pre svega u domenu izdvajanja sredstava za zdravstveno, socijalno i penzijsko osiguranje.

Prema demografskim procenama doći će do daljeg produženja prosečnog ljudskog veka, što će dovesti do značajnijeg uvećanja broja starih lica, koja imaju 80 i više godina. Znatan broj starijih osoba će zbog iznemoglosti, bolesti i invalidnosti biti upućen i primoran na korišćenje odgovarajućih usluga socijalne, zdravstvene zaštite i drugih usluga, uključujući i obezbeđivanje nekih osnovnih životnih uslova. Pomenute procene zahtevaju dalji razvoj pojedinih sistema socijalnog obezbeđenja

stanovništva i ubrzano prilagođavanje specifičnostima životnih uslova i potreba koje se javljaju u starosti.

STRATEŠKI PRISTUP PROBLEMU STARENJA

Demografske projekcije o starenju stanovništva u budućnosti kao i ograničeni resursi društvene zajednice nameću potrebu za novim strateškim pristupom u praksi, kojim će se vratiti prvobitna, suštinska uloga i značaj ne samo porodice u podršci njenim starijim članovima, već i veća uloga socijalne zajednice, posebno u razvoju međugeneracijske solidarnosti. Svedoci smo neprilika življenja u kojima se afirmaše individualizam, borba za prestižom i sticanje materijalnog bogatstva. Pored toga, sa razvojem usluga socijalne i zdravstvene zaštite javile su se i tendencije pomeranja odgovornosti za brigu o starijima sa porodice na zajednicu. Uz to, ekonomski migracije dovode i do intenzivnijeg starenja porodica, posebno u ruralnim oblastima, ali i u pojedinim širim, ekonomski manje razvijenim područjima Srbije. Staračka domaćinstva postaju ranjava grupa, koja iziskuje više pažnje u kreiranju programa podrške porodici i poštovanje značajnih razlika ekonomске prirode, ali i kulturoloških, etničkih i drugih specifičnosti.

Društvena zajednica se u meri postojećih resursa i prakse angažuje u podršci porodici posredno – kroz različite oblike obezbeđivanja usluga starijim licima, pogotovo, materijalne. Zaštićena su prava starijih lica, koja nisu u stanju da obezbede sebi uslove za život, odnosno, nemaju srodnike koji su u obavezi da se o njima staraju. Međutim, nije dovoljno istaknuta, definisana, a ni razvijena, podrška porodicama koje brinu o svojim starijim, a posebno, zavisnim članovima.

Polazeći od činjenice da se prema demografskim podacima Srbija svrstava u najstarija društva u Evropi i svetu, neophodno je uvođenje prioritetnog strateškog pravca akcije, koji se odnosi na zahteve da se kvalitetno, drugačije, svestranije i angažovanije pristupa pitanjima starenja stanovništva.

Savremeni pristup starenju predviđa aktivnosti koje treba da povežu program ekonomskog, privrednog, kulturnog, socijalnog i urbanog razvoja na nivou lokalne samouprave i na republičkom nivou.

Strategija o starenju (2006: 38-43) predviđa i obezbeđivanje intenzivnijeg i bržeg razvoja mreže servisa i usluga socijalne i zdravstvene zaštite na lokalnom nivou uz unapređivanje kvaliteta pruženih usluga, veću dostupnost usluga porodicama koje brinu o ostarelim i zavisnim članovima, kao i starijim licima koja žive sama (staračka i samačka domaćinstva);

razvijanje mreže usluga kućnog lečenja i nege, različite usluge socijalne zaštite, a posebno usluge dnevnog boravka i pomoći u kući.

U smislu povećanja broja i poboljšanja kvaliteta usluga za stare angažuju se vladine i nevladine organizacije u obezbeđivanju koordinacije i intenzivnije saradnje između različitih sistema zaštite u javnom sektoru, usluga neprofitnog sektora, usluga privatnog sektora, porodice, odnosno, srodnika, prijatelja, suseda, u organizovanju i pružanju usluga starijim i obolelim starijim licima.

Radi obezbeđenja sigurnijih uslova za život starih neophodno je i unapređenje naučnih istraživanja radi praćenja trenda starenja stanovništva i sadržaja i oblika implementacije različitih dostignuća. Zato je neophodno:

- praćenje i implementacija ostvarivanja naučnog uvida realizacijom više istraživačkih projekata o nedovoljno istraženim problemima:
 - a) oblicima diskriminacije, zanemarivanja i porodičnog nasilja u populaciji starijih lica;
 - b) pitanjima socijalne uključenosti, odnosno, specifičnostima života starijih lica, posebno ranjivih grupacija - siromašnim porodicama starijih lica, starijim ženama, starijim invalidnim licima, starijim pripadnicima etničkih manjina, uključujući i specifičnosti života starijih lica u određenim područjima Republike - veliki gradovi, seoska, planinska, nerazvijena područja i slično;
- Uspostavljanje kontinuiteta naučnih i stručnih aktivnosti praćenjem i evaluativnim istraživanjima, s ciljem vrednovanja mera nacionalne i lokalne politike kroz ostvarivanje Strategije o starenju, ispitivanja nivoa i efekata primene određenih zakonskih propisa, odnosno, efekata preduzetih mera u pojedinim određenim delatnostima javnog, nevladinog i neprofitnog i privatnog sektora; u tom kontekstu, uspostavljanje kontinuirane saradnje, podrške i razmene iskustava sa referentnim međunarodnim organizacijama i institucijama u sistemu Ujedinjenih Nacija, naučnim i drugim međunarodnim organizacijama i državama. Ovde treba napomenuti da uprkos prihvaćenoj koncepciji doživotnog obrazovanja, rezultati ostvareni u praksi pokazuju da nije postignut značajniji napredak. Ekonomski interes je obrazovanje u prihvaćenom konceptu "planirao" samo za polaznike srednjih godina kao i za neke programe obrazovanja deficitarnih zanimanja. Zanemaruje se činjenica da u proces doživotnog obrazovanja moraju biti uključene starije osobe, odnosno da permanentnog učenja i obrazovanja nema bez obrazovanja starijih lica.

- Promociju, podršku i podržavanje naučnog i stručnog pristupa kao odgovora na izazove starenja; specijalizacije, edukacije zaposlenih i obuke namenjene starijim licima, s ciljem da se popularisanjem znanja i promenom negativnih stavova o starenju i starosti obezbedi adekvatan doprinos u ostvarivanju ciljeva socijalog razvoja;
- Uspostavljanje kontinuirane saradnje, podrške i razmene iskustava sa referentnim međunarodnim organizacijama i institucijama doprineće unapređenju uslova za razvoj brige o starima, posebno onim koji su socijalno i humanitarno ugroženi.(Strategija, isto:43-44)

Usluge institucionalne i vaninstitucionalne zaštite razvijene su prvenstveno u većim gradovima i razvijenim sredinama, pa poseban problem predstavlja teritorijalna neujednačenost pružanja ovih usluga. Osnove za promenu ovakvog stanja predstavlja ideja deinstitucionalizacije i decentralizacije usluga socijalne zaštite, sa ciljem razvoja usluga za stare u lokalnoj zajednici. Položaj i stanje usamljenih samačkih i staračkih domaćinstava u napuštenim i opustošenim selima i naseljima je problem koji ne može da se dalje odlaže. Bojimo se da mnogi stari za ta bolja vremena nemaju vremena.

U mjerama za jačanje socijalne zaštite starih lica Strategije za smanjenje siromaštva (2003: 113-114) ističe se potreba za deinstitucionalizacijom pomoći u kući i u lokalnoj zajednici. Oblici takve pomoći mogu biti različiti:

- dnevni centri, koji nude podršku starim građanima dok su članovi njihovih porodica na poslu;
- dnevni rehabilitacioni centri, u kojima se pruža pomoć onima koji su napustili bolnice, a kojima je potrebno unapređenje funkcionalnih sposobnosti;
- lična pomoć u kući, koja obuhvata ishranu, ličnu higijenu, pranje odeće i čišćenje kuće, prevoz i slično
- medicinska pomoć u kući, namenjena bolesnim starim ljudima itd.

Prema Strategiji i iskustvima decentralizovanih sistema socijalne zaštite, ovi i srodnii oblici pružanja usluga imaju dve bitne prednosti u odnosu na smeštaj u institucije: stari ljudi ih preferiraju, jer tako ostaju u svojoj sredini, i jeftiniji su.

Važan strateški cilj Nacionalne strategije o starenju je unapređenje integracije starijih ljudi podsticanjem razvoja međugeneracijskih odnosa i ohrabrivanjem njihovog aktivnog uključivanja u zajednicu. Naročito su vidljive aktivnosti obezbeđivanja učešća svih starosnih struktura u kreiranju politike u lokalnoj zajednici u oblastima rada, obrazovanja, stanovanja, transporta, zaštite životne sredine, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i

slobodnog vremena kao i podsticanje organizovanja volonterskog rada u kome bi zajednički radili mlađi i stariji pomažući jedni drugima.

Podsticanje integracije starih u društvo moguće je kroz:

- informisanje starih (kampanje u medijima, specijalizovane emisije, brošure, novinski članci i živa reč, posebno za starija lica koja žive u samačkim domaćinstvima) o njihovim pravima i načinima njihovog ostvarivanja u oblasti penzijsko – invalidskog osiguranja, socijalne zaštite i drugim oblastima sa ciljem sprečavanja njihove diskriminacije;
- bogaćenje školskih programa sadržajama koji će obrazovati mlade o specifičnostima starosti, resursima starijih lica i njihovim specifičnim potrebama;
- obezbeđivanje učešća starijih lica u donošenju odluka kroz učešće u procesu odlučivanja u odgovarajućim organima i telima;
- promocija i podsticanje samoorganizovanja starijih lica sa ciljem da se kroz ove aktivnosti unapređuju različiti vidovi samopomoći, samozaštite i samopotvrđivanja u starosti (Strategija, isto:5-9).

Uz ciljanu pomoć siromašnim stariim osobama i podršku socijalnoj integraciji, decentralizacija je jedan od važnih ciljeva reforme sistema socijalne zaštite. Ideja je da centralna vlast prenese značajan deo svojih ovlašćenja na niže regionalne i lokalne organe vlasti u sferama planiranja, upravljanja i odlučivanja. Smatra se da centralizovani sistem socijalne zaštite prate problemi poput nedovoljne efikasnosti, sporosti promena, odsustva inovativnosti, nedostatka osjetljivosti na promene u okruženju itd. Osnovni cilj decentralizacije socijalnih službi je da se odgovori na nove probleme i krizu socijalne države, koja se vidi u birokratizaciji i neprilagođenosti socijalnih službi i socijalno zaštitnih mera potrebama građana. Dobra zamisao je da se potrebe zadovoljavaju i problemi rešavaju tamo gde i neposredno nastaju – u lokalnom okruženju. Decentralizacija dobija pravi smisao ako je praćena saradnjom sa privatnim sektorom, neprofitnim organizacijama, dobrovoljnim grupama i pojedincima u lokalnoj sredini. Na republičkom nivou se može organizovati samo pružanje jednog, manjeg broja, visokospecijalizovanih usluga. Bez obzira na kom nivou se usluga organizuje, lokalna samouprava iz svojih sredstava trebalo bi da finansira potrebe svojih građana.

Decentralizacija socijalne zaštite predviđena je i Strategijom razvoja socijalne zaštite (2005:10-11) na nivou:

- nadležnosti i sredstava na lokalnom nivou i
- razvijanjem mehanizama za učešće građana i korisnika u odlučivanju o sredstvima i načinima za zadovoljavanje potreba.

Pored decentralizacije, strateške pravce razvoja socijalne zaštite predstavljaju i izgradnja nove politike i zakonodavne aktivnosti, obezbeđivanje efikasnijih materijalnih usluga, obezbeđivanje kvalitetnih usluga u socijalnoj zaštiti i jačanje profesionalnih kapaciteta zaposlenih.

ZAKONSKI OKVIR

Prema preporukama OUN neophodno je uvođenje dimenzije starih u sve zakonske dokumente. Zakonski okvir je usklađen sa prethodno pomenutim Strateškim pravcima i dat je usvajanjem novog Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine.

Zakon predviđa:

- saradnju sa lokalnom zajednicom, drugim državnim institucijama, nevladinim i privatnim sektorom u formi sporazuma o saradnji;
- daje ovlašćenja institucijama lokalne samouprave da mogu osnivati institucije socijalne zaštite;
- omogućava da delatnosti u socijalnoj zaštiti ili pojedine usluge mogu vršiti u skladu sa zakonom udruženja, privredna društva, odnosno uvodi druge subjekte u socijalnu zaštitu kao pružaoce usluga;
- uvodi načela nediskriminacije, najmanje restriktivnog okruženja i celovitosti zaštite u odnosu na životno doba;
- jasno definiše kategoriju dnevnih usluga u zajednici (dnevni boravak, pomoć u kući, svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika u porodici i neposrednom okruženju), kao i usluge podrške za samostalan život. U skladu sa Zakonom, dnevne usluge obezbeđuje jedinica lokalne samouprave a usluge za samostalan život takođe lokalna samouprava, ako Zakonom nije predviđeno drugačije; usluge smeštaja u institucije ostaju na budžetu Republike Srbije;
- predviđa javnu nabavku usluga u socijalnoj zaštiti u kojoj ravnopravno učestvuju svi licencirani pružaoci usluga i
- propisuju se opšti uslovi za usluge i institucije, utvrđuju se poslovi Zavoda za socijalnu zaštitu, osniva Komora socijalne zaštite, utvrđuje rad inspekcije i proces licenciranja pružalaca usluga i akreditacije programa, definišu usluge koje se finansiraju iz budžeta i način utvrđivanja cena usluga, uz učešće korisnika ili srodnika prema jasnim kriterijumima.

Dakle, kao najčešći očekivani pozitivni efekti i inovacije Zakona navode se:

- veće materijalne nadoknade dobijaju višečlana domaćinstva, zatim ona u kojima su svi članovi nesposobni za rad, kao i samohrani roditelji, jednostavnije procedure koje omogućavaju i veći obuhvat građana merama materijalne pomoći;
- razvoj usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou gde će opštine i gradovi dobijati posebna sredstva iz budžeta za otvaranje dnevног boravka za decu sa smetnjama u razvoju, domova za stare i razvoj usluga pomoći u kući;
- mogućnost da ustanove socijalne zaštite otvore i privatna lica, uz prethodno licenciranje i redovnu kontrolu kvaliteta usluga;
- podsticanje hraniteljstva kako bi što više dece bez roditeljskog staranja napustilo institucije i
- Zakon uvodi nove grupe korisnika koje su u praksi socijalne zaštite do sada bile nedovoljno prepoznate, kao što su žrtve nasilja u porodici, zlostavljanja, zanemarivanja i samozanemarivanja, kao i trgovine ljudima. (Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011:4-66).

Treba istaći da se Zakonom uvodi ravnopravnost ponuđača socijalnih usluga, jača javno-privatno parnerstvo i partnerstvo sa nevladinim sektorom, i uvodi veću odgovornost nevladinih organizacija. Značaj novog zakona će biti veliki, ali će se njegov uticaj osetiti tek kada svi podzakonski akti, pravilnici i procedure uredi materiju i stupe na snagu. Sve predviđene zakonske promene teško je ostvariti u ekonomskoj krizi i u situaciji u kojoj se 90% usluga socijalne zaštite obezbeđuje iz budžeta.

Kao i u drugim oblastima, i na ovom polju, će proći vreme dok se ne stvore uslovi za funkcionisanje Zakona i osete vidni efekti za stariju populaciju.

INSTITUCIONALNA I VANINSTITUCIONALNA ZAŠTITA STARIH U PRAKSI

Pored razvijene institucionalne zaštite starih u koju spadaju: centri za socijalni rad, ustanove za smeštaj korisnika, ustanove za dnevni boravak i pomoć u kući, zdravstvene ustanove i službe i humanitarne organizacije, značajan oblik podrške dostojanstvenom starenju predstavljaju i vaninstitucionalni vidovi podrške starima. Institucionalna zaštita ima dugu tradiciju i utemeljenje u mreži institucija, socijalne zaštite i centri za socijalni rad imaju izuzetno odgovornu, složenu i značajnu ulogu u institucionalnom i vaninstitucionalnom sistemu socijalne zaštite. Centri predstavljaju bazičnu osnovu socijalne zaštite (domovi za stare i penzionere i stacionari za osobe

koje zahtevaju dugotrajnu negu i zbrinjavanje imaju veliku ulogu u okviru institucionalne zaštite a kućna nega i pomoć u kući i klubovi za stara lica u okviru vaninstitucionalne. Vaninstitucionalni oblici pružaju socijalnu integraciju starih, razvijaju međusobnu solidarnost i samopomoć u prirodoj sredini starih, koji ne menjajući svoj dom i lokalnu sredinu uz pomoć i podršku žive kvalitetnije.

Za razliku od ovakvih modela podrške u prirodnom okruženju, obuhvat institucionalnim uslovima društvene pomoći starijima opravdani su kada su njihove potrebe za zbrinjavanjem takve da se ne mogu zadovoljiti u lokalnoj zajednici (starenje ili lečenje, zdravstvena nega) i tada u takvim uslovima provode veći deo dana u dužem periodu. Pored usluga materijalne prirode (novčana pomoć ili potrebna materijalna dobra – lekovi, zimnica, odeća, obuća) savremeni vaninstitucionalni oblici podrške zasnivaju se na direktnim uslugama podrške socijalne i zdravstvene zaštite u vidu pomoći u kući i organizaciji socijalnog života (klubovi za stare). Važno je naglasiti da sve veću ulogu u vaninstitucionalnim uslugama imaju udruženja nevladinog sektora – humanitarna i verska udruženja čiji korisnici su najsiromašnije i socijalno izolovane stare osobe.

Strategija za smanjenje siromaštva pokazala je da više od 14% starijih od 65 godina ima potrebe za materijalnom podrškom.

Tabela 3: Siromaštvo starih lica prema tipu siromaštva

Tip domaćinstva	Stopa siromaštva
Staračko jednočlano domaćinstvo	13,7
Staračko dvočlano domaćinstvo	16,9
Mešovito domaćinstvo	13,8
Prosek	14,1

Izvor: Strategija za smanjenje siromaštva (2003) strana 111, AŽS

Prema publikaciji organizacije "Snaga prijateljstva - Amity", organizacije civilnog društva daju veliki doprinos u obezbeđivanju mogućnosti starijim ljudima da stare sigurnije i dostojanstvenije, kao i da učestvuju u socijalnom i ekonomskom razvoju društva. Samo u oko osam penzionerskih organizacija, članica klastera/koalicije, okupljeno je više od 400.000 penzionera, dok one OCD koje direktno pružaju usluge starima imaju više od 30.000 korisnika, od kojih najveći broj njih živi u siromaštву (Satarić, 2008:4).

ZAKLJUČAK

Demografi navode brojne razloge povećanog broja starih u Srbiji: socio-ekonomske promene i ekonomska stagnacija zbog koje su mlađi emigrirali, pogotovo devedesetih godina, u druge zemlje, ratovi u okruženju i izbeglištvo, propadanje preduzeća, povećanje nezaposlenosti i siromaštva, što se odrazilo i na pad nataliteta

Koliko smo brzo ostarili pokazuju podaci Republičkog zavoda za statistiku po kojima je 1953. godine prosečna starost bila 29,4 a učešće starijih od 60 godina u ukupnom broju bilo je 9,2% dok je 2002. prosečna starost bila 40,2 a učešće starih 23,1%. Ispred Srbije su: Japan, Nemačka, Italija, Finska i Bugarska a slede je Hrvatska, Belgija... Starost od poodavno nije samo lični ili porodični problem nego društvena pojava koja privlači pažnju savremenog sveta, počev od razvoja penzionog sistema, različitih državnih i humanitarnih službi i institucija za pružanje pomoći ostarelim, do razvijanja univerziteta za tzv. treće doba, koji bi trebalo da ukazuju na pozitivnu promenu položaja starih ljudi. Stoga problemi starosti postaju značajna društvena pojava koja zaokuplja pažnju mnogih nauka: demografije, sociologije, psihologije, krivičnog prava, socijalne politike, kriminologije, viktimologije, gerijatrije, gerontologije i dr.

U proteklih dvadesetak godina u društvenim uređenjima i privredama tzv. socijalističkih zemalja Evrope, koje slede zbivanja u širem međunarodnom okruženju, dešavaju se promene koje imenujemo - tranzicijom. Reč je o složenim društveno-političkim, socio-ekonomskim, obrazovno-kulturnim promenama s brojnim, nažalost i negativnim, posledicama (nezaposlenost, nesigurnost radnog mesta, osiromašenje na jednoj i brzo bogaćenje na drugoj strani, opadanje životnog standarda, kriza društvenih službi i krivičnopravnog sistema i sl.). Sve navedene promene imale su uticaj na stare ljude koji postaju ili se doživljavaju kao teret porodice i društva.

Nije isto biti star danas, i ne više od dvadesetak godina ranije. Stari, u ovim našim tranzisionim vremenima, sebe doživljavaju kao gubitnike i kraj života provode u siromaštvu, samoći i praznih ruku. U ekonomsko-socijalnom smislu racionalan odgovor na porast broja starih je izgradnja strategije održivog ekonomskog rasta i socijalnog razvoja, koja će paralelno povećavati resurse dostupne za brigu o starima i smanjivati nezaposlenost i siromaštvo. Neophodan je strateški pristup i brži razvoj mreže servisa i usluga socijalne i zdravstvene zaštite na lokalnom nivou. Neophodno je istaći da su problemi starih odraz, s jedne strane, mogućnosti i potreba koje donosi proces starenja, a, s druge strane,

društva koje odgovara na njih. U tim relacijama treba proučavati, istraživati i pronalaziti izlaze i rešenja, zakonodavna i šire društvena, kako bi sigurnost života u starosti dostigao nivo savremenih društava, u kojima je glavni problem kako će stariji ljudi prebroditi tzv. penzionerski šok.

Bez popravljanja opštег stanja, prvenstveno stvarnih, realnih društveno-ekonomskih mogućnosti i izgradnje društvenih vrednosti teško se mogu očekivati i promene, i pored donesenih Strategija i Zakona o socijalnoj zaštiti i institucijama koje se brinu o starima.

Rešenje problema brige o starima iziskuje usklađivanja mogućnosti ekonomije i društva s jedne strane, s demografskim promenama s druge strane. Smanjenja siromaštva i socijalne izolacije, kao gorućih problema starih kod nas, ne može biti bez obezbeđivanja materijalnih uslova. Za nadati je se da će tada reforme socijalne zaštite sreći preći na dela.

REFERENCE

- (1) Knežić, B. (2003) Ugroženost prava na život starih ljudi, *Pravni život* br. 9, Beograd.
- (2) Matković, G. (2006) *Decentralizacija socijalne zaštite u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije,
- (3) Nacionalna strategija o starenju 2006-2015 (2005) Vlada Republike Srbije, Beograd
- (4) Pnev, G. (2005) *Srbija u prvoj polovini 21. veka - da li se može izbeći depopulacija i intezivno demografsko starenje?*, Beograd: Geografski fakultet,
- (5) Pnev, G., (2002) *Demografsko starenje u Srbiji, Evropi i svetu u drugoj polovini XX veka*, Šesti gerontološki kongres jugoslavije, Vrnjačka Banja
- (6) Satarić, N. (2008) *Kako organizacije civilnog društva doprinose razvoju vainsitucionale zaštite starijih – primeri dobre prakse*, Snaga prijateljstva – Amity, Beograd
- (7) Srbija 2020: Koncept razvoja Republike Srbije do 2020. godine (2010) Kancelarija predsednika Republike Srbije, Nacrt za javnu raspravu
- (8) Strategija razvoja socijalne zaštite (2005) Vlada Republike Srbije, Beograd
- (9) Strategija za smanjenje siromaštva (2003) Vlada Republike Srbije, Beograd

- (10) *The Madrid International Plan of Action on Ageing. Guiding Framework and Toolkit for Practitioners & Policy Makers* (2008)
United Nations, New York
- (11) United Nations, Population Division (2002). *World Population Aging: 1950-2050*, United Nations. New York
- (12) Venne, R., *Mainstreaming the concerns of older persons into the social development agenda.* www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/mainstreaming/positionpaper.pdf
- (13) Vodič kroz strategiju Evropa 2020 (2011) Evropski pokret u Srbiji, Loznica
- (14) Zakon o socijalnoj zaštiti "Službeni glasnik RS" br. 24/2011 od.
31.03.2011. godine

SOCIAL PROTECTION AND ELDERLY CARE

Extended lifetime and retirement are determining the position of elderly in contemporary. We are far from conditions in which everyone, with no difference of age, sex, education and place of residence could spend life in safety of no risks. We live in time of great political and economical crisis and changes in which entire categories of population, especially elderly, are in risks of poverty, sickness, loneliness and vulnerability and are not able to cope without assistance of their families and social institutions. In Serbia, care of elderly was traditionally duty of the family with intergenerational care character, frequently families are no longer in possibility to bear this care alone. Many elderly live alone or just in elderly households since their youths have left the country looking for better life in last two decades. New elected laws and strategies regarding slenderly care are effort to aid people of "third life time" through residential and alternative (community) forms of care. This paper presents forms of elderly care, stressing importance of more efficient firms of aid in support in community, in process of integration of elderly in society. Residential care should be regarded as last option for those that need permanent medical care and assistance. Problem of elderly is important social phenomena that requires professional assistance of gerontologists, sociologists, social workers, criminologists, psychologists etc.

KEY WORDS: elderly / elderly care / strategy of development / residential care / alternative forms of care / care in local community / decentralization / social care

UTICAJI EKOLOGIJE NA TEORIJE O KRIMINALITETU*

Vera Batanjski*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Proučavanjem kriminaliteta naučnici društvenih nauka su koristili saznanja i iz prirodnih nauka, kao što je biologija i njene naučne discipline. Ekološka teorija je nastala kao pokušaj objašnjenja nastanka kriminaliteta, koristeći se saznanjima iz ekologije i to odnosima kompeticije i simbioze i uticajima koje fizička i socijalna sredina imaju na čoveka. Posmatrajući odnose koji postoje između životinjskih populacija u prirodnom ekosistemu, vršeno je poređenje sa ponašanjem ljudi u gradu. Tako je nastala Čikaška (ekološka) škola, čiji su predstavnici, između ostalih: R. E. Park i E. V. Bardžes. Polazeći od Darvinove "borbe za opstanak", oni su prepoznali pet radikalno raspoređenih zona u gradu Čikagu, veoma sličnih šumskom ekosistem, pa je validnost, slabosti i korisnost ovog shvatanja predmet ovog rada.

***KLJUČNE REČI:** kriminalitet / ekologija / ekosistem / grad / kompeticija*

UVOD

Već više vekova je proučavanje kriminaliteta privlačilo pažnju mnogih naučnika u društvenim naukama. Zbog toga su se pojavile i razne teorije, koje, svaka za sebe, pokušavaju da objasne i definisu uzrok ove pojave. Budući da je čovek prirodno biće i da se njime, kao takvim, najviše bavi biologija i njene naučne discipline, veliki broj teorija o kriminalitetu je

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: vera.batanjski@gmail.com

zasnovan upravo na biološkim osnovama, odnosno, saznanjima te nauke. Te teorije su, inače, u kriminologiji poznate kao biološke teorije, počev od hereditarne, glandularne, konstitucionih teorija od kojih je najpoznatija Lombrozova, pa sve do rasnih teorija. Međutim, biološka saznanja su uticala i na druge teorije o kriminalitetu, pa nije čudno da je i jedna od tih teorija, koja se razvila dvadesetih godina prošlog veka (Nikolić, 2000:143), Ekološka teorija. Ova teorija se, inače, u kriminologiji svrstava u podgrupu socioloških i sociološko – antropoloških teorija, iako su osnove za njen postavljanje zapravo u biološkim naukama koje se bave simbiozom živih bića i prostora u kojem žive. Sama teorija se, analogno, oslanja na socijalnu komponentu nastanka kriminaliteta u simbiozi ljudi koji kao i biljke i životinje, voljno ili nevoljno, žive na jednom prostoru, povezujući ga sa samom društvenom struktukom ili sa procesom kriminalizacije ličnosti (isto, 132). Ekološka teorija, stoga, kriminalitet objašnjava polazeći od uslova i uticaja fizičke i socijalne sredine ljudi (isto, 143).

OSNOVE I SMISAO EKOLOŠKE TEORIJE

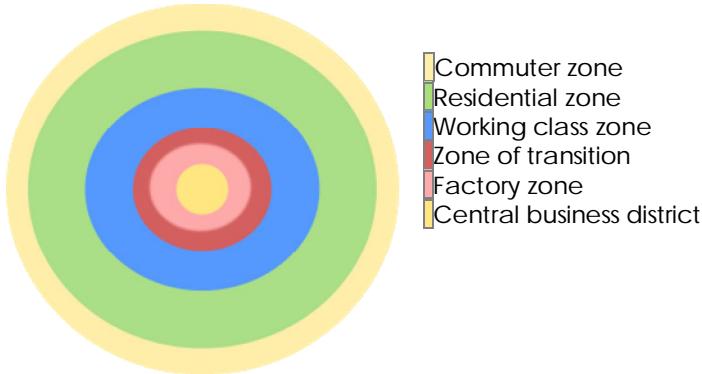
Ljudi se, kao i sva druga živa bića, uvek prilagođavaju sredini u kojoj žive ili žele da žive. Pri tome su u izboru staništa više ili manje aktivni, pokušavajući da u odabiru prevaziđu sve faktore koji ih ograničavaju, te su po tome, zbog mogućnosti kretanja, sličniji životinjama nego biljkama. Međutim, u osvajanju pogodnog mesta za život i kod ljudi dolazi do izražaja ono što je čuveni evolucionista Čarls Darwin definisao kao "borba za opstanak", a to se najbolje primećuje kroz intenzivno nastanjivanje gradova u poslednjih nekoliko decenija. Gradovi se danas shvataju kao najpogodnija staništa za život ljudi i stoga su gusto naseljeni. To je sredina u kojoj se mogu naći po kvalitetu i kvantitetu najpogodniji resursi. Težeći da dođe do tih resursa, čovek kao jedinka stupa u razne odnose sa drugim jedinkama iste vrste i iz tih odnosa se razvijaju razni oblici ponašanja.

Proučavanjem odnosa među jedinkama iste i različitih vrsta, kao i samih vrsta i životne sredine bavi se ekologija, kao biološka nauka. Usled nekih sličnosti u ponašanju i pokazivanju istih ili sličnih odgovora na uticaje životne sredine, na primer, nekih životinjskih vrsta, često se upoređuje ponašanje životinja, odnosno upoređuje se ponašanje čoveka, kao životinske vrste na vrhu evolucione lestvice sa ostalim vrstama životinja.

Darvin je, prihvativši stav Tomasa Maltusa da je "prirodni svet, svet borbe", proširio svoju ideju "borbe za opstanak". Prema Maltusu, važnu ulogu u prirodi ima kompeticija između jedinki iste vrste za ograničene resurse životne sredine. Darvin je objasnio da izraz "borba za opstanak"

upotrebljava u širem smislu, koji uključuje međusobnu zavisnost i život jedinke i sposobnost da daje porod (Tucić, 2003:38). Danas Darwinova teorija evolucije nije prihvaćena kao važeća za objašnjenje svih evolucionih procesa, već je to jedinstvena teorija evolucije, nastala u prvoj polovini XX veka, koja je nazvana "nova sinteza" ili "sintetička teorija evolucije" (isto, 47). Međutim, za objašnjenje nekih oblika ponašanja ljudi koje opisuje Ekološka teorija, može se primeniti Darwinova "borba za opstanak", ali onako kako ju je Maltus opisao.

Tako je mislio i američki kriminolog Robert Ezra Park, objašnjavajući simbiozu ljudi sa fizičkom sredinom i društvenim institucijama. Smatrao je da su najizrazitija mesta takvog ljudskog življenja gradovi. U njima su najvidljiviji rezultati borbe za resurse (Nikolić, 2000:143). Drugi poznati kriminolog, iz grupe sledbenika ove teorije (tzv. ekologisti) Ernest Votson Bardžes (Ernest Watson Burgess), izveo je istraživanje u gradu Čikagu i osnovao teoriju o "radijalnoj ekspanziji" gradova. On je utvrdio postojanje pet, skoro jasno izdvojenih i radijalno raspoređenih zona u gradu Čikagu. Te zone su centralna poslovna zona, zatim tranzitna - prelazna (industrijska zona u kojoj su loši uslovi za stanovanje), zatim zona za stanovanje radničke klase, dalje je bolja, stambena i na kraju prigradska zona.

Slika 1. Bardžesov model koncentričnih zona¹

"...Bardžes je istakao tranzitnu zonu kao međuprostorno područje i nesreću dinamičkog razvojnog procesa, pošto se tu nalaze oni pobedjeni i deplasirani u suparničkoj borbi. Zbog toga se tu i može očekivati da će se pojavitи porok i kriminal!" (Nikolić, 2000:144).

¹ (Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Burgess_model1.svg)

Pristalice Ekološke (Čikaške) škole su, inače, grad posmatrale kao celinu, u smislu raspodele i organizovanja zona različite namene, tj. njegovog organizovanja i funkcionisanja kao ekosistema. Pri tom su pošli od fizičkih faktora koje su smatrali ključnim u funkcionisanju, kao i od ekološkog odnosa – simbioze, primenjujući znanja i oslanjajući se na neke obrasce organizovanja životinjskih populacija u prirodnim ekosistemima. Kompeticija je ta koja čini osnovu za shvatanje društvenog poretku koji prevazilazi individualnu vrstu, te se smatra da je društvo zasnovano više na biološkoj, nego na kulturnoj osnovi. Oni smatraju da borba industrije i trgovine da se zauzme strateška lokacija, određuje, na duži rok, glavne crte ljudske zajednice (Vujović, 1988:16), a to su i glavni faktori u kojima su tražili uzrok nastanka kriminala.

Kriminolozi koji podržavaju Ekološku školu ističu tranzitnu zonu kao najvažniju, tj. kao onu zonu u kojoj dolazi do pojave kriminalnih oblika ponašanja. Najpričutnije poređenje za ovakvo shvatanje bilo bi, na primer, upoređivanje ljudske populacije u gradskom ekosistemu i populacije vukova (*Canis lupus L.*) u šumskom ekosistemu. Na taj način se može doći do nekih izvođenja i pretpostavki o nastanku kriminala u ljudskoj populaciji. Ova životinjska vrsta (vuk) je uzeta kao primer, jer su lako vidljivi veoma dinamični odnosi koji su kod vukova izraženi na granicama teritorija dva ili više čopora. Takav je, po Čikaškoj školi, slučaj i u tranzitnoj zoni u urbanoj sredini, u kome su intenzivnije sve ljudske aktivnosti.

Socijalna organizacija vukova je takva da žive u grupama, i to u čoporima od po čak 20 jedinki. Njihov društveni život u grupama određuje veličina plena, ali najviše zajednička odbrana teritorije (Macdonald, 2004:233), društvena briga o podmlatku, suparništvo sa susednim grupama i dr. (Op. cit. 40). Ako se pak uporedi grad kao ekosistem i neki šumski ekosistem u kome živi vuk, mogu se naći samo neke istovetnosti u oblicima ponašanja. Pri tome, ne sme se zaboraviti da je ponašanje vukova uvek određeno instinktom, koji je pored učenja nekih obrazaca ponašanja za preživljavanje, jedini koji određuje ponašanje vukova, kao i svih životinjskih vrsta.

Ukoliko posmatramo organizovanost ljudi u gradovima u odnosu na stanovanje i aktivnosti po gore definisanim zonama i organizovanost vukova u čoporima u šumi, možemo porebiti međusoban uticaj ljudi u tranzitnoj zoni, sa međusobnim uticajem vukova u međuzoni između dve obeležene teritorije dva čopora. Tranzitna zona u gradovima je međuprostorna prelazna zona, koja predstavlja prelaz između poslovne i stambene zone. Može se reći da u ovoj zoni postoje nestalni, odnosno veoma promenljivi ekološki faktori, koji utiču na način ponašanja ljudi. Oni koji nastanjuju ovu prelaznu zonu se mogu podeliti u dve grupe. Prvi su oni

koji teže da pređu u radničku zonu, kao bolju za stanovanje ili četvrtu, stambenu zonu, nastanjenu uglavnom licima koja se bave profesionalnim zanimanjima (Nikolić, 2000:144). Drugu grupu čine ljudi koji nisu uspeli da ispunе uslove da ostanu u zonama boljim za život, pa su kao "odbačeni" došli u tranzitnu zonu i u njoj pokušavaju da se ostvare. S obzirom da je ova sredina veoma dinamična, većini je teško da se brzo prilagodi. Zato se ovde češće nego u drugim zonama dešavaju takvi vidovi ponašanja koji odstupaju od pravila propisanih zakonom, pa se definišu kao kriminalni. U svim ostalim zonama, koje je definisao Bardžes, sredinski faktori su jasnije definisani i ne menjaju se konstantno ili bar ne često i brže od mogućnosti prilagođavanja stanovnika, pa je život u njima mirniji i izvesniji.

Ovde se može napraviti poređenje sa međuprostorom dva čopora. Kolika je teritorija jednog čopora umnogome zavisi od produktivnosti životne sredine, prvenstveno od dostupnosti hrane. To može biti od 150 do čak 40 000 km² (Makdonald, 2005:45). U okviru te teritorije, život je relativno miran, odnosno definisan je kako samim sredinskim faktorima, tako i vodom čopora, koji održava red, odlučuje gde će se loviti i dr. Svaka jedinka u čoporu ima svoju hijerarhijski definisanu ulogu, koja nije stalna i za koju se bori. Ipak, shvatanje ovakvog dostizanja hijerarhijske organizacije je prevaziđeno i smatra se da postoji samo kod vukova u zarobljeništvu². Svaki čopor obeležava svoju teritoriju mirisnim oznakama. Gustina mirisnih oznaka je u graničnim područjima dva puta veća nego na ostalim delovima teritorije. Ovo omogućava svakom članu čopora da prepozna periferiju svog areala. Ovakvo obeležavanje je korisno, jer svaki član čopora teži da izbegne opasnost od slučajnog upada u negostoljubivo susedstvo, koje je opasno. Ipak, sukobi između čopora se dešavaju. Jedinke svakog čopora patroliraju granicom svoje teritorije (Makdonald, 2005:45). Kako se čopori kreću, u potrazi za boljim uslovima, tj. kvalitetnijim resursima, ulaze u međuprostor, kao i na teritoriju drugog čopora. Tada dolazi do sukoba.

Stupanje u kontakt između jedinki koje pripadaju različitim grupama je dinamičnije, različitije i zato zanimljivije za posmatranje i praćenje, nego kontakt koji ostvaruju jedinke iste grupe. Jedino ako sukobe, odnosno borbu između svih jedinki vukova različitog čopora definišemo kao kriminalni oblik ponašanja, onda je jasno zašto je on učestaliji u međuprostoru. I u okviru jednog čopora postoje borbe za bolje mesto u hijerarhiji, ali se to dešava jednom godišnje i ubrzo potom se uspostavlja relativni mir (Makdonald, 2005:45).

² (Izvor: <http://www.npwrc.usgs.gov/resource/mammals/alstat/alpst.htm>)

U gradu, među članovima ljudske populacije koji pripadaju jednoj zoni postoje kriminalni oblici ponašanja. Ali, u tranzitnoj zoni, gde je veća neizvesnost za lagodan život, kao i u međuprostoru dva čopora vukova, češći su sukobi, odnosno kriminalni oblici ponašanja.

Samo u ovakvoj paraleli, definišući kao kriminalno ponašanje sukobe dve jedinke vukova iz dva čopora, može se konstatovati zašto dolazi do pojave kriminala u tranzitnoj zoni po Ekološkoj teoriji i kako to fizički uslovi definišu. Naravno, u populaciji vukova ne postoji kriminalno ponašanje, sve je definisano instinktom i evolutivnim prilagođavanjem vrste, iz koje nastaju definisani oblici ponašanja koji se uče i prenose sa roditelja na potomstvo. Da li, onda, ekološkim parametrima i pristupima možemo da objasnimo uzroke za kriminalno ispoljavanje pojedinaca ili je to samo delimično moguće?

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Bardžesov model koncentričnih zona je prvi koji opisuje distribuciju socijalnih grupa unutar urbanog područja³. On je pošao od geografsko – ekonomske *Bid Rent* teorije⁴. Ova se teorija bazira na profitu, tj. na tome da su bogati građani spremni da plate mnogo za zemljište u centru grada, jer bi u toj zoni, zbog velikog broja posetilaca, svaki biznis bio uspešan. Model koncentričnih krugova je (negativno) kritikovan, jer se smatra da po njemu ne funkcionišu gradovi van Sjedinjenih Američkih Država, naročito davno nastali gradovi sa burnom istorijom. Čak i u SAD – u ne postoji gradovi sa jasno definisanim zonama⁵. Primenjujući Čikašku školu i Bardžesove koncentrične krugove na današnju organizaciju gradova, takođe se može konstatovati da nema organizovanosti po modelu koncentričnih zona, u smislu postojanja jedne centralne poslovne zone, niti radikalnog širenja. Suprotno centralnoj radikalnoj ekspanziji Čikaške škole je Los Andeleska škola, koja opisuje postmodernu viziju u kojoj su periferne urbane zajednice dominantne u odnosu na gradski centar⁶. Gradski centri, ako uopšte i nastanu, pojavljuju se kasnije i kauzalnost se dešava od periferije ka tom centru (Dear and Dahmann 2008:270).

U odnosu na uređenost grada Beograda i prigradskih opština, ne bi se mogla primeniti ni jedna od dve pomenute teorije, u potpunosti. Gradske

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Concentric_zone_model

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Bid_rent_theory

⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Concentric_zone_model

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Los_Angeles_School

zone ukazuju na to da je samo donekle jednakov vrijedna i Čikaška i Los Andeleska škola.

Razvoj GO Novi Beograd je doveo do osnivanja Centralne zone, koja je sada vodeća u biznisu u čitavom gradu. Još uvek postoji stari gradski centar, koji se može definisati kao kulturno – istorijski, ali, je takođe i administrativni i biznis centar. Građani upravo ovu zonu smatraju centrom (Trg Republike i širi centar) i još uvek ga tako zovu. Moguće je da je to zato što je grad Beograd, u odnosu na druge metropole, relativno mali. Veliki gradovi imaju više Centralnih zona⁷.

Beogradska naselja Dedinje i Senjak, na primer, se mogu smatrati perifernim zonama, u odnosu na ono što se smatra centrom. To su bogata naselja, sa velikim stambenim kućama. Njihovom razvoju je doprinela Košutnjaka šuma, koja pruža kvalitet stanovanju. Međutim, i ova naselja nisu na periferiji, jer se grad znatno proširio, u poslednjih nekoliko decenija. Iako je u svetskim metropolama trend da su naselja bogatija na periferiji, u Beogradu to nije uvek slučaj. Ovde je bogato stanovništvo nezonalno naseljeno.

Zbog oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, mnogo ljudi je migriralo ka glavnem gradu Srbije. Prigradska naselja su tada nicala velikom brzinom, i uglavnom su infrastrukturno neuređena. Tako su ova područja, koja su u Generalnom planu Beograda 2021⁸ nazvana "spontano nastali blokovi" većinom nelegalizovana, bez vodovoda i kanalizacije⁹.

Može se reći da bi tranzitne zone u Beogradu, bile upravo naselja nastala velikom brzinom, često sa nelegalizovanim objektima, kao što su Altina, Ledine, Kaluđerica i druga. Nabrojana naselja se nalaze na periferiji grada Beograda, što se ne podudara sa položajem tranzitne zone Čikaške teorije. Ne treba zaboraviti da je ova teorija nastala početkom XX veka, a od tada su svi gradovi pretrpeli promene, pa je nemoguće naći grad koji potpuno odgovara rasporedu Bardžesovih zona. Prema Los Andeleskoj školi, periferna naselja bi trebala da budu izuzetno povoljna za stanovanje i dominantna u odnosu na gradske centre. U Beogradu to nije slučaj, pa u glavnem gradu, kao i u ostalim gradovima Srbije, i dalje važi pravilo da bogati sugrađani žive ili žele da žive u centru grada. Naravno, druga bogata naselja ne izostaju.

Uzroci pojave kriminala u tranzitnoj zoni u gradovima se mogu objasniti nestabilnim uslovima i veoma promenljivim faktorima spoljašnje sredine.

⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Central_business_district

⁸ <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1126>

⁹ http://www.beograd.rs/documents/plan2021/d_08_post_stanovanje.jpg

Nestalni uslovi omogućavaju pritisak negativnih faktora na populacije, pa tako i na ljudsku u prelaznoj zoni. To uzrokuje intenzivnije kretanje stanovništva, te čećše stupanje u kontakte. U prelaznoj zoni je, prema nekim autorima, slabija društvena kontrola (Nikolić, 2000:144), a kako je i aktivnost jedinki veća, pa su i koakcije brojnije, čećše nastaju i kriminalni oblici ponašanja. Zato osećaj pripadnosti jednoj zajednici, koja ima svoju specifičnu mikroklimu i pored kompeticije, stvara osećaj sigurnosti. To je kod vukova instinkтивno određeno, a kod čoveka i svesno. U tranzitnoj zoni gradova, kao i u međuprostoru teritorija dva čopora, ovakav osećaj se gubi i kompeticija je najizraženija.

Čikaška škola je fokusirana na čovekovo ponašanje, koje je određeno socijalnom strukturon i fizičkim faktorima životne sredine, više nego na genetičke i individualne karakteristike. Prema ovoj školi, prirodno okruženje koje naseljava zajednica je glavni faktor u oblikovanju ljudskog ponašanja. Ali, zbog postojanja svesti i individualne psihologije svakog ljudskog bića, što nije slučaj kod životinja, ne može se prihvati Ekološka teorija za objašnjenje nastanka kriminala, jer životinje instinkтивno reaguju ili uče i usvajaju obrasce ponašanja. Ukoliko se pak traži sličnost u ponašanju ljudi u gradovima i, na primer, vukova u šumama, može se zaključiti da postoji velika podudarnost u smislu posmatranja odnosa kompeticije. Tako se može objasniti i socijalna organizacija, uzimajući u obzir samo fizičke uslove životne sredine. Ovo, međutim, ne objašnjava i pojavu kriminala, zbog čega je Ekološka teorija odbačena, jer objašnjava da je najvažniji uzrok pojave devijacije i kriminaliteta u prelaznoj zoni fizička sredina i destrukcija normi u njoj (Nikolić, 2000:145). Međutim, primenjujući znanja iz ekologije bolje se može objasniti sama socijalna organizacija ljudi u gradovima, kroz obrasce ponašanja životinjskih populacija, kompeticije i simbioze, kao odnosa koji postoje među svim živim bićima, nego ako tražimo samo uzroke pojave kriminala.

Sa ekološke strane posmatrano, postoji klasifikacija staništa, koja je obuhvatila i urbana područja. Podela je urađena u odnosu na biljne i životinjske zajednice i abiotičke faktore¹⁰. Znajući da je čovek nezaobilazni stanovnik grada i deo prirodne ili veštačke sredine, možemo u odnosu na to kakva su staništa prema EUNIS klasifikaciji, definisati i kvalitet ljudskog života. To je tema (hipoteza) o kojoj treba razmišljati, jer bi, možda dala još jednu teoriju o socijalnoj organizaciji ljudske populacije u gradovima, uzimajući u obzir fizičku komponentu za klasifikovanje.

Trebalo bi nastaviti istraživanje u smeru raspodele stanovništva u gradu, u odnosu na staništa kako ih klasificuje EUNIS, ali to ne bi u potpunosti

¹⁰ <http://eunis.eea.europa.eu/about.jsp>

doprinelo objašnjavanju nastanka kriminala, s obzirom da se, opet, kao i kod Ekološke teorije, posmatraju prvenstveno fizički faktori sredine.

Ekološka teorija se, zbog toga, može prihvati samo sa rezervom, kao deo objašnjenja nastanka kriminala, kada se razmatraju fizički faktori životne sredine koji do toga dovode.

REFERENCE

- (1) Dear, M. and Dahmann, N.(2008) *Urban Politics and the Los Angeles School of Urbanism*, *Urban Affairs Review* 44(2): 266-279.
- (2) http://en.wikipedia.org/wiki/Bid_rent_theory (Last modified on 29 August, 2010)
- (3) http://en.wikipedia.org/wiki/Central_business_district (Last modified on 2 February, 2011)
- (4) [http://en.wikipedia.org/wiki/Chicago_school_\(sociology\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Chicago_school_(sociology)) (Last modified on 8 January, 2011)
- (5) http://en.wikipedia.org/wiki/Concentric_zone_model (Last modified on 15 January, 2011)
- (6) http://en.wikipedia.org/wiki/Ernest_Burgess (Last modified on 19 November, 2010)
- (7) http://en.wikipedia.org/wiki/Los_Angeles_School (Last modified on 22 January, 2011)
- (8) http://en.wikipedia.org/wiki/Social_disorganization_theory (Last modified on 15 December, 2010)
- (9) <http://eunis.eea.europa.eu/about.jsp>
- (10) <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1126> (Izmena: 06. 05. 2008)
- (11) http://www.beograd.rs/documents/plan2021/d_08_post_stanovanje.jpg (Izmena: 06. 05. 2008)
- (12) <http://www.npwrc.usgs.gov/resource/mammals/alstat/alpst.htm> (Last modified on 3 August, 2006)
- (13) Makdonald, D. (2005) *Enciklopedija sisara* 1. Novi Sad: Zmaj.
- (14) Nikolić, Z. (2000) *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Beograd: Narodna knjiga, Alfa
- (15) Sillero-Zubiri, C., Hoffmann, M. and Macdonald W. D. (2004) *Canids: Foxes, Wolves, Jackals and Dogs*, IUCN/SSC Canid Specialist Group, Gland, Switzerland and Cambridge, UK
- (16) Tucić, N. (2003) *Evoluciona biologija*, Beograd, NNK INTERNATIONAL.
- (17) Vujović, S. (1988) *Sociologija grada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

IMPACTS OF ECOLOGY ON THEORIES OF CRIMINALITY

Studying criminality, scientists of social sciences have used the knowledge of the natural sciences, such as biology and its scientific disciplines. Ecological theory has emerged as an attempt to explain the occurrence of criminality by using the knowledge of ecology and the relationship between competition and symbiosis, and the impacts that physical and social environment have on humans. Observing the relationships that exist between animal populations in natural ecosystems, was used to compare the behavior of people in the city. This is how the Chicago (Ecological) School appeared, whose representatives, among others were: R. E. Park and E. W. Burgess. Starting from Darwin's "struggle for survival", they identified five radially arranged zones in the city of Chicago, very similar to the forest ecosystem, and the validity, weaknesses and usefulness of this concept, are the subject of this paper.

KEY WORDS: *criminality / ecology / ecosystem / city / competition*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2011/ Vol. XXX / 1-2 / 317-332

Originalni naučni rad
UDK: 347.789(497.11)
343.211.3(497.11)

KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA AUTORSKOG PRAVA

Ana Jovašević*
Institut fur Kultur und Medien management
Freie Universität, Berlin

Stupanjem na snagu novog krivičnog zakonodavstva 2006. godine kao i autorskog zakonodavstva 2009. godine u Republici Srbiji je kvalitativno podignut nivo individualne, kolektivne, ali i krivičnopravne zaštite autorskog i srodnih prava. Tako Krivični zakonik je po prvi put u našoj zemlji po uzoru na druga uporedna zakonodavstva, ali i na osnovu standarda predviđenih međunarodnim pravnim aktima, sva krivična dela kojima se povređuju ili ugrožavaju autorska i sroдna prava (koja inače spadaju u prava intelektualne svojine) sistematizovao u posebnu glavu – glavu dvadeset, pod nazivom: "Krivična dela protiv intelektualne svojine". U osnovi novih zakonskih rešenja se nalaze odredbe novog Zakona o autorskom i srodnim pravima iz 2009. godine. Upravo o pojmu, karakteristikama i obeležjima najznačajnijeg krivičnog dela kojim se povređuju ili ugrožavaju autorska i sroдna prava (imovinska i neimovinska, dakle moralna, prava) iz člana 199. KZ – neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava sa teorijskog i praktičnog aspekta govori ovaj rad.

KLJUČNE REČI: zakon / autorsko pravo / sroдna prava / krivično delo / odgovornost / krivična sankcija

* Email: jovashana@ptt.rs

O INTELEKTUALNOJ SVOJINI UOPŠTE

Život savremenog čoveka počev od poslednjih decenija 20. veka se više uopšte ne može zamisliti bez intelektualne svojine¹, odnosno njenog korišćenja u svakodnevnom životu ljudi, odnosno u funkcionisanju privrede, u unutrašnjem i spoljnotrgovinskom poslovanju. Ovde se radi o vrednostima koje uživaju zaštitu ne samo u pojedinim državama, već i šire, u celoj međunarodnoj zajednici. Osnovu ovako široko i sveobuhvatno postavljene pravne zaštite intelektualne svojine čini niz međunarodnih standarda sadržanih u relevantnim međunarodnim dokumentima koji su doneti od strane:

- 1) Organizacije UN za prosvetu, nauku i kulturu (UNESCO)² i
- 2) Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO)³.

Naime, međunarodna zajednica je u proteklom periodu donela više relevantnih dokumenata kojima postavlja efikasan sistem pravnih standarda u pogledu sveobuhvatne i efikasne zaštite intelektualne svojine u celosti ili pojedinih njenih elemenata (segmenata)⁴. Te standarde⁵ su danas u najvećoj meri prihvatile sve savremene države u svom nacionalnom zakonodavstvu.

Intelektualnu svojinu⁶ (kao genusni pojam koji u svom konstitutivnom sadržaju obuhvata i autorsko pravo i druga srodnna prava) karakterišu dva elementa. To su:

- 1) nematerijalni (moralni, duhovni, intelektualni, neekonomski) elemenat i
- 2) ekonomski (privredna) funkcija koja obezbeđuje da subjekt zaštite ovog prava prisvaja materijalnu korist od njegove privredne eksploatacije.

Intelektualna svojina, dakle, obuhvata dve grupe dobara ili vrednosti. To su:

- 1) autorsko i srodnna prava (koja uređuje Zakon o autorskim i srodnim pravima) i

¹ V. Besarović, Pravo industrijske svojine i autorsko pravo, Beograd, 1984. godine, str. 16-23.

² I. Janev, Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-om, Beograd, 2010. godine, str. 57-69.

³ I. Janev, Statutarno uredenje međunarodnih organizacija, Beograd, 2009. godine, str. 229-248.

⁴ O pregledu brojnih međunarodnih konvencija koje postavljaju pravne standarde u oblasti uređenja i zaštite intelektualne svojine više : I. Janev, Svetska organizacija za intelektualnu svojinu, Beograd, 2009. godine, str. 46-178.

⁵ S. Jelisavac, M. Zirojević, Autorsko pravo i Svetska organizacija za zaštitu intelektualne svojine, Revija za evropsko pravo, Beograd, broj 2-3/2007. godine, str. 61-68.

⁶ V. Besarović, Intelektualna svojina – industrijska svojina, Beograd, 2005. godine, str. 78-92.

2) prava industrijske svojine. Ova prava, između ostalih, uređuju sledeći zakoni : 1) Zakon o žigovima, 2) Zakon o zaštiti topografija integrisanih kola i 3) Zakon o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna⁷.

U autorska i srodnja prava spadaju sledeća pravna dobra:

- 1) autorsko pravo,
- 2) pravo interpretatora,
- 3) pravo proizvođača fonograma,
- 4) pravo proizvođača videograma,
- 5) pravo proizvođača emisija i
- 6) pravo proizvođača baze podataka⁸.

U prava industrijske svojine spadaju sledeća prava:

- 1) patentno pravo,
- 2) pravo žiga,
- 3) pravo zaštite geografskih oznaka i porekla,
- 4) pravo uzorka i modela,
- 5) pravo zaštite topografija integrisanih kola,
- 6) pravo suzbijanja nelojalne konkurenkcije i
- 7) poslovna tajna (*know – how*)⁹.

Dakle, intelektualnu svojinu čini više intelektualnih dobara koja su nastala kao rezultat različitih ljudskih aktivnosti u oblastima umetnosti, nauke, tehnike i privrede. U okviru intelektualne svojine se tako razlikuju sledeće vrednosti. To su:

- 1) tvorevine i
- 2) pseudotvorevine.

Tvorevine su nematerijalne kreacije individualnog ljudskog duha. To su intelektualna dobra koja su rezultat duhovnog stvaralaštva kao psihičkog procesa za koji je sposoban samo čovek. Duhovno stvaralaštvo obuhvata psihičku obradu stvarnosti (materijalnog i duhovnog sveta) na jedan osoben, ličan način stvaraoca i nastanak određenog intelektualnog dobra

⁷ Svi navedeni zakoni su objavljeni u „Službenom glasniku Republike Srbije”, broj 104/2009.

⁸ Zakon o autorskom i srodnim pravima „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 104/2009

⁹ S. Marković, Pravo intelektualne svojine, Beograd, 2000. godine, str. 21-34.

(autorsko pravo, pravo interpretacije ili pronalazačko pravo). Pseudotvorevine su intelektualna dobra koja ne nastaju kao rezultat stvaralaštva sa individualnim duhovnim obeležjima jednog ili više ljudi, već nastaju kao plod ili kao funkcija privredne delatnosti određenog fizičkog ili pravnog lica (oznake za obeležavanje robe i usluga – robne i uslužne marke, geografske oznake porekla, fonogrami, emisije, baze podataka)¹⁰.

AUTORSKO PRAVO

1. Pojam i karakteristike autorskog prava

Videli smo iz prethodnih izlaganja da se u okviru intelektualne svojine po svom značaju, prirodi, ulozi i karakteristikama izdvaja autorsko pravo¹¹. Danas je u Republici Srbiji, na sličan način kao i u drugim evropskim državama, autorsko pravo uređeno posebnim Zakonom o autorskom i srodnim pravima. Ovaj zakon je donet sredinom decembra 2009. godine. To je prvi zakon Republike Srbije kao suverene države u ovoj oblasti. On je zamenio istoimeni zakon SR Jugoslavije.

Novodoneti Zakon o autorskom i srodnim pravima uređuje prava autora književnih, naučnih, stručnih i umetničkih dela, pravo interpretatora, pravo prvog izdavača slobodnog dela, prava proizvođača fonograma, videograma, emisija, baza podataka i pravo izvođača štampanih izdanja kao prava srodnog autorskog pravu, način ostvarivanja ovih prava i njihovu sudsku zaštitu (član 1. ovog zakona). Autorsko pravo se odnosi na pravni režim autorskog dela. Tako se autorsko delo u smislu člana 2. Zakona o autorskom i srodnim pravima¹² definije kao originalna duhovna tvorevina autora izražena u određenoj formi bez obzira na njenu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njenu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njene sadržine.

Na sličan način pojam i karakteristike autorskog dela¹³ određuje i Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima Republike Hrvatske iz 2003. godine¹⁴. Prema ovom zakonskom rešenju, prema članu 5. autorskim delom se smatra originalna tvorevina iz književnog, naučnog ili umetničkog

¹⁰ K. Damjanović, Z. Marić, Intelektualna svojina, Beograd, 2008. godine, str. 113-126.

¹¹ J. Mitrović, Ž. Radojković, Autorsko pravo i pravo industrijske svojine, Beograd, 1976. godine, str. 45-59.

¹² "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 104/2009

¹³ I. Haneberg, Autorsko pravo u Hrvatskoj, Hrvatski patentni glasnik, Zagreb, broj 6/1995. godine, str. 1421-1427.

¹⁴ "Narodne novine Republike Hrvatske", broj 167/2003 i 79/2007

područja koja ima individualni karakter bez obzira na način i oblik izražavanja, vrstu, vrednost ili namenu ako zakonom nije drugačije određeno¹⁵. Ovako određeno autorsko pravo (član 13. ovog zakona) sadrži sledeće elemente: 1) moralna prava autora, 2) imovinska prava autora i 3) druga prava autora. Njime se štite lične i duhovne veze autora sa njegovim autorskim delom, njegovi imovinski interesi te drugi interesi autora u pogledu njegovog autorskog dela¹⁶.

Autorskim delom¹⁷ se u Republici Srbiji, naročito, smatraju: 1) pisana dela (knjige, brošure, članci, prevodi, računarski programi u bilo kom obliku njihovog izražavanja (uključujući i pripremni materijal za njihovu izradu), 2) govorna dela (predavanja, govor, besede), 3) dramska, dramsko – muzička, koreografska i pantomimska dela, kao i dela koja potiču iz folklora, 4) muzička dela sa ili bez reči, 5) filmska dela (kinematografska i televizijska dela), 6) dela likovne umetnosti (slike, crteži, skice, grafike, skulpture), 7) dela arhitekture, primenjene umetnosti i industrijskog oblikovanja, 8) kartografska dela (geografske i topografske karte), 9) planovi, skice, makete i fotografije i 10) pozorišna režija.

Kao autorsko delo smatraju se i: nezavršeno autorsko delo, delovi autorskog dela, naslov autorskog dela, kao i prerada autorskog dela, odnosno zbirka (kao što su: enciklopedija, zbornik, antologija, izabrana dela, muzička zbirka, zbirka fotografija, grafička mapa, izložba), zbirka narodnih književnih i umetničkih tvorevina, zbirka dokumenata, sudske odluke i slične građe).

Sam je zakon od pravne zaštite¹⁸ izuzeo određene dokumente koje ne smatra autorskim delom (član 6. ovog zakona). Tako, autorskopravnom zaštitom nisu obuhvaćene opšte ideje, postupci, metode rada ili matematički koncepti, načela, principi i uputstva koji su sadržani u autorskom delu. A, kao autorsko delo se ne smatraju: 1) zakoni, podzakonski akti i drugi propisi, 2) službeni materijali državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju, 3) službeni prevodi propisa i službenih materijala državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju i 4) podnesci i druga akta u upravnom i sudskom postupku.

¹⁵ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, Zagreb, 2007. godine, str. 567.

¹⁶ S. Radovanović, Autorsko pravo Srbije u evropskoj perspektivi, Zbornik radova, Beograd, broj 3/2006. godine, str. 343-357; G. Bubić, Zaštita autorskog prava u Bosni i Hercegovini, Izbor sudske prakse, Beograd, broj 5/2006. godine, str. 67-70.

¹⁷ D. Milić, Predmet zaštite autorskog prava, Pravo i privreda, Beograd, broj 5-8/2006. godine, str. 715-729.

¹⁸ P. Tijanić, Zaštita autorskog i srodnih prava, Pravni život, Beograd, broj 5-6/2008. godine, str. 117-134.

Interpretacija je duhovno dobro koje nastaje ličnim angažovanjem interpretatora prilikom zvučnog, odnosno vizuelnog ili zvučno-vizuelnog saopštavanja autorskog dela.

2. Subjekti autorskog prava

Autorsko delo je objavljeno kada je na bilo koji način i bilo gde u svetu prvi put saopšteno javnosti od strane autora, odnosno lica koga je on na to ovlastio¹⁹. Bez obzira na to, autor²⁰ uživa moralna i imovinska prava prema članu 8. Zakona o autorskom i srodnim pravima u pogledu svog autorskog dela od momenta nastanka autorskog dela²¹.

Nova zakonska rešenja iz decembra 2009. godine razlikuju više vrsta subjekata autorskog dela. Primarno je subjekt autorskopravne zaštite sam autor dela – fizičko lice koje je stvorilo predmetno delo. To je lice čije su ime, pseudonim ili znak naznačeni na primercima dela ili su navedeni prilikom objavljivanja dela, dok se ne dokaže drugačije. Izuzetno se i pravno i fizičko lice čiji je naziv, odnosno ime naznačeno na filmskom delu²² smatraju proizvođačem tога dela. Pored autora, nosilac autorskog prava može da bude i drugo lice koje je na osnovu zakona steklo autorsko pravo (a nije autor dela).

Pored autora, autorskopravnu zaštitu uživaju i koautori. To su lica koja su zajedničkim stvaralačkim radom sa drugim licem (ili licima) stvorili određeno autorsko delo. Sličnu pravnu zaštitu uživaju i koautori filmskog dela. Ovde spadaju: 1) pisac scenarija, 2) režiser, 3) glavni snimatelj, a pod određenim uslovima i: 4) kompozitor – ako se radi o muzičkom filmu i 5) glavni animator filma – ako se radi o crtanim ili animiranim filmu. I konačno, autorsko pravo na autorskom delu čiji autor nije poznat imaju i sledeća lica: 1) izdavač – za izdato delo i 2) lice koje je delo objavilo – za objavljeno, ali neizdato delo²³.

¹⁹ P. Vučić, Autorsko pravo i autorskopravni odnosi, Slobodno poduzetništvo, Zagreb, broj 8/2001. godine, str. 123-135.

²⁰ D. Vedorina, K. Horvatić, D. Smiljanić, G. Marošević, Autori i njihova prava, Zagreb, 1998. godine, str. 78-94; Više : M. Trampuž, Avtorsko pravo, Ljubljana, 2000. godine.

²¹ L.J. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, Cetinje, 2004. godine, str. 588-589.

²² Više : M. Janjić, Autorsko filmsko pravo, Beograd, 1971. godine.

²³ D. Milić, Predmet zaštite autorskog prava, Pravo i privreda, Beograd, broj 5-8/2009. godine, str. 24-37.

3. Sadržina autorskog prava

Autorsko pravo²⁴ čine dva njegova konstitutivna elementa. To su :

- 1) moralna prava i
- 2) imovinska prava autora ili drugih zakonom određenih lica.

U moralna prava autora spadaju sledeća prava: 1) pravo paterniteta, 2) pravo na naznačenje imena, 3) pravo objavljivanja, 4) pravo na zaštitu integriteta dela i 5) pravo na suprotstavljanje nedostojnom korišćenju dela²⁵.

Drugu grupu autorskih prava²⁶ čine imovinska prava autora²⁷. To je pravo na ekonomsko iskorišćavanje svog dela, kao i dela koje je nastalo preradom njegovog dela. Ovde spadaju: 1) pravo na beleženje ili umnožavanje, 2) pravo stavljanja primeraka dela u promet, 3) pravo davanja primeraka dela u zakup, 4) pravo davanja primeraka računarskog programa na poslugu, 5) pravo izvođenja, 6) pravo predstavljanja, 7) pravo prenošenja izvođenja ili predstavljanja, 8) pravo emitovanja, 9) pravo reemitovanja, 10) pravo na javno saopštavanje, uključujući interaktivno činjenje dela dostupnim javnosti, 11) pravo na prilagođavanje, aranžiranje i drugu izmenu dela, 12) pravo javnog saopštavanja dela koje se emituje i 13) pravo javnog saopštavanja dela sa nosača zvuka ili slike.

Pored toga, autor ima i druga "izvedena" prava. U ovu grupu izvedenih prava autora spadaju sledeća prava: 1) pravo prema vlasniku primerka autorskog dela, 2) pravo na posebnu naknadu i 3) pravo na naknadu za davanje na poslugu.

Zaštita autorskog i srodnih prava²⁸ u Republici Srbiji se ostvaruje na dva načina. To su: 1) individualna i 2) kolektivna zaštita²⁹. U okviru ove zaštite ipak, najefikasniji vid zaštite autorskog prava u celini ili pojedinih njemu srodnih prava pružaju odredbe novog Krivičnog zakonika. Naime, putem odredbi novog krivičnog zakonodavstva propisan je sistem krivičnih dela, kao i krivične sankcije za povrede ili ugrožavanja autorskog i srodnih prava.

²⁴ I. Gliha, Autorsko pravo, Zagreb, 2000. godine, str. 211-235.

²⁵ Više: B. Stojanović, Praktikum za autorsko i srodna prava, Beograd, 2006. godine.

²⁶ I. Haneberg, Autorsko pravo, Zagreb, 2001. godine, str. 145-156.

²⁷ D. Ćetković, Autorska i srodna prava, Pravni zbornik, Podgorica, broj 1-2/2006-2007. godine, str. 278-285.

²⁸ Z. Miladinović, Ostvarivanje autorskog i srodnih prava, Pravo i privreda, Beograd, broj 5-8/2008. godine, str. 857-867.

²⁹ S. Marković, Kolektivno ostvarivanje autorskog prava u svetu slobode konkurenkcije na tržištu Evropske unije, Zbornik radova, Kragujevac, 2010. godine, str. 311-327.

OPŠTE KARAKTERISTIKE KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE INTELEKTUALNE SVOJINE

Novo krivično zakonodavstvo Republike Srbije iz 2005. godine postavlja osnovu za kvalitetnu i efikasnu pravnu zaštitu autorskog i drugih srodnih prava u okviru prava intelektualne svojine. Najpotpuniji vid takve zaštite pružaju upravo odredbe Krivičnog zakonika³⁰. Ovaj zakonik, koji je počeo da se primenjuje od 1. januara 2006. godine, u sistemu zaštićenih dobara i vrednosti predviđa posebnu glavu – glavu dvadeset pod nazivom "Krivična dela protiv intelektualne svojine".

U okviru ove glave, u posebnom delu Krivičnog zakonika je sistematizovano više krivičnih dela kojima se povređuje ili ugrožava intelektualna svojina u celosti ili njena pojedina prava. Tako su na ovom mestu propisani pojам, karakteristike i obeležja više "intelektualnih" krivičnih dela, te sistem krivičnih sankcija za njihove učinioce. To su sledeća krivična dela³¹:

- 1) povreda moralnih prava autora i interpretatora (član 198.),
- 2) neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela i predmeta srodnog prava (član 199.),
- 3) neovlašćeno uklanjanje ili menjanje elektronske informacije o autorskom i srodnim pravima (član 200.),
- 4) povreda pronalazačkog prava (član 201.) i
- 5) neovlašćeno korišćenje tuđeg dizajna (član 202.).³²

Objekt zaštite ovih krivičnih dela³³ jeste intelektualna svojina kao jedno od osnovnih prava čoveka i građanina (*human rights*). Koliki je značaj uspostavljanja i pravne zaštite intelektualne svojine govori i činjenica da je ovo pravo garantovano članom 73. Ustava Republike Srbije iz 2006. godine³⁴. Intelektualna svojina je, zapravo, zajednički imenitelj za: 1) autorsko i sroдна prava i 2) prava industrijske svojine. Nju karakterišu dva elementa: 1) nematerijalni (duhovni, intelektualni) karakter i 2) ekonomска

³⁰ "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 85/2005, 88/2005, 115/2005, 72/2009 i 111/2009

³¹ N. Delić, Krivična dela protiv intelektualne svojine, Zbornik radova, Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u njihovoј primeni, Zlatibor, 2006. godine, str. 184-211.

³² V. Spasić, Savremeni oblici piraterije u autorskom i srodnom pravu, Pravni život, Beograd, broj 13/2007. godine, str. 293-309.

³³ G. Mršić, Kaznena djela protiv autorskih prava, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 8/2004. godine, str. 87-94.

³⁴ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, Beograd, 2010. godine, str. 169.

funkcija koja obezbeđuje da subjekt zaštite prisvaja materijalnu korist od privredne eksploatacije.

Radnja izvršenja propisanih krivičnih dela u zakonu se sastoji u neovlašćenom korišćenju na bilo koji način, bilo kojom delatnošću prava intelektualne svojine, protivno propisima ili bez saglasnosti nosioca intelektualnih prava ili njihovih naslednika³⁵. Izvršilac ovih krivičnih dela može da bude svako lice, dok se u pogledu krivice (vinosti), ova krivična dela vrše isključivo sa umišljajem.

U Republici Srbiji u oblasti zaštite prava intelektualne svojine pored Krivičnog zakonika, od značaja je još jedan zakonski tekst. To je poseban Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala³⁶. Ovaj zakon u članu 3. kao visokotehnološki kriminal, između ostalog, određuje i vršenje krivičnih dela protiv intelektualne svojine: 1) ako autorsko delo (koje je nastalo izvršenjem krivičnih dela) prelazi 2000 primeraka ili 2) ako je usled preduzete radnje izvršenja prouzrokovana materijalna šteta u iznosu koji prelazi 1.000.000 dinara.

NEOVLAŠĆENO ISKORIŠČAVANJE AUTORSKOG DELA ILI PREDMETA SRODNOG PRAVA - pojam, oblici i karakteristike -

Osnovno krivično delo³⁷ kojim se u pravnom sistemu Republike Srbije štite autorsko i srodna prava je predviđeno u odredbi člana 199. Krivičnog zakonika. Ovo krivično delo nosi naziv "Neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava"³⁸. Inače, ovo je krivično delo i ranije bilo predviđeno u članu 183.a. Krivičnog zakona Republike Srbije (koje je uvedeno novelom iz 1994. godine)³⁹.

Na sličan način ovu inkriminaciju poznaje i Kazneni zakon Republike Hrvatske⁴⁰ u članu 230. pod nazivom "Nedozvoljena upotreba autorskog

³⁵ D. Jovašević, Krivičnopravna zaštita autorskog prava, Branič, Beograd, broj 1/1998. godine, str. 22-29.

³⁶ "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 61/2005 i 104/2009

³⁷ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. 569-571.

³⁸ Član 63. Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 72/2009

³⁹ Z. Stojanović, O. Perić, Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije i Krivični zakon Republike Crne Gore sa objašnjenjima, Beograd, 1996. godine, str. 285.

⁴⁰ "Narodne novine Republike Hrvatske", broj 110/97, 27/98, 50/2000, 129/2000, 51/2001, 111/2003, 190/2003, 105/2004, 71/2006 i 110/2007

dela ili izvedbe umetnika izvođača"⁴¹. Takođe i Krivični zakonik Republike Crne Gore⁴² u članu 234. predviđa istovetno krivično delo pod nazivom "Neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava".⁴³

Ovo krivično delo⁴⁴ se sastoji u neovlašćenom objavljuvanju, snimanju, umnožavanju ili na drugi način javnom saopštavanju u celini ili delimično, u stavljanju u promet ili neovlašćenom držanju radi stavljanja u promet predmeta autorskog dela, interpretacije, fonograma, videograma, emisije, računarskog programa ili baze podataka⁴⁵. Samo krivično delo ima više oblika ispoljavanja. To su:

- 1) osnovni oblik,
- 2) poseban oblik i
- 3) teži ili kvalifikovani oblik krivičnog dela.

Objekt zaštite i kod ovog oblika dela jesu autorska prava i prava interpretatora na svoje intelektualno delo (u smislu kako je to navedeno u uvodnom delu rada)⁴⁶.

Autorsko delo je u smislu člana 2. Zakona o autorskom i srodnim pravima⁴⁷ originalna duhovna tvorevina autora izražena u određenoj formi bez obzira na njenu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njenu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njene sadržine.

Objekt napada je kod ovog krivičnog dela određen kao: 1) autorsko delo, 2) interpretacija, 3) fonogram, 4) videogram, 5) emisija, 6) računarski program i 7) baza podataka.

Radnja izvršenja⁴⁸ se može javiti u više različitih oblika ispoljavanja od kojih Krivični zakonik navodi samo neke delatnosti kao tipične, ali se delo može izvršiti i na drugi "sličan" način. Tako se radnja izvršenja može javiti kao⁴⁹:

⁴¹ G. Mršić, Kaznena djela protiv imovine – poseban osrvt na nedozvoljenu uporabu autorskog djela ili izvedbe umjetnika izvođača, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 7-8/2007. godine, str. 74-84.

⁴² "Službeni list Republike Crne Gore", broj 70/2003, 47/2006, 40/2008 i 25/2010

⁴³ L.J. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, op.cit. str. 590-590.

⁴⁴ L.J. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, ibid, str. 590-591.

⁴⁵ N. Zec, Krivičnopravna zaštita autorskih i srodnih prava, Bilten Okružnog suda u Beogradu, Beograd, broj 63/2004. godine, str. 5-11.

⁴⁶ B. Moslovac, Kaznenopravne odrednice autorskopravne zaštite, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 10/2008. godine, str. 74-87.

⁴⁷ "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 104/2009

⁴⁸ G. Mršić, Kaznena djela protiv autorskih prava, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 8/2004. godine, str. 87-94.

- 1) objavljivanje (usmeno ili pismeno, neposredno ili posredno, saopštavanje javnosti sadržine tuđeg autorskog dela ili interpretacije. Za postojanje dela je bitno da se ova radnja preduzima tako da se tuđe delo objavljuje u celini ili delimično čime se negira autorsko moralno pravo)⁵⁰,
- 2) snimanje (registrovanje, utiskivanje savremenim tehničkim sredstvima na materijalnoj podlozi),
- 3) umnožavanje (multiplikovanje, povećanje broja primeraka),
- 4) javno saopštavanje na drugi način (činjenje dostupnim individualno neodređenom broju lica, neposredno ili posredno),
- 5) stavljanje u promet (stavljanje u promet primeraka tuđeg autorskog dela ili interpretacije – delatnost činjenja dostupnim primeraka tuđeg autorskog dela ili interpretacije uz naknadu ili bez nje, jednokratno ili u dužem vremenskom periodu) i
- 6) držanje (državinska, faktička vlast, neposredna ili posredna nad predmetima) radi (u cilju, u nameri) njihovog stavljanja u promet⁵¹.

Dakle, ovde se radi o inkriminaciji upotrebe autorskog dela bez odobrenja autora ili drugog nosioca autorskog prava, odnosno lica koje je ovlašćeno za davanje odobrenja kada je takvo odobrenje prema odredbama zakona potrebno ili pak protivno njihovoj nameni⁵². Radnja se u ovom slučaju čini na taj način što se utvrdi na materijalnu podlogu, reproducuje, umnoži, stavi u promet, iznajmi, izvede, odašilje, učini dostupnim javnosti, prevede, prilagodi, obradi, preradi ili na drugi način upotrebi tuđe autorsko delo⁵³.

Radi se o različitim delatnostima proizvodnje (pravljenja, stvaranja) ili multiplikovanja (umnožavanja broja primeraka) postojećih predmeta ili njihovog činjenja dostupnim individualno neodređenom broju lica. Bitno je da se ove radnje preduzimaju neovlašćeno, dakle van zakonske procedure i bez saglasnosti nosioca intelektualnih prava.

Izvršilac ovog oblika krivičnog dela može da bude svako lice koje postupa protivpravno (dakle neovlašćeno), a u pogledu krivice potreban je umišljaj učinioca. Za ovaj osnovni oblik krivičnog dela iz člana 199. Krivičnog zakonika je propisana kazna zatvora do tri godine. Uz ovako

⁴⁹ N. Delić, Neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava i delo malog značaja, Bilten Okružnog suda u Beogradu, Beograd, brj 75/2007. godine, str. 9-23.

⁵⁰ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. str. 567-568.

⁵¹ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, op.cit. str. 170.

⁵² B. Blažević, Sankcije za povredu autorskog prava i prava umjetnika izvođača, Iudex, Zagreb, broj 1-2/1994. godine, str. 326-330.

⁵³ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. str. 570.

određenu kaznu, zakon je obavezao sud da u svakom konkretnom slučaju učiniocu obavezno izrekne i meru bezbednosti (kao posebnu vrstu krivične sankcije) obaveznog oduzimanja predmeta izvršenja krivičnog dela i njihovog uništavanja.

Poseban oblik ovog krivičnog dela⁵⁴ za koji je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine čini lice koje proizvodi, uvozi, stavlja u promet, prodaje, daje u zakup, reklamira u cilju prodaje, daje u zakup ili drži u komercijalne svrhe uređaje ili sredstva čija je osnovna ili pretežna namena uklanjanje, zaobilaženje ili osućećivanje tehnoloških mera koje su namenjene za sprečavanje povreda autorskih i srodnih prava ili koje koristi ove uređaje ili sredstva sa ciljem povrede autorskih ili srodnih prava⁵⁵.

Ovde se radi o inkriminisanju pripremnih radnji kao samostalne radnje izvršenja⁵⁶. Radnja izvršenja je alternativno određena kao uvoz, stavljanje u promet, prodaja, davanje u zakup, reklamiranje u cilju prodaje, davanje u zakup, držanje u komercijalne svrhe ili korišćenje sa ciljem povrede autorskih ili srodnih prava s tim što se ova radnja mora preduzeti u odnosu na određene predmete - uređaje ili sredstva čija je osnovna ili pretežna namena uklanjanje, zaobilaženje ili osućećivanje tehnoloških mera koje su namenjene za sprečavanje povreda autorskih i srodnih prava⁵⁷. Koje su to mere, sredstva ili uređaji, predstavlja faktičko pitanje koje sudsko veće rešava u svakom konkretnom slučaju⁵⁸.

Teži oblik krivičnog dela je predviđen u članu 199. stav 3. Krivičnog zakonika. Za ovo je delo propisana kazna zatvora u trajanju od šest meseci do pet godina, te mera bezbednosti oduzimanja predmeta. Ovo krivično delo postoji ako je radnja izvršenja osnovnog ili posebnog oblika učinjena u namernici da učinilac za sebe ili drugo fizičko ili pravno lice pribavi protivpravnu imovinsku korist.

Ova namerna mora da postoji na strani učinioca u vreme izvršenja dela, ali ona ne mora biti ostvarena u svakom konkretnom slučaju⁵⁹. Koja je to visina imovinske koristi koja se zahteva za postojanje težeg oblika ovog krivičnog dela, zakon ne određuje izričito, već to prepušta oceni sudskog veća. U Republici Hrvatskoj je pravnim shvatanjem Vrhovnog suda broj

⁵⁴ Đ. Đorđević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2009. godine, str. 105.

⁵⁵ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, op.cit. str. 170.

⁵⁶ B. Čejović, V. Miladinović, Krivično pravo, Posebni deo, Niš, 1995. godine, str. 330-331.

⁵⁷ B. Blažević, Suzbijanje neovlaštenog snimanja i umnožavanja fonograma i videograma, Nove tehnologije i autorsko pravo, Zagreb, broj 1989. godine, str. 48-63.

⁵⁸ L.J. Lazarević, Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 2005. godine, str. 562.

⁵⁹ G. Ilić i dr. Krivični zakonik Republike Srbije sa napomenama, Beograd, 2006. godine, str.171-172.

Su. 726-IV/1997 određeno da visina imovinske koristi u smislu ovog krivičnog dela treba da pređe iznos od 30.000 Kuna⁶⁰.

Inače, ovo krivično delo je i do sada bilo prisutno u praksi sudova u Republici Srbiji o čemu svedoče i sledeće odluke sudova⁶¹:

1) "U optužnom aktu za krivično delo iz čl. 199. KZ RS neophodno je navesti za CD ili DVD naziv i delo autora".

(presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 10/2006 od 16. marta 2006. godine, Sudska praksa, Beograd, broj 11-12/2006. godine, str. 11)

2) "Učinilac je stavio u promet primerke autorskog dela bez ovlašćenja distributera – nosioca autorskih prava na taj način što je u improvizovanoj tezgi izložio 332 primerka CD sa nasnimljenim muzičkim i filmskim izdanjima. Kako je taj broj manji od 500 primeraka, radi se o delu za koje je nadležan redovni opštinski sud".

(presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 309/2006 od 16. februara 2006. godine, Sudska praksa, Beograd, broj 10/2006. godine, str. 19-20)

3) "Ne može se prihvati da je deset nasnimljenih primeraka nosilaca videozapisa sa nasnimljenim filmovima delo malog značaja s obzirom na prirodu krivičnog dela i objekt krivičnopravne zaštite".

(presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 942/2006 od 11. aprila 2006. godine, Sudska praksa, Beograd, broj 1/2007. godine, str. 18)

4) "Moguća je konstrukcija produženog krivičnog dela iskorišćavanja autorskog dela ili predmeta srodnog prava kada okrivljeni u više navrata prodaje različite CD-ove".

(presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 2019/2006 od 31. jula 2006. godine, Sudska praksa, Beograd, broj 11-12/2006. godine, str. 10)

ZAKLJUČAK

Stupanjem na snagu novog Krivičnog zakonika Republike Srbije 1. januara 2006. godine na znatno drugačijoj osnovi je postavljan sistem krivičnopravne zaštite intelektualne svojine. Naime, ovaj je zakonik po prvi put u Republici Srbiji sva krivična dela kojima se povređuju ili ugrožavaju autorska i srodnna prava koja spadaju u prava intelektualne svojine sistematizovao u posebnu gavu – glavu dvadeset, pod nazivom "Krivična dela protiv intelektualne

⁶⁰ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op.cit. str. 570.

⁶¹ Više: V. Đurđić, D. Jovašević, Praktikum za krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2008. godine.

svojine". Među ovim krivičnim delima se po svom značaju, prirodi, karakteru i učestalosti pojavnog ispoljavanja posebno ističe krivično delo predviđeno u članu 199. Krivičnog zakonika. To je neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela ili predmeta srodnog prava.

Ovo krivično delo se javlja u više oblika ispoljavanja. To su: osnovni, poseban i teži oblik za koji su propisane kazne zatvora, te posebna mera bezbednosti oduzimanja i uništavanja predmeta ovog dela. Ovo delo se sastoji u neovlašćenom objavljuvanju, snimanju, umnožavanju ili na drugi način javnom saopštavanju u celini ili delimično, u stavljanju u promet ili neovlašćenom držanju radi stavljanja u promet predmeta autorskog dela, interpretacije, fonograma, videograma, emisije, računarskog programa ili baze podataka. Objekt zaštite i kod ovog oblika dela jesu autorska prava i prava interpretatora na svoje intelektualno delo. Samo krivično delo karakteriše specifična vrsta objekta zaštite. Nju karakterišu dva elementa: 1) nematerijalni (duhovni, intelektualni) karakter i 2) ekonomski funkcija koja obezbeđuje da subjekt zaštite prisvoja materijalnu korist od privredne eksploracije. U autorska i srodnna prava spadaju: autorsko pravo, pravo interpretatora, pravo proizvođača fonograma, pravo proizvođača videograma, pravo proizvođača emisija i pravo proizvođača baze podataka.

Radnja izvršenja ovog krivičnog dela se, kao što se iz prethodnog izlaganja vidi, sastoji u neovlašćenom korišćenju na bilo koji način, bilo kojom delatnošću nekog od prava intelektualne svojine, protivno propisima ili bez saglasnosti nosioca intelektualnih prava ili njihovih naslednika. Pri tome u oblasti pravne regulative krivičnih dela protiv intelektualne svojine pored Krivičnog zakonika, određeni značaj i ulogu ima i poseban Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala koji u članu 3. kao visokotehnološki kriminal između ostalog određuje i vršenje krivičnih dela protiv intelektualne svojine pod uslovom: 1) da broj primeraka autorskog dela (koje je nastalo izvršenjem krivičnih delaj) prelazi 2000 primeraka ili 2) ako je usled preduzete radnje izvršenja prouzrokovana materijalna šteta u iznosu koji prelazi milion dinara.

REFERENCE

- (1) Besarović, V. (1984) *Pravo industrijske svojine i autorsko pravo*, Beograd.
- (2) Besarović, V.(2005) *Intelektualna svojina – industrijska svojina*, Beograd.
- (3) Čeđović, B., Miladinović, V. (1995) *Krivično pravo*, Posebni deo, Niš.

- (4) Damjanović, K., Marić, Z. (2008) *Intelektualna svojina*, Beograd.
- (5) Đorđević, Đ. (2009) *Krivično pravo*, Posebni deo, Beograd.
- (6) Đorđević, M., Đorđević, Đ. (2010) *Krivično pravo*, Beograd.
- (7) Đurđić, V., Jovašević, D. (2008) *Praktikum za krivično pravo*, Posebni deo, Beograd.
- (8) Gliha, I. (2000) *Autorsko pravo*, Zagreb.
- (9) Haneberg, I. (2001) *Autorsko pravo*, Zagreb.
- (10) Ilić, G. i dr. (2006) *Krivični zakonik Republike Srbije sa napomenama*, Beograd.
- (11) Janev, I. (2009) *Statutarno uređenje međunarodnih organizacija*, Beograd.
- (12) Janev, I. (2010) *Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-om*, Beograd.
- (13) Janjić, M. (1971) *Autorsko filmsko pravo*, Beograd.
- (14) Lazarević, LJ. (2005) *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd.
- (15) Lazarević, LJ., Vučković, B., Vučković, V. (2004) *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Obod, Cetinje.
- (16) Marković, S. (2000) *Pravo intelektualne svojine*, Beograd.
- (17) Mitrović, J., Radojković, Ž. (1976) *Autorsko pravo i pravo industrijske svojine*, Beograd.
- (18) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007) *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb: Narodne novine.
- (19) Stojanović, B. (2006) *Praktikum za autorsko i srodna prava*, Beograd.
- (20) Stojanović, Z., Perić, O. (1996) *Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije i Krivični zakon Republike Crne Gore sa objašnjnjima*, Beograd.
- (21) Trampuž, M. (2000) *Avtorsko pravo*, Ljubljana.
- (22) Vedrina, D., Horvatić, K., Smiljanić, D., Marošević, G. (1998) *Autori i njihova prava*, Zagreb.

CRIMINAL-LEGAL PROTECTION OF COPYRIGHT

Since 2006, when new criminal legislation came into force, and 2009, when new copyright legislation came into force, the level of individual, collective and criminal – legal protection of copyright and related rights has been upgraded in a qualitative sense. Following other comparative legislations as role models, as well as the standards proclaimed by international legal documents, the Criminal Code categorized (for the first time in our country) all criminal offences representing violations or endangerments of copyright and related rights (that are covered by the term "intellectual property rights") in a separate chapter (Chapter 20) entitled as: "Criminal Offences against Intellectual Property". New legislative solutions are based upon the provisions

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – A. Jovašević
„Krivičnopravna zaštita autorskog prava”, (str. 317-332)*

of the new Law on Copyright and Related Rights adopted in 2009. This paper discusses the definition, the characteristics and the features of the most significant criminal offence by which copyright and related rights (material as well as immaterial or moral rights) are violated or endangered - Unauthorized Use of Copyrighted Work or other Work Protected by Similar Right (from Paragraph 199 of the Criminal Code) from theoretical as well as from practical aspect.

KEY WORDS: law / copyright / related rights / criminal offence / responsibility / criminal sanction

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplisitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

**ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja** = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. – God. 1, br. 1 (1972)- ..
Beograd: Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd:
Dereta). – 24 cm

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBBIS.SR-ID 5474306